

Віктор ЗАРУБА

Українське

козацьке військо

в російсько-турецьких війнах
останньої чверті XVII століття

Щирський І. Алгоритична гравюра, присвячена боротьбі з турками і татарами у 80-ті роки XVIIст.

Ухвалено до друку Вченою радою Інституту українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України (протокол №7 від 23.VIII.2002 р.)
та Вченою радою Юридичної академії МВС України
(протокол №3 від 29.XI.2002 р.)

Рецензенти:

Войтович Леонтій — доктор історичних наук, старший науковий
співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України

Голуб Анатолій — доктор історичних наук, професор кафедри
російської історії Дніпропетровського національного університету

Світленко Сергій — доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри історії України та декан історичного факультету
Дніпропетровського національного університету

Швидько Ганна — доктор історичних наук, професор кафедри історії
та політичної теорії Національного гірничого університету.

У монографії на підставі широкого кола документального
матеріалу досліджується одна з найважливіших проблем історії
України — героїчна боротьба її народу проти експансії
Османської імперії та Кримського ханату в 70-х — 90-х роках
XVII століття. Розкрито історіографію проблеми, досліджено
джерельну базу, вивчено склад, комплектацію, озброєння та
військове мистецтво тогочасних збройних сил українського
народу, скрупульозно розглянуто бойові дії означеного періоду
та вичерпно показано роль в них українського козацького
війська.

Для науковців, вчителів, студентів, а також для всіх, хто
вивчає історію та теорію держави і права, минуле вітчизняних
державно-адміністративних структур та історію України.

ISBN 966-7894-28-2

© Заруба В.М., 2003

© Видавництво Юридичної академії МВС, 2003

Вступ	5
-------------	---

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукової розробки питання участі козацтва в антиосманській боротьбі українськими та зарубіжними істориками	14
1.2. Матеріали архівів московських приказів про участь українського козацтва в російсько-турецьких війнах	34
1.3. Архів компанійського полковника Іллі Новицького	44
1.4. Характеристика публікацій актових та наративних джерел	66

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ

2.1. Реєстрове козацьке військо Гетьманщини	84
2.2. Охотницькі (наймані) полки гетьманського реєменту	107
2.3. Територіальні козацькі військові формування	132
2.4. Озброєння та військове мистецтво	143

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ТА ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ СТОСУНКИ В МІЖДЕРЖАВНОМУ Й МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Українське питання в системі європейської політики	160
3.2. Османська Порта: внутрішнє становище і посилення зовнішньої агресії	177
3.3. Кримський ханат та його грабіжницькі навали на українські землі	199
3.4. Форми опору українського народу турецько-татарській експансії	212

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1676 – 1681 РОКІВ

4.1. Походи на Правобережну Україну полків гетьмана Івана Самойловича та князя Григорія Ромодановського у 1674 – 1676 роках	227
4.2. Бойові дії козацького війська під час відсічі першого Чигиринського походу	250
4.3. Другий Чигиринський похід та його розгром	289
4.4. Провал загарбницьких планів Османської імперії в Україні. Бахчисарайський мир	319

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ДРУГОЇ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1686 — 1700 РОКІВ

5.1. Вступ Москви до “Священної ліги”. Особливості стратегії і тактики козацьких формувань та російської армії в Кримських походах	339
5.2. Створення населенням Лівобережжя системи оборони від татарських вторгнень. Контрпоходи лівобережного та правобережного козацтва в 1690 — 1694 роках	365
5.3. Участь українського війська в походах на Азов, Кизикермен і Таванськ у 1695 — 1696 роках та його роль в захопленні турецьких фортець	381
5.4. Боротьба українсько-російських з’єднань за гирло Дніпра та Бугу в 1697 — 1698 роках і її історичне значення	399
Висновки	413
Список використаних джерел	417
Перелік умовних позначень	437
Словник застарілих слів та маловживаних термінів	438
Іменний покажчик	440
Про автора	463

ВСТУП

Багатовікова боротьба українського народу проти постійних навал чамбулів Кримського ханства та експансії Османської імперії* посідає чільне місце серед найважливіших сюжетів історії України. Відсіч грабіжницьким зазіханням ханського Криму й усунення загрози загарбання з боку султанської Туреччини постали перед українцями історичною необхідністю, наріжним питанням їхнього існування як нації, позаяк османсько-татарська агресія супроводжувалася не лише грабунками та уярмленням, ай, власне, повним геноцидом.

Турецько-татарський наступ на Україну особливо посилювався у другій половині XVII ст. Він був пов'язаний насамперед із загостренням міжнародно-політичної ситуації в Середньо-Східній Європі, з соціально-економічною кризою, яку переживала Османська Порта, а також зі складною суспільно-політичною обстановкою в Україні, що склалася в результаті національно-визвольних змагань і російсько-польської боротьби за українські землі та загострення суперництва серед козацької старшини у прагненні оволодіти владою. Цими складними обставинами вирішили скористатися турецькі урядовці

* З огляду на усталену в історіографії термінологію, назви держав і території вживаємо паралельно — як тодішні (тогочасні), так і теперішні (сучасні).

для здійснення давніх намірів загарбати й підкорити Україну, а кримські хани — щоб безкарно грабувати її населення.

Збройні сили українського народу стали на захист рідної землі й активно протидіяли татарським та турецьким наскокам на Україну в 50 — 70-ті роки XVII ст. Не припиняли вони такі акції й у останній чверті століття, коли по Україні прокотилася згубна турецько-польська (1672 — 1676 рр.) війна і коли полки гетьманського регіменту Лівобережної України взяли безпосередню участь у першій (1676 — 1681) та другій (1686 — 1700) російсько-турецьких війнах і відіграли в них видатну роль. Означені воєнні дії посіли помітне місце в героїчному минулому українського народу, в його тривалій боротьбі із зовнішніми ворогами. Вони відіграли значну роль не лише в історії України, а й усіх слов'янських народів, які боролися з турецьким поневоленням. Здійснюючи загарбницькі походи, Порта розраховувала захопити Україну і таким чином очистити собі шлях до Московської держави, Польщі, Австрії, Центральної Європи, покінчити з визвольною боротьбою народів Балканського півострова. Це перші поважні військові зіткнення Москви зі Стамбулом, що поклали початок тривалому ланцюгу воєн між ними. На долю козацьких військових формувань випала тяжка місія — розгромити агресора, зірвати його загарбницькі плани. І збройні сили українського народу з цим завданням успішно впоралися, протиставивши турецьким і татарським завойовникам мужність та згуртованість.

Уже вищесказане засвідчує актуальність обраної теми у вивченні минулого нашого народу. Окрім того, досліджуючи участь козацтва в російсько-турецьких війнах, також поглиблюємо вивчення таких історичних проблем означеного періоду, як міжнародні й міждержавні зв'язки, геополітичні інтереси Москви, Варшави і Стамбула щодо українських земель; України як об'єкта і суб'єкта міжнародного права, дипломатичної боротьби і міждержавних угод з розподілу українських земель в Журавному, Бучачі, Бахчисарай, Константинополі; внутрішню боротьбу в середовищі козацької старшини між гетьманами Дорошенком (турецьким), Ханенком (польським) і Самойловичем (московським), а потім Ю. Хмельницьким (турецьким), С. Гоголем (польським) та І. Самойловичем (московським). Поглиблено досліджуємо і вводимо до наукового обігу нові джерела, розкриваємо стосунки держав "Священної ліги" в коаліційній війні проти Османської імперії.

Обрана тема на часі і в плані з'ясування історичної правди та вивчення стосунків з Росією саме сьогодні, коли йде процес економічної інтеграції та політичної диференціації з нашим північно-східним сусідом. Прагнемо довести, що український народ, його державність і збройні сили теж брали участь у творенні Російської імперії, в історичній і політичній спадщині, на яку нашому народу тепер відмовляють. Саме студіюючи участь і роль козацького війська в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст., дізнаємося, що також і ціною значних матеріальних та людських жертв українців творилася Московська держава, а потім Петербурзька імперія, що саме козацьке військо відіграло визначну роль у відвоюванні Причорномор'я та Приазов'я і в підкоренні Криму. І в сьогоднішній належності цих земель Україні — не лише історичне право, але й історична справедливість, як ціна за ті незліченні жертви, котрі поклав наш народ на вівтар боротьби з агресором.

Час, що вивчається в цій монографії, є одним із суттєвих періодів національного державотворення, в якому втілюлося споконвічне прагнення українців до створення власної державності, політичного самоутвердження і самоідентифікації. Результати дослідження історії війська як державної структури, частини державного механізму в умовах війни з загарбниками стануть і сьогодні в нагоді для національного й патріотичного виховання, в державотворчих процесах, сприятимуть подоланню психофізичного комплексу меншовартості, в поглибленні знань про державні, правові, військові та історичні засади модерної України, а відтак вони несуть значний державницький потенціал. Тому означена проблема, з огляду на її значення для вивчення героїчного минулого нашого народу і для усвідомлення історичного підґрунтя сучасного національного відродження та державного будівництва, є досить актуальною і потребує всебічного студіювання.

Актуальність теми обумовила її вибір автором, який поставив за мету всебічне й комплексне розкриття ролі, значення і форм участі українського козацького війська в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. на засадах історизму та об'єктивності.

З огляду на поставлену мету для її досягнення вбачаємо необхідним вирішити такі завдання:

— опрацювати й систематизувати наявні дослідження з

проблеми та проаналізувати процес становлення історіографії питання, визначити провідні теми, найменш досліджені попередниками;

— виявити, зібрати й структурувати архівні та друковані джерела, здійснити експертизу вірогідності нових і вже відомих джерел, ввести їх до наукового обігу;

— дослідити склад, організацію, комплектацію, забезпечення, керування козацького війська і на підставі аналізу історичних подій останньої чверті XVII ст. показати його практичні дії, озброєння та військове мистецтво;

— здійснити теоретичну реконструкцію міжнародної правосуб'єктності станovo-територіальних державницьких утворень тогочасної України, розкривши роль українського питання в тодішніх міждержавних стосунках;

— вивчити причини, форми та напрямки турецько-татарської агресії в означений період, з'ясувати напрямки та форми опору їй українського народу, довівши на фактах функціонування створеної ним системи оборони;

— проаналізувати хід російсько-турецьких війн за Україну, встановити їхні хронологічні рамки, етапи, простежити перебіг подій у контексті міжнародних відносин, розкрити специфіку стратегії і тактику дій як козацьких з'єднань у конкретних бойових умовах, так і армій інших держав, встановити нові факти, уточнити відомі;

— довести, що участь у війнах українських козаків докорінно змінювала суть конфліктів і міжнародних взаємин, пов'язаних з ними, показати історичне значення боротьби з агресорами.

Об'єктом дослідження є участь українського народу в антиосманській боротьбі країн Європи, а предметом — козацьке військо та його роль в означених подіях. Хронологічні рамки окреслені останньою чвертю XVII ст. — 1675 — 1700 рр. — часом, коли склалися передумови російсько-турецьких конфліктів і коли відбувалися головні військові акції на території України. Окрім того, на думку сучасних істориків В. Смолія, В. Степанкова [367 а] саме 1676 р. завершилася українська національна революція, а 1700 р. поклав початок новим політичним реаліям для лівобережного гетьманату. Тобто остання чверть XVII ст. в нашій історії займає особливе місце не лише з огляду на військові події. Означене також

вплинуло на виокремлення студійованих подій у названі часові межі.

Методологічною основою монографії стали насамперед принципи історизму та об'єктивності. Застосовано було також загальнонаукові та конкретно-історичні методи дослідження: структурно-функціональний, порівняльно-історичний, системний, проблемно-хронологічний, періодизації та класифікації. З допомогою структурно-функціонального аналізу автор досліджував взаємовплив систем різних рівнів, — тобто як на хід і результати війн впливали становище військ, політика держав тощо. Історико-генетичний метод допоміг розкрити послідовність сутності, функції і зміни реальності, що вивчається, — в даному разі становлення, зміцнення та розвиток козацького війська й передумови, причини, хід, наслідки та значення російсько-турецьких війн. Користуючись проблемно-хронологічним методом, вдалося скласти періодизацію військових акцій, створити струнку систему причинно-наслідкових зв'язків між проблемами в їхньому хронологічному розвитку в певних регіональних масштабах і рамках. З допомогою порівняльно-історичного методу здійснено глибокий аналіз документів, праць, джерел і встановлено вірогідність тих чи інших фактів досліджуваної проблеми, порівняти функціональні особливості ворогуючих армій та політику сусідніх держав щодо України. Сподіваємося, що означені методи в комплексі дозволили якомога повніше вирішити поставлену проблему, іти від аналізу до синтезу і від синтезу до аналізу, сходячи від конкретного до абстрактного і навпаки.

Наукова новизна пропонованої праці полягає насамперед у тому, що вперше в історичній науці поставлено і сформульовано подібну тему, а також запропоновано низку нових положень і рішень проблеми. Також вперше в історіографії антиосманська боротьба українського народу в останній чверті XVII ст. вивчається комплексно й всебічно. З безпосереднім дослідженням бойових дій пов'язуються: розгляд складу збройних сил України, озброєння, військового мистецтва, міжнародні та міждержавні стосунки навколо України, внутрішнє і зовнішньополітичне становище Портії і Ханату, ретельно зібрано, вивчено, опрацьовано й проаналізовано історіографічно та джерельну базу теми. На відміну від попередніх досліджень, в яких нівелювалася роль козацького війська керівною діяль-

ністю російських воєначальників, дипломатичною боротьбою царського уряду, військові акції розчинялися в загальноісторичному потоці політичних подій, подавалися як результат діяльності царів, їхніх фаворитів, інтриг і зовнішньополітичної кон'юнктури, вперше комплексно зроблено спробу виокремити означену проблему з подій останньої чверті XVII ст., розкрити роль і значення в них саме українського козацького війська, вперше поставлено за мету ретельно дослідити в єдиному цілеспрямованому потоці факти антиосманської боротьби в Україні, ввести до наукового обігу (власне з проблеми) низку нових і раніш не використаних джерел, відкрити для історії та істориків непересічну постать полковника І. Новицького та його архів.

Гадаємо, що дістали подальший розвиток і конкретизацію факти, висновки і узагальнення, що мають пріоритетне практичне й теоретичне значення. Працю насичено значною кількістю нових фактів і подій, які дозволяють по-іншому оцінити роль і значення бойових дій в Україні. В усьому означеному власне і вбачаємо внесок свого доробку у розвиток української історичної науки.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх застосування і використання під час написання узагальнюючих праць та навчальних посібників з історії України, її збройних сил, історії воєн, військового мистецтва, міжнародних та міждержавних взаємин, проблем державотворення, історії українсько-російських стосунків. Зроблені висновки й узагальнення допоможуть при підготовці відповідних лекційних курсів у вищих і середніх навчальних закладах. Використання регіонального матеріалу дає змогу залучити його для розробки краєзнавчих досліджень.

Певний внесок у практичне застосування одержаних результатів намагався зробити і автор. Протягом тривалого опрацювання теми (з 1985 р.) опубліковано, з використанням одержаних результатів, дві науково-методичні статті для вчителів історії в "Українському історичному журналі" [1985, № 10; 1986, № 8], два посібники дидактичних матеріалів з історії України та середніх віків для учнів та вчителів 6, 8 і 9 класів [Київ: Освіта, 1986; 1990], два навчальних посібники з історії України для 7 та 8 класів за програмою Міністерства освіти і науки України [Дніпропетровськ, "Ліра", 2001], та близько двох десятків газетних статей у місцевій, регіональній та

республіканській пресі. Всі надруковані за темою статті та тосібники написані виключно особисто, без участі співавторів.

Протягом останніх п'ятнадцяти років нами проводилася апро-тація результатів вивчення проблеми, що одержала схвальні відгуки і позитивні оцінки. Текст попереднього дослідження у 1990 р. бговорено на засіданні кафедри історії СРСР та УРСР Дніпропет-вського державного університету і рекомендовано до друку як афію (вийшла у 1993 р.).

опоження і факти оприлюднено на нарадах, з'їздах, их симпозиумах і круглих столах. Зокрема на міжнародній а конференції “Збройні сили України: історія та (вересень 1991 р., м. Львів), науковій конференції “е Литовской метрики” (листопад 1991 р., м. Вільнюс), попетровській обласній конференції з історичного квітень 1989 р., м. Дніпропетровськ), науковій конфе-а гeraldика: минуле, сучасне, перспективи” (лис-Львів), науково-практичній конференції, при-ю з дня народження Д.І. Яворницького (жовтень

АИНСКОЕ
АЗАЦКОЕ ВОЙСКО
С БОРЬБЕ С ТУРЕЦКО-ТАТАРСКОЙ
АГРЕССИЕЙ
(ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ XVIII В.)

1990 р., м. Дніпропетровськ), міжнародній науковій конференції “Культура Півдня України” (жовтень 1991 р., м. Одеса), П’ятому міжнародному конгресі українців (серпень 2002 р., м. Чернівці) та ін.

Монографію обговорено й схвалено на засіданні відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, де вона затверджена і виконана, а також на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Юридичної академії МВС України, де працює автор. Текст книги обговорено й схвалено до друку вченими радами Юридичної академії МВС України та Інституту українознавства НАН України.

Результати, одержані протягом тривалого дослідження, опубліковані в монографії “Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков: Издательство “Основа” при Харьковском государственном университете, 1993”. [Тираж — 1000 примірників, об’єм — 10,5 обліково-видавничих аркушів], в збірці історичних праць “Студії з історії України. — Київ: Освіта, 1995”. [Тираж — 30 000 примірників, обсяг — 10,5 обліково-видавничих аркушів]. А також у таких ВАКівських виданнях як “Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка” [т. 225, 1993 р.], “Український історичний журнал” [№ 10, 1985 р.; № 8, 1986 р.; № 9, 1992 р.], “Архіви України” [№ 5, 1989 р.], “Київська старовина” [№ 4, 1992 р.], “Наука і суспільство” [№ 6, 1990 р.], “Український історик” [т. 27, 1990 р.], “Пам’ятки України (національна символіка)” [1990 р.]. Низці наукових збірників та збірників тез. А саме: “Постаті” [Дніпропетровськ, “Україна”, 1993 р.], “Рукописна та книжкова спадщина України. Випуск 1” [Київ, 1993 р.], “Клейноди” [Львів, 1991 р.], “Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства” [Дніпропетровськ, 1990 р.], “Культура. Філософія. Життя” [Дніпропетровськ, 2001 — 2002 р.], “Наддніпрянська Україна”: історичні процеси, події, постаті [Дніпропетровськ, 2001 р.], “Вісник Дніпропетровського національного університету” [2002 р.], “Науковий вісник Юридичної академії МВС” [2002, № 1], та ін. Опубліковані протягом 1985 — 2002 рр. праці пройшли апробацію, дістали схвальні оцінки й відгуки вчених, мають високий індекс посилань.

**РОЗДІЛ
ПЕРШИЙ**

**ІСТОРІОГРАФІЧНА
ТА
ДЖЕРЕЛЬНА
ОСНОВА
ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМИ**

1.1. Стан наукової розробки питання участі козацтва в антиосманській боротьбі українськими та зарубіжними істориками

Досягнення мети даного дослідження стало можливим завдяки виявленню, вивченню і залученню цілого комплексу джерел та широкої історіографічної бази, з аналізу яких і розпочнемо нашу працю. Боротьба українського народу і його збройних сил із загарбниками була настільки значною і багатогранною, що, природно, не могла пройти повз увагу сучасників та істориків. Тому історіографія проблеми репрезентована багатьма школами і напрямками, численними студіями та дослідниками.

Вже учасники й очевидці означених подій, козацькі літописці **Самовидець** [189], **Самійло Величко** [53, 55 — 57] та **Григорій Грабянка** [84] багато місця приділили висвітленню подій перших російсько-турецьких війн за Україну. Як справжні патріоти рідної землі, свого народу, вони з глибоким жалем відзначали, яку біду, руїну, лихо несли турки й татари в Україну, яка потрапила у вир палаючого вогнища війн, між польську Сциллу, московську Харибду й османську Горгону, і було їй “и оттоль горяче, и отсель боляче” [57, с. 138]. — так метафорично і афористично сказав Величко. Особливо багато написали Самовидець і Самійло Величко про відсіч Чигиринських походів, дії українських козацьких з’єднань проти ворогів у міжвоєнний період, Кримські походи, взяття турецьких фортець у пониззі Дніпра й Дону, участь в акціях лівобережних полків. Інколи твори істориків-літописців мають характер щоденника подій — настільки уважні й скрупульозні вони у висвітленні оборони, штурму і взяття укріплень, степових боїв, походів і контрпоходів. До літопису Григорія Грабянки майже в усіх рукописних списках долучаються вишукані за своїм літературним єством оповіді про турецько-польську війну на Поділлі в 1672 — 1676 рр., героїчну оборону Чигиринської фортеці в 1677 — 78 рр. та інші [224, 226, 227], котрі засвідчують оцінку автором “хижих татарських орд” як апокаліптичне лихо для України.

Важливо зазначити, що Самовидець, Величко і Грабянка завжди

чітко й послідовно розрізняють у подіях два війська — російське (Москва, великоросіяни, росіяне) та українське (козаки, малоросіяни, задніпрянці). При цьому обов'язково вказують на роль саме козацьких формувань у воєнних акціях.

Самійло Величко багато подорожував по Україні, розпитував очевидців, записував їхні свідчення, давав фактам власні, глибоко патріотичні коментарі. А тому пише про це широко і розлого. Турецько-татарських загарбників літописець наділяє жажливими епітетами: “змійне кодло магометан”, “турки нечестиві, безбожні”, “візантійський смок ненаситний”, “прокляті агаряни”, житла і поселення називає “норами”, мусульман — “неприятелями хреста Господня” тощо. Дуже важливо підкреслити, що хоча релігійні мотиви і ріжуть слух при читанні окремих пасажів С. Величка, він все ж мав чітко окреслений секулярний, а не сакральний погляд на стосунки козацтва з Кримом і Портою [56, с. 193]. Відвідавши Правобережну Україну ще юнаком і побачивши, як там вогнем і мечем пройшли полчища турецьких, польських і татарських загарбників, він уже в зрілому віці з боєм трагічно записав: “Проходя тогобочную иже отъ Корсуна и Белой Церкви малороссійскую Украину, видех многіе грады и замки безлюдніе и пустіе вали, надісь трудами людськими, аки горы и холми висипаніе, и толко зверем диким прибежищем и водвореніем сущіи... Видех едни малолюдніе, другіе весьма пустіи разваленіе к земле прилинувшіе, зплесняніе, непотребним биієм заросліе, и тилко гноздящихся в себе змiev и розных гадов и червей содержашіе. Поглянувши паки видех пространніе тогобочніе поля и росистіе долины, леси и обширніе садове, и красніе дубравы, реки, ставы и езера запустеліе, мхомъ поросшіе и непотребною ляданою заросліе... Видех же к тому на розныхъ там местцахъ много костей человеческих, сухих и нагих, тилко небо покров себе имущих. и рекохъ во уме: кто суть сія? — Тех всех, еже рех, пустих и мертвих насмотревшіся. Поболех сердцем и душою, яко красная и всякими благами преже изобиловавшая земля и отчизна наша Украина в пустыне Богом оставлена” [55, с. 4 — 5].

Щоправда, в похмурих барокових фантазіях С. Величко шоді занадто вже пересаджує в описи тогочасних звірств, котрі можемо пояснити хіба що ремінісценціями старозавітних біблійних сюжетів

Твори козацько-старшинських літописців спричинили воістину спалах історичної творчості й компіляцій в середовищі локальної козацької інтелектуальної еліти, викликавши появу літератури канцеляристів. Під впливом їхніх ідей написані “Краткое описание Малороссии” [166], численні “літописци” [185, 186], “кройнічки” [39]. Репрезентантами цієї традиції є також “Летописное повествование” Олександра Рігельмана [291], “Історія русів” [135], доповнення до “Синопису” [150] тощо. В них також (хоча і в різній мірі) відображено події боротьби з турецько-татарською інтервенцією в 70 — 90-ті рр. XVII ст. [187, 215].

Зокрема анонімний автор (чи автори) “Історії русів”, вочевидь належачи до новгород-сіверського патріотичного гуртка (Василь Капніст, батько і син Полетики) і будучи адептом автономії (а почасти і незалежності), прагнув виокремити акції, в яких козацьке військо чи батуринський гетьманський уряд відігравали провідну роль. При інтерпретації фактів минулого його метою було підвести їх під задану філософсько-теоретичну схему студії. Тобто минуле модифікувалося і ставало співзвучне сучасності — прикінцевим рокам XVIII ст.

Оцінюючи ж історіографію XVII — XVIII ст., загалом можемо зазначити, що в історичному напрямку належала вона до козацько-старшинського літописання, котре не досягло ще рівня окремої науки. Філософськими ідеями вона сягає в просвітництво, а за історіософією — це яскраво виражені автори провіденціалісти, основою концепції яких є воля Божа та воля монарша над здійсненням заздальгидь продуманого, передбаченого і створеного плану ходу історичного процесу. В українських умовах це було послання просвітництва з провіденціалізмом, ренесансом та бароко.

Наступниками козацьких просвітителів-літописців стали представники дворянського напрямку в історіографічній думці та послідовники романтизму і слов'янофільства в філософській ідеології, — історики першої половини XIX ст. Означена епоха позначилася формуванням автономної класичної науки, в тому й історичної, з притаманною лише їй методологією, з властивою їй формою вираження й існування — науковими працями (статтями, книгами, монографіями, багатотомними студіями), товариствами, періодикою, дискусіями, зі специфічними засобами пізнання і

критики, переосмислення минулого і оцінок сучасного, прогнозування майбутнього. Історична наука починає транслювати для власної потреби найновіші технічні, суспільні та філософські ідеї, зокрема антропоцентричності минулого.

Першим історичним твором подібного ідеологічного спрямування, в якому на підставі вивчення комплексу архівних (актових) та наративних (розповідних) джерел вчинено спробу не лише освітити в хронологічній послідовності, але й до певної міри осмислити події, що відбувалися в Україні в другій половині XVII ст., стала “История Малой России” **Дмитра Бантиша-Каменського** [31]. Події, що стосуються російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст., подані істориком фрагментарно й конспективно. Але завдяки залученим архівним документам йому вдалося дещо розширити фактаж і конкретизувати окремі епізоди воєнних дій, до яких було залучено козацтво. Не втратили свої ваги і джерела, зібрані вченим і невдовзі опубліковані Осипом Бодянським [136,137].

Помітним кроком вперед у розробці історії України в цілому вважаємо п’ятитомну “Историю Малороссии” **Миколи Маркевича** [198, 199], що з’явилася в Москві у 1842 — 1843 рр. У висвітленні проблеми, яка нас цікавить, історик користувався головним чином не виданою ще тоді “Історією русів”, а тому детально повторив не лише викладені її автором факти, але й фактичні похибки. І все ж, незважаючи на те, що “История Малороссии” через вузькість джерельної бази практично не внесла нічого суттєвого в дослідження боротьби українського народу з турецько-татарськими наїздами в останній чверті XVII ст., вона все ж становить певну історіографічну вартість, як одна з перших спроб узагальнюючого освітлення історії українського народу, котра сприяла піднесенню національної самосвідомості української еліти, а відтак — і подальшим історичним пошукам у галузі вітчизняної історії. Завдяки і працям М.Маркевича українська історіографія в другій половині XIX ст. підійнялася на більш високу, якісно нову сходинку, що простежуємо в творах Миколи Костомарова та Дмитра Яворницького. (Більш детально про погляди М.Маркевича в праці Б. Косачевської [161]).

Найвагоміший внесок до історії питання здійснило наступне

покоління вчених — українські історики-народники та російські історики-державники. Особливо детально розглянув питання анти-турецької та антиосманської боротьби в Україні в останній чверті XVII ст. **Микола Костомаров** у монографіях “Руїна” та “Мазепа” [162]. В них визначний український історик подав на ґрунтовній міцній джерельній (головно архівній) базі нарис Чигиринських, Кримських і Дніпровських походів, пов’язав в єдине ціле чимало фактів, помітних і незначних подій. Позаяк творчість і погляди вченого вже стали предметом пильного аналізу в працях Ю. А. Пінчука [277], ми лише зазначимо, що позитивним у працях М. Костомарова (як і його наступника Д. Яворницького) стало те, що їм вдалося показати і роль народних мас, а не лише держави в тривалій боротьбі з агресорами, досить об’ємно окреслити участь в ній саме українського народу і його збройних сил в особі городового й запорозького козацтва, означити відсіч зазіханням загарбників і перехід до активного наступу на них [411, 277].

Поглиблене вивчення участі запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття здійснив **Дмитро Яворницький** в другому і третьому томах “Истории запорожского козачества” [412 — 414]. Вчений, ретельно обстеживши архіви, зібрав неоціненний матеріал, який частково зміг опублікувати в першому томі “Источников для истории запорожских казаков” [415], які теж залучені до нашого дослідження і про які скажемо далі.

Основною, синтетичною працею історика є “История запорожских казаков”, що написана на багатому архівному, мемуарному, етнографічному, археологічному та фольклорному матеріалі і “в основу якої лягло шістнадцятирічне вивчення життя і військових діянь запорозьких козаків”, котру писати й готувати до друку авторів доводилося в дуже несприятливих умовах. Щоб написати тритомну (в задумі було 4 томи) “Історію”, Яворницький багато разів об’їжджав місця колишніх Січей, багато разів плавав Дніпром, спускався через пороги, оглядав острови, яри, ліси, шляхи, разом з тим відвідував цвинтарі, вивчав церковні старожитності, записував козацькі пісні, народні перекази, відкопував могильні поховання і оглянув усі більш-менш значні приватні й громадські зібрання запорозьких старожитностей.

Д.І. Яворницький перший серед дослідників подає в системі детальну політичну історію козацтва (тт. II — III), його участь у загальноєвропейській боротьбі з турецько-татарською експансією. У цій проблемі Дмитро Іванович ішов першим, невторованим шляхом і, незважаючи на це, своїм дослідженням заклав міцний науковий підмурівок її подальшого широкого студіювання. Велика заслуга вченого, непрохідна цінність його праць також у тому, що він перший дав систематичний виклад соціально-економічної історії Січі. Весь перший том “Історії” присвячений саме цим питанням. Дмитро Яворницький досліджує походження козацтва, його склад, збройні сили, побут, одяг, звичаї, аналізує судочинство, ради, права, військово-територіальний поділ, устрій, різногалузеве господарство. Авторські методи аргументації оперті на ґрунтовні джерельні засади.

В основу періодизації історії запорозького козацтва Д.І. Яворницький поклав боротьбу народних мас України з визискувачами та агресорами. Тим самим наголошується, що творив історію простий народ. Виділяючи шість періодів в історії козацтва, дослідник відзначає, що в цих хронологічних рамках воно вело боротьбу з соціальним та національним гнітом магнатерії Польщі, з феодальною агресією Туреччини та Криму, а також з колоніальними утісками царської російської адміністрації.

Історик також вважав, що появі козацтва саме в Україні сприяли і психо-етнографічні особливості української народності, “якій, з огляду на самий історичний розвиток, була притаманна така форма громадянського устрою, як козацька община”. В свою чергу, зміцніле козацтво, за образним виразом Миколи Костомарова, розлило цей дух по всій Україні.

Полемізуючи з С. Соловйовим, який вважав козацтво реакційною по відношенню до держави організацією, а козаків гультьями, неробами та розбійниками, Д.І. Яворницький подає власні принципові концепти: “А хіба війна, війна безперервна, війна повна тривоги, війна в страшних умовах, хіба це не подвиг? Хіба це не труд?” І додає, що неробами були не козаки, а правляча верхівка, котра своїм паразитичним життям примушувала народ братися до зброї.

Досліджуючи історію Січі, вчений показує її в тісному зв'язку з історією всього українського народу, при цьому не відхиляючись

від основної теми дослідження. По суті Д. Яворницький першим ствердив, що Січ, поруч з Гетьманщиною, була однією з форм української державності й виконувала цю роль у XVI — XVIII ст.

Вчений до кінця розібрався і в складних подіях другої половини XVII ст. В цілому історично достовірними постають змальовані ним типи гетьманів, старшини, магнатів. Юрія Хмельницького дослідник подає маріонеткою в руках старшини, безвільною людиною, всі нещастя якої від власної нерішучості і безпорадності. Інтриганом, діячем, який “відзначався до високої міри якостями людини підступної, хитрої і непевної”, виступає І. Брюховецький. Викривальна характеристика дається істориком “відомому своєю пихою, сріблολюбцю і стяжателью” І. Самойловичу. Позитивно оцінено Івана Сірка та Семена Палія. Зокрема про І. Сірка вчений пише, що він “був хоробрий, відважний, пристрасний, не завжди постійний, не завжди вірний своїм союзникам”. Сіркові — головному репрезентанту запорозького козацтва на внутріукраїнській та міжнародній арені у 50 — 70-х рр. XVII ст., людині, яка тримала в собі “головне осердя свого часу в усьому Запорозжжі і в цілій Україні”, — Дмитро Іванович присвятив окрему книгу, яка ввійшла до другого тому “Історії”. І симпатія історика не випадкова: Іван Дмитрович до останніх днів свого життя обстоював незалежність Січі від Криму, Польщі й особливо від кріпосницької Москви.

Доволі близькими до історичної правди подані політичні портрети Костя Гордієнка та Івана Мазепи. Хоча, затиснутий в прокрустове ложе великодержавницької, обрусительної цензури, вчений і віддає данину анафемським репрезентаціям гетьмана й кошового, утвердженням в російській історіографії. Позначився і вплив не завжди справедливих оцінок І. Мазепи в монографії М. Костомарова. В цілому ж саме Д. І. Яворницький на конкретних фактах показав дієву, різнобічну й різнопланову участь січовиків в антиосманській боротьбі в останній чверті XVII ст.

На підставі творів М. Костомарова та документальних видань Петербурзької Археографічної комісії написав монографію “Борьба Польши с казачеством...” [59] київський історик **В. В. Вовк-Карачевський**, в якій неодноразово згадує і про окремі факти антиосманської боротьби в Україні (с. 195 — 243).

В російській історіографії другої половини XIX ст. теж роз-

глядалися події російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст., але тільки як походи царських військ і, звичайно ж, ролі українського козацтва не насвітлював ніхто. Першим, хто торкнувся дослідження подій під Чигирином у 1677 — 78 рр., був історик і археограф **О.М.Попов** [284]. У досить об'ємній піонерській статті він виклав причини виникнення і хід Чигиринської війни. Використовуючи головним чином щоденник генерала П.Гордона, залучаючи архівні матеріали й літописи, вчений достатньо повно дослідив означену тему. Але описуючи події з точки зору царського уряду і Російської держави, він в оцінках геть ігнорує інтереси українського населення і лише побіжно згадує факти участі в боях козацтва. Не позбавлена стаття і окремих неточностей.

Микола Устрялов, висвітлюючи історію царювання Петра I, торкнувся і окремих аспектів боротьби з турками і татарами в Україні та в Подонні, переважно Кримських та Азовських походів [393 — 395]. На його думку, перехід до активної наступальної боротьби з агресором пояснюється лише роллю особи Петра I. Дослідник зігнорував в оцінках прогресивний хід історичного процесу та значення об'єднання збройних сил Росії й України в цій боротьбі. Щоправда, документальний матеріал, долучений М.Устряловим у додатках до кожного з трьох томів, не втратив наукового значення і широко залучений нами в монографії.

У тринадцятому та чотирнадцятому томах “Истории России” визначного російського історика **Сергія Соловйова** домінуюче місце посідає опис та аналіз політичних подій останньої чверті XVII ст., зокрема російсько-польські та російсько-турецькі взаємини [369]. Вичерпно використавши матеріали московських приказів (Посольського, Малоросійського, Розрядного), вчений подав досить детальний опис відсічі Чигиринських походів, дипломатичної боротьби навколо укладення Бахчисарайської угоди (1681 р.), Кримських походів. Менше уваги він приділив історії дніпровської кампанії 1695 — 1698 рр. Проте, як слушно зауважив у коментарях до “Истории” А.Сахаров, “описуючи події, пов'язані з Україною, С.М.Соловйов насвітлює їх виключно в аспекті зовнішньої політики Російської держави, залишаючи осторонь питання про значення їх для історичної долі самої України, українського народу...” [369, с. 678]

Підсумовуючи вивчення окремих питань нашої проблеми істориками другої половини XIX ст., відзначимо, що М. Костомаров і Д. Яворницький належали до народницького напрямку в українській історіографії. А С. Соловйов, О. Попов та М. Устрялов — до державницької школи в російській історичній науці. Але всі вони разом, — і народники, і державники, — стали яскравими представниками використання позитивістської методології в історичному дослідженні, для евристики і герменевтики яких факт став основою знань. Окрім того, їхнім працям притаманні такі риси: а) відмова від філософсько-методологічних ідей і принципів, а перш за все сцієнтизм; б) прагнення до написання всеосяжних і деталізованих історій (Костомаров, Устрялов, Соловйов, Яворницький, Грушевський); в) структурування фактичного матеріалу на підставі формальних методів і категорій (“причина — наслідок”); г) широке залучення наукових і літературних метафор та філософськи невизначених термінів і формул; д) описово-вказівний, констатуючий характер передумов, причин і наслідків конкретно-історичних явищ.

На жаль, природний подальший хід розвитку вітчизняної історичної науки до модернізму та постмодернізму був брутально обірваний комуністичним тоталітарним режимом у 20 — 30-ті рр. XX ст. Лише в 40-х роках остаточно устійнилася радянська модель історичного дослідження, що за напрямком стала називатися марксистсько-ленінською. Сумлінна позитивістська методика з її раціональними категоріями і критеріями скресла, а методологічними домінантами для вчених стали: а) фармацевтичний підхід на підставі історичного матеріалізму; б) класовий детермінізм та вульгарний соціологізм; в) національний нігілізм, ритуальні інвективи на адресу українських буржуазних націоналістів; г) російський патерналізм, топос “старшого брата”, сервілістичний московоцентризм, цинічне і брутальне зміщення акцентів.

Тому не беремо до уваги численні ідеолого-пропагандистські агітки того часу, написані в агресивно-публіцистичному тоні з далекою від академічності лексикою, в яких є згадки або оцінки подій, що нас цікавлять. Як написав свого часу в “Огляді української історіографії” Дмитро Дорошенко, “ця писанина є далекою від завдань науки і являє собою злісний наклеп на історичні традиції та культурну спадщину українського народу”. Зупинимось лише на наукових студіях.

Звертає на себе увагу факт, що в 20 — 30-ті роки вчені не зверталися до проблеми, яка досліджується. Радянські історики повернулися до питання антиосманської боротьби в Україні лише в другій половині ХХ ст. та й то висвітлюючи головним чином події ХVІ — середини ХVІІ ст. Маю на увазі праці А.Новосельського [242, 243], М.Алекберлі, І.Рашби, Г.Саніна та інших. Що ж стосується другої половини і, особливо, останньої чверті ХVІІ ст., то дослідники торкнулися лише окремих епізодів, подаючи їх фрагментарно й територіально. На тлі історії Гетьманщини вони мали фрагментарний характер.

1946 року в Москві вийшла двотомна монографія **М.О.Смирнова** “Россия и Турция в ХVІ — ХVІІ вв.” [364 — 365], в якій подано загальний нарис московсько-османських дипломатичних (переважно) та воєнних (фрагментарно) взаємин. На підставі документів Посольського і Розрядного приказів автор дослідив провідні форми і напрямки турецької агресії проти Московщини, дав вичерпну характеристику дипломатичних взаємин двох країн. Свою працю М.Смирнов закінчує 1681 роком і нашої теми торкається лише один розділ другого тому, в якому подано документальний шкіц про Чигиринську війну. Він містить заснований на архівних джерелах виклад військових і дипломатичних дій царського уряду та гетьманської адміністрації щодо захисту кордонів держави. Безперечно, монографія не позбавлена окремих огріхів, котрі відзначені в рецензії А.Новосельського. Цій же проблемі М.Смирнов присвятив також дві статті [362, 363], які конспективно повторюють висновки і положення монографії, але вже з оглядом на ситуацію в Україні (на відміну від А.Попова, М.Устрялова та С.Соловйова).

1946 року в Києві в Інституті історії України АН УРСР захистив кандидатську дисертацію “Чигиринські походи (1677 — 1678 рр.)” **Дмитро Мишко** [213]. Зазначимо, що написано її на підставі кількох опублікованих джерел, з незначним вкрапленням архівного матеріалу. Твердження автора, що “архіви не досліджені, а всі документи загинули” (с. 185) не витримує критики, позаяк загально-відомо, що архіви московських приказів стосовно України збереглися і ретельно досліджені М.Костомаровим, С.Соловйовим, Г.Карповим [147]. Окремі сюжети подано формально, некоректно. Сумнівним і навіть помилковим є трактування автором Чигирин-

ських походів як військових акцій українсько-російського війська проти Чигиринської фортеці, а не турецько-татарських, що мало місце насправді. Неправомірно також обмежувати російсько-турецьку війну лише Чигиринськими походами.

Праця Д.І.Мишка не позбавлена і багатьох фактичних помилок, хиб та огріхів, на що ми вже вказували [132, с. 150 — 158]. Так, австрійського орієнталіста Хаммера він називає “видатним французьким істориком” (с. 23), щоденник Самуеля Проського, на котрий часто покликається, приписує Яну Гнінському і т.п. Часто автор суперечить собі ж. Наприклад, подаючи опис повного запустіння Правобережжя на початку 80-х рр. XVII ст., він у власних висновках критикує істориків, які підтверджують подібні факти (с. 241 — 248). П.Дорошенка дослідник скрізь зображує як ренегата і тирана, але підсумовує, що гетьмана підтримували козацтво та народ і його позитивний образ надовго зберігся в народній пам’яті (с. 38 — 56). Д.І.Мишко також видрукував статтю про Чигиринські походи [212], в якій конспективно подав факти і висновки дисертації.

Дипломатична боротьба Російської держави під час Кримських походів та їхнє міжнародне значення відображені в статтях **М.Бєлова** [35] та **Г.Бабушкіної** [25]. Щодо висновків першого, то нам би хотілося зробити кілька зауважень.

М.І.Бєлов прагне переконати читача, що похід 1687 р. на Крим мав підготовчий характер, що він “здійснювався з метою розвідки на майбутнє і не передбачав собою широких оперативних задач”. Безумовно, частково він був пробою сил, спробою набути певного бойового досвіду. Але те, що він весь цілком став крупномасштабною розвідкою, з’ясувалося вже потім, після краху головної цілі — удару на татар в самому Криму. Спочатку про це не думали і не передбачали ніякої розвідки, а прагнули до максимуму, досягти якого не дозволили суб’єктивні та об’єктивні обставини. Дослідник вважає, що похід “допоміг московському двору усунути всі перешкоди, котрі могли б стати на шляху рішучого наступу на татар”. Але ж не допоміг (!), що засвідчують наведені в нашому дослідженні факти про другий похід на Крим у 1689 р.

Історик вбачає в діях В.Голіцина заздалегідь продуманий, далекосяжний план московського керівництва відволікти увагу союзників. Тобто, що Москва прагнула обдурити їх, напустити туману про свої

дії ще до походу. Звичайно, поза сумнівами, що після провалу першого походу брехливі чутки були вигідні царському двору. По-перше, щоб показати вірність союзу і свою роль в ньому для Європи, а по-друге, виправдати в очах народу власні прорахунки в підготовці і бездарність у здійсненні походів та понесені втрати, особливо населення Москви, яке відверто “негодовало”. В тому, що все це було завчасно передбачено й сплановано, є підстави засумніватися. Навіть другий похід, котрий врахував до певної міри досвід першого, свідчить, що командування і уряд не могли передбачити не тільки чим скінчиться акція, а навіть як вона розпочнеться.

Обидва автори (і М.Белов, і Г.Бабушкіна) всю увагу сконцентрували на вивченні дипломатичної інтриги навколо війни “Священної ліги” з Османською імперією, ходу воєнних дій не аналізують і про спільні дії російсько-українського війська навіть не згадують. Проте статті містять низку цікавих спостережень і висновків щодо значення Кримських походів для успіхів “Священної ліги”, а відтак і для послаблення могутності та агресивності Порту.

Участь українського козацтва в Дніпровському поході 1695 р. та в другому Азовському поході 1696 р. дослідив **Вадим Дядиченко** [103]. Він зібрав і узагальнив свідчення друкованих джерел, з’ясував місце козацтва в переможних походах українсько-російських з’єднань, розкрив майстерність та воєнне мистецтво об’єднаного війська. Його стаття має незаперечне наукове значення. Але, як нам здається, термін “Азово-Дніпровські походи”, запропонований і утверджений В.Дядиченком, недостатньо обґрунтований. Окрім того, під Дніпровським походом історик окреслює тільки одну нижньодніпровську кампанію 1695 р., до того ж недобачає в ньому лише частину цілого напрямку зовнішньої політики Росії — завоювання виходу в Чорне море через Очаків, не бере до уваги очаківські походи до 1695 р. і наступну боротьбу за пониззя Дніпра і Північне Причорномор’я в 1696—1698 рр. Ми ж вважаємо, що Дніпровські походи мали самостійне значення і мету, що власне В.Дядиченко взагалі-то заперечує. На наш погляд, лише похід 1695 р. вирішував другорядне завдання — відволікти турецько-татарські сили від Азова.

Для характеристики складу, озброєння, забезпечення, комплектації українського козацького війська (ресстрового та охотницького)

ми скористалися також окремими положеннями і висновками ґрунтовної монографії В. Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...” [101] та статтями аналогічного змісту [100, 102, 103]. В цьому плані використано також матеріали праці Михайла Слабченка “Малорусский полк в административном отношении” [354], глибокий аналітичний огляд літопису Самовидця М. Петровського — “Нариси історії України XVII — поч. XVIII ст.” [271] та фундаментальну працю Д. І. Дорошенка “Гетьман Петро Дорошенко” [96].

Роль запорозького козацтва в протистоянні інтервентам у 50 — 70-ті рр. XVII ст. досить об’ємно й різнобічно розкрила **Олена Апанович** у монографії “Запорізька Січ у боротьбі з турецько-татарською агресією” [20]. Широко залучивши фундаментальне підґрунтя архівних та друкованих актових джерел, дослідниця дійшла висновку, що лише завдяки героїчній боротьбі народних мас України та її збройних сил в особі запорозького козацтва були досягнуті перемоги над загарбниками. О. Апанович доводить, що дії запорожців проти турецько-татарських військ були складовою частиною спільної боротьби українського й російського народів проти Порти та Ханату, а військова діяльність січовиків підпорядковувалася єдиним стратегічним планам опору агресорам, з чим ми цілком погоджуємося. Разом з тим, викликає сумнів таке твердження авторки: “Що стосується політико-адміністративного устрою Запорожжя, то варто перш за все відзначити, що після возз’єднання України з Росією воно, присягнувши разом з усією Україною, ввійшло до складу Російської держави” (с. 33). Натомість ми підтримуємо думку інших істориків, що для такого висновку немає документальних підстав. Щойно Андрусівська угода визнала Січ станомо-територіальним утворенням, а “Вічний мир” закріпив її за Росією як васала, що, правда, не визначивши державно-правового механізму підпорядкування.

Монографія О. М. Апанович складається з трьох розділів, які охоплюють двадцятирічний період антиосманської боротьби. Учасі козацтва у війні 1676 — 1681 рр. частково присвячено лише останній параграф третього розділу. Роль запорожців у відсічі Чигиринських походів авторкою наświetлено досить повно, про що скажемо при розгляді означених подій. Стосовно ж усієї перш

російсько-турецької війни дослідницею допущено низку неточностей. Перш за все, саму війну О.М. Апанович необґрунтовано обмежила 1677 — 1678 рр. (с. 277). Сумнівним видається і наведений кількісний склад як українсько-російського, так і турецько-татарського війська в обох походах (с. 279 — 280), а також дата початку першої облоги Чигирина, котра розпочалася не 5 вересня (с. 280), а 4 серпня. До певної міри голослива й теза про те, що вже 1676 р. турецько-татарська армія Ібрагіма-паші рушила завойовувати Київ (с. 278), хоча нижче правильно описує події турецько-польської війни, в якій і були задіяні частини сераскира. Дещо плутано, як нам здається, подано О.М. Апанович розповідь про будівництво турецьких фортець у пониззі Дніпра в районі Кизикермену в 1679 р. (с. 290 — 291). Судячи з усього, авторка вважає, що фортець було п'ять (насправді чотири) і що три з них стояли на о. Тавань, в тому числі й Кизикермен (фактично ж одна лише фортеця Мустріткермен-Таванськ).

До 300-річчя відсічі Чигиринських походів у 1977 р. в “Українському історичному журналі” опубліковано невеличке, засноване на відомих публікаціях повідомлення інформаційного характеру **Віри Панащенко** [267]. Проте авторка не уникнула певних неточностей. Насамперед, це стосується джерел: виїмки зі щоденника генерала П. Гордона називаються скрізь по-різному і репрезентуються щоразу як нове джерело. При визначенні кількісного складу війська і окремих дат В.В. Панащенко посиляється на “Історію міст і сіл УРСР. Черкаська область”, котра, звісно ж, джерелом не є (с. 127, 129). Необґрунтовано і навіть помилково звучить загальний висновок статті про те, що “в 1678 р. турецько-татарська армія зазнала нищівної поразки і була не здатна продовжувати агресію” (с. 130). Подальші події засвідчили протилежне. Князь В.В. Голіцин, поданий авторкою одним з керівників боїв (с. 128), зі своїм військом знаходився в тилу й участі в битвах не брав. Військо Г. Ромодановського та І. Самойловича в 1678 р. спочатку підійшло до Воронівської, а не до Бужинської переправи (с. 129).

Про боротьбу Московської держави з агресивним наступом Османської імперії в 70-х роках написала нарис у другому томі десяти томної “Історії УРСР” і статтю аналогічного змісту **Катерина Стешок** [379]. У ній авторка подала конспективний

огляд подій російсько-турецької війни 1676 — 1681 рр. На жаль, її матеріал містить низку неточностей та протиріч. Приміром, дослідниця без посилання на джерела називає кількісний склад турецько-татарського війська і в першому і в другому походах — відповідно 120 і 200 тисяч чоловік. Такі цифри викликають сумнів, як і названа чисельність козацько-московської армії. Спірними, на нашу думку, є і подані цілі агресорів, котрі прагнули захопити не лише Правобережну, але й Лівобережну Україну разом з Києвом. Влітку 1679 р. Кизикермен не будувався, а лише зміцнювався, побудовано ж фортецю на століття раніше. Не уточнюється, що являв собою стратегічно важливий міст, побудований через Дніпро в 1679 р. побіля Києва. Неточно названо й дату підписання Бахчисарайського миру.

Комплекс питань, пов'язаних з проблемою, котра аналізується, розглянули також автори “Очерков истории СССР” [260, 261], які головну увагу зосередили на загальному огляді подій Чигиринських, Кримських, Азовських та Дніпровських походів. Принагідно зазначимо також, що досліджуючи історію Слобідської України, окремі факти участі козацтва в антиосманській боротьбі наводили єпископ Філарет (Гумілевський) [396], Є. Альбовський [12] та А. Слюсарський [357 — 359].

Лише недостатнім вивченням питань боротьби українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. можна пояснити численні неточності, суперечності та помилки, які знаходимо в окремих дослідженнях проблеми. Особливо це стосується Чигиринських походів, хоча саме вони найбільше насвітлювалися в працях істориків. Тому в історичній літературі з цього приводу існує низка дискусійних питань, які потребують ретельного вивчення. Обмежимося кількома прикладами.

Проблема дефініції терміну “Чигиринські походи” в історичній літературі вирішується неоднозначно. Одні історики вважають Чигиринськими походи російсько-українського війська, інші — турецько-татарського на Чигирин саме в 1677 — 1678 рр. Питання це, просте на перший погляд, має принципове значення, позаяк в узагальнюючих працях вони все ж асоціюються з агресією, загарбаннями. Ми вважаємо, що Чигиринські походи були здійснені турецько-татарськими інтервентами з метою відновити владу над

Правобережжям і розгорнути завоювання Києва та Лівобережної України. Так і подаються вони в “Советской исторической энциклопедии” (т. 16, с. 26 — 27), “Радянській енциклопедії історії України” (т. 4, с. 494 — 495), “Українській радянській енциклопедії” (перше видання, т. 16, с. 183; 2-ге видання — т. 12, с. 259), “Українському радянському енциклопедичному словнику” (1-ге видання — т. 3, с. 757; 2-ге видання — т. 3, с. 636). А ось “Большая советская энциклопедия” (як друге видання — т. 47, с. 360, так і третє — т. 29, с. 187), “Советская военная энциклопедия” (т. 8, с. 476), як і дореволюційна “Военная энциклопедия” (СПб, т. 14, с. 914) і “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона” (т. 38-А, кн. 76, с. 814 — 815) визначають їх як походи російських військ та українських козаків на Чигирин.

Але ж Чигирин у той час належав Російській державі, в ньому знаходився російсько-український гарнізон (в 1677 р. полковника Коровченка і воєводи Трауерніхта, а в 1678 р. — воєводи І.І.Ржевського) і ходити походом на власне місто армія не могла. Просто за правилами тодішньої військової стратегії і тактики армія зосереджувалася в певному місці (в даному випадку на Атополоті) і виступала до місця воєнних дій (в даному разі на допомогу чигиринському гарнізону). Таку ситуацію добре видно з карти, яка додається до статті в “Советской военной энциклопедии” (т. 8, с. 476).

Зрештою, якщо дивитися на Чигиринські походи як на російсько-українські, то їх має бути принаймні чотири, а не два. Врахувати тоді необхідно і походи 1674 — 1676 рр. на Чигирин армій Г.Г.Ромодановського і І.Самойловича проти П.Дорошенка, війна з яким *de jure* була війною з Туреччиною.

Уже сучасник подій, анонімний козацький літописець Самоvideць, дивиться на походи під Чигирин, як на турецько-татарську агресію [189, с. 126 — 131]. Інша справа, що туди ж змушені були іти для її відсічі стрілецько-козацькі з'єднання. Цієї ж думки дотримуються і радянські дослідники М.О.Смирнов, А.Д.Новичев, О.М.Апанович у статтях та монографіях. Подас події таким чином фундаментальна, узагальнююча 10-томна “Історія УРСР” (т. 2, автор розділу К.І.Стецюк).

цькох довідниках (БСЭ, 2-ге видання, т. 47, с. 360; РЕІУ, т.

4, с. 497; УРЕ, 1-ше вид., т. 16, с. 183; УРЕС, т. 3, с. 757) неправильно визначено дату початку першої російсько-турецької війни — замість 1676 р. названо 1677 р., хоча, наприклад, у тій же РЕІУ (т. 4, с. 28) в статті “Російсько-турецькі війни” дату подано точно — 1676 — 1681 рр.

До цього необхідно додати, що деякі зі згаданих нами праць та видань не позбавлені також неточностей і загальноісторичного характеру. Тому вивчення боротьби українського народу з турецько-татарською експансією в останній чверті XVII ст. залишається актуальною задачею історичної науки.

І все ж, незважаючи на означені хиби та недоліки, всі вищезазначені дослідження зробили власний внесок у розвиток наших історичних знань про ту епоху. Завдяки їм українською та російською історичною наукою досягнуто певних успіхів у вивченні участі українського козацтва в антиосманській та антитатарській боротьбі в Середньо-Східній Європі.

Проте історики вивчали головним чином значні події, пов’язані з залученням в бойові дії поважних сил. Події ж меншого масштабу взагалі не розглядалися, хоча вони також впливали на загальний хід боротьби і були в різних випадках та аспектах чи то причинами, чи то наслідками значних походів. У хронологічно-дослідницькій послідовності означене має такий вигляд. 1674 — 1676 рр. досліджували Д. Дорошенко, М. Костомаров, О. Апанович. 1677 — 1678 рр. — О. Попов, Д. Мишко, М. Смирнов. 1687 і 1689 рр. — М. Белов, Г. Бабушкіна, М. Устрялов, М. Костомаров. 1695 — 1696 рр. — В. Дядиченко. Отже, як бачимо, цілі періоди, майже десятиліття випали з поля зору вчених. Далеко не в однаковій мірі вивчено й питання участі саме українських військових формувань у бойових діях російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст.

Ліквідувати наявні прогалини, вади та огріхи намагався автор цієї праці, опублікувавши в наукових часописах низку статей, присвячених участі українського козацького війська в Чигиринській кампанії [120], в Кримських [124, 128], Азовських та Дніпровських походах [129, 130], розглянувши історіографічні аспекти проблеми [118], джерелознавче підґрунтя подій [115, 131, 116] та вивчивши склад, комплектацію і бойові якості козацьких формувань [123, 125]. Підсумком наших тривалих пошуків і роздумів стало дослідження

“Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)” [132], що з’явилося в Харкові в 1993 році. Свідченням подальшої кропіткої праці автора над проблемою є і дане монографічне дослідження.

Оскільки означена нами тема мало цікавила вітчизняних дослідників, то годі й говорити про її вивчення закордонними істориками. В зарубіжній історіографії теж немає праці, яка в комплексі розглядала б означену проблему. Але питання взаємовідносин Османської імперії з країнами Східної Європи, в тому числі й з Річчю Посполитою, Московщиною, гетьманською Україною (“Військом Запорозьким”) епізодично висвітлені в працях істориків XIX ст. — **Й.Хаммера** [426], **І.Цінкайзена** [441], **М.Йорги** [428]. Хоча їхні висновки в багатьох випадках вже й застаріли, та вартість самих праць полягає насамперед у тому, що турецько-російсько-польські взаємини подані на широкому тлі історії Османської імперії, країн Європи і Азії, в них використано значний масив джерел — турецьких, румунських, німецьких, французьких. Особливо варто виокремити працю австрійського орієнталіста **Йозефа Хаммера** [426], котра дістала високу оцінку фахівців-тюркологів.

Про антиосманську боротьбу в Україні частково згадує в статті американський історик **Алан Фішер** [420]. Більш детальний огляд подій на Правобережжі та цікаві висновки містяться у високоінтелектуальних дослідженнях визначного польського вченого, академіка **Збігнева Вуйціка**. Маю на увазі дві його праці — “*Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji*” [439] та “*Jan Sobieski*” [437], в яких згадуються факти Чигиринської війни та участі Речі Посполитої у війнах “Священної Ліги”. Історик вважає, що Річ Посполита маневрувала між Москвою і Портою з метою повернути “законно” належні їй українські землі. В монографії з промовистою назвою “Річ Посполита між Росією і Туреччиною” вчений подав детальний огляд міжнародних відносин у Середньо-Східній Європі на зламі 60 — 70-х рр. XVII ст. (с. 5 — 44), розкрив умови підписання Журавненського миру (с. 44 — 93), дійшов висновку про фіаско політики співробітництва поляків з турками в роки Чигиринської війни 1677 — 1678 рр. (с. 93 — 143), як політично неминучі означив польсько-російські контакти в 1677 — 1679 рр. (с. 143 —

192), результатом котрих і стало польське посольство до Москви в 1679 році (с. 192 — 230).

З останніх праць у зарубіжній історіографії, з якими нам вдалося ознайомитися, можна назвати монографію американського історика польського походження **Анджея Сулими Камінського** “Republic vs. Autocracy (Poland-Lithuania and Russia, 1686 — 1697)” [429]. Розглядаючи стосунки Москви і Варшави, автор згадує і про козацьку “карту”, яку намагалися розігравати обидві сторони, означаючи і позицію українських політиків в тогочасній міждержавній інтризі. Ця ґрунтовна і, поза сумнівами, оригінальна праця складається з восьми розділів, серед яких української теми стосуються останні три (5 — 8). В них ідеться про “український парадокс” (с. 176 — 197) (власне, козацьку проблему другої половини XVII ст. в московсько-варшавських стосунках); аферу Соломона (Семена Троцького) на зламі 80 — 90-х років щодо українського питання (с. 201 — 228) та польсько-турецько-московське соломонове рішення щодо українських земель в кінці 90-х років, перед смертю Яна Собеського і елекцію Августа II Сильного (с. 229 — 255). Автор монографії принципово стоїть на засадах польських державницьких інтересів і українську проблематику розглядає лише в сфері політичних зацікавлень тогочасної Речі Посполитої. Україні, як суб’єкту міждержавних стосунків, відводиться роль міжнародно-правового маргінала.

В модерній українській історіографії коло вчених, котрі досліджують проблематику військової історії XVII століття, дуже вузьке (Володимир Сергійчук, Микола Крикун, Іван Стороженко, Тарас Чухліб). Що ж стосується дотичних проблем означеного часу, в яких в тій чи іншій мірі задіяно й факти міліарних конфліктів (як-то: зовнішня та внутрішня політика, ідеологія, право, культура, світогляд, релігія), то вони активно розробляються в працях Н.Яковенко, С.Лепявка, В.Горобця, О.Сокирка, П.Саса, О.Кресіна, В.Станіславського, Я.Дашкевича, Я.Ісаєвича. Їхні студії написані у взірцево спокійному, виваженому академічному стилі, без лементаций та істеричних оцінок. Сучасні вчені мають значні успіхи в дослідженні фактажу, нових джерел, в переосмисленні історіографічних та літературних стереотипів, в постановці й вирішенні

квазінаукових задач, вони (особливо наймолодші) вже не зашорені ідеологічними штампами комунізму та постмодернізму.

Проте не можна не відзначити і сумні тенденції сучасної парадигми історичної науки. На наш погляд, має місце певна нівеляція методики і методології власне історичної науки літературою, соціологією та політологією, екстраполяція сучасної внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в Україні (протистояння влад) на минуле, надмірно розбудовуються теоретичні конструкції, часто не підперті фактами. До них відносимо також рецидиви реанімації старих, навіть великодержавницьких ідей, особливо російськими істориками. Та наголошую, то лише поодинокі факти, які не впливають на загалом позитивні тенденції модерної історичної науки.

Все вищезазначене дає підстави твердити, що, незважаючи на певні досягнення у розробці поставленого питання, його подальше вивчення залишається актуальною проблемою історичної науки і, сподіваємося, наша праця стане кроком до досягнення зазначеної мети.

Розробка окремих питань проблеми в історіографії

Розділ 2	Розділ 3	Розділ 4	Розділ 5
Збройні сили України	Османська Порту Грицький Ханат	Російсько-турецька війна 1676-1681 рр.	Російсько-турецька війна 1686-1700 рр.
Яворницький Д.	Смирнов В.	Костомаров М.	Костомаров М.
Альбовський С.	Смирнов М.	Попов О.	Устрятов М.
Слабченко М.	Новосельський А.	Сотонінов С.	Петровський М.
Окиншевич Д.	Новичев А.	Мишко Д.	Дядиченко В.
Апанович О.	Вушк З.	Смирнов М.	Бєлов М.
Слюсарський А.	Санин Г.	Дорошенко Д.	Бабушкіна Г.
Дядиченко В.	Порга М.	Апанович О.	Сергієнко Г.
Крикун М.	Хаммер Й.	Стецюк К.	Яворницький Д.
Чухліб Т.	Циклієн І.	Панашенко В.	Каміньський А.

1.2. Матеріали архівів московських приказів про участь українського козацтва в російсько-турецьких війнах

Написання цієї праці стало можливим також завдяки використанню і критичному переосмисленню широкого кола писемних джерел, котрі розподіляємо на дві великі групи: **актові** та **наративні**, або документальні й розповідні. В свою чергу актові джерела поділяємо на архівні та опубліковані, а наративні на літописи та мемуари (щоденники). З архівних джерелосховищ використано документи **Російського державного архіву давніх актів (РГАДА)** та **Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (ІР НБУ)**. Спочатку проаналізуємо залучені до монографії документи московських установ.

За образним висловлюванням Василя Ключевського, в XVII ст. “розпочинає чітко говорити канцелярія”. Царськими бюрократичними установами, які контролювали Україну в останній чверті XVII ст., були прикази — Розрядний (воєнний), Посольський (зовнішньополітичний) та Малоросійський — спеціально створений у 1663 р. для управління Лівобережною Україною, діяльність якого вже достатньо досліджена Левом Окиншевичем [251] та Ксенією Софроненко [371]. Ми ж лише зазначимо, що Малоросійський приказ контролював гетьманський уряд і царських воєвод в Україні, через нього йшли всі царські укази і розпорядження, йому звітували воєводи, гетьмани і генеральні старшини. У військовому відношенні приказ керував російськими гарнізонами в українських містах (Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині), проводив заходи по обороні українських кордонів, пильнував за чисельністю гетьманського війська, його комплектацією, спорядженням і забезпеченням (зброєю, харчами). У військово-політичних питаннях Малоросійський приказ зносився з Розрядним і навіть підпорядковувався йому, посилюючи контролюючі функції московського війська. Контактував також з Посольським, Стрілецьким, Іноземним та Сибірським приказами держави, вирішував проблеми, пов’язані з запорозькими та правобережними козаками. В приказних архівах відобразилася практика відносин гетьманського уряду з суб’єктами центральної

влади Московського царства, котрі визначали військові пріоритети.

Діловодство Малоросійського приказу відклалося в фонді 229 РГАДА, в якому ми опрацювали лише другий опис — книги (шість справ) [331 — 336]. Приказні книги мають вигляд зшитих у фоліанти копій з листів гетьманів, царських указів, наказів та розпоряджень керівників (дяків) приказу, статейних списків московських послів, “пам’ятей” (обіжників) з Розрядного чи Посольського приказу (ці документи дуже часто дублюються в урядових відомствах, повторюються, переписуються). Тут же численні листи з України, доноси, протоколи допитів язиків, рапорти гетьманів, генеральних старшин, полковників, московських воевод в Україні. Якщо в цих рапортах згадуються якісь документи, листи, “прелестные письма” тощо, то й вони додаються до копій. Трапляється і третій повтор — якщо є листи чи документи в другорядних матеріалах. Документи ретельно систематизовані, хронологізовані, записувалися одразу по мірі надходження до приказів. Подібного ж типу структура і стовпців, матеріали в яких підклеювалися один за одним. Донесення мають певну специфіку — в “вестовых отписках” кожна сторона намагалася виставитися в очах уряду з кращого боку, замовчуючи прорахунки і невдачі [244].

Позаяк провідною темою праці є воєнна історія, тому до дослідження широко залучено документи Розрядного приказу, оминувши дипломатичні документи Посольського приказу [36] й лише частково залучено дані Малоросійського приказу. Розрядний приказ був центральним військовим відомством Московщини у XVII столітті, яке поділялося на департаменти — “столи”. В Україні роль урядовців приказу поширилася після Переяславського акта 1654 р., а посилилася особливо з 1665 р. — часу розвою Руїни. “Столи”, які контролювали власне українські землі, — Белгородський, Севський, Новгородський (Сіверський), — були посилені полками “нового строю” і підпорядковані безпосередньо Розряду, тобто царю. В указі означалося: “Белгородского, Севского, Новгородского полков гусарского, рейтарского, драгунского, солдатского строев полковников и их полков начальных людей всех ведать в Разряде и именами их и что им ево государева жалованья кормовых денег по указаным статьям на месяц сполна и с вычетом за

крестьянские и бобыльские дворы списки в тетратех за дьячьєю приписью из Иноземского приказа послать в Разряд” [243].

Залучаючи матеріали приказу в дослідження, ми намагалися користуватися головню тими справами, які раніше не були введені до наукового обігу попередниками. Принагідно зазначимо, що Сергій Соловійов для вивчення подій 1677 — 1681 рр. в Україні використав фонд 124 (Малоросійські справи Посольського приказу) та фонд 229 (книги і стовпці Малоросійського приказу). Цими ж документами користувався і Микола Костомаров під час написання “Руїни” та “Мазепи”, а згодом, у радянські часи, Вадим Дядиченко [10], с. 119 — 124] та Олена Апанович [20].

Діловодство *Разрядного приказу* зберігається в 210 фондї, з якого ми використали лише стовпці Севського та Белгородського столів (підрозділів). З них — чотири описи (13, 14, 18 і 19) та 38 справ. Одні були переглянуті, інші опрацьовані ґрунтовно, з деяких зроблено лише виписки, — настільки матеріал значний, об’ємний і фактографічний. Зосередилися ж ми лише на фактах, які стосуються ролі козацьких формувань у воєнних діях останньої чверті XVII ст. — разом з царським військом [254, 255]. Попередньо хотілося б зробити певне застереження: майже всі донесення воєвод до приказу подано крізь призму сприйняття подій в Україні російською аристократією, бюрократією та служилою елітою, без огляду на інтереси об’єкта оцінювання — козацтва. Відтак, розглянемо, яку саме інформацію для дослідника дають вивчені нами архівні матеріали названих описів [293 — 330] і до яких раз у раз апелюємо.

У стовпці 872 за 1672 — 1678 рр. (оп. 13) зібрано військово-оперативні документи, що стосуються бойових дій в Наддніпрянщині в означений період та опису облоги турками Чигиринської фортеці у 1678 році (а. 222 — 231). Переглянуті й частково використані матеріали стовпця 320 (оп. 19) Севського стола (1674 — 1680 рр., 582а), в якому накопичилися (підклеїлися) справи за другу половину 70-х років. Тут знайдено записи про походи росіян в Україну (а. 187 — 195), указ від 17 липня 1677 р. всім тяглим і служилим людям іти в свої полки і вирушати на оборону “Малороссии”. Для дослідження поставленої проблеми в стовпці 310, оп. 19 (1676 — 1677 рр., 1009 а) знайдено наступні факти: збір

полків князем Г.Ромодановським, їхнє забезпечення і комплектування в часи підготовки походів проти Дорошенка й турків, боротьба козаків з татарами (а. 214 — 254, 348 — 349, 431 — 432); указ про підготовку та початок походу на Чигирин (а. 266 — 278; 300 — 318; 400 — 416; 433 — 444; 319 — 321); донесення розвідки про дії турецько-татарського війська, спільний похід на Чигирин, указ белгородському та севському полкам іти з Г.Ромодановським під Чигирин у березні 1677 р. (а. 399 — 400); указ Г.Ромодановському та І.Самойловичу про спільний похід на Чигирин, відомості про рух турків та Юрія Хмельницького (а. 633 — 637). Одиниця зберігання 866 (оп. 13) за 1678 рік дає свідчення про збір і приготування до походу боярина, князя Г.Г.Ромодановського в Курську та стольника князя М.І.Ликова в Новому Осколі (а.а. 10 — 13, 21 — 22, 42 — 44), про з'єднання армії Ромодановського з думним дворянином і генералом Венедиктом Змеєвим і їхній спільний похід до Дніпра (а.а. 4 — 20, 23 — 26). Там же є дані щодо призначення генерал-майора Григорія Косагова з полком до Бужинського перевозу “для оберегательства течения Днепра” (а. 27 — 28, 48 — 51). Є кілька документів про переправку порошу і амуніції з містечок Белгородського розряду в Новий Оскол та в Гетьманщину (а. 33 — 41, 164 — 168).

Надзвичайно насичений матеріалами про відсіч другого Чигиринського походу стовпець 1157 (оп. 13) за 1678 р. Тут є свідчення про перемогу російсько-української армії над турками й татарами під чигиринськими горами (а. 78-81), списки убитих і поранених під Чигирином (а. 82 — 88), скерування Г.Ромодановським ратних людей в Чигирин на виручку до генерала П.Гордона (а. 124 — 125), опис боїв з турками й татарами (а. 126 — 127, 141 — 142, 149 — 157, 84 — 85), запис про смерть на валах воєводи І.Ржевського (а. 146), факт відступу хана й візира та повернення І.Самойловича на Лівобережжя Дніпра (а. 246 — 251; 254 — 255). Там також є факти стосовно розпуску полків гетьманом і князем (а. 259 — 262, 361); повернення турків і татар в Наддніпрянщину (а. 263 — 266); напад татар на Межигірський монастир і Вишгород (а. 267 — 269); взяття м. Канева Ю.Хмельницьким (а. 270 — 275); боярський та патріарший наказ князю Г.Ромодановському повернутися і захищати Київ та всю Україну від ворогів (а. 277 — 280); зворотний рух

князя і гетьмана від Дніпра (а. 281 — 284; 294 — 299); розпис захоплених у турків язиків і трофеїв (гармат, прапорів, добра) (а. 328 — 333).

У стовпці 1002 (оп. 13) справ Белгородського стола Розрядного приказу за 1678 р. нами виявлено матеріали щодо військових дій проти турків і татар у другій Чигиринській війні: місії стольника С.Перхурова до Івана Сірка з планом спільних дій проти татар (а. 1 — 12, 14 — 25); листи кошового про бої запорожців з турками (а. 36 — 42). Тут же і доповідь С.Перхурова царю про зустрічі з І.Сірком і гетьманом І.Самойловичем та оцінка ним дій українських керівників (а. 43 — 61). Факти будівництва земляного валу на Кальміуській сакмі проти татарських вторгнень між Усердом і Полатовим знайдено в стовпці 1302 (оп. 19) Белгородського стола за 1678 — 79 рр. (а. 1 — 11). 317 справа Севського стола (оп. 19) містить документи, які проливають світло на похід російських військ в Україну, комплектування, обмундирування, амуніцію, розвідку, забезпечення боєприпасами та продуктами армії Г.Ромодановського (1679, 602 а). Про побудову фортечних укріплень у Києві в 1679 р., підготовку до відсічі нового, третього походу турків в Україну дає матеріал стовпець 881 за 1679 рік (оп. 13). Стівпець 1301 (оп. 19) справ Белгородського стола містить листування з польовим командиром кампанії 1679 — 80 рр. В.В.Голіциним відносно справ в Україні (а. 10 — 20), дані про насильства з боку ратних людей над козаками регіменту І.Самойловича (а. 204 — 205), подаються численні донесення про рух і напади татар на Лівобережжя та Слобожанщину в ці роки (а. 1 — 4, 25 — 35, 486 — 496).

Для вивчення подій 1680 — 81 рр. використано записи, зроблені в стовпці 332 (оп. 19) (1680 — 81 рр., 916 а) Севського стола. В ньому знайдено факти про хід війни з Кримом і Туреччиною, підписання мирних угод, збір російських ратних людей Севського розряду на прохання гетьмана І.Самойловича і скерування їх у Гетьманщину для оборони її від татар, рух полків боярина і воєводи Петра Великого Васильовича Шереметєва для захисту Києва від пограбувань турками й татарами (а. 1 — 26, 134 — 136, 264 — 266, 694 — 702). Події Кримських походів відбилися в записах, підклеєних до стовпця 416 Севського стола (оп. 14). Передовсім

це рапорти, грамоти, звіти й донесення щодо руху полків Л.Неплюєва в Крим у 1687 р. (а. 1 — 4), з'єднання його з гетьманом І.Самойловичем за рікою Коломак 3 липня 1687 р. і їхній спільний похід до річки Самари (а. 671 — 679), похід Л.Неплюєва з Севська до Путивля з військом 10 липня того ж року (а. 637 — 641), донесення про наміри татар завадити побудові фортеці на Самарі (а. 646 — 650) (1687 — 88 pp., 904 а).

Щодо повернення українського козацького війська та російських полків з першого Кримського походу, про двірцевий старшинський переворот і арешт гетьмана І.Самойловича, вибори нового гетьмана Івана Мазепи (а. 3 — 50), опис майна І.Самойловича і його сина Якова (а. 51 — 58), а також звинувачення, висунуті І.Самойловичу (а. 128 — 132; 147 — 156), акт обрання Мазепи (а. 82 — 91) ми знайшли інформацію для дослідження в 415 стовпці (оп. 19) Севського стола (1687 р., 225 а). Увесь 31 стовпець Севського стола (оп. 18) присвячено спорудженню українськими козаками та московськими ратними людьми у 1688 р. Новобогородицької фортеці в час підготовки другого Кримського походу.

Переглянувши справу 363 (оп. 19) (1688 — 1689 pp., 413 а), ми знайшли в ній записи севських столоначальників відносно підготовки російської армії до другого Кримського походу (укази про збір, доповіді про “нетчиків”, рух армії, її забезпечення). Численні матеріали про військові акції в Україні протягом 1696 — 97 pp. виявлено в стовпці 1595 Белгородського стола (оп. 14). Зокрема, тут є указ Я.Ф.Долгорукову про спільний похід з гетьманом І.Мазепою у пониззя Дніпра (а. 320 — 326), документи про призначення Л.Ф.Долгорукова, севського воєводи, і С.Короб'їна, чугуївського воєводи, з полками на Белгородську лінію для захисту Лівобережжя і Слобожанщини (а. 327 — 330), скерування козаків і ратних людей в Кизикермен на допомогу гарнізону й думному дворянину В.Б.Бухвостову в побудові міських укріплень (а. 327 — 330), підготовка до походу на Пониззя українських та російських військ (а. 330 — 334, 358 — 361, 574 — 580, 689 — 693). У цій справі є дані про спорудження нових укріплень у Тавані (а. 413 — 420, 687 — 661); посилку запасів харчів в Шингірей і Тавань (а. 439 — 442, 477 — 488); зміну залоги в Новобогородицькій фортеці (а. 378 — 381); посилку стрільців із полків В.Єльчанінова та

М.Кривцова в Брянськ для походу на стругах з Неплюєвим (а. 289 — 291); наказ Неплюєву іти в похід з козаками на Низ (а. 335 — 346); прохід російсько-українського плавного війська через пороги (а. 424 — 427).

Відносно другого й третього Дніпровського походу московсько-козацького війська багато даних міститься в 1610 стовпці Белгородського стола (оп. 14). В ньому знайдено опис походу князя Я.Ф. Долгорукова з козацькими полками від Чернецького перевозу на Дніпрі до урочища за Вольним порогом (а. 98 — 102); дані про скерування думного дворянина Л.Р.Неплюєва і козацьких підрозділів для захисту Шингірейської фортеці (а. 98 — 102); призначення полку П.Гордона в похід для захисту кордонів від татар (а. 103 — 124; 141 — 153); переправа Л.Неплюєва з продовольчими припасами і вапном та будматеріалами через Дніпрові пороги (а. 154 — 186; 188 — 193); прихід турецько-татарського війська під Шингірей і бої з ним (а. 290 — 298).

Значну кількість фактів про події в Україні 1697 — 98 рр. містить 1654 стовпець (оп. 14) Белгородського стола. У ньому сконцентровано записи, рапорти, пам'яті й накази про наступні події: відправка з Москви до Брянська грошей стольникові Огібалову для закупівлі у брянчан стругів на плавний похід Дніпром з полками гетьмана (а. 1 — 5, 58 — 60; 94 — 97); відправка тому-таки Огібалову до Брянська майстрів для побудови стругів (а. 6 — 10, 29 — 34); скерування Огібаловим з Брянська в Севськ до Л.Долгорукова севських стрільців і пушкарів, котрі будували струги й озброювали їх (а. 53 — 54; 14 — 17); присилка з Москви в Брянськ до стольника О.Колтовського якорів для походу на Таванськ (а. 47 — 48); виступ із Брянська двох суднових караванів на чолі з Колтовським та Д.Норовим (а. 98 — 99, 180 — 184).

Останні роки другої російсько-турецької війни були надто насиченими діями як української, так і російської армій, в чому пересвідчуємося на документальних матеріалах стовпця 1673 (оп. 14) (1697 — 98 рр.) Белгородського стола. У ньому знаходимо численні факти щодо надходження звісток про виступ турецько-татарського війська під Таванськ та інші нижньодніпровські містечка (а. 1 — 10, 45 — 63), указ Я.Ф. Долгорукову про похід на Таванськ і Очаків спільно з козаками І.Мазепи (а. 12 — 14, 64 — 81),

направлення царського жалування запорожцям і кошовому Г.Яковлеву (а. 82 — 106, 288 — 302). Є донесення гетьмана про облогу Тавані, допит турецьких язиків, захоплених під Перекопом поблизу Сиваша (а. 109 — 116); рапорт із Новобогородицька від воєводи П.Потьомкіна про навали татарських чамбулів на містечка по Самарі (а. 118 — 136); труднощі в зміцненні Тавані (а. 139 — 140, 303 — 309, 358 — 401); донесення польових командирів про завершення зміцнення Тавані і стан забезпечення фортеці зброєю та харчами (а. 191 — 194, 199 — 209, 638 — 640). Рапорти про рух татар і турків під Тавань (а. 265 — 271), поповнення полку Я.Долгорукова до 2000 піхоти і 1000 кінноти, зважаючи на підготовку походу на Тавань і Очаків (а. 472 — 480; 604 — 620). Дані гетьманської розвідки про дії турків і татар в означені роки (а. 678 — 690); другий указ Я.Долгорукову спільно з гетьманом І. Мазепою вирушити в похід на Очаків (а. 701 — 721).

Документи, які стосуються побудови в Брянську морських суден, стругів і човнів під харчові припаси і перегін їх по ріках Десні і по Дніпру “для плавного походу” боярина і воєводи князя Я.Ф.Долгорукова з його полками під Очаків “и под иные бусурманские юрты”, про надсилання в Київ людей “для наводу под Києвом на р. Днепр живого мосту” відклалися в 446 стовпці (оп. 19) Сєвського стола (1698 — 99, 469 а.). У стовці 1719 (оп. 14) (1698 р.) зібрано рапорти та донесення до Белгородського підрозділу військового відомства Москви про заготовки зброї для полків Я.Долгорукова перед очікуваним походом у Пониззя на Тавань і Очаків (а. 5 — 10, 15 — 25), передача його полкам пищалей та гармат з приказу, про дозвіл взяти в похід гармати з Києва для Тавані (а. 141 — 147, 156 — 160, 178 — 190, 214 — 217).

Події навколо Тавані й Кизикермену майже цілком відбиті в записках белгородських столоначальників в стовпці 1661 (оп. 14) (1698 р.). Ми використали з них дані про труднощі під час укріплення Тавані, завдані морозами, нечисленністю гарнізону та хворобами, про дезертирство в полку Л.Неплюєва і непослух сердюків полковника Лук'яна Шульги, вибух у Тавані порохового льоху разом з грошовою скарбницею, котра зберігалася там-таки, скерування до Тавані князем Я.Долгоруковим поповнення в складі Єфремівського солдатського полку з полковником Андрієм

Мітчелом, відправка до Тавані майстра із Маячки з використання вапна — Є. Макарова (а. 1 — 30, 217 — 220, 223 — 240). В стовпці зафіксовано факт посилки до Тавані інженера Давида Големана для фортечних робіт на допомогу інженеру Ягану Адлеру; огляд укріплень Тавані, Кизикермену та Ослан-городка ними (а. 82 — 83, 118 — 124; 241 — 245, 251 — 259, 307 — 312). Тут записано чутки про рух турецько-татарських загонів, дані язиків про підхід ворога до Шингірея та Ослан-городка (а. 125 — 150). Є також факти про прихід кораблів турецького флоту до Гезлеві й Очакова, їхній перехід в гирло Дніпра і похід на Кизикермен (а. 176 — 179, 182 — 186, 268 — 280, 320 — 322); відправка після цих чуток князем Я. Долгоруковим до Таванська Хотмижського солдатського полку (а. 328 — 341), надання командирам опису таванських укріплень (а. 205 — 216); відправка лісу з Брянська в Тавань і зупинка його біля Ненаситця (а. 192 — 198, 324 — 327); указ Я. Долгорукову узапасити Новобогородицьку фортецю, замість взяти звідти припаси до Таванська, і спільно діяти з українськими козаками гетьманського регіменту (а. 342 — 346).

Стовпець 1645 за 1698 р. (оп. 14) у Белгородському столі посвідчив про виступ у травні 1698 р. з Белгорода до Очакова князя Я. Ф. Долгорукова проти турецько-татарських військ (а. 1 — 40, 51 — 55); про нараду князя Я. Долгорукова з гетьманом І. Мазепою в Путивлі, про спільні дії 29 — 31 березня (а. 56 — 87); про з'єднання на р. Коломак українського та російського військ Я. Ф. і Л. Ф. Долгорукових, Л. Неплюєва й І. Мазепи (а. 88 — 99, 100 — 101, 117 — 123). Тут же рапорт гетьмана про його схід з Я. Долгоруковим 29 травня 1698 р. на р. Коломак і їхній спільний похід до р. Самари, спільну нараду 22 червня, плани подальших військових дій (а. 288 — 299, 300 — 327). У стовпці є також дані про такі факти: виступ у липні князя Я. Долгорукова й гетьмана І. Мазепи на порятунок залог Тавані та Кизикермену; провіз харчів у Тавань через Ненаситецький поріг (а. 404 — 420, 464 — 469); чутки про підхід турків до гирла Дніпра (а. 531 — 540, 545 — 556); скерування до Очакова братів Долгорукових, зміцнення Тавані та Кизикермена (а. 679 — 686); список з “прелестного письма”, котрого отримав І. Мазепа від Івана Багатого — “гетьмана його милості хана кримського” (а. 687 — 690).

Останні роки воєнних дій другої російсько-турецької війни на території України знайшли документальне відображення в стовпці 1648 (1698 — 99 pp.) Белгородського стола (оп. 14). Це насамперед донесення, рапорти й накази про ремонт укріплень Тавані (а. 24 — 30, 73 — 78, 83 — 90), скерування до Тавані лікарів з ліками (а. 81 — 72), збір продовольчих запасів для нижньодніпровських гарнізонів з жителів Слобожанщини — Сумського, Охтирського, Харківського та Ізюмського полків (а. 79 — 82); складання інженером Назаром Мельницьким креслення укріплень Тавані та Кизикермену (а. 144 — 149); збір харчових припасів з містечок Белгородського розряду (а. 508 — 518, 569 — 579). Воєводами в Таванську в ці роки були Н. Мельницький, В. Еверланов та І. Апухтін.

Досліджені документи, окрім фактів військової історії, дали підстави для класифікації та ідентифікації станово-представницької служилої структури і чинів московського суспільства на дві групи — служилих людей “по отечеству” (спадкових) і служилих людей “по прибору” (тимчасових). Перша група “по отечеству” розподіляється на три категорії: 1) чини думні — бояри, окольничі, дворяни, дяки; 2) чини московські (ближні) — бояри, стольники, окольничі, обивателі, дворяни, стряпчі; 3) чини городові — виборні дворяни, діти боярські, полкові й городові служби. До другої групи “по прибору” належали: стрільці, драгуни, рейтери, козаки польової (полкової) і городової служби, солдати, допоміжні служби (затинщики, ковалі, пушкарі і т.д.). Матеріали також дають змогу детально ознайомитися з безпосередньою діяльністю визначних політиків і дипломатів Москви — Ларіона Іванова, Омеляна Українцева, Афанасія Поросукова, Микити Зотова, Василя Тяпкіна, Григорія Ромодановського та інших.

Ознайомилися ми також з фондом 89 (“Сношение России с Турцией”) та 123 (“Сношение России с Крымом”), з посольськими відписками з інших держав, з “донськими делами”, — де також є цікаві та іноді несподівані знахідки з історії російсько-турецьких війн. Але залучали їх лише арпії, в теоретичних пасажах.

На превеликий жаль, мусимо констатувати, що, з огляду на об'єктивні й суб'єктивні чинники, ми не змогли використати в студії турецько-татарські архівні джерела. Українська орієнталістика, вигублена і загублена в 30-ті роки ХХ ст. і відроджувана тепер, ще

не спромоглася на ґрунтовні публікації. Автор же (і не лише він) з лінгвістичних і матеріальних причин не мав змоги опрацювати турецькі архіви. Тому всі студії українських істориків, пов'язані з Османською імперією та Кримським ханством, до певної міри будуть однобічні без залучення означеного документального масиву. Власне, як і наша, що з прикрістю визнаємо.

Відтак, можемо констатувати, що в цілому реально використана джерельна база, опрацьована нами в РГАДА, є досить широкою, розлогою і репрезентативною, повністю охоплює необхідні для праці хронологічні рамки і є цілком достатньою для досягнення мети та вирішення завдань дослідження.

1.3. Архів компанійського полковника Іллі Новицького

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України серед матеріалів, котрі стосуються проблеми боротьби українського народу з турецько-татарською експансією в останній чверті XVII ст., нами виявлено колекцію документів другої половини XVII ст., умовно названу архівістами “збіркою Новицького” [232]. Докладне ознайомлення з ними дозволяє висвітлити не лише сам хід антиосманської боротьби в Україні, але й постать непересічної людини, активного політика, представника вищого ешелону урядовців лівобережного гетьманату — компанійського полковника Іллі Федоровича Новицького. Зупинитися детальніше на історії полковника та його архіву необхідно й тому, що документи зі “збірок Новицького” є суттєвою складовою частиною джерельного підґрунтя нашої праці, до якої будемо постійно апелювати, а полковник — активним учасником майже всіх досліджених військових акцій.

Перша віднайдена нами згадка імені Іллі Новицького зустрічається в документі від 23 червня 1671 р., коли він був “комендантом його королівської милості димерським” [232, № 13990]. Походить він з козацької родини і, можливо, згадуваний у “Реєстрі 1649 р.” козак чигиринської сотні Федір Новицький був його батьком [290]. Існують й інші версії походження полковника [41 | а].

Наявні уривчасті дані дозволяють твердити, що серед історично дієвих Новицьких в 70-х рр. XVII ст. зустрічається також Степан Новицький [9, № 31], — особистий друг Андрія Дорошенка, засланий до Сибіру з Григорієм Дорошенком та Яковом Колошею. Імовірно, це родич, а, можливо, й брат Іллі, бо про його повернення з Сибіру клопоталася перед государем старшина 5 травня 1677 р. За звичайного козака цареві не писали б [9, с. 136]. Народився Ілля десь на початку 30-х рр. XVII ст. Коли і де розпочав службу, невідомо. Хоча гетьман Іван Самойлович у своєму універсалі називає Іллю “людиною, яка з юних літ присвятила себе військовій справі”. Перші відомості про нього стосуються часу, коли він обіймає уже високу посаду полковника, та ще й полку особливого призначення.

Коли в березні 1669 р. після усунення від влади Івана Брюховецького й придушення селянсько-козацьких виступів, що супроводжували цей акт, новий гетьман Дем’ян Многогрішний подавав на затвердження російському урядові Глухівські статті, їхній 23-й пункт вимагав створити окремий, особливий полк найманців у 1000 чоловік з тим, щоб платити їм за службу гроші й визначити певне місце для постою [280, с. 808 — 816; 199, с. 258 — 259; 56, с. 206].

Полковником новоствореного державного, найманого полку, а відтак і першим на Лівобережній Україні компанійським полковником став Ілля Новицький. Про це дізнаємось із Конотопських статей Івана Самойловича від 25 травня 1672 р., зі статті 10 [189, с. 106; 56, с. 326; 199, с. 282 — 295]. Новий гетьман залишив на службі Новицького, проте в листах за 1672 — 1673 рр. він усе ще іменується комендантом містечка Димер на Київщині, котре у 1674 р. і стало центром правобережного козацтва, що визнало зверхність короля [286, с. 11 — 12]. У цей час він веде жваве листування про події в Польщі з київським воєводою князем Трубецьким [351, с. 25]. В архіві Малоросійського приказу в 334 книзі збереглися також листи І. Новицького до київського воєводи князя П. Козловського про стосунки з поляками та татарами (від 18 травня і 27 липня 1672 р.) та інструкція комендату від полковника Яна Пива-Запольського при відправці його до князя Трубецького 16 липня 1673 р. [238, № 38]. Мабуть, поїхавши до Трубецького, І. Новицький не став повертатися до поляків, а перейшов на службу до росіян, бо вже у

січні 1674 р. архимандрит Інокентій Гізель у листі називає Новицького охочекомонним полковником. Саме в цей час у Димері утніздився польський гетьман Євстафій Гоголь [170]. Проте лише 16 липня 1676 р. Новицький дістав від Самойловича остаточне затвердження на посаді “совершенного” полковника [5, №97], а тому сім’я мешкала в Димері аж до вересня 1677 р., коли, одержавши охоронну грамоту від гетьмана, Софія Новицька з сином і донькою переїздить на помешкання до містечка Коропа, а згодом до подарованого полковнику за службу села Нехаївки. [Див. начерк життєпису І.Новицького в: ІРНБУ, ф. I, № 615].

Документи збірки по роках, а іноді й по днях розповідають про діяльну біографію компанійського полковника впродовж 1675 — 1697 рр. [385, с. 431 — 457]. Він займався переважно службою, виконував найважливіші доручення гетьманів, здійснював управлінські функції у своєму господарстві, полку, дбав про охорону кордонів від татар. В 1674 р. в сутичці з татарами його було тяжко поранено [232, № 11446]. У жовтні 1676 р. Іван Самойлович доручив йому й компанійському полковникові Якову Павловському охорону стольника В. Тяпкіна, котрий їхав до Чигирина за Петром Дорошенком. У середині жовтня 1676 р. Новицький разом з московським ротмістром Братцовим везе до Москви клейноди взятого Дорошенка, потрапляє на прийом до царя, одержує його подарунки [8, с. 744; 162, с. 511]. В примітках до літопису Самовидця Новицького помилково названо київським полковником, яким він ніколи не був. 1696 року його полк лише охороняв околиці Києва від можливого нашествия турецько-татарського війська [189, с. 180, 195].

Майже вся військова служба Новицького зводилася до боротьби з турецько-татарською агресією, що посилилася в останній чверті XVII ст. У сутичці з татарами у 1674 р. Новицький був тяжко поранений. Згодом він брав якнайдіяльнішу участь у відсічі Чигиринських походів турецько-татарського війська 1677 — 1678 рр., у Кримських походах В.Голіцина в 1687 і 1689 роках, у нижньодніпровській кампанії 1695 — 1698 рр., охороняв з полком українські рубежі від вторгнень татарських чамбулів. У військовій службі він набув такого великого досвіду, що спеціальним універсалом у липні 1696 р. гетьман Іван Мазепа призначив його головним начальником усіх прикордонних міст і містечок з боку кримських татар

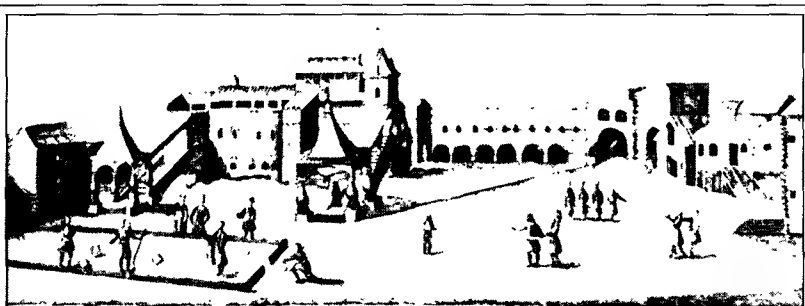
Московський боярин: дипломат, дяк Посольського приказу Афанасій Лаврентійович Ордин-Нашокин. З парсуни XVII ст.

Російські стрільці.
З малюнка кінця XVII ст.

Приєм закордонних послів царем Олексієм Михайловичем.
Малюнок Е. Пальмквіста, 1674 р.

Посольський двір у Москві кінця XVII ст.

Охоческомонний
полковник
Ілля Новицький
(портрет кінця XVII ст.)

Охоческомонний
полковник
Григорій Новицький
(портрет початку XVIII ст.)

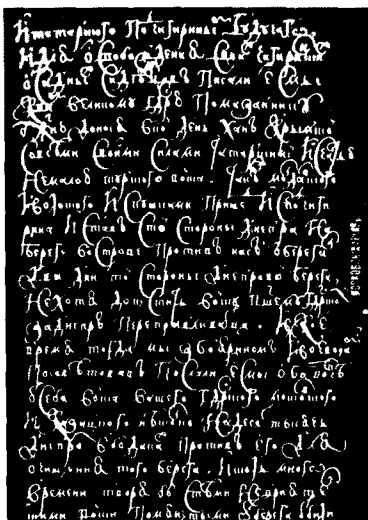
Юрій Хмельницький
(Портрет з літопису С. Величка.
— *Погод. 2020/1. а.213 зв)

Петро Дорошенко
(Портрет з літопису С. Величка.
Погод. 2020/1. а.39)

Михайло Ханенко
(Портрет з літопису С. Величка.
— Погод. 2020/2. а.96)

Список з листа І. Самойловича в
Малоросійський приказ про бої
на дніпровських переправах з
турецько-татарським військом в
серпні 1677 року [336, а.92]

*Российская государственная публичная
библиотека им.М.Е.Салтыкова-Шчедрина (Санкт-
Петербург). Отд. рукописей.

Печатка І. Мазепи

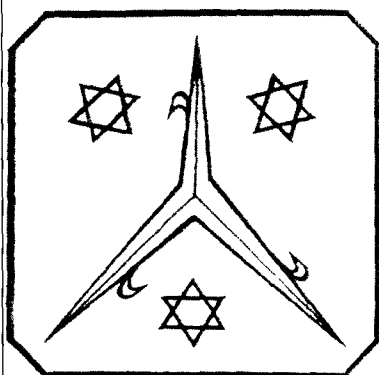
Печатка Київського магістрату

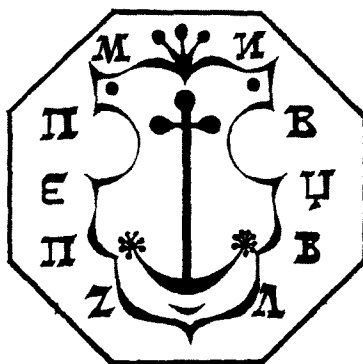
Державна печатка І. Самойловича

Військова печатка Дем'яна
Многогрішного

Печатка Іллі Новицького

Печатка Максима Ілляненка

[5, № 269, с. 280]. Стараннями Іллі Новицького й під його безпосереднім керівництвом була створена система охоронної і розвідувальної служб по Дніпру і Ворсклі, спрямованих проти турецько-татарських нападів на Лівобережну Україну [116].

В архівах колишніх московських Приказів збереглися записи, що засвідчують особисту відвагу компанійського полковника в Чигиринській війні, особливо у боях 27 і 28 серпня 1677 р. за Бужинський перевіз на Дніпрі, який обороняли турецько-татарські частини й не пускали до переправи російські війська князя Г.Ромодановського та українські козацькі полки гетьмана І.Самойловича [336, л. 49 об. — 55, 180 — 197].

Коли авангарду російсько-українського війська вдалося захопити плацдарм на правому березі Дніпра, 27 серпня 1677 р. опівдні І.Самойлович послав І. Новицького та Я. Павловського з їхньою кіннотою до турецько-татарського табору. Спровокувавши противника, козаки вступили в жорстокий бій, котрий тривав “після обіду години три”. “Побачили турки й орда натиск міцний і небезпеку велику, почали відступати, і з того місця відступилися до Крилова”.

28 серпня помісна кіннота Косагова, а також компанійці І.Новицького і Я.Павловського з кавалерією чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського були відправлені в нову атаку на турецький табір — “для язиків і під’їзду”. В бою І.Новицький зіткнувся в рукопашній сутичці з татарським мурзою: “Новицький вистрелив мурзі в груди з пістоля, але не пробив, оскільки на мурзі був панцир, а під Новицьким спіткнувся кінь, і мурза тим часом нахилився з коня і хотів заколоти його шаблею”. Але компанійський сотник врятував свого полковника, “убивши того мурзу з мушкета”. Наскільки це була жорстока боротьба свідчить те, що в боях загинули син кримського хана, два сини паші, “багато спагів турецьких, і мурз, і аг татарських” — “до 10 тисяч і більше” [9, № 79, 80, 88; 189, с. 126].

У 1678 р. Новицький зі своїми полчанами в боях за дніпровські переправи, за чигиринські висоти і саму фортецю Чигирин знову був одним із перших. У листопаді 1678 р. він удруге їде до Москви доповідати в Боярській думі про стратегічну обстановку в Україні й одержує інструкцію щодо забезпечення оборони Києва від турецько-татарських нападів. Повернувшись до гетьманської

столиці Батурина, він одержує за бої в Чигиринській війні дорогі царські дарунки із рук стольника С. Алмазова. Серед нагороджуваних Ілля Новицький стоїть поруч з гетьманом і генеральними старшинами. Про сердюцьких полковників П. Кожуховського й А. Ребриковського, які там були, І. Самойлович сказав царському послу, що “ті полковники — люди звичайні і давати їм подарунки не варто, а він зробить це сам, завтра”. У такий спосіб виділялися роль Новицького і його особа [9, с. 712 — 734, 738 — 739].

15 жовтня 1678 р. І. Самойлович виніс листовно особисту похвалу Новицькому та його полчанам за вірність і військову доблесть у боях із військами Кара-Мустафи-паші. Подібне висловлював гетьман і в жовтні 1680 року [5, № 121, с. 134].

Новицький був двічі одружений. У 1685 р. померла Софія, і він одружився вдруге, ймовірно, на вдові Забіли Меланії Василівні. Від першого шлюбу Ілля мав сина Григорія, котрий здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Полковник дбав і про освіту молодших дітей. Ігумен Рихловського монастиря Лука Григорович посилав до них учених монахів і “черничок” для навчання грамоті та рукоділлю.

У 1696 р. Ілля Федорович одержав титул “значного військового товариша” і незабаром пішов у відставку. У листі І. Мазепи до царя від 20 липня 1697 р. І. Новицький, який брав участь у поході на низ Дніпра, вже згадується як “бывший полковник охотницкий” [5, с. 283 — 284; 415, с. 691 — 692]. Полк свій він передав синові Григорію, який став іменуватися полковником комонним. У відставці Ілля жив у своєму маєтку Нехаївці, господарював, виховував дітей. 1702 р. ще згадувався як “значний військовий товариш” і помер десь на початку 1704 р. [162, с. 654]. Кость Кушнір-Марченко в біографічній статті про Новицького [176] напевно помиляється, пишучи, що 1703 р. Ілля був полковником і був присутнім при розмежуванні земель Іркліївської та Чигирин-Дібровської сотень. У цитованому ним документі, мабуть, усе-таки говориться про Григорія Новицького, котрий тоді обіймав посаду компанійського полковника, або ж автор не додав суттєвого слова — “колишній”.

За свого життя на Лівобережжі Новицький встиг породичатися своячеництвом чи обрядово майже з усіма представниками найвищої козацької старшини, у тому числі і з гетьманом Іваном

В одруженні Ганни зі Степаном Трощинським особисту участь брав Іван Мазепа. В жовтні 1690 року він написав до Іллі Федоровича листа такого змісту: “Яко всегда ми упреймую нашу иміем ку вашмосьци прихильность, так памятаем такое вашмосьцине слово, же некедись просил вашмосьць нас о нараенье человека сиромі дочці своей. Теперь теди наш кривний Стефан Трощинский, объявивши тое нам, же он имеет свое усердіе до ней, хочет у вашмосци побувати. Ми теди его не хотимъ залецати вашмосьци, який у него поступокъ и достатокъ, самъ вашмосьць добре о томъ знаетъ. А когди он помененний кривний наш до вашмосьці прибудет и якоє взглядом его намеренія будет поваженіе, о том за оказією даси вашмосьць нам знати” [385, с. 456 — 457].

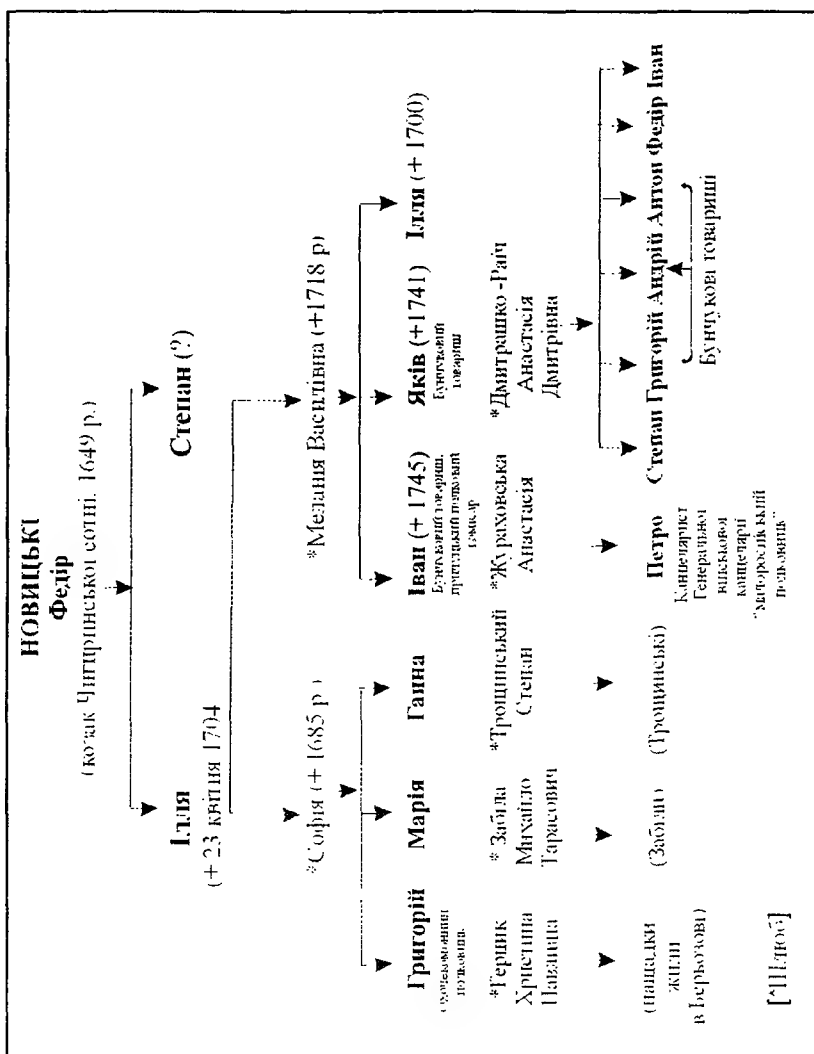
Про те, що справу налагоджено й вона стала до прямої шлюбної дороги, свідчить ще один лист гетьмана, від 4 листопада 1690 року: “Писал до нас пан Стефан Трощинский, доносячи, же бил он в дому вашмосьцином и принятий есть любезне з неотреченіем тоєє милости, якоє он в дому вашмосьцином ишет. И ми теди тоє прихильности вашмосьці естесьмо вдячні и зичачи, аби в намереніи его пана Трощинського могл бити skutok, вкладаемся в тое сим листом нашим, аби вашмосьць и до самого дела оного совершенства не отмовил своеє склонности” [232, № 14770]. Ілля Федорович був кумом майже всіх полковників та генеральних старшин [217, с. 669; 5, № 217], а також великим другом Василя Леонтійовича Кочубея, з яким часто листувався.

Григорія Новицького за участь у виступі Мазепа супроти Москви Петро I вислав у Берьозов, де він і помер. Перебуваючи у засланні в Сибіру, Григорій написав книгу “Краткое описание о народе остяцком”. За свідченнями М. Стороженка, численні нащадки Григорія Новицького ще в кінці XIX ст. населяли той край і пригнічували місцевих остяків [385; 81, с. 246]. Молодший син — Іван Ілліч дістав титул бунчукового товариша і був прилуцьким полковим комісаром, а онук — Петро Іванович Новицький — служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії. У 1745 р. одержав звання бунчукового товариша, а в 1776 р. — “малороссийского полковника” [217, с. 672-673]. Бунчуковими товаришами в 50-х рр. XVIII ст. були онуки Іллі Федоровича Андрій, Григорій та Антін [2, с. 202]. Численні нащадки І. Новицького ще в

кінці ХІХ ст. жили на Полтавщині, а одному з них належав портрет полковника, вміщений М.Стороженком у “Київській старовині” [384]. Портрет Григорія зберігався в Києві [53, с. 159]. З часів Іллі Федоровича Новицькі мали шляхетне звання і відповідний герб [207, с. 155 — 156]. В “Малоросійському гербовнику” В.Модзалевського він описаний під № ХІ таким чином: “Щит, голубе поле, три рівновеликі семестрично з’єднані гаки, між якими три шестигранні срібні зірки. Щит увінчаний лицарським шоломом і короною зі страусовим пір’ям, на яких знаходяться три срібних гака. Намет на щиті голубий, підбитий сріблом”.

Судячи з вивчених фактів, а також з наявного портрета, Ілляш Новицький був чоловіком значної фізичної сили, міцного здоров’я, витривалості, котрий здатен був нести “лишення и тяготы государственной службы”. До того ж він був людиною освіченою, грамотною — син Григорій писав до нього листи не лише українською, але й польською та латиною. Збереглися і автографи полковника.

І.Новицький — типовий представник козацької старшини. Як син свого часу і класу він прагнув до накопичення і розширення власності. За час служби йому вдалося зібрати добрі статки й бути одним з найбільших дідичів Лівобережжя. Про це свідчать численні маєтності, землі, млини, промисли, котрі належали Іллі Новицькому, а також неодноразові скарги селян і міщан на утиски з боку його слуг. Зокрема, Новицький володів 500 душами селян, численними грунтами, озерами, лісами, сіножатями, млинами, орними полями, левадами, луками, садами [47, с. 76]. В Лубенському полку [2, с. 30 — 43] йому належали у Снітинській сотні містечко Снітин, села Щокни, Литвяки, Окоп, Хорошки, Ісачки, в Чигирин-Дібровській сотні села Кліщинці, Горби (Горбише), Галицьке, а в Ніжинському полку у Новомлинській сотні за універсалом І.Самойловича він мав першу свою маєтність на Лівобережжі — село Нехаївку [5, № 94; 67, с. 43 — 46, 59, 124, 126, 148; 2, с. 30 — 57]. Нехаївка і Кліщинці перейшли у спадщину Григорію Новицькому, а після полтавської катастрофи були конфісковані у нього Петром І та передані Гаврилу Милорадовичу (Нехаївка) і Федору Лисенку (Кліщинці). Саме проти нащадків Лисенка повставали жителі Кліщинців у 1767 — 1770 рр. [385, с. 457] Більшість із сіл І.Новицького уціліли донині і навіть зберегли історичні назви.

би переважна більшість реєстрових та охотницьких полковників, коли б збереглися їхні архіви.

Показове не лише життя полковника, а й його архіву, в історії якого відбилася доля більшості джерел з минулого українського народу. Адже наявна колись величезна кількість різноманітних документів другої половини XVII ст. дійшла до нас зі значними втратами. Більшість з них згоріла в полкових містах і сотенних містечках під час війн і татарських навал, загинула від стихійних лих, через несприятливі умови зберігання. У листопаді 1708 р. під час взяття Батурина О. Меншиковим повністю загинув гетьманський архів [180, с. 3]. Подібна доля спіткала й документи урядів міського самоврядування. Так, у пожежі, що 1683 р. охопила місто, згорів архів Пирятинської ратуші [381, с. 394, 795]. Значних втрат українським архівам завдали Друга світова війна та понад 70-річне нищення української культури в Україні за часів радянської влади.

Частиною історичних документів були родинні збірки, створення яких на Лівобережжі пов'язане з піднесенням політичного та культурного життя українського народу після національно-визвольної війни, а також з прагненням козацтва, особливо старшинської верхівки закріпити за собою здобуті привілеї і землі. Яскравим прикладом цьому слугує збірник сім'ї Дворецьких, котрий вивчено Юрієм Мициком [214], а також чудова родинна збірка Забіл, що зберігається в Чернігівському історичному музеї і досліджується Ігорем Ситим. [Див. його статтю в "Дніпропетровському історико-археографічному збірнику" — 351а].

Родинні збірки, як правило, були комплексні й склалися з архіву та бібліотеки. Архів включав різні документи, які за значенням для власників можна розподілити: а) документи, що підтверджують права на власність (універсали, привілеї, купчі, дарчі і духовні грамоти, судові виписки тощо); б) оригінали і копії документів адміністративних органів Гетьманщини; в) листування — приватне і ділове. Бібліотеки склалися з рукописних та друкованих книг. Рукописи — це збірники різноманітних матеріалів, що об'єднані під однією обкладинкою (господарчих записів, щоденників, сімейних хронік, списків з літописів, житій тощо) [19]. Траплялися невеликі зшитки як самостійні рукописи. Друковані книги родинних зібрань склалися з європейських і вітчизняних видань.

На сьогодні збереглося дуже мало родинних архівів. Крім колекції полковника І. Новицького, нині вченим відомі архіви таких старшинських родин, як Стороженки, Сулими, Милорадовичі, Полуботки, Забіли, Марковичі, але й вони збереглися значною мірою не повністю [407]. Більшість документів уцілілих збірок стосуються XVIII ст. У цьому зв'язку колекція листів компанійського полковника для нас унікальна, бо всі вони належать безпосередньо до останньої чверті XVII ст. [172].

При житті Іллі Новицького всі документи, безперечно, зберігалися у нього і, як свідчить зовнішній вигляд паперів, були складені в стоси. Після смерті полковника його майно, в тому числі архів і бібліотека родини, кілька разів розподілялося між спадкоємцями. Листи та універсали дісталися Івану Іллічу, у якого певний час зберігалися і від нього перейшли до сина — канцеляриста Петра Івановича Новицького. Канцеляристи — в минулому вихованці колегіумів, були знавцями історії і культури, великими любителями української старовини, ревнителами кожного історичного документа, шанобливого до нього ставлення. Згадаймо, що автором одного з фундаментальних козацьких літописів став канцелярист Самійло Величко. Канцеляристи виступили й авторами дяриушів — щоденників про поточну діяльність гетьмана (наприклад, Самійло Зорка, згаданий Величком), про функціонування Генеральної канцелярії, поточні справи [82]. Отож саме канцелярист Петро Іванович Новицький так любовно зареєстрував, систематизував, акуратно зшив у фоліанти й посторінково пронумерував документи. Про це свідчать кілька його записок і конверт, випадково вклеєні між документами XVII ст. На конверті навіть є дата — 1773 р. Вірогідно, що комплектацію зроблено десь у цей час.

Далі сліди збірок губляться і виникають уже в 30 — 50-х рр. XIX ст. у Петербурзькій археографічній комісії (створена 1837 р.), що видала серію документів “Акты, относящиеся к истории Западной России” (АЗР). Редактором і упорядником її був протоієрей Іван Іванович Григорович (1792 — 1852). Саме йому для підготовки п'ятого тому АЗР дав збірки Новицького придворний протоієрей Іоанн Наумов, котрий був пристрасним збирачем українських старожитностей. Досить згадати відомі колекції

“Малороссийских древностей” Маркевича, Лукашевича, Тарновського, зібрані у ті роки [5; 392].

У передмові до п'ятого тому АЗР універсали і листи до Новицького різних осіб, вміщені в цьому томі, названо “Колекцією малоросійських актів”, а в основному тексті книги даються посилання на номер сторінки книг збірок. Наприклад: № 100 — “MS3. отдел IV. л. 24”, що відповідає нинішній нумерації сторінок. А от що таке “отдел”, поки що не знаємо.

**Матеріал збірок використаний
Петербурзькою археографічною комісією**

КНИГИ	Загальна кількість документів	Опубліковано в V т. АЗР
I	80	—
II	132	46
III	117	3
IV	172	11
V	203	13
VI	153	54

Пізніше збірки опинилися у розпорядженні Миколи Володимировича Стороженка (1862 — 1942 рр.), учня В. Антоновича, який 1885 року в “Киевской старине” опублікував статтю про Іллю Новицького і у вигляді ілюстрацій подав окремі документи збірки [385, с. 443].

Тридцять сім документів духовних осіб полковника М. Ілляшенка та генерального хорунжого Ломиківського опубліковано в “Чтениях московского общества истории и древностей российских”, за поданням І. Чистовича. Яким чином збірки потрапили до Наумова, а потім до редакції “Чтений...” та до М. Стороженка, поки що встановити не вдалося [275, с. 20 — 51].

В радянські часи про збірку згадано в документах під 1927 р. Саме тоді з ініціативи Михайла Грушевського Всеукраїнська Академія наук купила у ленінградського колекціонера Д. Я Дашкова

за 600 рублів колекцію документів І. Ф. Новицького для Археографічної комісії. В лютому 1934 р., після погрому установ М. Грушевського і ліквідації Археографічної комісії, збірки надійшли до Історико-археографічного інституту. Була спроба знову вивезти документи в Росію. В архіві НАН України зберігається “Рекомендація” окружного архівного управління про передачу архівів в інші сховища, яка пропонує передати архів полковника Новицького, що зберігався в Археографічній комісії ВУАН, до “Древлехранилища РСФСР” (тепер РГАДА). В листопаді 1934 р. Інститут ліквідовують і збірки, разом з іншими неописаними й необробленими документами оптом передають до Відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер ІР НБУ). Тут вони дістали археографічну обробку й зберігаються донині [232; 235; 234, ф. X, № 9191; 152]. (Див. детальний опис архіву в додатку до монографії). Сліди використання документів збірок радянськими істориками ми виявили лише в монографії Вадима Дядиченка, котрий подає на них поодинокі посилання [101, с. 7 — 8].

Судячи з усього, перед нами тільки частина колись єдиного комплексу фамільного архіву Новицьких. Мали б бути рукописні збірники, щоденники, бібліотека. Не вистачає і всієї колекції листів. В “Актах Западной России” (т. 5) опубліковано листи І. Мазепи (№ 155, 163, 208, 262, 269), В. Л. Кочубея (№ 163, 122), Семена Самойловича (№ 129), Леонтія Полуботка (№ 155) з посиланням на збірки. Але виявити їх у наявних книгах не вдалося. Отже, виходячи з аналізу опублікованих в АЗР матеріалів, яких немає в шести книгах збірки, ми дійшли висновку, що повинно бути принаймні ще два фоліанти, які служили джерелом для публікації актів. В Інституті рукописів НБУ перед першою книгою колекції є матеріали з історії повстань 70-х рр. XVII ст. в Московщині і в Україні, а після шостої розпочинається колекція Войцехівського. В інших фондах ІР НБУ, а також в інших архівах нам поки що виявити їх не пощастило.

Усі шість книг колекції у цупких, грубих картонних палітурках, покриті зеленувато-синім папером з рудими прожилками під шліфований мармур. Корінці зі шкіри коричневого кольору із золотими смужками тиснення у місцях, де зшиваються аркуші. На всіх книгах є чорнильні плями, особливо на 3 і 4. На корінцях

внизу іде архівна пагінація — приклеєно паперові бирки, на котрих вказано крайні номери документів книги. Документи всі писані від руки. Виняток становить вшитий на початку другої книги текст сеймової конституції 1670 р. Письмо — характерний український скоропис останньої чверті XVII ст. Почерк різний, залежить від авторів листів та їхніх писарів. Багато документів писались швидко, неакуратно й незрозуміло. Але в основному вони написані задовільно. Мови — українська, польська та українська в польській (латинській) транскрипції. Датуються документи літерними знаками, і лише кілька з них — в основному з польського боку — арабськими цифрами. Частина листів одночасно правила і за конверти, а тому на звороті таких документів — адреса, місце й дата вручення кореспонденції.

Зовнішні параметри збірок І. Новицького

Книги	Кінцеві номери документів	Формат		Кількість аркушів
		книг	аркушів	
I	13960 — 14039	34 x 21 см	4°, 8°, 16°	134
II	14040 — 14171	34 x 21 см	4°, 8°, 16°	164
III	14172 — 14288	34 x 21 см	4°	209
IV	14289 — 14460	34 x 21 см	4°	303
V	14461 — 14663	34 x 21 см	4°, 8°, 16°	303
VI	14664 — 14816	34 x 21 см	4°, 8°, 16°	264

Папір документів у цілому в задовільному стані, лише краї аркушів потерті. Листи, що були розірвані або надірвані, при зшиванні в манускрипти реставровані — підклеєні. Папір західно-європейського та російського походження другої половини XVII ст. Про це свідчать виявлені водяні знаки, серед яких переважають: “моден папір”, дама з люстерком та кавалер з бокалом, двоголовий орел, якір з крилами в овалі герба, поштар з різком, ведмідь з бердишем в овальній рамці, лев у гербі зі стрічкою [427, р. IX; 145, № 544 — 561, 653, 661; 202; 68, № 1037, 1479].

Усі документи, крім копій, завірено печатками козацької старшини (гетьманів, полковників, генеральних чинів, сотників), духовних осіб, міських урядовців (документ № 13981 скріплений аж 6 печатками різної форми). Більшість з них добре збереглася і може служити чудовим джерелом для сфрагістів [117, 122]. Гетьманські печатки майже всі розсипалися через свою величину, особливо Самойловичеві. Залишилися лише червоні та бурі плями на папері. Але відбитки з них добре видно. З наявних печаток можна відзначити особисті знаки Леонтія Свічки, Івана Максимовича, Григорія Новицького, Максима Ілляшенка, печатки київської ратуші, монастирів, гетьманів.

Основа гетьманських печаток — постать козака з рушницею через ліве плече та шаблею при лівому боці. Це зображення у XVI — XVIII ст. було на національному гербі Наддніпрянської України та гербі українського козацького війська як низового (запорозького), так і городового (гетьманського).

Печатка Івана Самойловича діаметром 40 мм по крайньому обідку, що має нерівну, фігурну поверхню. Внутрішній обідок рівний. Між ними напис: “Печать Малои Россіи воиска его царского пресветлого величества запорозкого”. У центрі печатки постать козака, що не виходить за межі внутрішнього обода.

Означена печатка використовувалася Самойловичем тривалий час. Так, у документі від 6 вересня 1684 р. в підписі зазначено: “их царского величества” (тобто царів Софії, Петра та Івана Олексійовичів), а на печатці ще стоїть “его царского величества”, тобто Федора Олексійовича. Печаткою Івана Самойловича також завірені документи, підписані Іваном Мазепою у перші роки його правління. Після обрання сам І. Самойлович, допоки готувалися нові клейноди для нього, у 1672 — 1677 рр. використовував печать свого опального попередника — Дем’яна Многогрішного. Подібні випадки відзначали дослідники й раніше [173; 355; 397].

Найвишуканішою є печатка Івана Мазепи, що мала діаметр 47 мм по крайньому обідку. Краї внутрішнього і зовнішнього ободів рівні. Між ними напис: “Печать Малои Росіи их царского пресветлого величества запорозкого”. У центрі печатки — постать козака, який має такий вигляд: верхній одяг — засукані рукава, підкочені поли, розшитий орнаментом, застібки турецького (східного) типу;

нижній одяг — довгі рукава з манжетами, рясний низ. На голові шапка із пласким дном, заломлена праворуч. Підперезаний поясом, взутий у чоботи. Стоїть у густій траві.

Ця печатка використовувалася Мазепою до кінця XVII ст. Після смерті царя Івана Олексійовича для гетьмана виготовляли нову державно-військову печатку. Стара зазнала значної модифікації. Зокрема, змінено напис, що звучав так: “Печатъ Малороссіи войска его царского пресветлого величества запорожского”. Введено новації до малюнка.

Зразком полковницьких особистих печаток може служити печатка Максима Ілляшенка. Вона має форму правильного восьмикутника, 20х20 мм. У центрі, на фігурному щиті, родовий символ — хрест, що стоїть на півмісяці. Довкола (між щитом і восьмикутником) літери “МИПВЕЦПВЗЛ” — “Максим Ілляшенко, полковник войска его царского пресветлого величества запорожского лубенский”.

Печатка козацького полковника Леонтія Свѣчки має класичну квадратну форму, її розмір 20х20 мм. У центрі уміщений родовий герб — на щиті схрещені у формі хреста святого апостола Андрія Первозваного меч та стріла вістрями донизу. Ліворуч та праворуч напис у вигляді абрєвіатури “ЕЦПВВЗПЛС” — “его царского пресветлого величества войска запорожского полковник лубенский Леонтей Свечка”. Опис його герба є в працях В.Модзалевського [218] та М.Слабченка [355, с. 5 — 6].

Листи сина Іллі Новицького Григорія скріплені прямокутною, зі зрізаними кутами, печаткою, з родовим гербом — з’єднані три гаки з трьома шестикутними зірками поміж ними.

З інших печаток можна відзначити також особисті знаки осавула компанійського полку Івана Максимовича, генерального осавула Івана Васильовича Ломиківського, печаті київської ратуші, монастирів — рихловського Миколаївського, Києво-Печерського, Мгарського лубенського. Трапляються печатки і без імені власника, без жодних написів. Лише за символами родового герба та самим листом можна встановити, кому вона належала.

На восьмикутній печатці Івана Ломиківського розміром 22х22 мм зображені два, зчеплені ромбом посередині, якорі — один основою догори, другий донизу з літерним написом “І. Л.”, тобто “Іван Ломиківський”.

Масивнішими, розкішними й водночас семантично складними є монастирські печатки. Вони мають вишукану, високохудожню картинну основу, що, власне, було великою рідкістю в тогочасній сфрагістиці. На овальній печатці Мгарського лубенського монастиря розміром 40х37 мм зображені три святителі в молитовних позах, в одязі ченців, з німбом над головами. Усі троє стоять на верхів'ї трьох гір, що своїми кратерами заходять за хмари, які пливають під ногами і над головами святителів. Навколо подвійний рельєфний обід із написом: “Печать общежительного монастыря всемошти С.П.С.Л.Мгарского Лубенского”. Крайній зовнішній обід виконаний у формі візерунчатої мотузки.

Подібну, але дещо сплюснену з полюсів овальну форму 48х35 мм має печатка Рихловського Миколаївського монастиря. Основа її — постать на повен зріст Святого Миколая — Мирлікійського чудотворця. Стоїть він у повному вбранні — митрі, ризах, епитрахилі, тримає в правій руці хрест, у лівій — посох, хрест висить на ланцюгу на грудях і навколо голови німб. Над правим плечем починається напис: “Есть яко”, а над лівим продовжується: “хсь пас”. Назва в подвійному ободі читається так: “Печать монастыря истого Николая Рихловского чудотворца”.

Цікавим зразком є кругла печатка міських урядів розміром 45 х 45 мм, наприклад, київського магістрату. У центрі її — щит з візерунками навколо та лицарським шоломом угорі. На щиті рука тримає самостріл. Печатка має подвійний обід, в якому від горішнього центру він виділений хрестом у двох півмісяцях, ліворуч та праворуч написано: “Печать меская магістрату его ц. в. кієвская отчин” [337].

У документах збірки згадано багато місцевостей, міст і сіл Лівобережної (найбільше), Правобережної, Південної України, Польщі, Москви, Криму, Туреччини, Молдови. Нумерація документів архівна, здійснена при описуванні колекції рукописів у 1935 р. Пронумеровано тільки листи й універсали. Конверти і записки пропущено. Нумери збірок представлено умовно, залежно від їх надходження й описування. Посторінкову нумерацію здійснив ще Петро Іванович Новицький, коли зшивали листи в книги, чорним атраментом суцільно — і конверти, і листи. На початку і в кінці книг є чисті аркуші. На першому у кожній книзі після обкладинки

стоїть маленька печатка в овальній рамці — “Б. УАН” (Бібліотека Української Академії наук). Тут же в овальних рамках зазначають початковий і кінцевий номери документів.

Переважну більшість вмісту збірок становлять листи, які є породженням і відображенням певної епохи, що, зрештою, й визначає зміст, форму та структуру листа. Залежно від зміни епістолярної концепції в різні історичні періоди відбувалася еволюція і стилю самих листів. Листи, писані до І.Новицького, можна віднести до українського бароко, настільки грайливо, витіювато й строкато звучать деякі з них. Класифікацію кореспонденції можна провести за такими ознаками: 1. За роками. 2. За формою — а) універсали; б) листи; в) записки (цидулки); г) судові виписки. 3. За мірою збереженості й достовірності — а) оригінали; б) копії; в) анонімні (не виставлено автора). За стилем — а) діловий, службовий; б) офіційний; в) приватний. 5. За соціально-становою ознакою кореспондентів — а) гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи; б) генеральних старшин (хорунжого І.Ломиківського, осавула А.Гамалії); в) полковників (лубенських — М.Ілляшенка, Л.Свічки, миргородських — Павла Апостола, Данила Апостола); г) полкової, сотенної і городової старшини, д) духовних осіб (ігуменів Луки Григоровича, Макарія Русиновича, митрополитів Пахомія, Варлаама Ясинського, архімандрита Інокентія Гізеля); е) родичів (кумів, сина Григорія); є) різних осіб.

З-поміж полковників Максим Ілляшенко був найбільш активним кореспондентом Новицького. Це пояснюється спільною службою по обороні та охороні кордонів Гетьманщини від татарських чамбулів, розташуванням на території Лубенського полку компанійців Новицького на “становиськах”, а також тісними родинними зв'язками [181].

Серед активних кореспондентів Іллі Федоровича також духовенство. Зокрема митрополити Пахомій, Валаам Ясинський, архімандрити Ісайя, Михайло Лежайський, Євфимій, ігумени-ієромонахи Теодорій Васковський, Лука Григорович, Макарій Русинович, Лазар Бузневич, Іоанн, Димитрій, Даниїл Кокаревич. Йому ішли листи з лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, Зографського афонського монастиря, пивсько-городищенського, межигірського Спасо-Преображенського, густинського Свято-Троїцького, рихловсько-пустинського Миколаївського, Спаського

новгород-сіверського, батуринського, крутицького, Святої гори афонського святого Павла монастиря тощо. Полковник дбав про спасіння своєї грішної душі, часто молився і постився, щедро жертвував на церкву, був істинно православним християнином.

Найбільш активні кореспонденти Іллі Новіцького

№	Прізвище	Всього документів	Книги
1.	Іван Мачепа	150	2 --- 6
2.	Іван Самойлович	122	2, 6
3.	Іван Максимович	119	3 - 5
4.	Максим Ілляшенко	72	1, 3 — 5
5.	Леонтій Свічка	30	3 - 5
6.	Андрій Яковович	30	3, 5
7.	Лука Григорович	22	1, 3, 5
8.	Теодорій Васковський	8	1
9.	Макарій Русинович	7	1, 3 - 5
10.	Михайло Кузьмович	6	4
11.	Григорій Новіцький	6	1, 5
12.	Федір Васильович	5	3
13.	Іван Ломиківський	5	1
14.	Іван Рутковський	5	4, 5
15.	Варлаам Яєнський	4	1, 2
16.	Ярема Андрійович	4	4
17.	Інокентій Гізель	3	1
18.	Григорій Самойлович	3	2

Певний відсоток колекції становлять універсали. Як відомо, універсалом в Україні і в Польщі у феодальну добу називали публічно-правовий акт. Найбільше таких актів збірки належать І. Самойловичу та І. Мазепі. У збірці є універсали, видані генеральними старшинами, полковниками і навіть два — польським гетьманом Дмитром Корибутом Вишневецьким. Для універсалів характерна структура, вироблена в кінці XVI — першій половині XVII ст. Вони складаються зі вступу (початковий протокол), головної частини та заключного протоколу [148]. В усіх збірках універсали стандартні. У них зазначаються назва титулу видавця універсалу (наприклад — “Іван Самойлович гетман войска его царского пресветлого величества запорозкого”), ті особи, кого стосується цей документ і хто має його виконувати (“Ознаймуем тим нашим писанням кожному, кому о том відати належно, а меновите...”), повний титул і підпис видавця — “звишменований гетман, рука власна”.

Листи складаються зі стандартних і головних (змістовних) частин. Більшість із них розпочинається такими зверненнями: “Мой ласковий приятелю, пане полковнику комонний”, “Миланія, милая пані, малженка моя” та ін. Після викладу змісту стоять місце дання і дата, наприклад — “З Батурина 11 октоврия 1676 р.” та підпис, як-от — “Вашим милостям во всем зичливий приятель Іван Самойлович гетман войска его царского пресветлого величества запорозкого”, “Макарій Русинович, ієгумен Мгарський, рука власна”; “Милостивому добродієві моєму всегда добра зичливий син і слуга Григорій Новицький”. Варіюються, але в основному зводяться до такої формули адреси на конвертах до Новицького: “Моєму ласковому приятелеві пану Ліяшові Новицкому полковникови войска его царского пресветлого величества запорозкого комонному охочому пильно подати належить”.

Як історичне джерело збірки Новицького зберігають свідчення про найрізноманітніші сторони буття, їх без вагання можна назвати енциклопедією українського життя кінця XVII ст. Більшість матеріалів стосується складних історичних подій, пов’язаних з боротьбою проти турецько-татарських навал. Вони дали нам змогу повному висвітлити й уточнити події контрнаступу російсько-української армії в 1677 — 1678 рр. проти Чигиринських походів турецько-татарського війська, розкрити багатогранну діяльність адміністрації міст, полків, населення проти вторгнень татарських чамбулів у межі

України, участі українського війська в походах на Крим у 1687-1689 роках, взятті й обороні нижньодніпровських фортець турки — Кизикермена, Таванська, у боротьбі за Очаків тощо. Документи допомогли авторові більш повно й об'ємно розкрити історію збройних сил українського народу та їх складової частини — компанійських полків.

Внутрішня структура збірок І. Новицького

Книги	1	2	3
Листи	76	103	115
Універсали	2	17	2
Записки	1	20	
Судові виписки			
Коши		3	
Українською мовою	40	152	117
Польською мовою	39	2	
Ізп. Новицькому	75	113	109
Ізп. Новицькому та іншим		13	
Стороннім особам	3	11	8
Відділ в АЗР		4	
Найактивніші кореспонденти та князівська родина	Духовні особи	І. Самон-лович	М. Гляшенко
	45	115	65

У збірках ми знайшли також численні згадки про компанійцями населення, скарги селян на труднощі найманців, універсали на збір стації, оренди, документи, що відносять до розвитку млинарства на Лівобережній українщині, про розвиток млинарства на Лівобережній українщинського господарства, землеволодіння та землекористування, про феодалну залежність селян, судочинство, стосунки з...

манською та міською адміністрацією, історію церкви та церковного землеволодіння. Дані колекції яскраво свідчать про процес досить швидкої концентрації маєтностей і землі в руках представників козацької старшини, як генеральної, так полкової і сотенної. Збірка становить велику цінність для вивчення розвитку української мови, зокрема в діловому й приватному листуванні. Детальний джерелознавчий аналіз та історію збірок автор уже мав змогу освітити в кількох публікаціях [115, 116, 119, 126].

Хронологічний вміст документів архіву І. Новицького

Книги Роки	I	II	III	IV	V	VI	Всього
1670	1						1
1671	2						2
1672	5						5
1673	8						8
1674	1						1
1675	1	13					14
1676		21					21
1677	4	7					11
1678	1	18	1				20
1679	1	3	5				9
1680	4	11	9	1	4	1	30
1681	3	6	20		4		33
1682		12	6	1	3		22
1683	12	8	9	3	3		35
1684	8	21	9	28	11		77
1685	2	6	10	40	12	1	71
1686	1		8	31	9	6	55
1687			3	4	2	3	12
1688			3	5	9	7	24
1689	5		7	8	16	8	44
1690			6	9	17	36	68
1691			2	7	7	20	36
1692		1			1	32	34
1693	2		10	13	30	7	62
1694			5	8	9		22
1695				2	5	1	8
1696	5		4	1	31	1	42
1697	5	2	1	6	15		29
1698						1	1
1699	1						1

З документальних джерел ІР НБУ значну кількість фактів також з копій оригінальних документів XVII ст. [231, 237, 239], рукописних історичних збірників [227, 233, 234], збірок родинних матеріалів [228, 230]. Зокрема ми використали архів журналу “Киевская старина” (фонд 112), в якому знайдено цікавий опис історії азовського сидіння. Він допоміг деталізувати характеристику турецько-татарського війська під час облоги значної фортеці, для порівняння подій під Азовом і Чигирином [справа 79].

У справах історика Дмитра Кравцова виявлено цікаві копії, зроблені ним ще у 20-х рр. XX ст. в “Древнехранилище РСФСР” в Москві, директором якого тоді був Матвій Любавський. Документи копіювалися для Археографічної комісії ВУАН і безпосередньо для М. Грушевського, котрий працював над черговими томами “Історії України — Руси”, що присвячувалися другій половині XVII ст. Через більшовицький погром матеріали так і не були використані. Лише тепер частково залучені до цього дослідження.

Таким чином, проведений скрупульозний аналіз документів Інституту рукописів НБУ, особливо збірок І. Новицького, дає підстави зробити висновок про їхню достатню кількість і велике інформативне насичення, що в свою чергу дозволяє залучити їх до монографії в повному об’ємі.

1.4. Характеристика публікацій актових та наративних джерел

Праця над вивченням поставленої проблеми значно полегшувалася завдяки залученню значної кількості джерел, опублікованих петербурзькою, московською та київською [107] Археографічними комісіями в серійних збірниках документів. А саме, — “Акты, относящиеся к истории Западной России” [5], “Архив Юго-Западной России” [23], “Собрание государственных грамот и договоров” [368], “Стороженки. Фамильный архив” [380 — 382], “Полное собрание законов Российской империи” [280 — 282], “Древняя российская вивлиофика” [97, 99], “Дополнения к актам историческим” [95] та ін., які згадуються і цитуються в монографії

До видань московських археографів належить збірник

документів під назвою “Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел”, з якого ми використали окремі документи третього тому за 1675 — 1696 рр. [368]. Більш плідною була діяльність Петербурзької археографічної комісії, яку створено 1837 р. і в якій працювали М. Костомаров, Г. Карпов, О. Попов, І. Григорович та інші відомі історики та археографи. Ми використали окремі томи серійних видань комісії. Зокрема, п'ятий том “Актów, относящихся к истории Западной России” [5], котрий охоплює час від 1633 до 1696 рр. Саме в ньому опубліковано значну підбірку документів з архіву Іллі Новицького, які вже достатньо й детально схарактеризували.

Другим серійним виданням комісії стали “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией” в 15 томах. Часу, який досліджуємо, стосуються документи, подані в 9, 10, 11, 12 і 13 томах. Редагували й упорядковували їх М. Костомаров та учень С. Соловйова Г. Карпов [147]. Особливо цінним став для нас 13 том — повністю присвячений подіям на Україні в 1677 — 1678 рр. і особливо Чигиринській війні. Тому майже всі документи залучено до нашого дослідження. Це звіти І. Самойловича, допити язиків, розвіддані, укази царя, донесення російських воєвод та восначальників, листування з Кошем тощо. В комплексі з іншими джерелами ці матеріали дозволили якомога повніше, достовірніше висвітлити події, провести їхній науковий аналіз.

З інших серійних видань петербурзьких археографів залучено окремі томи та певні документи з них таких багатотомників, як “Русская историческая библиотека” (т. 2, 8) [339, 340]; “Книги разрядные” (т. 2) [155]; “Акты Московского государства” (т. 3) [4] тощо. Використано також публікації Київської археографічної комісії та окремих гуртків київських істориків і археографів. Маю на увазі другий том третьої частини “Архива Юго-Западной России (Акты о козаках)” за 1676 — 1716 рр., звідки взято документи про спільні дії правобережного й лівобережного козацтва проти татар, окремі документи про становище на правобережній Україні тощо [23]. В 1888 р. комісія видрукувала “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” [186], котрий складається з 7 літописів, які тою чи іншою мірою залучено до

дослідження обраної нами теми. Використано також численні публікації документів у журналі “Киевская старина”, “Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”, зі збірника “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” [204, 205]. Ми скористалися також публікаціями архівного матеріалу в третьому томі “Истории Малороссии” Миколи Маркевича, в “Записках Одесского общества истории и древностей”, з літописного матеріалу — в збірнику “Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским” [417]. З історії Слобожанщини стали в пригоді документальні збірки за редакцією Д.І. Багалія [201]. Не менш цінною і важливою для нас є капітальна документальна публікація єпископа Філарета (Гумілевського) “Историко-статистическое описание Харьковской епархии” [396]. Вона складається з шести розділів і подає документи про боротьбу населення Слобожанщини з турецько-татарськими наїздами, а також про участь слобідських полків у далеких і близьких антиосманських походах.

При поглибленому вивченні ролі запорозького козацтва в тих чи інших подіях російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст. залучено документи, зібрані та опубліковані **Д.І. Яворницьким**. Вважаємо значним явищем тогочасної української археографії видання вченим 1903 р. двотомного збірника з історії Січі “**Источники для истории запорожских казаков**”, видрукованого у Володимирі-на-Клязьмі, при сприянні тамтешнього генерал-губернатора. Надруковані документи були на кошти (3500 крб.), зароблені Яворницьким у 1901 р. при розкопках могил, для приватного музею одного поміщика. Незмірними були й затрати здоров’я вченого, котрий поплатився “очима, поясницею та бессонными ночами”. Адже відшукування і переписування документів здійснював сам автор. Яка це титанічна праця, здатен оцінити кожен, хто принаймні візьме до рук “Источники ...” і погортає їх.

Документальний двотомник містить 900 документів, що складає 303 загальні справи за час з 1651 по 1788 рр. Переважають документи з архіву міністерства закордонних справ, — “Малороссийские подлинны́е акты” та “Малороссийские дела”. До кожного документа автором подається археографічна легенда — де зберігається оригінал, номер справи й сторінки. Вказано — з копії чи з оригіналу друкується матеріал.

Надруковані в збірнику документи складають одну велику групу — актовий матеріал офіційного характеру (публікації розповідного, наративного змісту, — літописи, щоденники, мемуари, хроніки, — в збірнику відсутні). За видами матеріал можна розподілити таким чином: а) царські грамоти (наприклад, т. I, № 84, 75, 10, 140, 145); б) листування між Кошем і царським урядом та між Січчю і гетьманською адміністрацією (т. I, № 38, 41, 51, 132, 133, 151, 204 тощо); в) донесення, звіти і повідомлення старшини (т. I, № 75, 89, 40, 140); г) документи внутрісічового характеру (т. I, № 176); д) міжнародні акти (т. I, № 8) тощо.

Основна увага у підбірці документів сконцентрована Д.І. Яворницьким на проблемі боротьби запорозького козацтва та всього українського народу з турецько-татарською агресією супроти українських земель, яка посилилася у II половині XVII ст. Особливо багато документів присвячено взаємовідносинам Запорозької Січі з Кримом і Туреччиною (т. I, № 1 — 2, 4, 12, 14, 15 і т.д.), Кримським походам В.В. Голіцина спільно з І. Самойловичем та І. Мазепою і їхнім наслідкам (т. I, 27, 29, 33), Дніпровським походам російсько-українських з'єднань до турецьких фортець на Дніпрі та взяття Кизикермена, Таванська, Іслам-Кермена. Значна кількість документів висвітлює подальшу боротьбу за Причорномор'я в XVII столітті, включно аж до Константинопольського миру 1700 р. Чимало матеріалів присвячено також взаємовідносинам з Ханством та Портою у XVIII ст.

Значення “Істочников” для вивчення історичної метрики українського народу важко переоцінити. Сам Дмитро Іванович з великою гордістю говорив про цю працю: “З тим, що я написав, можуть не погодитися, можуть написати ліпше, а цього ніхто не переробить, і все воно потрібне. Щоб зібрати “Істочники”, я все життя працював, зараз же все це можна використати сидячи в кабінеті” [118, с. 23].

Подібну ж оцінку дає і Н. Полонська-Василенко, котра писала: “Як і Скальковський, Яворницький головним чином працював над архівними джерелами і найцінніші з його праць — якраз збірки архівних матеріалів: на схилі років, це признавав в розмові зі мною він сам... Яворницький видав багато документів надзвичайної історичної ваги, які всебічно освітлювали економічне та соціальне

життя запорожців” [118, с. 23]. У своїх листах до Д.І. Яворницького теж високо оцінюють наукову вагу “Источников” професор В.О. Біднов та академік М.Є. Слабченко.

В книзі використано також значний літописний матеріал — як фундаментальні літописи С.Величка, Г.Грабянки та Самовидця, так і фрагменти різних літописців, “Історію русів”, літописні компіляції. Принагідно означаю, що джерелознавчий аналіз українського літописання знайшов досить повне висвітлення в працях А.Єршова [105 — 106], П.Клепацького [153 — 154], Д.Багалія [29], Я.Дзири [91 — 92], М.Марченка [200] та Ю.Мицика [215]. Особливо широко залучено до аналізу джерел співставлення та з’ясування тих чи інших подій в літописних даних Самійла Величка. При цьому з’ясовано, що літописець став учасником і очевидцем боїв за Чигирин у 1677 — 1678 рр., бо пише, що бачив жахи, які і зараз (тобто на початку XVIII ст.) йому згадувати страшно. Можна стверджувати, що при описі тих чи інших подій він користувався гетьманським архівом, де брав старшинські реляції, рапорти з місця боїв, а коли й цього не вистачало — користувався газетами (російськими, польськими, німецькими) і навіть поемою О. Аскольда-Бачинського про Чигирин. С. Величко залучає (цитус, подає повністю) значний документальний матеріал та публіцистичні й літературні твори, уривки з літописів (Самійла Зорки, наприклад), які не всі історики визнають автентичними. Проте як продукт епохи вони можуть бути використані тепер для дослідження тих подій.

З джерел мемуарного (щоденникового) характеру залучено свідчення про Україну турецького мандрівника Евлії Челебі [416; 131; 50], щоденники шотландця, генерала російської служби Патрика Гордона [78 — 80, 423 — 425] та щоденник польського військового аташе в складі армії Кара-Мустафи у 1678 році під Чигирином Самуеля Проського [445]. Всі троє брали участь у військових діях в Україні, були свідками багатьох подій і, що найбільш важливо для нас, подали їх з точки зору інтересів Росії (Гордон), Польщі (Проський) і Туреччини (Челебі), що дало можливість співставлення і аналізу того, як розцінювали українців і оцінювали Україну сусідні держави.

Патрик Гордон (1635 — 1699 рр.) народився в Шотландії, але став генералом і контр-адміралом Росії. Розпочавши військову

службу в 20 років, він в 1655 — 1661 рр. перебував у Польщі та Швеції, а з 1661 р. — в Москві. Брав участь в усіх військових акціях в Україні від 1677 до 1696 р., — Чигиринських, Кримських, Азовських походах. Як активний прихильник Петра I став його радником з питань організації і навчання особового складу, а в 1698 р. особисто приборкував стрілецький бунт.

Щоденник Патрика Гордона охоплює 1635 — 1698 рр. і є унікальним у своєму жанрі. Виходив він як у російському перекладі кількома публікаціями [78 — 80], так і німецькою мовою. Останнє видання здійснено спільно Москвою та Санкт-Петербургом в 1849 — 1881 рр. стараннями М. Оболенського та М. Посселята в 3-х томах 5-ти частинах: 1) 1635 — 1661 рр.; 2) 1661 — 1684 рр.; 3) 1684 — 1692 рр.; 4) 1693 — 1695 рр.; 5) 1696 — 1698 рр. [423 — 425]. Твору П. Гордона притаманні скрупульозність, точність, постійна фіксація подій, навіть дрібних, дріб'язкових, незначних. Це хоч і перевантажує читача зайвою інформацією, все ж дає досліднику матеріал для співставлення та уточнення подій, означених в інших джерелах. Більш детальний аналіз твору Гордона і його власного життя можна знайти в праці О.Брікнера [49], ми ж лише зауважимо, що до свого щоденника П. Гордон також записав рапорт (донесення) про облогу Чигирини у 1677 році, коменданта фортеці Афанасія Трауерніхта і виїмки зі щоденникових записів головного військового інженера форту фон-Фростена, які власне й залучені до нашого дослідження.

Велику допомогу у вивченні проблеми подав нам збірник документів Яна Гнінського [445], холмського воєводи, котрий перебував послом Речі Посполитої до Османської імперії в 1677 — 1678 рр., саме коли поляки, за словами Збігнева Вуйціка [439], шукали турецького союзу. Листування амбасадора з королем, звіти про посольство, оцінка становища імперії знайшли відображення в документах посольства. Їх упорядкував і видрукував у 1907 році у Варшаві історик та археограф Францішек Пуласький в серійному виданні “Бібліотеки Красінських”, як 20 — 21 том під назвою “Джерела до посольства Яна Гнінського, воєводи холмського до Туреччини в 1677 — 1678 рр.” [445]. Означений збірник подає інформацію про військові дії, яку важко переоцінити, настільки насичена вона фактичним матеріалом та оцінками. Документи суттєво допов-

нують матеріали російських приказних архівів, зокрема інструкції Я. Гнінського своїм резидентам (с. 348 — 357), їхні рапорти (с. 358 — 359), листування Халіл-паші Кам'янецького (с. 397 — 398), Яна III Собеського (с. 378) та самого посла (с. 357 — 358).

Серед наративних джерел щоденникового жанру вигідно вирізняється також щоденник воєнних дій під Чигирином у 1678 р., котрий вів польський військовий аташе в армії султана **Самуель Проський**. Він цікавий не лише з фактографічного боку, але і як матеріал для порівняння зі щоденниковими записами того ж року Афанасія Траверніхта та Патрика Гордона, що велися в російському таборі. Щоденник С. Проського від 17 червня до 6 листопада 1678 р. подано в збірнику Яна Гнінського [445, с. 359 — 378], і він описує перебіг шляху від турецької військової бази на Дунаї в Ісакчі до Чигирини і назад, стан турецько-татарського війська, стратегічну обстановку й тактичні дії обох сторін у ті дні.

Цінними й цікавими для нас стали також статейні списки першого постійного російського посла в Стамбулі **Петра Андрійовича Толстого** [341] (того, що брав згодом участь в осудженні й задушенні царевича Олексія). Після підписання у 1700 р. Константинопольського миру між Росією і Туреччиною, виконуючи його умови, до Едірне, де знаходився двір султана Мустафи II і прибув у 1702 р. Петро Толстой. Його записки про стан Османської імперії, двору, війська, озброєння увійшли до книги “Русский посол в Стамбуле” [341]. Власне цими його свідченнями ми і скористалися при характеристиці турецької армії, її військового мистецтва та причин занепаду в кінці XVII ст.

Варто окремо підкреслити, що XVII ст. в цілому в історії України посідає особливе місце. Козацькі повстання 20 — 30-х років, Визвольна війна, події, що були її наслідком, боротьба за українські землі в 60 — 70-х рр., опір турецько-татарській експансії у 80 — 90-х рр. викликали посилений інтерес до українського народу в усіх країнах. У цей час про Україну говорили й писали у багатьох європейських державах, місцева преса подавала хроніку перебігу подій в ній. Особливо цікаві записи й повідомлення зробили представники країн Сходу. Їхній побут відрізнявся від європейського, а тому вони помічали такі деталі, на які не звертали увагу польські, французькі та англійські мандрівники.

На жаль, про останню чверть XVII ст. практично не залишилося

мемуарів. Тому досліджуючи життя, побут населення, форми опору завойовникам, укріплення міст, сіл, містечок і фортець, ми звернулися до записів іноземців попереднього періоду — кінця 50-х — початку 70-х рр. XVII ст. Зокрема до творів Альберто Віміні, Евлії Челебі та Павла Алеппського.

У першому номері журналу “Киевская старина” за 1900 р. Миколою Молчановським було опубліковано переклад невеличкого повідомлення венеціанця **Альберто Віміні** про українських козаків і про Богдана Хмельницького, що його він написав у 1656 р. [220]. Чим же привернули до себе увагу перекладача і видавців автор та його коротке повідомлення?

Альберто Віміна був католицьким священиком, народився у Венеціанській республіці в місті Беллуно 1603 р. Нині важко сказати, з яких міркувань Віміна на початку 40-х років XVII ст. змінює ім’я і прізвище (справжнє його ім’я і прізвище — Мікеле Б’янкі да Чанеда) та їде до Рима, де здобуває славу відомого поета. Але у “вічному місті” Альберто не затримується і мандрує до Неаполя, Відня, а в 1648 р. зупиняється у Варшаві, де під керівництвом папського нунція виконує різні доручення Ватикану.

Перебуваючи в Польщі, Віміна стає свідком великої Визвольної війни, яку розпочав український народ на чолі з Богданом Хмельницьким. Як освічена людина він вирішує залишити пам’ять про це повстання для наступних поколінь і пише “Історію громадянських воєн у Польщі”. Згодом цим твором користувався М. Костомаров, працюючи над монографією про Б. Хмельницького. Донині “Історія громадянських воєн у Польщі” є рідкістю; вона не перекладалася і не перевидавалася.

На початку 50-х років Віміна переходить на службу у венеційське посольство в Польщі і за його дорученням у 1650 р. вирушає в Чигирин до гетьмана Хмельницького. Коли розпочалася Визвольна війна українського народу 1648 — 1657 рр., Венеція уважно стежила за ходом подій і за відносинами Хмельницького з Туреччиною. Справа у тому, що Венеціанська республіка від 1645 р. вела війну з Портою і ось тепер хотіла зіштовхнути козаків з турками, аби ослабити їхню увагу до Кіпру і Кандії.

Венеційський сенат приймає рішення про встановлення дипломатичних відносин з Хмельницьким. Здійснити цей задум було

політична боротьба за владу, а також ішла війна з Польщею. Щоденники цього часу розповідають про полкові й сотенні містечка Наддніпрянщини. Свою останню подорож по Україні Челебі здійснив у 1660 р. Цього разу його шлях проліг від земель Коша Запорозького до Ніжина на Лівобережжі, від Бердичева на Правобережжі через Кодак до Криму.

Величезна праця Евлії Челебі написана не лише на підставі побаченого ним. Він використав також різноманітні джерела і матеріали, зокрема легенди, оповідання, листи політичних діячів, історичні та етнографічні твори. Особливо цікава та частина книги, яку він писав на основі власних щоденників та спостережень. Але їх часом не вистачало і тоді починався досить вільний виклад, а то й вигадки, що вражають фантастичністю та неправдоподібністю.

Таким чином, спогади Челебі написав згодом, використовуючи різні свої і чужі джерела. У цьому нас переконує той факт, що, змальовуючи події 1657 — 1660 рр., він скрізь називає Петра Дорошенка гетьманом, коли останній ним у цей час ще не був, а обійняв цю посаду 1665 р. Отож Челебі писав свою книгу десь після 1670 р., коли Дорошенко, уклавши військовий союз із султаном, став досить популярним у Стамбулі. Близько 1660 р. Евлія пише про козаків Барабаша, маючи на увазі, безумовно, кошового Січі Якова Барабаша. Але той наклав життям у 1658 р. за підтримку повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря проти гетьмана Івана Виговського. І, нарешті, Челебі називає Дорошенка і Сірка союзниками, датуючи це 1660 р. Такими ж вони стали лише у 1669 — 1670 рр., коли діяли спільно у боях.

Для мемуарів Челебі характерні неточності, перебільшення, не завжди чітка орієнтація в політичній ситуації в Україні, звеличення перемог турецьких військ. Та, попри все це, він дає цікаву інформацію про тогочасну Україну та її козацтво.

У щоденниках Челебі досить докладно характеризує українські міста і фортеці, що власне використано при дослідженні подій 70 — 90-х рр.. Під час мандрів він відвідав Львів, Лубни, Київ, Чигирин, Черкаси, Канів, Прилуки, Збараж, Кам'янець та ін. Ось що пише Челебі про Чигирин: “Це міцна фортеця, що має три ряди стін. Розташована на польських землях, вона перебуває під владою гетьмана Дорошенка і має сорок тисяч озброєного війська.

Цитадель стоїть на крутій скелі. Навколо фортеці три ряди глибоких канав”. Отож і не дивно, що під час воєнного лихоліття та Чигиринських походів (1677 — 1678 рр.), маючи такі укріплення, Чигирин не здався на ласку штурмуючих, а завжди міцно тримав облогу.

Розповідаючи про Львів, Евлія вказує на наявність міцних стін, сильної залоги і грізного арсеналу. Він підтверджує, що Львів здавна був великим торговельним центром, що на базарах у місті “багато білого хліба, яблук, груш, слив... У суконних майстернях виробляють різні сорти польського сукна шаякдемі. Це місто відоме лікарями, хірургами”.

Дуже часто Челебі пише про багатство і родючість українських земель. “На землі України садам немає ліку, — зауважує він, — а працюваті русини (українці) перетворили б її на квітучу долину, коли б їм не заважали часті війни”.

Старанно змальовує Челебі фортеці та їх оборонні споруди. Досить правдиво описав він Кам’янець-Подільський замок, що зберігся і понині: “Це надійна і могутня фортеця зі стінами, висіченими у скелі, що стоять над крутим схилом, і подібної їй немає не тільки в польських володіннях, а й у Чеській і у Шведській стороні”.

Описує Евлія і знамениту Кодацьку фортецю на березі Дніпра, хоча помилково називає її Кобиляк: “Фортеця повністю відбудована гетьманом... Це невелика, чотирикутна, гарна фортеця, побудована з каменю. Вона стоїть над Дніпром на стрімкому схилі. У ній є арсенал і гармати, а також кілька монастирів і крамниці”. Фортеця тоді належала запорожцям, яким передав її гетьман Хмельницький після взяття Кодака у 1648 р. ніжинським полковником Шумейком.

Досить багато уваги приділяє Челебі й українському козацтву. Він розповідає про характер козаків, звичаї, бойові якості, про численні битви, зокрема про найцікавішу з них у ті часи — під Чудновом у серпні — жовтні 1660 р., коли билися козацькі полки та московські стрільці на чолі з воєводою В. Шереметєвим проти польсько-татарських військ.

Є у Челебі згадка і про Запорозьку Січ, що знаходилася тоді на острові Чортомлик. Він називає його Джерелі і повідомляє, що це “вкритий очеретом острів посеред Дніпра. Розповідають, що на цьому острові три тисячі козаків чотири рази підіймали повстання проти своїх гетьманів і там ховалися від них”. Українське козацтво

Евлія поділяє на різні групи (він їх називає народи). На початку книги, наприклад, повідомляється, що до хана прибула допомога від “кардаш-козаків, козаків Барабаша, Андрія, буткалі-запорожців, козаків Хмельницького, Чочки, Шеремета, Сірка — одне слово, від сорока козацьких народів”.

Після Визвольної війни 1648 — 1657 рр. в Україні виникла складна ситуація, котра характеризувалася гострою політичною боротьбою за владу, наявністю різної політичної орієнтації в середовищі старшини, коли на чолі кожної з них стояв ватажок — чи то гетьман, чи кошовий, чи просто отаман. Кардаш-козаки (від кардаш — брат) — це козаки, старшина яких була у дружніх стосунках з татарами і вела з ними спільні воєнні дії. Із середовища кардаш-козаків, напевно, і вийшли відомі у XVII ст. політики П. Суховій та П. Петрик-Іваненко. Буткалі (будка, курінь) — запорожці, названі так тому, що жили в куренях. Назва інших козаків походить від назви полків, якими керували кошові Яків Барабаш, Іван Сірко, гетьмани Петро Дорошенко та Юрій Хмельницький.

Під назвою Сарикамиш (Сари Комиші) у Челебі описуються землі Війська Запорозького. Він докладно розповідає про лицарську доблесть козаків, організацію у них військової справи. Оскільки запорожці послідовно боролися з турецько-татарською агресією в Україні, то Челебі називає цей “бритоголовий народ” гідним “гієни вогненної” і “тремтить зі страху перед ним, оскільки під час штурму Азова на власнім тілі спробував військового мистецтва цих молодців”.

У спогадах згадуються болгари, серби, словаки, русини (українці), хорвати, московити, вірмени та інші народи. Про українців, яких часто називає русинами, Челебі пише, що “вони — стародавній народ, а мова їхня ще більше всеохоплююча і багата, ніж фарси, китайська, монгольська і різні інші”. За цим подає добірку українських слів — “хліб, вода, ходи, яблука, куди ідеш? , помагай бі, дай мені”. А також наводить лічбу до десяти і повідомляє що “цей козацький народ сповідує грецьку віру, читає Євангеліє”.

У щоденниках Челебі знайшов відображення цікавий період в історії України. Він доніс до нас цінні, а іноді й дуже рідкісні факти, якими ми і скористалися у своїй праці.

Частково залучено також подорожні нотатки сирійського

архієпископа **Павла Алеппського**, що являють собою опис подорожі антіохійського патріарха Макарія, здійсненої ним у середині XVII ст. із Дамаска через Малу Азію, Константинополь, Волощину, Молдову, Україну, в Москву і назад у 1654 — 1656 рр. Вона досить докладно описана сином патріарха на ім'я Буліс-аль-Халебі, інакше Павло із міста Алеппо, котрий супроводжував його в мандрах [288 — а]. Твір Павла Алеппського належить до подорожніх нотаток мемуарного характеру і містить цінні відомості про Визвольну війну, а для нас важливий при характеристиці бойового мистецтва козаків та розгляді укріплень українських міст.

Автор мандрував по всій Україні, зустрічався з Богданом Хмельницьким, бачив пробудження країни і народу, про що сумлінно написав. Україну він називає або “земля козаків”, або “країна козаків”, або “державна козаків”. Не заглиблюючись у складні соціальні взаємовідносини, мандрівник під козаками розуміє не козацький стан у вузькому значенні, а все населення країни, всіх українців. Приміром: “Козаки, оволодівши країною, розділили між собою землю”, “жителі всієї цієї землі — козаки, заволодівши лісом, розділили землю на ділянки”. Так само, напевне, слід розуміти й повідомлення про те, що “в нинішньому році козаки, у згоді з гетьманом Хмелем, присягли цареві і підпорядкували йому свої землі”. Мандрівникові здавалося, що все населення України — козаки. Однак коли він писав про Київ, то виділяв і міщан, а в спогадах про військо Хмельницького зазначає, що це “просто населення”, що ці воїни “не одержують утримання, але сіють хліб, скільки побажають, потім жнуть його і збирають у свої будинки”.

Починає Павло Алеппський оповідь з Київської Русі, говорить про роздроблення українських земель, спинається на етапах захоплення території України Литвою і Польщею, розповідає про економічний і національний гніт українського народу, повідомляє про Хотинську війну з турками. Подорожні нотатки свідчать, що автор добре знав про стосунки Хмельницького з Туреччиною, Кримом, Молдовою, Московією, Угорщиною. Він докладно описав битву під Жванцем, де Хмельницький і хан розбили велике військо польської шляхти. Саме тут маємо відомості про зраду кримського хана: “Татари, відділившись від Хмеля, пішли в свою землю, забравши з собою в полон із землі козаків до десяти тисяч чоловіків”. Павло

Алеппський, подаючи характеристику Хмельницького, з яким двічі зустрічався патріарх Макарій, підкреслює, що “всякий, хто побачить його, здивується і скаже: “Так ось він, цей Хміль, якого слава й ім’я рознеслися по всьому світу”.

У подорожніх щоденниках Алеппський відверто симпатизує Б. Хмельницькому, але нічого не говорить про його оточення, про його славних сподвижників. Йому дуже імпонувала роль гетьмана як керівника козацької вольниці, він точно визначив його роль народного вождя, “батька” “у боротьбі з Польщею для помсти і звільнення народу від рабства й неволі”.

Національна революція 1648 — 1676 рр. зумовила глибокі зміни в житті України. Політика й економіка перейшли до рук старшини, а торгівля — до міщан і козаків. Соціального складу населення України автор докладно не висвітлює, але окремі записи свідчать про його неоднорідність: посполиті, духовенство, ремісники, козаки, міщани, купці, орендарі та ін.

Алеппський багато розповідає про укріплені містечка й міста. Відомо, що більша частина цих укріплень була збудована тільки через побоювання навал татар, які з’являються в цій країні зненацька, що вороги беруть не силою і числом, а раптовим нападом. Такі набіги завдавали шкоди насамперед бідним господарствам, які довго, а то й зовсім не могли відродитися. “Всі ми багато плакали за тими тисячами мучеників, яких вбили вороги віри, в цих містечках у числі 70 — 80 тис. душ”. Тому автор нотаток гаряче вітає звільнення України від іноземного іга: “Блаженні очі наші за те, що вони бачили, вуха за те, що вони чули, і серця наші за перенесену нами радість і гордість. Перебуваючи колись у полоні й рабстві, козаки тепер живуть у радості, веселоощах і волі”.

Цікавим є той факт, що Алеппський постійно вказує на існування різниці між українською православною церквою, яка тоді була автокефальною у складі константинопольської патріархії, і московською, на давнє бажання московських патріархів прилучити до себе багату київську митрополію.

Багато й захоплено Алеппський пише про школи України, а про загальну грамотність говорить так: “Всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... число письменних особливо збіль-

шилося з часу появи Хмеля”. Його зачарувала велика друкарня в Печерському монастирі. Це “чудовий друкарський дім, що слугує для цієї країни. Із нього виходять усі їхні церковні малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, вчені дослідження і т.п.”.

Алеппського цікавив побут і звичаї українського народу. Сирійців дивувало, що їх скрізь зустрічають хлібом-сіллям, символом багатства, гостинності й приязні. А до столу подавали своєрідні, як їм здавалося, незвичні напої — пиво (відвар з ячменю), мед, горілку. В одному місці стверджується, “що в будинках цієї країни бачили тварин і птицю разом і дуже здивувалися багатству всіляких благ”, а в іншому — що жителі України “живуть, задовольняючись малим, їдять що трапиться, одягаються в що доведеться”.

Подорожні нотатки Павла Алеппського — одне із найважливіших джерел мемуарного жанру з історії України. В його описах багато розповідається про географію, історію, побут і культуру талановитого українського народу і, що найцінніше для нас, — про військо, озброєння та укріплення фортець.

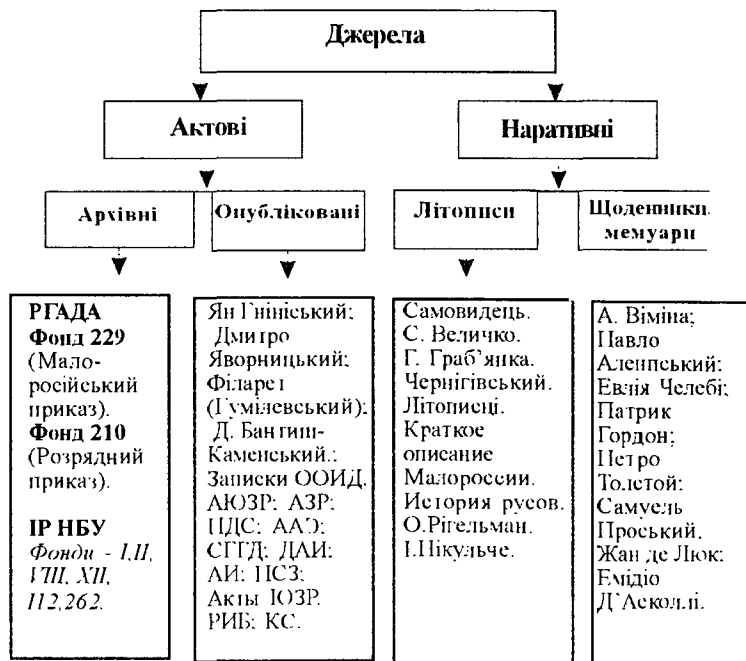
Яскраво репрезентовано хоч і поодинокі але оригінальні й цікаві оцінки козацького війська і в інших джерелах, з якими запізнався автор. Серед них варто виокремити записки І. А. Желябужського, реляції Гржимултовського, нотатки австрійців полковника де Гарта, барона фон Боргедорфа, бранденбуржця фон Гольцмана, голландця генерал-майора Шпаррейстера, котрі були під Азовом, шведського розвідника в Росії Габріеля Спарвенфельда, данського посла Гільденбранда фон Горна, книгу англійця Джона Перрі, видану 1715 р.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що використані опубліковані джерела складаються з різноманітного актового та значного і об’ємного мемуарно-щоденникового матеріалу, що дає можливість для глибокого аналізу та співставлення. При аналізі виявленого і залученого комплексу архівних і опублікованих джерел нами застосовано системно-структурний евристичний метод, який дав змогу класифікувати зібрану джерельну базу за такими критеріями як тип, вид, рід, підвид, за структурними та формальними ознаками, за походженням та змістом. В свою чергу це дало змогу продемонструвати не лише обсяг евристичної роботи, але й її здійснити репрезентацію нового корпусу джерел до української історії, що в

свою чергу, сподіваємося, сприятиме розвитку джерельного джерелознавчого підґрунтя вітчизняної історичної науки.

Відтак розглянута й вивчена історіографічна основа теми та детально досліджена й проаналізована з допомогою методів історичної критики архівна джерельна база дають підстави перейти до безпосереднього розгляду подій російсько-турецьких воєн останньої чверті XVII ст., щоб означити місце і роль у них українського козацького війська.

Джерельна база дослідження

**РОЗДІЛ
ДРУГИЙ**

**УКРАЇНСЬКІ
ЗБРОЙНІ
СИЛИ**

2.1. Реєстрове козацьке військо Гетьманщини

Історія формування збройних сил українського народу корінням сягає в епоху Старокиївської держави. Військо великих київських князів було першим етапом у розвитку національної армії. Згодом його змінили військові формування Галицько-Волинського, Київського, Чернігівського, Переяславського князівств. Не уривалися традиції українського війська і в часи Литовсько-Руської держави. Загальновідомо, яку роль відіграли українські полки у Грюнвальдській битві 1410 р. У добу польського панування зародилися й сформувалися нові збройні сили України на ґрунті козацтва [141]. Ставши в часи Хмельниччини основою української державності нового періоду, у другій половині XVII ст. козацька армія України поділилася на кілька військово-територіальних формувань: а) збройні сили України-Гетьманщини, або війська гетьманського регіменту Лівобережної України; б) слобідські козацькі полки (черкаси) у складі Сумського, Харківського, Острогозького, Охтирського та Ізюмського полків; в) збройні сили Правобережної України, що залишалася в складі Польщі. До 1676 р. існувало 10 полків Петра Дорошенка, потім полки Є. Гоголя, у 80—90-х рр. діяли загони С. Куницького, А. Могили, С. Палія, С. Самуса, І. Іскри, А. Абазина та інші; г) Військо Запорозьке низове, або січове козацтво, організоване за полково-курінним принципом.

Факт існування національних збройних сил, як елемента державності, свідчить про державотворчу здатність українського народу, яку всіляко гальмували чужоземці — Московщина, Польща, Туреччина. Та й офіційна назва української держави на Лівобережжі була “Військо запорозьке”, що зайвий раз підкреслює тодішню державницьку функцію збройних сил України [86].

Позаяк метою нашого дослідження є визначення ролі козацьких формувань в османсько-московських війнах кінця XVII ст., то цілком доцільним і раціональним буде вивчення становища самого українського війська в означений період. При цьому не ставимо завданням охарактеризувати всю глибину структури функціонування і життєдіяльності всіх частин збройних сил України, що має стати предметом окремої праці. Ми зупинимосся лише на тих суттєвих

моментах, які впливали на діяльність війська в системі антиосманської боротьби.

В ході війн, які вела Російська держава у другій половині XVII ст. на території України і Білорусії проти Польщі, Туреччини та Криму, визначну, а під час і вирішальну роль відіграло українське козацьке військо, хоча перемоги й приписувалися завше “непобедимому русскому оружию”. Після підписання в 1667 р. Андрусівського перемир’я, а в 1686 р. “Вічного миру” між Москвою і Річчю Посполитою, визначальним напрямком зовнішньополітичної та військової діяльності збройних сил України стала антитатарська та антитурецька боротьба, головним чином на власній, українській території. Саме тому характеристику складу та функціонування збройних сил України ми й подаємо у зв’язку з їхньою участю в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Адже козацьке військо, разом з цивільним населенням України, взяло найдієвішу участь в походах на Правобережну Україну в 1672 — 1676 рр., в Чигиринських походах 1677 — 1678 рр., в Кримських (1687 і 1689 рр.) походах та в походах на Азов (1695 — 1696 рр.) і на нижньодніпровські турецькі фортеці (1695 — 1698 рр.) і значною мірою визначило позитивний результат цих акцій. Доречним буде нагадати, що саме в боротьбі з турецько-татарською агресією у XVI ст. і скристалізувалося козацтво як збройна сила українського народу. В період бездержавності воно взяло на себе одну з найважливіших державних функцій — захист країни від зовнішніх ворогів і насамперед від Османської імперії та Кримського ханату.

Козаками вважали вільних господарів, вписаних до спеціального списку — реєстру (згодом — компуту) і юридично зареєстрованих як представники військово-служилого стану. Це були реєстрові козаки, на відміну від козаків низових — запорожців. Вперше реєстр, як відомо, укомплектував король Сигізмунд II у 1572 р. Період формування козацьких збройних сил завершився в часи Національно-визвольної війни 1648 — 1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. В цей час на підставі військового устрою запорозького козацтва сформувалася адміністративна й воєнна полковосотенна структура української козацької держави [349], яка прибрала назву “Війська Запорозького”.

Остання чверть XVII ст. становить особливий етап в історії

козацького війська ранньомодерної української держави Гетьманщини (Лівобережної України). То був час його найвищого розквіту, найбільшого злету. Він охоплює період від 1676 р., коли скінчилася Руїна, і ситуація в лівобережній автономії стабілізувалася, і до 1709 р., — року Полтавської катастрофи, — коли Решетилівськими статтями Петро I підпорядкував гетьманський регімент російським офіцерам і ввів таким чином збройні сили Гетьманщини до складу російської армії [383]. Отже, остання чверть XVII ст. в історії козацького війська відрізняється і від періоду Руїни, коли йшов процес трансформації і усталення структури держави Хмельницького, і від часів XVIII ст., коли козацьке військо швидко занепадає. Тобто цей час може бути предметом окремого наукового вивчення, на що, власне, частково вже звернув увагу в фундаментальній монографії В.А. Дядиченко [101].

Відтак, в останній чверті XVII ст. гетьманське козацьке військо, яке в документах іменується “військо запорозьке”, “малоросійські полки”, “гетьманський регімент”, складалося з двох основних структурних частин — городових (реєстрових) і найманих (охотницьких) полків. Наразі розглянемо комплектацію, мобілізацію, кількість, керування, забезпечення та структуру городових або реєстрових полків, укомплектованих на підставі реєстру.

Комплектація (система набору до війська особового складу) **реєстрового козацького війська**, яке мало характер ополчення, здійснювалася за двома основними принципами: становим і територіальним. Незалежно від роду, категорії і складу все реєстрове військо мало становий характер і складалося лише з козаків — юридично вільних, незалежних господарів. Городові козаки репрезентували провідну верству Лівобережжя, що мешкали в містах, містечках та селах, поряд з селянами та міщанами, були найчисленнішою частиною українського козацтва, котре користувалося самоврядуванням і особливими правами та привілеями — “вольностями”. Основною повинністю козака було відбування військової служби на своєму повному утриманні — кінь, боєприпаси, провіант, зброя, амуніція. Козак мав брати участь у воєнних діях, а в мирний час, окрім ведення власного господарства, будувати прикордонні укріплення, нести сторожову, допоміжну службу і на перший поклик старшини з'являтися до війська і йти в похід [47].

Основні привілеї (вольності) козаків полягали в особистій волі, в спадковому володінні ґрунтами, угіддями, млинами, промислами, у звільненні від усіх податків і повинностей, вони мали власний суд і адміністрацію (від отамана до гетьмана), незалежну від адміністрації сільської та міської. З часом сформувався їхній становий егоїзм, самосвідомість та особливий менталітет. Козацьке звання, привілеї і майно передавалося у спадщину. Це гарантувалося законом. Наприклад, стаття 15 Коломацьких статей І. Мазепи конститує і підтверджує недоторканність козацького спадкового майна, ґрунтів і звання [199, с. 310]. Після введення оренди на винокуріння і торгівлю горілкою І. Самойловичем І. Мазепа пильнував, щоб козаки не займалися цим промислом, як таким, що є “непристойним козацькому званню”. В архіві полковника І. Новицького знайдено принаймні три універсали гетьмана (16.VI.1688 р., 13.I.1691 р. і 6.VI.1694 р.), які забороняли козакам Київського полку гнати горілку й торгувати нею, в підрич магістрату, який взяв цю справу в оренду [5, с. 218, 245, 269].

Наступ на права козацького загалу, а також часті війни привели в кінці XVII ст. до зубожіння основної частини лівобережних городових (реєстрових) козаків і до суспільної диференціації та жорсткої соціальної стратифікації в їхньому середовищі. Вже в 90-х роках чітко простежуються багата козацька верхівка, біднота і середній прошарок. Проявом антагонізму станового розшарування стали факти соціальної напруженості в середовищі реєстрового козацтва, якими наповнені джерела. В них є згадки про неявку на службу [369, с. 477] і навіть про дезертирство, хоча козакам під страхом смерті заборонялося лишати службу [7, с. 642].

Почастішали випадки заворушень, які були особливо частими в 90-ті роки, коли південні походи важким тягарем лягли на хитку економіку козацьких господарств. Крім численних скарг, непокори старшинському проводу, з’являються і випадки вбивств урядовців [101, с. 65 — 66]. Щоб не бути покараним за дезертирство і водночас уникнути згубних походів, реєстровці або відкуплялися, або посиляли замість себе бідноту. В 1694 р. деякі козаки Пирятинської сотні, щоб не йти в похід на Тавань, здали по золотому та півзолотому старшині [381, с. 118].

Насамкінець XVII ст. з’являються так звані виборні козаки

(вибраний з кількох один), коли “два третього виставляли”, заможні реєстровці й підпомічники, які надавали допомогу виборному в озброєнні, фуражем, провіантом, кіньми, амуніцією, тобто утримували його. І хоч виборний і підпомічник категорія переважно XVIII ст., з’явилися вони саме у 90-х роках XVII ст. після згубних для козацтва російсько-турецьких війн. Уже в документах І. Новицького зустрічається дефініція “виборне товариство” (тобто краще забезпечене й здатне належно виконати гетьманський ординанс [5, с. 220]. У гетьманському універсалі про походи на турецькі фортеці на Дніпрі ці категорії обумовлюються в 1697 — 1698 рр. так: “Козаки, які ніколи не несуть воєнної служби, хай будуть помічниками тяглих людей в кормлінні компанійців і піхотного товариства” [101, с. 415]. А цар, щоб забезпечити загальну мобілізацію, обумовив указом участь всіх вписаних до реєстру: “В оном походе быть всей старшине и реестровым козакам самим, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылает” [101, с. 416]. У XVIII ст. підпомічників узаконили, приписавши до дворів виборних козаків, здатних нести воєнну службу. Саме в кінці XVII століття з’явилася і така група родової і службової еліти, заможних і знатних (родовитих!) козаків як “військові товариші”, “значкові товариші”, “значне військово товариство”, — вигадана умовна категорія для родичів старшини, яким не вистачало посад [250; 5, с. 177, 251]. Проте утримання і рангові маєтності вони діставали як військово-служиле офіцерство і входили до впливових олігархічних груп старшини.

Через зубожіння реєстрового козацтва, а також через природні (фізичні) причини виникала потреба поповнення реєстру, кількість якого суворо дотримувалася. Загальною мобілізацією під час великої війни, коли “всіх до війська гнано” [189, с. 128 — 129, 143], тут не обходилося. Старшина суворо слідкувала, щоб до реєстру записували лише козацьких дітей або залишали в ньому тих, “которые старые казаки, и многую службу служили” [136, с. 309], хоча вже й нездатні були воювати. Відтак козацька служба ставала не лише спадковою, але й довічною. Кожна козацька родина виставляла від одного до трьох козаків (батько з синами). За віком це мали бути здорові, молоді, енергійні чоловіки — від “парубка” до “мужа”. В документах зустрічаємо часто дефініцію — “козаків

добрих молодців”, — тобто відносно молодих людей, набирааних до оперативно-тактичної служби.

У Глухівських статтях 1669 р., в статтях Самойловича 1672 р. і в Коломацьких 1687 р. зазначено, що “а чего старых козаков в полках в тридцать тысяч не достанет, и в то число принимают в козаки мещанских и поселянских детей” [368, с. 548; 56, с. 191; 199, с. 291 — 292]. Але гетьмани і до, і після вживали всіх заходів, щоб обмежити цей притік. 24 вересня 1684 р. І. Самойлович видав універсал київській полковій старшині з заборобою вписувати до полкового реєстру тяглих людей київської ратуші [5, с. 181]. 1688 р. старшинська рада постановила не брати в реєстр дітей селян. Тоді ж Мазепа заборонив тяглим людям І. Новицького переходити в козацтво [5, с. 220]. Реакція гетьмана свідчить, що подібні випадки мали місце. Але до кінця XVII ст. вони зводяться практично нанівець [102, с. 249].

Позаяк Україна не мала цілком незалежної, самостійної державності, кількість реєстрового війська завжди обумовлювалася міждержавними військово-політичними угодами гетьманів з Річчю Посполитою чи з Московією. Зборівський мир 1649 р. визначив реєстр в 40 тисяч чоловік, Білоцерківська угода — в 20 тисяч чоловік. “Березневі статті” Богдана Хмельницького 1654 р., схвалені Олексієм Михайловичем, встановили реєстр в 60 тисяч чоловік в складі 17 полків — 10 на Правобережжі і 7 на Лівобережжі [199, с. 134, 139; 6, т. 10, № 8, с. 239]. За переписом 1654 р. на означеній території проживало 128 тисяч дорослих чоловіків, і реєстр відтак склав половину цього населення. 60-тисячний реєстр підтверджують українсько-московські угоди Юрія Хмельницького та І. Брюховецького [199, с. 182 — 183, 219 — 223].

Після Андрусівської угоди й розподілу України між Москвою та Варшавою цар 12 лютого 1668 р. 4 пунктом Глухівських статей визначив Дем'яну Многогрішному реєстр в 30 тисяч козаків [56, с. 180 — 211, 191; 199, с. 244]. Пункт 16 статей І. Самойловича встановив реєстр у 20 тисяч чоловік [199, с. 291 — 292], а 3-й пункт статей І. Мазепи знову в 30 тисяч чоловік [199, с. 298 — 299].

Олена Апанович зазначала, що реєстр завжди був більший [21, с. 10], а Вадим Дядиченко вважав, що на початку XVIII ст. кількість

реєстрових козаків складала 40 — 50 тисяч чоловік [101, с. 424]. Можливо, в реєстрах було записано більше людей, ніж означено договірними статтями, але фактично кількість боєздатних козаків скорочувалася. В 1696 р. до бойових дій Мазепа міг виставити лише 15 тисяч городових козаків. Отже, реєстр, куди входили всі, хто мав правовий статус реєстрового козака, незалежно від віку, звичайно, відрізнявся від числа шеренгових, які виступали в похід.

Згідно з договірними статтями верховним головнокомандувачем збройних сил Гетьманщини вважався російський цар. В цьому власне й полягала одна з основних ознак васальної залежності Лівобережжя від Москви [144]. Регімент іменувався “його царської пресвітлої величності Військо Запорозьке”. Царю належало право затвердження гетьмана, генеральної старшини і полковників, він визначав указом кількість, роль і місце українського війська в бойових діях, встановлював кількість реєстру. Наприклад, протягом 1677 р. цар давав вказівки І. Самойловичу про тактику дій в Чигиринській війні, наказував вжити заходів проти поширення в Україну з Польщі морової пошесті, а путивльського воєводу Хрушова покарав за неухвагу до гетьмана [9, № 63, 76, 98]. Але в останній чверті XVII ст. царська влада в Україні була ще до певної міри номінальною і символічною [101, с. 103 — 110]. Як довів Лев Окиншевич, всім царським діям тоді ще передували рішення, подання і пропозиції, вироблені спочатку в Україні гетьманом і козацькою старшиною [248].

Атрибутикою царського васалітету були клейноди (символи, знаки влади), які вручалися гетьману. Стаття 6 угоди Мазепи з Московією називає клейнодами гетьманський штандарт — прапор, булаву, печать і литаври [199, с. 302].

Отже управління краєм належало гетьману, який зосереджував у руках всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Тобто він був верховним головнокомандувачем, верховним правителем, адміністратором і верховним суддею [188, с. 151]. Як писав про себе І. Самойлович — “зверхній владця й господар Вітчизни”. Обирала гетьмана загальновійськова козацька рада за поданням ради генеральної старшини, котра водночас була і дорадчим органом при гетьмані. В останній чверті XVII ст. Лівобережною Україною правили гетьмани Іван Самойлович (прозваний ще

Поповичем, як син священика) (1672 — 1687 рр.) та Іван Мазепа (Колединський) (1687 — 1709 рр.) [409]. Вони керували краєм одноосібно, царського ока — резидента (як над Скоропадським і Апостолом) ще не було. Шпики і донощики, звичайно, не переводилися, але офіційно гетьмана ніхто не контролював, окрім царя. Коли все козацьке військо виступало в похід (як на Чигирин в 1677 — 1678 рр., на Крим в 1687 і 1689 рр.), його очолював особисто гетьман. Коли ж доводилося ділити армію на частини (походи на Правобережжя в кінці 70-х рр., Азово-дніпровська кампанія) для військового корпусу чи з'єднання, гетьман призначав наказного гетьмана. Здебільшого це були досвідчені бойові полковники, рідше генеральні старшини. В означений період І. Самойлович призначав наказними полковників Леонтія Полуботка, Василя Дуніна-Борковського, Семена Самойловича, Павла Животовського (генеральний суддя), а І. Мазепа — Якова Лизогуба, Іллю Новицького, Івана Обідовського, генерального суддю Михайла Вуяхевича [57, с. 84; 7, с. 630 — 631].

Гетьман мав у розпорядженні канцелярію — столичну й похідну. Але дуже багато листів, універсалів, рапортів тощо писав власноручно, з припискою, — “звищеменований гетьман, рука власна”. Особливо рапортів цареві про військові акції та власні дії в них, подаючи повні звіти про польову кампанію. Збереглося багато власноручних листів і Самойловича, і Мазепа. Принагідно зазначу, що російські воєводи у подібних звітах підписувалися “холопи твої”. Гетьмани ж лише “подданный твой”, — тобто васал, а не раб [336, л. 49]. Гетьмани керували не лише військом, а й магістратами та ратушами [5, № 286], упорядковували старшинське, козацьке, селянське та церковне землеволодіння [5, с. 131, 284].

Кожна адміністративна одиниця Гетьманщини виділяла кошти і засоби на утримання гетьмана і його двору. В книзі протоколів Пирятинської сотні зберігся запис про грошові й натуральні виплати на користь гетьмана в 1691 р. Серед них значилося ральцевих грошей талерів битих 10 золотих, від сотника 20 золотих монет, від вйта — 2 битих талера і 4 золоті монети. А в стацію Лубни, Пирятин, Чорнухи, Сенча та інші містечка давали від 5 до 40 яловиць та баранів.

Вищою військовою елітою, козацьким генералітетом вважалася

генеральна старшина, яку з часів Б. Хмельницького призначав гетьман (хоча мала обирати рада) і затверджував цар [249; 250; 266]. Генеральні старшини очолювали основні військово-адміністративні відомства державно-інституційного облаштування козацької держави й утворювали раду генеральної старшини при гетьманові [252]. Функції, обов'язки і рангову підпорядкованість генеральних старшин не було чітко визначено і розмежовано. На підставі даних Лева Окиншевича та Вадима Дядиченка означимо їх таким чином.

Генеральний писар [Сава Прокопович (1672 — 1687), Василь Кочубей (1687 — 1699), Пилип Орлик (1699 — 1708)] був державним канцлером і очолював Генеральну військову канцелярію, якій підлягав бюджет (за відсутності підскарбія, або дозорця скарбу), зовнішні зносини, внутрішня політика в краї [253]. *Генеральний суддя* [Павло Животовський (1672 — 1678), Яків Влещенко (1679), Михайло Вуяхевич (1685 — 1691), Сава Прокопович (1687 — 1700)], — іноді їх було два, — очолював генеральний суд [253]. *Генеральний обозний* [Петро Забіла (1669 — 1685), Василь Дунін-Борковський (1685 — 1702)] “генерал від артилерії”, — якщо використати термінологію військових інспекцій, які виникли набагато пізніше, у період масових армій. Керував усією козацькою артилерією і приданими їй службами (обозом) [253]. *Генеральний осавул* [Іван Лисенко (1672 — 1676), Олекса Черняк (1672 — 1687), Леонтій Полуботок (1679), Іван Мазепа (1682 — 1687), Михайло Миклашевський (1683 — 1690), Андрій Гамалія (1689 — 1694), Іван Ломиківський (1689 — 1707)] “генерал від кавалерії”. Оскільки відомство було велике, — ведення компутів, утримання військового стада, кінних заводів, обмундирування і екіпіровка кавалеристів, — осавулів призначали двох [249]. *Генеральний хорунжий* (від хоругва — полк) [Григорій Карпович Коровченко (Коровка, Вольський) (1672 — 1676), Михайло Миклашевський (1682 — 1683), Іван Ломиківський (до 1689 р.), Юхим Лизогуб (1691 — 1698), Степан та Василь Забіли, Михайло Гамалія] “генерал від інфантерії”, — старшина, котрий керував і порядкував козацькою піхотою і виконував гетьманські доручення, пов'язані з нею [249]. *Генеральний бунчужний* [Леонтій Полуботок (1672 — 1677), Кость Голуб (1678 — 1681), Юхим Лизгуб (1682 — 1690), Іван Скоропадський

(1698)] очолював церемоніальну команду, яка зберігала й при урочистостях виносила й демонструвала гетьманські клейноди [249]. Для встановлення точного числа і прізвищ всіх генеральних старшин, років їхнього перебування на посаді не вистачає документів. Та й не завжди, напевно, ці уряди були обсажені [88].

Тактично-організаційними одиницями реєстрового козацького війська та структурними частинами державного організму лівобережної автономії були полки, сотні та курені. В цьому полягав територіальний принцип комплектації і мобілізації, позаяк кожна військова одиниця займала певну територію. На Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. остаточно устійнилося десять військово-адміністративних округ — полків, котрі мали назви головного полкового міста і які очолював полковник — найвищий військовий, адміністративний та судовий урядовець в полку [354]. Усталені остаточно в 1672 р., десять полків проіснували на Лівобережжі до ліквідації гетьманату (1764 р.) і аж до знищення полково-сотенного устрою Малоросії в 1782 р. [265; 269].

Отже, полки та їхні полковники в останній чверті XVII ст.:

Гадяцький полк (1648 — 1649, 1659 — 1660, 1672 — 1782) — (м. Гадяч) — полковники Федір Криницький (1672 — 1678), Михайло Самойлович (1678 — 1687), Михайло Борохович (1687 — 1704). **Київський** (1648 — 1782) — (м. Київ, згодом м. Козелець) — Кость Солонина (1669 — 1682, 1690), Григорій Коровченко (1682 — 1687, 1690), Костянтин Мокієвський (1691 — 1708). **Лубенський** (1648 — 1649, 1658 — 1782) — (м. Лубни) — Іван Сербин (1672 — 1675), Максим Ілляшенко (1676 — 1687), Григорій Гамалія (1687 — 1688), Яким Головченко (1688), Леонтій Свічка (1688 — 1699). **Миргородський** (1648 — 1782) — (м. Миргород) — Павло Апостол (1672 — 1676, 1676 — 1683), Григорій Гладкий (1676), Данило Апостол (1683 — 1727). **Ніжинський** (1648 — 1782) — (м. Ніжин) — Пилип Уманець (1669 — 1674), Марко Борсук (1674 — 1677), Яків Жураховський (1678 — 1685), Ярема Непрах (1686 — 1687), Степан Забіла (1687 — 1694), Іван Обідовський (1695 — 1707). **Переяславський** (1648 — 1782) — (м. Переяслав) — Вуйца (Войца, Василь) Сербин (1675 — 1677, 1679 — 1683), Іван Лисенко (1677 — 1679, 1690 — 1692), Леонтій Полуботок (1683 —

1687, 1689 — 1690), Яким Головченко (1688), Думитрашко Раїч (Дмитро Райча) (1687 — 1688), Іван Мирович (1692 — 1706). **Полтавський** (1648 — 1775) — (м. Полтава) — Прокіп Левенець (1674 — 1675, 1677 — 1679), Павло Герцик (1675 — 1677, 1683 — 1686, 1687, 1692 — 1695), Федір Жученко (1679 — 1680, 1689 — 1691), Леонтій Черняк (1680 — 1682, 1689), Іван Іскра (1696 — 1700). **Прилуцький** (1648 — 1782) — (м. Прилуки) — Лазар Горленко (1672 — 1677, 1680 — 1687), Іван Маценко (1677 — 1678), Федір Мовчан (1678), Дмитро Чернявський (1679 — 1680), Іван Стороженко (1687 — 1692), Дмитро Горленко (1692 — 1708). **Стародубський** (1663 — 1782) — (м. Стародуб) — Сава Шумейко (1672 — 1673), Петро Рославець (1673 — 1676), Тимофій Олексійович (1676 — 1678, 1687 — 1689), Федір Мовчан (1678), Григорій Коровченко (1678 — 1680), Семен Самойлович (1680 — 1685), Яків Самойлович (1685 — 1687), Михайло Миклашевський (1689 — 1706). **Чернігівський** (1648 — 1782) — (м. Чернігів) — Василь Дунін-Борковський (1672 — 1685), Григорій Самойлович (1685 — 1687), Яків Лизогуб (1687 — 1698), Юхим Лизогуб (1698 — 1704).

За національним складом серед полковників переважали українці. Росіян ще не було. Проте були вихідці з Балкан — Апостоли, Сербини (Іван та Вук), Раїчі, згодом Милорадовичі. Мали місце і вихрешені євреї — Бороховичі, Герцики, Марковичі, Яненки.

Кількісний склад полків був різний і залежав перш за все від густоти населення. В реєстрах значилося від 3 до 4 тисяч чоловік. Але в похід полковники в різні роки могли виставляти від 500 чоловік до 4 тисяч чоловік. Наприклад, 1700 р. пішли під Новгород проти шведів по 4 тисячі Ніжинського та Прилуцького полку, по тисячі від Миргородського, Стародубського і Київського, і 500 чоловік від Полтавського [31, с. 18].

В означений період полковника вже не обирало козацтво, а призначав гетьман і затверджував цар. Зосередивши всю повноту влади в полку, — і над козаками, і над селянами, і над мішанами, — полковник іноді перетворювався в удільного князя — тирана і самовладця. За деспотизм у 1687 р. козаки спалили прилуцького полковника Лазаря Горленка [87]. А Іван Самойлович добився у 1676 р. скарання на горло стародубського полковника Петра Рославця

за спробу приєднати полк до Росії і вийти з-під юрисдикції гетьмана [369].

Гетьман давав полковникові наказ про початок походу і напрямок руху. Зокрема, 14 серпня 1676 р. під час походу проти П. Дорошенка Самойлович надіслав наказ компанійським та полтавському, гадяцькому, миргородському й лубенському полковникам, щоб вони відразу ж, не чекаючи на другий наказ (а бувало, мабуть, і таке), вирушали в похід. Гетьман пише: “Зо всім полков своїх конним і пішим товариством, при вшеляких воєнних порядках із таборами..., і споро простуючи, нас у верху Хорола переймали альбо наджидали”. Вказувався і напрямок маршруту: “Знявши..., рушил і верхом Сули простовал до Костянтинова і там ставши на наш приїзд очікував...” [5, с. 139, № 101]. Символом полковницької влади був пернач [101, с. 110 — 112]. На час, коли полковницький уряд був вакантний, або коли полк ділився для участі в різних походах, полковник або гетьман призначав наказного полковника з полковників інших полків, колишніх полковників, з полкової чи генеральної старшини, сотників. Полкову адміністрацію складали полкові писар, суддя, обозний, осавул і хорунжий, які виконували функції одноіменних генеральних старшин, тільки в полку. Відповідно вони мали підпорядковуватися своєму полковникові й звітувати за керовані галузі генеральному старшині. Іноді їм доручали керівні військові функції: у поході 1697 р. на Тавань полковий суддя командував корпусом.

Полки поділялися на сотні, які також були і військово-тактичними, і адміністративними одиницями. Їхня кількість теж залежала від густоти населення. Протягом останньої чверті XVII ст. (як до і після того) в жодному полку не було сталого числа сотень. Воно коливалось від 7 в невеликому полку і до 20 у великих полках. Називалися сотні теж за назвою сотенного містечка (Керибердянська, Ічнянська тощо). Іноді у великих містах було по 2, по 3 і навіть по 4 (як у Прилуках) сотень, які іменували подвійно: Перша Ніжинська або Четверта Прилуцька. Кількість козаків у сотні теж коливалася від 50 — 60 чоловік у малих сотнях до 1000 — у великих.

Керував сотнею призначений гетьманом (чи полковником) сотник та сотенна старшина — писар, осавул і хорунжий, які

підпорядковувалися лише полковій адміністрації. Кожна сотня, як найнижча тактична одиниця, мала власний прапор (хоругву), котра символізувала військову честь і доблесть [140, с. 44 — 49]. Сотник мав шестипер (чи пернач). Інших клейнодів у сотні не було. Зазначимо також, що прапор тоді мав перш за все практичне значення: за ним до середини ХІХ ст. полководці, які спостерігали за битвою, відрізняли своїх від чужих. Це мало важність, коли озброєння і одяг були подібними і у супротивників, особливо на віддалі.

Козаки однієї сотні, які жили в різних близьких селах, хуторах та присілках, об'єднувалися в курені на чолі з курінним отаманом, якого обирали самі. Це була радше економічно-соціальна структура, аніж тактичний підрозділ. Хоча в документах значиться, що козаки одного куреня в поході трималися разом і керувалися вказівками курінного отамана [381, с. 225 — 226]. В сотні було від 6 до 12 куренів по 5 — 10 чоловік у кожному. Селяни й міщани, які жили в селах і містечках поряд з козаками, обирали власних отаманів, вйтів, старост — сільських, ратушних і магістратських.

Яскравим прикладом дієвої участі української старшини в боротьбі з турецько-татарською експансією є доля полковника І. Новицького, а також послужний список лубенського полкового осавула Андрія Петровського [279]. За 37 років служби (1675 — 1712 рр.) він не минув жодної значної польової кампанії і численних сутичок з ворогом. А про зрадливу долю козацького офіцера в умовах московської домінії свідчить сумний кінець кар'єри Петра Рославця, родини І. Самойловича та інших. Щодо останнього, це добре підмітив Самовидець, який написав журливу сентенцію про зміну гетьманом у 1687 р. розкішної карети на простого московського возика.

Гетьмани, генеральні старшини та полковники (городові і охотницькі) складали в цілому козацький політичний істеблішмент, в середовищі якого виробилася певна самодостатня державницька культура українського суспільства, котра вже відійшла від ментальності ціннісних установок шляхетської Речі Посполитої і ще не була поглинута московською дворянською ідеологією. Ця своєрідна соціополітична автономна структура сформувала оригінальні міжнародно-правові, політичні, військові та ідеологічні моделі відносин всередині суспільства та з сусідами, в яких віднайшли

відображення відповідні правові постулати та політичні резони державно-адміністративної і станової автономії козацтва, як провідної верстви строкатого соціуму лівобережного гетьманату. (Про прояви психологічних та ідеологічних орієнтацій провідної верстви козацтва, спрямованих у світ політичної культури, дивіться сучасні студії В.Горобця, О.Кресіна, Н.Яковенко, В.Смолія, вказані нами в списку літератури).

За родами реєстрове козацьке військо Лівобережної України чітко розподіляється на кінноту (кавалерію), піхоту й артилерію. В полках і сотнях не було сталого поділу на кінноту й піхоту — до них входили і перші й другі, аркебузери, піхотинці, пищальщики, кавалеристи. В похід вирушали переважно кінні сотні, які могли діяти і у пішому строю як мушкетери. Суто піші козаки, які складали сотню в мирний час, залишалися для несення гарнізонної служби. Мали місце виступи у похід і чисто піших сотень. Змішані не могли існувати і діяти спільно в бойових умовах. Проте в останній чверті XVII ст. переважала все ж кіннота, підпорядкована генеральному осавулу. Вона становила від половини до трьох четвертих складу полку чи сотні. Під кінець XVII ст., в зв'язку з зубожінням населення під тягарем антиосманських походів, починає домінувати піхота. Ось чому іноді козак не міг з'явитися не лише з 2 кіньми, як належало, але й з одним конем [353]. У бойових діях і далеких походах брала участь переважно кіннота. Але при потребі залучалася і піхота, підпорядкована хорунжому. Наприклад, у Чигиринській війні, при облогах Азова й нижньодніпровських фортець, у боях з татарами в Кримських походах. Та головним чином піхотинців використовували як гарнізони фортець (у Чигирині в 1677 — 1678 рр., у Тавані 1696 р.), для охоронної (караульної) і сторожової служби, як обслугу для артилерії в обозі.

Важливим родом козацького війська була артилерія (армата), якою поряdkував генеральний обозний і котра підкорялася безпосередньо гетьману. Як окремий рід війська в Україні артилерія сформувалася за Богдана Хмельницького. Вона ділилася на генеральну (загальновійськову, гетьманську), полкову, сотенну. У великих містах (Києві, Чернігові, Чигирині) була фортечна (кріпосна) артилерія, що утримувалася ратушею чи магістратом і з міста не вивозилася. Відомий випадок, коли для походу на Азов цар через Б.П. Ше-

реметєва дозволив взяти стінобитну артилерію з Києва, бо вона складалася з російських гармат.

З часів І. Самойловича генеральна артилерія знаходилася в Батурині. Статті 1687 р. І. Мазепи (пункт 17) теж визначали її ставкою Батурин [199, с. 313], а для охорони — полк московських стрільців, яких мав утримувати гетьман. Знаходилася вона в передмісті — Гончарівці, де біля Пильчиковаго шляху збудовано величезні пакгаузи для її зберігання. Під час походів артилерію, що рухалася, охороняли компанійці, а в таборах — сердюки. Обслугу і коней генеральної артилерії утримували міста і села, які називав гетьман. Він же визначав час їхньої приписки до обозу і функціональні обов'язки. В останній чверті XVII ст. такими містами (з присілками) були Лохвиця, Ромен, Короп, Вороніж [108, с. 113; 219, с. 31].

До штату генеральної артилерії, призначеного генеральним обозним і затвердженого гетьманом, належали: гарматний осавул, артилеристи (армаші, пушкарі), ковалі, теслі, конюхи, затинщики, лимарі. Артилеристів тоді спеціально готували, — у пруській армії не менше трьох років. Обслуга гармати і підготовка її до пострілу, доки не винайшли снарядів, вимагала спеціальних знань і навичок. Тягловою силою — “арматним стадом” — використовували коней та волів. Під час великих походів, як у 1695 р. на Кизикермен, — для транспортування гармат, залучалися коні рядових козаків. Везли гармати на “палубах” — великих возах, в які впрягали 2 — 3 пари коней чи волів [108, с. 121].

Полкова артилерія підпорядковувалася полковому обозному і знаходилася в полковому місті. До її штату входили теж згадані фахівці-ремісники і тяглова обслуга, якими безпосередньо керував на місці боїв “арматний отаман”. Кількісно артилерійський парк кожного полку був різний. За даними Михайла Слабченка, в Полтавському полку було 29 різнокаліберних гармат, з них 12 у самій Полтаві [354, № 14]. Для утримання штату полкової артилерії гроші і продукти здавали жителі міст і сіл полку. Фураж (сіно, зерно) теж заготовляли жителі полку. Амуніцію (вози, колеса, зброю) виготовляли самі артилерійські команди або діставали зі “скарбу військового” гроші для їх придбання.

Сотні, як підрозділ, рівний роті, не мали польової артилерії. І сьогодні ротам не придають артпідрозділів. Просто сотня, як одиниця адміністративна, ще включала сотенне місто, що мало укріплення, для оборони якого тримали гармати і гаківниці (частину з них утримувало місто, — міське ополчення, очолене війтом, — частину козаки). Ці гармати були трофеями або закуплені чи відлиті на місці. Отже, сотенна артилерія існувала не в усіх сотнях, а лише в тих, які знаходилися у більших містах і містечках, і складала 1 — 2 — 3 гармати. Обслуговували їх козаки сотні або міщани і окремого штату не тримали. Фортечні (кріпосні) гармати купувалися і утримувалися міськими урядами, а іноді й монастирями. В деяких містах їх було досить багато. Наприклад, реєстр 1690 р. зафіксував у Пирятині 11 гармат “за мейские гроши куплені” [272, с. 127].

Таким чином, як і у всіх тодішніх арміях, козацька артилерія підпорядковувалася: сотенна — сотникові через обозного або отаманові сотенного міста, бо сотенна артилерія не була польовою, а тільки фортечною; полкова — полковникові через обозного; генеральна — гетьманові або наказному, через генерального обозного.

Серед допоміжних служб найперше місце, мабуть, посідає козацька флотилія, яка в той час ще не набула значення самостійного роду військ [391]. Козацькі човни (флот) використовувалися при форсуванні Дніпра Ромодановським і Самойловичем у 1678 р., при взятті й обороні нижньодніпровських турецьких фортець 1695 — 1698 рр., під час облоги Азова 1695 — 1696 рр. Самовидець і Величко неодноразово згадують про будівництво суден у Гетьманщині для використання їх у боротьбі з турками й татарами.

Важливу роль відігравала інженерна служба козацького війська, яка забезпечувала його переправами, понтонами під час походів, фортифікаційними спорудами, риттям підкопів тощо. Крім спеціалістів, до неї залучали і рядових козаків. Інженерна служба і флотилія — відомство генерального обозного.

У кожному полку діяла військова музика — необхідна служба для подачі сигналів у бою, на марші, при тодішній відсутності інших видів швидкого зв'язку. Музика слугувала також засобом психічного впливу на супротивника. До музичних полкових команд входили трубачі (трубники, дудники, тримбачі, сурмачі), пищальники,

довбиші, литаврщики, скрипники. Вони одержували грошову й натуральну плату з полкового скарбу.

До військової обслуги входили лікарі й перукарі (цирульники), які часто поєднували ці два фахи, а також різноманітні ремісники (шапошники, сукновали, лимарі, коновали і т.д.). Утримувалися вони коштом того військового підрозділу, який обслуговували, або до якого були приписані.

Перелік допоміжних служб буде неповним, якщо не згадати поштово-вістову, кур'єрську й фельд'єгерську службу, котра забезпечувала вище, середнє і нижче офіцерство (старшину) оперативною, тактичною інформацією, вказівками і наказами гетьмана та царя. З 1674 р. почав постійно діяти поштовий тракт з Києва через Ніжин і Батурин до Москви [368, с. 310]. Під час походів командири розставляли поштові пікети і стани із спеціальними вістовими, кур'єрами, посильними, розсильними. Гетьмани сповіщали важливі новини полковникам через посланців [5, № 149, с. 174].

Мобілізація (збір і виступ в похід) реєстрового козацтва здійснювалася перш за все на підставі царського указу та гетьманського універсалу, рескрипту, ординансу. Про збір і виступ у великий похід обов'язково надходило розпорядження (указ) царя. В ньому монарх визначав дату початку походу, кількісний склад війська, напрямок його руху, можливі тактичні дії, місця і дати з'єднання гетьманського регіменту з російськими військами, хто і як забезпечить постачання боєприпасами, амуніцією, фуражем, продуктами. Подібні укази одержували І.Самойлович у Чигиринській війні і Кримських походах, І. Мазепа у походах на Азов та Пониззя. Місцем збору 1677 р. цар визначив р. Артополоть, а в 1687 р. — ріку Мерло.

Зосередження керівництва польовими кампаніями в Москві гальмувало оперативність, гасило ініціативу й знижувало бойову готовність війська. Згідно з царським указом уже безпосередню мобілізацію здійснював гетьман, видаючи спеціальний універсал, або ординанс, в якому вказував час виступу, місце збору, напрямок руху, кількість козаків, гармат і т.д. Цей документ Генеральна військова канцелярія розмножувала й розсилала в полки. Полковники мобілізували сотні. За Самойловича і Мазепи ще діяла система,

коли гетьмани давали царю власні поради щодо плану здійснення походу. І. Самойлович радив Тяпкіну, як краще завершити кровопролитну Чигиринську війну, а Мазепа — як здійснити Кримський похід 1689 р. та зайняти пониззя Дніпра [57, с. 71].

На окремі походи гетьмани мобілізували козацтво самостійно, але повідомляли про них у Москву [5, с. 237 — 238]. Якщо військо полишало Лівобережжя, то гетьман самостійно обов'язково залишав обмежений контингент — “виборне товариство” — для його охорони від татарських чамбулів. У складі об'єднаного війська гетьман і генеральна старшина завжди входили до загальної військової ради і вносили пропозиції нарівні з російськими воєначальниками. Гетьман і старшина виробляли власний оперативний план, коли проводили самостійний, без росіян, похід. У далекому поході діяла похідна гетьманська канцелярія, яка доводила рішення гетьмана до підлеглих. Як ця система працювала на практиці ми побачимо далі, при розгляді конкретних подій російсько-турецьких війн.

Реєстрові козаки (крім артилеристів та допоміжних служб) грошової плати, як правило, не одержували. Вони мали самі себе забезпечити всім необхідним, оскільки були фактично військовими поселенцями з тією різницею від пізніших військових поселень в Україні, що не солдати були перетворені в селян, а селяни й міщани несли солдатську службу. Козак мав з'явитися на гетьманський поклик з конем, при повній амуніції і екіпіровці, з запасом харчів на означений термін. Але не все можна було виробити в козацькому господарстві. Дещо (зброю, порох тощо) доводилося купувати, на що не завжди були гроші, бо не всі козаки могли вести торгівлю, а продавати один одному однакові продукти не могли та й залишків майже не було.

Тому статті І. Самойловича (пункт 16) [199, с. 291 — 292] і статті І. Мазепа (пункт 3) [199, с. 298 — 299], визначаючи кількість реєстру, обов'язково встановлюють плату кожному козаку по 30 польських злотих. І брати цю плату з усіх маєтностей (крім монастирських). Із цих поборів також платити гетьману [90] 1000 червоних злотих на рік, генеральним — обозному й писарю 1000 польських злотих, суддям — 300 злотих, судовому писарю — 100 злотих, полковникам по 100 єфимків (йоакімсталлерів), сотникам по 100

злотих річних [280, с. 809; 56, с. 191]. Джерелом коштів були податки з господарств селян (посполитих), міщан, з торгівлі, з продажу оренд [85].

Матеріальне утримання (“хлебное жалование”) діставав з гетьманських запасів і полк московських стрільців, який згідно з Коломацькими статтями (пункт 17) “охороняв” гетьмана [136, с. 317]. І. Самойлович видавав коней горцям князя Каспулата Черкаського в 1677 р. [5, с. 119, № 113 — 114]. З табору на Бужинських полях 23 серпня 1678 р. отаману Вереміївки та вереміївській старшині гетьман дав наказ “з бидла військового”, яке стояло у Вереміївці, 800 баранів “досужих” і 60 “яловиць лучших” Каспулату і його війську в дорогу видати. Для цього князь пришле свого офіцера, а І. Новицький свого і візьмуть разом лише означену кількість, не більше. Залишок порахувати, зареєструвати й залишити старшині під відповідальність до подальших розпоряджень. Отаман, прочитавши листа, “в виданню товару не маєть перечити” [5, с. 144].

Старшина на час несення служби, крім означених грошей, одержувала рангові маєтності, ґрунти і млини [Див: 178, 179]. І згідно з царським указом, усі посполиті, які живуть на землі старшин, “подлежат поборам и суду своих державцев” [56, с. 192]. На утримання гетьманського двору [90] з посполитих Стародубівщини брали натурою — яловицями, баранами, кабанами, конопляною олією, сиром, вершковим маслом, гусьми, курми, грошима [162, с. 273]. Для ведення Чигиринської кампанії І. Самойлович обіклав народ податками для утримання війська — “від хліба, солі, від винних котлів по рублю, від пивних котлів пів сорока алтин, від млинового колеса — по 3 рублі, і з купців, і з торгових людей мито” [162, с. 273]. І березня 1686 р. Самойлович ввів у містах, містечках і селах Гетьманщини оренди або відкупи на продаж хлібного вина (спирту), дьогтю, тютюну й на млини для утримання війська [5, с. 189, № 138; 388].

За успішні походи реєстровцям видавав, як свою милість, подарунки цар (“царское жалование”). Під час Чигиринської війни у 1677 році стольник О. Карандєєв привіз гетьману й старшині соболі і атлас від царя [369, с. 209]. За службу в 1676 р. І. Самойлович від імені царя роздав П. Забілі, І. Домонтовичу, І. Лисенку і всім

полковникам по 40 соболев, тканини та ін. [9, с. 54 — 55]. У 1694 р. за організацію походу й саму акцію на Очаків І. Мазепа і полковники одержали дорогу тканину, каптани, хутра, а козаки по аршину сукна і по 2 золотих (цього було мало й козаки скаржилися) [102, с. 259]. Д. Бантиш-Каменський подає опис того, що одержав І. Мазепа в 1694 році за дії проти татар: “Кафтан золотой на соболях, с запанками в 1000 рублей, бархата и атласа золотого по 12 аршин, изорбаф золотой, два портища бейберака, пять косяков камок луданов, мех рысий в сто рублей, на шапку лисица чёрно-бурая, в шестьдесят рублей, пять пар соболей, по двадцать рублей пара... Сверх этого бочка рейнского вина, 500 лимонов, свежих рыб: большая белуга, 20 малых белуг, 10 сёмг, 100 стерлядей, бочка новгородского уксуса и 10 вёдер орехового масла” [31, с. 13].

Харчі (провіант) козак мав брати власні на термін, який називав гетьман чи полковник в універсалі. 1696 року кожному козакові корпусу Я. Лизогуба, який рушив під Азов, визначили запас харчів на 3 місяці і гроші на купівлю місячного раціону [263, с. 1123 — 1124]. До складу входили продукти, які не псувалися — сухарі, крупи, сіль, сало, борошно, цибуля, часник, солонина, сушена риба тощо. На одного висланого на службу козака село в Лубенському полку у 1690 р. на рік здавало “овса пол осми осмачка, чотири осмачки й четверик житного борошна, муки гречаной осмачок две, пшеничной осмачок две, пшона три четверики й круп три, соли портрети, ста гусок, полтора кабана, горилки просто ридцять кварт, оковитой петнацеть. Меду кварт шесть й oleи дванадцять. Два кожуха, две шапки, двое чобот, двое рукавиц, двое панчох” [381, с. 82 — 83]. Ще здавали сало, гроші, саф’ян, ячмінь, мак, масло, пивні солоди, лій, окости, подроби, рибу солону, часник, гусей, качок, курей.

Усе це козак віз у мішках на коні, або в складчину з іншими козаками на возі волами, що спричиняло величезний обтяжливий обоз, котрий завжди волочився за військом. Старшина ж набирала значно більше харчів, напоїв і людей для розваг. В обозі сиділа ціла армія маркитантів, яка жила на війні торгуючи — продаючи вино й купуючи трофеї. Щоб полегшити пересування і позбутися (хоча б частково) громіздкого обозу, під час далеких походів створювали продовольчі комори й магазини у фортецях, — як у

Новобогородицькій у 1689 р. та під час дніпровської кампанії у Кам'яному Затоні та Кодаці, або човнами сплавливали по ріках до місць дій, як під час походів у пониззя Дніпра. Щоправда, як засвідчують записки про Прутський похід бригадира де Брезе та генерала Алларта або опис війн Євгенія Савойського чи фельд-маршала Мініха, обтяжливі обози супроводжували всі тодішні армії і стали їх невід'ємною частиною.

Як і харчами, реєстровий козак забезпечував себе сам і одягом. Лише артилерійській обслузі мав видаватися одяг із військових запасів, — кожух, шапку, свиту, чоботи, панчохи, рукавиці [381, с. 82 — 83]. Козаки мали виготовляти однотипний одяг. Як одягався козак і який мав вигляд свідчать гетьманські печатки [397]. Українські воїни XVII ст. носили вуса, голову голили зовсім або підстригали під коло чи відпускали оселедець — довге пасмо волосся, яке закручували за вухо. Козаки носили полотняну сорочку, суконні штани, шапові чоботи, вовняний пояс, кольоровий (синій, жовтий, червоний, зелений) жупан із густо пришитими гудзиками під саму шию, а зверху кирею (опанчу, ярмолук) або кожух (габаняк, кобеняк), чи свиту [189, с. 160; 179, с. 221 — 222]. Поляк — очевидець подій російсько-турецької війни — зазначав, що в час облоги Чигирина (1678) війська Самойловича мали різнокольорові строї — найбільше були одягнуті в сині, жовті й червоні каптани (жупани) [374, с. 159 — 179]. Евлія Челебі занотував до щоденника, що під час битви з козаками на полі “переливалося ціле море людей в соболиних ковпаках і чорних шапках. Попереду стояли сімдесят воєначальників в одязі з голубого шовку з хрестами” [416, с. 226]. Головний критерій для обмундирування воїна — зручність і надійність. Воював козак одягнутим в сорочку, штани, чоботи і жупан. Решту залишав в обозі.

Ціна кожної речі в джерелах не називається, але комплект — два кожухи, дві шапки, по дві пари рукавиць і панчоx — коштував 4 золотих. Якщо одяг (барма) не видавався готовим, то на його виготовлення давали гроші, за які можна було купити готові речі або замовити їх у кравця. Сорочки виготовляли із льняного або конопляного полотна, верхній одяг із сукна, шапки — зі смушка або хутра собак, лисиць, вовків, кіз, зайців, чоботи з юхти, вичиненої шапової шкіри [381, с. 83 та ін.]. Реєстрова козацька старшина

вбиралася досить багато. Ми вже цитували документ, в якому сказано про одяг, одержаний І. Мазепою від царя [31, с. 13]. В іншому сказано, що у стародубського полковника Петра Рославця під час арешту взяли “фрезею червону суконну на рисі, 5 жупанів — два оксамитових вишневого й червчатого кольору, два покриті атласом і бейбераковою тафтою з золотою нашивкою і один суконний черлений каптан на куницях. Валізу з 8 жупанами суконними чорного і коричневого кольору, білий з тафти, зелений з атласу і лазуровий з камки жупан на білці, один шуфреневий цегляного кольору і два жупани, обшиті соболями” [162, с. 277].

Обидва документи дають нам підстави твердити, що на одяг старшини ішли дорогі тканини — лудан, кармазин, парча, лундуш, китайка, оксамит, тафта, штоф, камка, атлас, ізорбаф, бейберак, шуфрень, добре вичинена шкіра (юхта, сап’ян), цінні хутра — горностаї (продавалися міхами) та соболі (ішли на штуки). Для оздоблення застосовувалися дорогоцінні метали та каміння [7, с. 502 — 503]. Окремо, в розписі майна (“животів”) П. Рославця значилися також такі належні йому речі: в кутих скринях 10 ікон позолочених та посріблених, хутра лисиці, видри, лося, бобра, тканини — зуфр’я, камка китайчата червона, тафта вишнева, кумач, шуби, каптани, пістолі, 2 гармати, 17 пищалей, 180 срібних талерів, ножі в інкрустації, плахти, серги, уздечки, цукор, книги тощо [9, № 61]. Грошей 23 720 польських злотих, 20 фунтів срібла [9, с. 176 — 177].

Саме у боротьбі з турецько-татарськими наїздами і в походах на Порту та Ханат накопичили майно і статки більшість лівобережних старшин — не лише у вигляді царських та гетьманських нагород, але і як військові трофеї та відвертий грабунок.

У поході реєстровець повинен був мати відповідний запас пороху і куль. Порох виробляли в Гетьманщині в усіх полках. Його міг виготовити кожен козак самостійно або купити готовий у майстрів. В архіві Іллі Новицького є згадка про виготовлення пороху козаками усіх сотень [5, № 154, с. 184]. Особливо добре його виробляли у Стародубському полку в Мглинській сотні [178, с. 325]. Туту 60-ті роки XVII ст. полковник Петро Рославець налагодив відливання гармат та виробництво пороху і свинцю. У той час порох складався на 77% із селітри, 10 — сірки, 13 — вугілля. Селітру продукували

на Лівобережжі давно, дуже широко й вміло. Цьому сприяли заохочувальні заходи козацької старшини та гетьманів. Тому вже до кінця XVII ст. селітроваріння перейшло від ремісничого виробництва до вищого типу — мануфактурного, де застосовувалася праця груп найманих робітників. Майстри-селітровари стали відомі далеко за межами України, а селітра — товаром не лише внутрішньої, а й зовнішньої торгівлі. 21 березня 1699 р. Петро I наказував Мазепі надіслати до Московщини кращих майстрів селітрової справи для заведення такої і в Росії [31, с. 16]. У кінці XVII ст. майже всі порохові заводи Росії працювали на українській селітрі.

Свинець видобували й переробляли теж в Україні. Через генерального обозного забезпечували ним усі реєстрові й наймані полки. Набої — кулі, шріт, гніт, свинець, порох (а також сідла і зброю) козаки виготовляли самі, одержували із гетьманських арсеналів, купували за гроші або добували в бою як трофеї.

Коней на Лівобережній Україні розводили в кожній сотні, в козацьких господарствах та в спеціальних кінних заводах. Тому реєстровець, якщо не мав, або втратив власних коней, за виділені гроші міг купити собі коня в інших козаків або одержати його із спеціальних табунів — “бидла військового”. Такі табуни стояли по всій Гетьманщині. Так, у 1677 р. Іван Самойлович у листі згадує, що таке “бидло войсковое в Вереміївці застаючое” [5, с. 119, № 113 — 114] стояло неподалік чигиринського табору бойових дій, щоб мати змогу поповнювати кінноту й харчувати військо. Захоплювали коней і у ворога — турків, татар, поляків.

Фураж реєстровий козак брав теж із собою, що збільшувало (особливо взимку) обоз, який поповнювався сіном та мішками вівса. Влітку реєстровці брали коси й серпи, щоб добувати фураж на марші. Знаючи таку залежність козацького війська від природи, татари ослабляли його, заздалегідь випалюючи степи. Так сталося під час Кримських походів 1687 р. і 1689 р. коли від “безводдя і безтрав’я” загинула одна третина козацьких коней.

Отже, реєстрове військо, котре складало частину державної структури Гетьманщини, відзначалося високими тогочасними якостями з функціонування, мобілізації, керування та забезпечення, що й засвідчують шойно наведені нами факти.

2.2. Охотницькі (наймані) полки гетьманського регіменту

Інтегральною частиною військ гетьманського регіменту, як державної структури, були також **наймані полки — охотники**. Вони відрізнялися від реєстрового війська комплектуванням, забезпеченням і характером діяльності. Водночас мали з городовим козацтвом спільну організацію і керівництво. Створені в кінці 60-х років XVII ст. з суто поліційною метою, до кінця століття наймані полки перетворилися на частини регулярної армії з широкими військово-політичними функціями [123, 126].

Створення охотницьких полків на Лівобережній Україні пов'язане насамперед з тією ситуацією невпевненості, розрухів і свавілля, що склалася в 50 — 60-х роках XVII ст. через внутрішні чвари, громадянські війни серед козацтва і втручання в них Московщини, Речі Посполитої та Османської Порти. Аби охолодити “гарячі голови”, гетьманське правління вирішило укомплектувати полк служилих за державні гроші вояків [125].

У Глухівських статтях московсько-української угоди Дем'яна Многогрішного, підписаних 12 лютого 1669 р., неодноразово наголошується на згубності для супокою краю діяльності всіляких “клеветников и плевосеятелей”, “свавільних людей, які, забувши острах Божий та свої обіцянки, поширюють різні сварні та руйніницькі слова і від того чиняться всілякі біди: залишивши працю свою, посполиті, будники, винокури починають називати себе козаками і від того біда і поруйнування великі настають...” У статтях дається суворий наказ “гетьману і старшині... дивитися й оберігати накріпко”, якщо “в українських містах почнуть чинитися якісь сварі від жителів чи від кого б то не було, ...то приборкувати їх, і розправлятися, і карати смертю...”

Аби запобігти розрусі і дати старшинам самодостатню додаткову допомогу, 23-й пункт статей вимагав “вчинити полковника і 1000 вояків... Давати їм по угоді на рік гроші, і щоби були вони на влаштованім місці.. А коли почнуться від когось хитання та зрада, то йому, полковнику, тих свавільців приборкувати по своєму праву” [280, с. 808 — 816; 56, с. 205 — 206; 199, с. 258 — 259; 136, с. 226]. Такий полк було дійсно створено десь наприкінці 1669 — на початку

1670 р. Це підтверджує Самовидець: Многогрішний, “жеби і його тоє не спіткало (що Брюховецького. — В.З.), собі гетьманства жичачій, назбирав компанії з литви, ляхів та інших немало, жеби оному зичливими били” [189, с. 106]. Твердження літописця дає підстави визначити спосіб комплектації першого полку як кінного формування (“компанія”), укомплектованого головним чином іноземцями — вихідцями з Польщі, Білорусії, Литви та інших країн, імовірно, Волощини, Молдови та Сербії. Про того, хто очолив цю “компанію” доброзичливих до гетьмана найманців, свідчить 10-й артикул Конотопських статей Івана Самойловича, прийнятих в Козачій Діброві 25 травня 1672 р. Якщо за попереднього гетьмана старшина наполягала на утворенні найманого полку, то в 1672 р. вона слізно прохала протилежного: “А нині б’ють чолом великому державцю, щоб його царська величність їх пожалував гетьмана, полковників і козаків, і тисячі чоловікам полку Новицького кумпанії бути не указав, бо від таких кумпаній малоросійських міст і містечок і сіл жителям чиняться всіляке руйнування і образи. І великий державець його царська величність пожалував їх і велів тій статті бути по їхньому чолобиттю” [56, с. 326; 199, с. 282 — 295].

Проте з історією утворення охотницьких полків не все так просто, як здається на перший погляд. Справа в тому, що найманська служба на козацькій основі існувала в Україні дуже давно. Згадаймо, що Северин Наливайко теж був власне найманцем і очолював полк волонтерів. Подібні формування згодом існували в усіх українських гетьманів. Напевно, це й дало підстави Олексію Сокирку твердити про створення охотницького війська на Лівобережжі задовго до Глухівських статей (див. його статтю “Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення” [368а, с. 11 — 21]). Погоджуючись з його окремими доказами, мусимо відзначити, що дослідник принципово не розмежовує охотницькі полки, які служили приватно гетьманам (і навіть полковникам — роти) і наймане військо, як державну структуру України-Гетьманщини. Ми ж писали раніше і будемо говорити далі тут лише про цю другу категорію, котра знаходилася на повному державному утриманні і служила державі, а не приватно гетьману. Саме тому в 1687 р. (коли усунули від влади Самойловича) охотники підтримали не гетьмана, а державу.

Щодо кількості найманців, то їх не могло бути 4 тисячі, як твердить О. Сокирко, — а за які кошти мали вони утримуватися в часи розрухів та руїни? Для виплат такому війську вводить оренди вже І. Самойлович. Отже, до 1672 року це був лише один полк в 1000 чоловік, що засвідчують всі редакції тексту Конотопських статей.

Найскладніше питання, безперечно, полягає у визначенні того, хто очолив (чи мав очолити?) означений полк, позаяк ім'я І. Новицького є лише в тексті статей, поданих С. Величком [56, с. 159]. В “ПСЗ” [280, с. 860] та в “Источниках” [136] воно відсутнє. Тут я більше схильний все ж довіритись Величку, аніж московським фальсифікаторам (особливо коли йдеться про договірні статті з українцями). Тим паче, що ім'я Новицького асоціювалося для них з Мазепою та мазепинцями.

Поскільки полк створили один, то Андрій Мурашка, Михайло Кияшка та Петро Ворошило(в), — білоруські друзі Д. Многогрішного, — одночасно очолювати його не могли. Тому подані О. Сокирком аргументи мало переконують. Вважаємо, що всі троє у 1669 — 1672 роках були отаманами добровольців-комонників, котрі за гроші служили кому завгодно і, як пишуть саме про них сучасники, “як розбійники кров людську в нашої вітчизні проливали і колотнечу міжусобну підтримували” [6, с. 181 — 185]. Їхня діяльність — яскравий прояв отаманщини другої половини XVII століття.

М. Кияшка характеризується С. Величком як “жорстокосердий, шалений та лютий тиран”. У 1670 р. він був миргородським полковником, в 1672 — 1687 рр. — гадяцьким полковим осавулом (обозним?), убитий козаками під час повстання проти прибічників І. Самойловича 1687 р. при поверненні з Кримського походу. Кияшка не був, а відтак і не став згодом охотницьким полковником на державній службі. Варто звернути увагу й на таку деталь: Кияшка підписав Глухівські статті як “полковник комонний”, тобто кінноти, бо охочекомонний полк лише передбачалося створити означеною угодою.

П. Ворошило згадується теж у статтях 1669 р. як “ротмістр комонний” — командир кінного підрозділу і після боїв з дорошенківцями під Ромнами того ж року йде в небуття. Складніша справа

з Андрієм Мурашкою, котрий дійсно був охочекомонним полковником у І. Самойловича, характеризується як “добрий і відважний лицар” та “справний молодець” [53, с. 247], що героїчно загинув при обороні Ладижина від турків 1674 р. Після ретельного вивчення та співставлення наявних джерел можемо твердити, що на травень 1672 р. охочекомонний полк в 1000 вояків очолював І. Ф. Новицький, котрий після постанови розпустити підрозділ повернувся до Димера. Але вже в квітні 1673 р. він знову на цій посаді і служить І. Самойловичу [5, с. 130]. Можливо, десь тоді ж формується і полк А. Мурашки.

Отже, будемо вважати, що у 1672 р. очолював першу на Лівобережжі державну “кумпанію” найманців у 1000 чоловік Ілля Федорович Новицький, біографію котрого вже подали вище [384; 385; 115; 116]. Його полк 1672 р. мали розпустити, як свідчить “чолобиття”, але Іван Самойлович, перечекавши хиткий період обрання, не лише не розпустив полк Новицького, а й широко розгорнув комплектацію нових найманих підрозділів, що поступово перетворилися на постійні військові частини України-Гетьманщини. Трансформація охотницьких полків у регулярне військо пояснюється кількома причинами. Насамперед охотники повністю залежали від гетьмана і на відміну від реєстрових козаків, схильних до отаманщини, були слухняною і вірною зброєю. Крім того, найманці несли постійну прикордонну варту, були мобільнішими й не пов’язані з господарством.

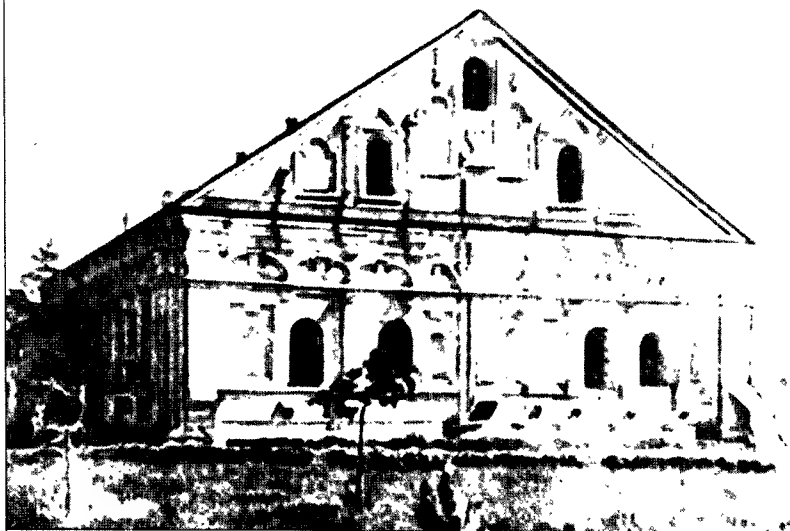
Відмінність між охотницькими і реєстровими полками полягала також і в тому, що найманців не називали козаками. У документах вони йменуються “товаришами”, “полчанами”, “молодцами” [5, № 97, 98, 127, 132]. Такою назвою лише підкреслювалась принципова різниця в їхньому службовому становищі. На відміну від козаків охотники не були осілими, а користувалися тимчасовими “становиськами” для постою, що в кожному окремому випадку визначав особисто гетьман. У зв’язку з цим їхні полки називалися не за територією, як реєстрові (Полтавський, Ніжинський тощо), а іменем полковника — Новицького, Рубана, Шульги, Павловського, Яреми та ін. Нарешті, остання найпринциповіша відмінність найманців від городових козаків полягала в забезпеченні. Охотники перебували на повному гетьманському утриманні харчами, одягом, зброєю, амуніцією, фуражем (або взамін отримували гроші).

Іван Самойлович
(Портрет з літопису С. Величка.
Погод. 2020/2, а.236)

Іван Мазепа
(Портрет з літопису С. Величка.
Погод. 2020/3, а.9 зв.)

Кам'яниця Якова Лизогуба.
Будинок чернігівської полкової канцелярії

Козак з козачкою

Козацькі старшини

Полковник

Ресстровець

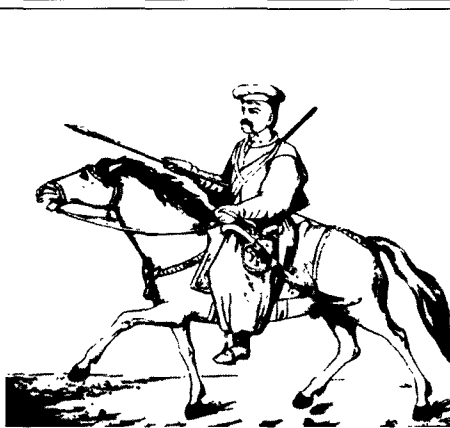
Піхотинсь

Підломічник

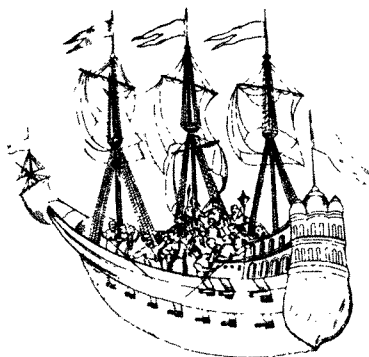
Запорожець

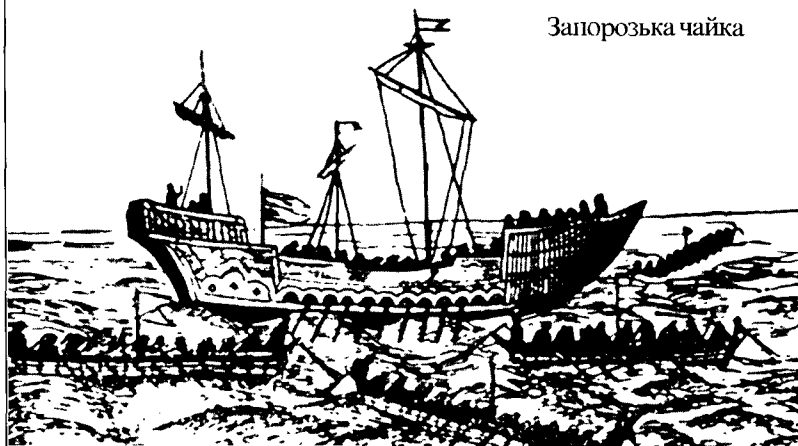
Кіншотник

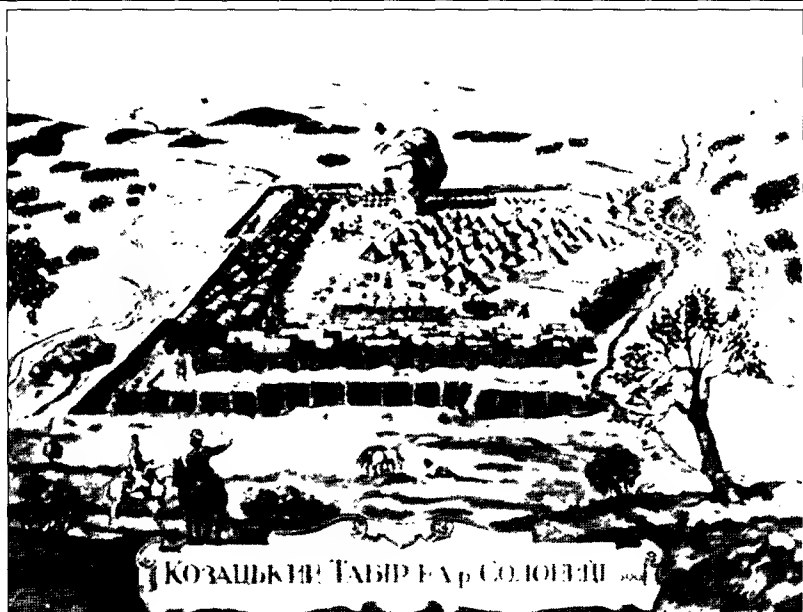
Бойовий танок гопак

Запорозька чайка

Козацька флотилія атакує турецьку галеру

Козацький укріплений оборонний табір

Вогнепальна та холодна зброя українського війська

Військово-політичне значення найманців було настільки великим, що з легкої руки Івана Самойловича вони дістали тривале життя на Лівобережній Україні (сердюки були ліквідовані указом Катерини I від 14.VII.1726 р., а компанійці реформовані Катериною II в драгунські та гусарські полки). Вступаючи до гетьманського уряду, І. Мазепа просив, щоб “для всілякої остороги і для страху свавільникам” царі дозволили йому оточити себе найманими сердюками і драгунами (кіннотою) [369, с. 407]. Спеціальний пункт Коломацької угоди, підписаної Іваном Мазепою з Москвою у 1687 р., теж визначав: “Позаяк охотницькі полки кінні і піші під сей час на оборону малоросійського краю суть потрібні, щоб вони були збережені, так як і при попередньому гетьманові, а давати їм плату, збираючи гроші у посполитих людей, які не вписані до козацького реєстру” [57, с. 51].

За родом військ наймані полки чітко розподілялися на кінноту (комонники, компанійці, кінна ватага, кіннота, компанія, охочекомонні) і піхоту (серденята, сердюки, охочепіхотні). Однак інколи у польових кампаніях і далеких походах сердюки мали коней. У 1678 р. під Чигирином сердюки Данила Рубана були на конях, а в 1692 р. компанія Ростковського налічувала “триста сердюків на конях” [331, оп. I, од. зб. 64, а. 421зв]. Зрештою, це була військова потреба і швидше виняток, аніж правило. М. Костомаров вважав, що назва сердюки походить від турецького слова “серденгесті”, що значить безпошадні. Так звався підрозділ турецького пішого війська. Назву запозичив П. Дорошенко для своєї гвардії — серденят [162, с. 261].

Кількість охотницьких полків в останній чверті XVII ст. змінювалася у межах від одного (на початку 70-х років) до восьми (у 1700 р.). Вадим Модзалевський писав, що за Івана Мазепи їх було вісім, а Вадим Дядиченко дійшов висновку, що їх на той час було лише сім. При цьому він покликається на Д. Бантиша-Каменського, який в “Істочниках” подає документи про роздачу грошей сімом охотницьким полкам [219, с. 26; 101, с. 443 — 484; 137, с. 14 — 22]. В архіві полковника Іллі Новицького у 70-х роках згадуються такі полки: комонні — Іллі Новицького, Григорія Пашковського, Андрія Мурашки, Якова Павловського. Юр’їш; сердюцькі — Герасима, Василенка та ін. У 80-ті роки: комонні — Іллі Новицького, Григорія Пашковського й Михайла Кузьмовича;

сердюцькі — Стефана Яворського, Герасима, Василенка, Іванова та Петра Кожуховського. Нарешті, у 90-х роках: комонні — Іллі (а з 1697 р. Григорія) Новицького, Григорія Пашковського, Михайла Ростковського; сердюцькі — Петра Кожуховського, Яреми Андрійовича, Стефана Яворського, Лук'яна Шульги [5, № 90, 93, 104, 106; 368, с. 560; 232, № 14430, 14690]. На початку 1700 р. документи також згадують полки Федора Степановича і Дмитра Чечела [31, с. 18].

За чисельністю воїнів охотницькі полки були меншими, ніж реєстрові. Кількість полчан у них коливалася від 400 до 1000 (в середньому 700), а сотень — від 3 до 8, бо не завжди в них було 100 чоловік. Деякі нечисленні полки існували недовго, розпадалися і відновлювалися за потребою. Так, у Чигиринській війні фігурує компанія “ротмістра нашого” (гетьманського) Якова Павловського [232, № 14077] та в 90-х роках — “особная компанія ротмістра Ростковського” [5, № 216]. Як бачимо, воєначальник нечисленного полку навіть називався не полковником, а ротмістром. До складу полку іноді належав великий підрозділ, що мав права полку і старшину. Під 1690 р. у документах згадується “ватага Ковальчукова”, що мала осавула [232, № 14598].

Гетьман Самойлович у 1684 р. в розмові з думним дяком Омеляном Українцевим зазначав, що у нього загальне число в “охочих кінних і піших полках чотири тисячі” [369, с. 381]. Про кількість полчан Новицького, які стояли 1693 р. на стаціях у Лубенському полку, свідчить такий реєстр: “У Лубнах товариства на стаціях стоять 308, в Чигирин-Діброві товариства 6, в Лукомлі — 24, в Лохвиці — 65, в Сенчі — 16, в Пирятині — 23, в Чорнухах — 56, в Глинську — 38, в Ромні — 102, в Смілій, в Костянтинові з Хорунжівкою — 20. Всього товариства полку його милості пана Новицького 451” [232, № 14369]. Коли ж скласти всі наведені цифри, то маємо іншу суму — 658 чоловік. Але й це, мабуть, не всі, бо полчани квартирували і в інших полках. У 1700 р. під Новгородом були охотницькі полки Г. Новицького, Г. Пашковського, Ф. Степановича, Д. Чечела та Л. Шульги у кількості — 1000 воїнів кожен [31, с. 18].

Комплектування компанійських і сердюцьких полків здійснювалося за суто добровільним принципом. На заміну вбитим, хворим,

старим набирали шляхом вербування добровольців-охотників з місцевих міщан, селян та міських обивателів Правобережної України, а також іноземців — поляків, волохів, сербо-хорватів [174]. У полку Новицького фігурує “волоський курінь”, напевно, укомплектований молдаванами та румунами [232, № 14486]. Наведений В. Модзалевським реєстр полку Павловського за 1682 р. засвідчує прізвища рядових, в основному польські, сербські та румунські [216, с. 180 — 183].

Різкому зростанню чисельності полчан в охотницьких полках, а відтак і загальної їхньої кількості сприяли переходи з Правобережжя на Лівобережжя військових формувань П. Дорошенка (Федір Мовчан) [17], від Гоголя, Драгініча, Куницького, Могили та ін. [5, № 103, 107; 189, с. 128]. У вересні 1676 р., за наказом І. Самойловича, до свого полку прийняв поповнення з числа збіглих від Є. Гоголя козаків І. Новицький [232, № 14076]. Протягом 1675 — 1676 рр. переходили на Лівобережжя серденята Дорошенка. У 1677 р. перейшла “піхота Ханенкова” [9, с. 119], а в 1683 р. прибули козаки (600 чол.) Андрія Могили.

Гетьманськими універсалами й наказними листами суворо заборонялося охотницьким полковникам приймати до своїх полків селян, що втекли від державців, осілих у лівобережних полках посполитих — тяглих селян, а також козаків з реєстрових (городових) полків, “бо якщо городових приймати в компанію будемо, то і всі з полків городових козаки в компанійський реєстр тиснутися схочуть”, — писав Іван Самойлович [232, № 14165].

Аби не допустити небажаного поповнення, гетьмани періодично проводили ревізію найманих полків. 1684 р. Самойлович наказував Іллі Новицькому надіслати до Генеральної військової канцелярії кондуїт “о новопринятих оних товаришах, отколь они взялися, бо хочемо ведати достаточно, що они суть за люде, чи з прихожих”, а коли є серед них біглі селяни — негайно гнати їх до своїх власників за місцем проживання [5, с. 177]. В липні 1685 р. гетьман знову наказує провести серед охотників звірку й виявити “сумнівних і в службі невірних людей” [5, с. 185].

Чистка полчан здійснювалася і з метою підвищення їхньої бойової підготовки. У 1690 р. Іван Мазепа розіслав усім компанійським полкам універсал з наказом “ревізію и пересмотр меж

полками учинити, кто есть годен и способен з товариства вперед найдоватися под корогвами... І який доведеться незгожий до служби, того пречь отдалити...” [5, с. 242 — 243]. Малися на увазі ті, які “самі до служби воєнної незгожі і як коней добрих, так і риштунків порядних воєних не мають”. Їх пропонувалося “без жадного розсудженья от компанеи товариської отдалить” [5, с. 241]. Решту — привести до присяги на вірність [5, с. 171].

Щоб потрапити до реєстру найманого полку, кандидат мав пройти випробування “молодиком” — прослужити певний час і зарекомендувати себе здібним до ратної служби, аби лише тоді його приймали до числа “товаришов”. Прийом здійснював полковник особисто в присутності осавула і писаря. Розпорядження на прийом давав гетьман. “Молодики, которие при товариству полку вашей милості служили, — писав І. Самойлович І. Новицькому 30.V. 1684 р., — і вже могут бути взяті за товаришов, можеш ваша милость упевнити ласкою нашою...”, — тобто, коли всіх по полках підвищуватимуть, зарахують і їх. “А о тих, которие ново ваша милость, як сам так і осавул ваш приймете, хочемо відати достатне, що они суть за люде, чи з осілих, чи з прихожих, чи лі з полков інших”, — зазначає гетьман і додає: отож поки що новоприбулих тримайте при собі, а тим часом з’ясуйте їхнє походження і становище [5, с. 176 — 177]. Полчани (як молодики) вивчали військову справу під керівництвом старшини, або вже бувалих “товаришов”, досліджували місцевість, оволодівали шаблею, мушкетом, верховою їздою і премудростями гарнізонної служби [216]. Власне “молодик” — це джура, якому певний час не платили нічого, крім частки військової здобичі. Козаки перейняли таку практику від польських затяжних хоругв. Тому реальне число бійців у полку в 2 — 2,5 рази перебільшувало спискове число, в якому значилися тільки товариші, кожен з яких мав 1 — 2 джур.

Щоб між полчанами не було схильних до бешкету, добре пильнували гетьмани, засилаючи листи полковникам з наказом регулярно проводити профілактику правопорушень [5, с. 185, № 156]. Якщо ж серед охотників траплялися злочинці, то їх карали “по правилам військовим”. Окрім генерального, були суди й судді полкові, які й визначали міру покарання за скоєння злочину. За бійку, втечу, крадіжку, невиконання наказу били при всіх полчанах

батогами або киями, за “мужебойство”, вбивство відрубували голову. Такі дії підтримував І. Мазепа, коли писав, щоб, розібравшись у заворушенні, “судить і учинить декрет, кого доведеться на горло карати, а кого киями обкладати” [232, № 14419, 14245, 14356; 56, с. 463]. За злочини проти моралі — спалювали живцем [381, с. 225 — 226].

Серед рядових полчан були й одружені вояки. У цьому переконує лист до І. Новицького полкового осавула І. Максимовича, де написано, що в Чигирин-Діброві, де стояв підрозділ, з’явилися одружені, нездатні відтепер нести службу, тому він “товариство жонатое все посылаю до Вашої милості і до уваги вашої панської подаю, що оним належить платіж місячний вибрати” [232, № 14425]. Служили найманці від 17 — 18 до 40 — 50 років, залежно від того, яку несли службу — оперативну чи тилу.

Внутрішня структура охотницьких полків була подібна до устрою городових (реєстрових) полків, тобто вони поділялися на сотні й курені (десятки) на чолі з сотниками й курінними отаманами. Очолював полк полковник, якого універсалом призначав особисто гетьман, вручаючи клейноди — бунчук, пернач, знамена, сурми, тулумбаси, печатки для опечатування кореспонденції [232, № 14715; 5, с. 236]. Тривалий час охотницький полковник міг виконувати свої обов’язки на підставі усного наказу гетьмана, іншими словами, бути неповним, “несовершенним”, тимчасовим полковником. Наприклад, Ілля Новицький з часу утворення його “кумпанії” аж до липня 1676 р. залишався “несовершенним” полковником. Лише в липні 1676 р. Самойлович видав два універсали [5, № 97], якими оголошував його “совершенним”, тобто постійним, повноправним з городовими, полковником. Такими ж “несовершенними” можна вважати Павловського та Ростковського, іменованих ротмістрами. Інколи гетьман незатверджених полковників називав також “наказними” (1690 р. Мазепа так називав Пашковського, Ярему та Яворського) [5, с. 242].

Призначаючи І. Новицького повноважним охочекомонним полковником і репрезентуючи його полчанам, І. Самойлович в універсалах дає йому таку характеристику: “Илияш Новицкий чоловік в верности пресветлого царського величества масстатови непохибного, в повинной рейментови нашому зчливости сталого

и в ділости рицарской досвідченого...”, “яко чоловік от молодих літ военную трактующий службу...”, “человек нам зичливый, расторопный і пильный в своїх ділах” [5, № 97]. У листах до Новицького Мазепа завжди наголошував, що “всегда ми первішую нашу імієм к ваш мості прихильность” [385, с. 442 — 453].

Довіра гетьманів до охотницьких полковників, котрі належали до української політичної еліти, була великою, особливо до Іллі Новицького. Мазепа не тільки залишав його в Батурині замість себе (наприклад, коли 1689 р. їздив до Москви), а й доручав керувати охотницькими полками, віддавати накази городовим сотням, призначив І. Новицького начальником прикордонних міст і містечок з татарського боку. В 1697 р. його вже іменували “наказним ясновельможного його милості пана гетьмана”. Відтоді його титулюють “значним товаришем військовим” та “його милості пана гетьмана значним товаришем” [232, № 14660, 14084]. На портреті І. Новицький зображений з перначем [384], його власні документи й листи сина Григорія скріплені печатками з родинним гербом.

За вірну службу охотницькі полковники діставали від гетьманів грошову винагороду (талери, злоті, леви), багаті дарунки, тканину (лудан, сукно), хутра, млини, землі, їм належали тяглі люди, села й хутори [232, № 14757; 5, с. 220]. Охотницькому полковнику, як і городовому, керувати полком допомагала полкова старшина. Її склад фіксує грамота І. Самойловича 1679 р. про виплату грошей старшині І. Новицького. Щодо грошових винагород, то старшинська ієрархія мала такий порядок: осавул, хорунжий, писар, обозний, підосавул.

Осавул охотницького полку — це заступник полковника в усіх важливих справах полку. За необхідності очолював полк у поході (був наказним полковником) або окремі загони під час військових дій, складав компут (реєстр) товаришів, першим підбирав і приймав у “молодці” нових полчан, відповідав за наявність і роздачу обмундирування, екіпіровки та зброї.

Помічником осавула був підосавул, який теж у міру потреби виконував ці функції (окрім наказного полковника). Допомагав осавулу в безпосередньому керівництві полком (у стройовій частині) хорунжий охотницького полку. Полковий писар вів справи

полкової канцелярії, а обозний клопотався тим, що провадив забезпечення провіантом, грошима, набоями, порохом, а під час воєнних дій — влаштуванням табору, розміщенням гармат тощо.

Документи називають таких старшин у полку Новицького: осавули Іван Максимович, Ярема Головка, Іван Рубан; обозні — Прокіп Товкач, Петро Улізко; хорунжий — Пасько Грищенко [232, № 14166, 14388, 14486, 14432]. Полки поділялися на сотні на чолі з сотником і сотенною старшиною (осавул, обозний, хорунжий) та курені на чолі з курінним отаманом.

Комплектувалася старшина зі складу самих полчан, з найвміліших, найдосвідченіших і заслужених, щоб це був, як писав Самойлович, “человек нам зичливий, расторопний і пильний в своих делах, жеби мог міти в руках своих” керівництво підрозділом [5, с. 172]. Або, як висловився Мазепа, “чоловік статечний и делех воєнних досвидчений, а здається нам що і справний” [232, № 14702]. Сотниками та курінними отаманами намагалися призначати не іноземців, а українців. Про це свідчать згадані в архіві І. Новицького прізвища сотників і курінних: Гордій Левченко, Лук’ян Скребищенко, Андрій Гамалія, Яків Конотоп, Іван Решківський, Петро Блавадський, Сергій Криштопович [232, № 14485, 14486, 14490].

Для підтримання боєздатності охотники використовували допоміжні служби реєстрового війська, позаяк своїх не мали. Їх обслуговували: на переправах — кормщики, суднобудівники, конопатники, мостобудівники; під час облоги — гранатники, підкопники, підривники. Для виготовлення одягу найманці послуговувалися шапошниками, чоботарями, кравцями. При конях були стадники, коновали. Для догляду за козаками тримали цирульників, які виконували й лікарські функції [232, № 14299; 386, с. 27; 137, с. 2].

З допоміжних служб у охотницьких полках можна також назвати кур’єрів, фельд’єгерів та полкову музику у складі барабанщиків (довбиші, литавристи), скрипників та сурмачів. Музики подавали сигнали збору, виступу в похід, тривоги, наступу, відходу, атаки тощо, тому вони завжди були при війську, якщо навіть у поході брав участь не весь полк Гетьман у наказі завжди вимагав надіслати молодців, а “разом з тими людьми і трубачов пильно і пильно жадаю” [5, с. 160]. Музиканти також звеселяли охотницьку старшину і рядове товариство під час свят [385, с. 440].

Командував охотницькими полками (як і городовими) і видавав розпорядження на всі без винятку акції особисто гетьман. Тільки перед ним звітувалися наймані полковники про виконання того чи іншого завдання. Щоб видати наказ, гетьман викликав охотницького полковника до Батурина або в похідну ставку до табору. 20 лютого 1690 р. І. Мазепа наказував Іллі Новицькому: “Жадаєм вашмості, абись скоро, за одобранням сего листа нашого, прибув до нас в Лубні для устное обо всім, о чем належить, розмови і для отобрання в делі певном виразное словесное інформаціє” [232, № 14724]. Іноді командування здійснювалося через спеціальних розсильних — молодців, які “послані в пильних делех” усно передавали інформацію і через них “слушний ответ чинився” [232, № 14787]. Іншого разу гетьман писав: “Як скоро дійде рук вашмосьціних сей лист наш, так ажеби вашмосць зараз, а зараз без жадного омешкання до нас в Батурин прибув, жеби розмовити о справі. О тое пильно жадаю” [232, № 14723]. Коли ситуація змінювалася, гетьман “добрим молодцем” надсилав негайну звістку про відміну старого і видання нового наказу. Інформація могла бути як письмова, так і усна. 25 березня 1691 р. Мазепа з Батурина пише Новицькому: “Посилаючи в пилних делах моих до Переволочной молодця своего, велелисьме оному и до вашмосьци уступити з сим моим писанням, чрез которое яко доброго здоровья вашмосьци жадаю, так оного-ж о тое пильно жадаю, жеби на тие речи, которие велелисьмо сему молодцеви говорити вашмосци, слушний ответ мені через него ж учинилисьте” [232, № 14783].

Гетьманські інструкції розпорядчого змісту мали лаконічний характер і містили лише коротку інформацію до виконання. Коли ж задіяним був увесь гетьманський регімент, розпорядження давались об’ємніші. 14 серпня 1676 р. під час походу проти Петра Дорошенка Іван Самойлович, збираючи всі полки і визначаючи місце збору, звертається в листі до Новицького, а також до полковників полтавського, лубенського, гадяцького та миргородського, щоб вони “зо всім полком своїм, конним і пішим товариством при вшеляких воєнних порядках і з таборами в похід воєнний рушали” і йшли до верхів’їв Хоролу на місце зустрічі. Новицькому і Павловському визначався шлях руху “з усіма тяжарами воєнними” по Сулі до Костянтинова [232, № 14068]. Місце збору і час охотникам вказував

гетьман і 16 травня 1678 року І. Самойлович надіслав І. Новицькому ординанс, в якому наказував “тягнути на пору обедною до тих байраков, у котрих ми в том року з войсками, рушивши от Бобрика, а не дотягши до Артополота стояли. Там теди станувши, ожидайте з войсками нашого прибиття, жебисьмо всіми полками в одностайний обоз скупившись” рушили в похід [5, с. 147]. У 1687 р. Новицький і Пашковський мали “з полками своїми простовати межі Гадяч і Ромен” [5, с. 211 — 212]. На термін походу полковники одержували проїжджі листи — подорожні грамоти [5, № 111].

У великих військових акціях гетьмани в письмовому наказі визначали не лише шлях, а й конкретні стратегію і тактику дій у майбутній ситуації, передбачали розташування війська та порядок ведення бою. Іван Мазепа, надсилаючи 1688 р. полк Новицького з іншими підрозділами найманців проти турецьких поселень у Причорномор’ї, у відповідь на план Іллі Новицького написав таке: “Прибувши под неприятельськіє жиліща же, тысяч дві оставите в табор, під город тысячу для застави, а тысячу для спустошення посаду, а другую на заставу іменуєте, ми похваляєм і за слушність бути уважаєм, а хоча б і більше на вдар било, то б ліпше. А що дві тисячі войска для отгорнення статків назначаєте, то такая махіна войска на тоє діло не потрібна, кгда-ж тоє діло можна в двух або трьох, а найбільше в чтерьох сот коней зорудувати, поневаж военная орда не маєть ходити за статками і битися там будеть ні з ким. Вся битва мусить бути под городом, а статки мусять бути от города отрізані і поблизу оние на пасовиськах найдоватися мають. Прето тут вам одно в таборі потреба кріпості, а другое под городом на вдар отважных і добрих надобні і не дробно зготовати людей, же би той могл бити кріпко удержаний” [385, с. 444].

Полки, які виходили в похід, були в повнім складі або була це “часть полку”, “загін”, чи “виборне товариство” з усіх найманих полків [232, № 14649; 5, с. 243]. Гетьман пильнував за тим, аби його накази справно виконували всі підлеглі. Коли ж їх не виконували або виконували неточно чи погано, він виносив підлеглим догану або й карав. 2 лютого 1692 р. Мазепа давав прочуханку І. Новицькому, лубенському, миргородському і наказному переяславському полковникам за те, що ті “оспалися”, “не постерегли приходу татар”,

не виконали його наказу “о пильності всечасной” і не розбили орду під Кропивною та Золотоношею [232, № 14702].

2 вересня 1694 р. Мазепа пише Новицькому: “Не так бисьмо дивовалися тому, котрий не знаючи, що то есть рейментарский ординанс и не ведаючи, яке за неісполненіє оного биваєт карання, поступаєт собі безпечно, не постерегаючи ординансу, але вашмосці дивоватися мусим, же вашмосць і ординанси, як треба їх хранити, ведаючи і карання за неохранення оних знаючи, не учинилисте тако, яко ми, гетьман, учинити приказали, жебись станули в Василькові, але учинилисьте тако, же станулисьте з товариством в Бугаївці, не знестися о том з нами и не питаючи нас о том, за що по артикулах войскових годеи бись суду и каранья”. Проте, погрожуючи “судом і покаранням”, пробачив цей непослух тільки тому, що “орд там не було в сім часі” [385, с. 451].

На відміну від реєстрового козацтва охотницькі полки не мали постійної території дислокації. Вона завжди визначалась гетьманом у кожному окремому випадку на підставі потреби або з тих чи інших обставин. З часом все ж якась територіально-адміністративна одиниця поступово закріплювалася за одним компанійським чи сердюцьким полком, перетворювалася для них у “звичклі становиська”. Наприклад, у 1676 р. полк Ілляша Новицького мав квартири (постій) у Стародубському й Чернігівському полках [5, с. 137], у 1677 — 1680 рр. — в Лубенському й Миргородському [232, № 14080; 5, № 132], в 1681 р. — у Переяславському полку, а в 90-х роках за ним остаточно закріпили Лубенський полк із постоем у сотнях Роменській, Глинській, Лохвицькій, Городиській, Чорнухинській, Лукомльській, Лубенській, Костянтинівській, Чигирин-Дібровській, Пирятинській, Сенчанській [232, № 14369]. 1698 р. у Пирятині на постої було 8 компанійців, у малих селах — по одному з сотні, а в більших — по 10 компанійців. Відповідно і по інших сотнях [232, № 14065; 5, с. 162 — 164; 381, с. 134]. Полк Якова Павловського мав квартири в Прилуцькому полку, сердюки — у містах Батурині, Глухові, Лубнах, Гадячі, Лохвиці. У 70-х роках прибуваючі з Правобережжя найманці розташовувалися Петром Рославцем на Стародубівщині [369, с. 202].

Розквартировував полчан полковник чи осавул, або обозний, чи хорунжий у тісному контакті з полковником та полковою старшиною

того городового полку, в якому визначено місце постою. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а іноді (в дуже незначних випадках) і в козаків, хоча останні звільнялися від постою. Гетьман, визначаючи постій, завжди клопотався, щоб він не був обтяжливий: “без доуки жителям тамошнім” і щоб молодці вели себе чесно, не досаджали лихою поведінкою обивателям, щоб охотницьке товариство “слухне і порядне, подлуг давнього обичая по становиськах розпряжено було” [232, № 14768; 5, с. 162 — 165]. Проте розквартирування компанійців часто відбувалося з “ушербком і обтяженням для подданих”. Гетьман, реагуючи на скарги скривджених свавіллям, часто писав Новицькому, щоб той, “нікому не глядячи в зуби”, закликав товаришів-полчан до негайного порядку [232, № 14768]. Наприклад, так сталося при розквартируванні 20 березня 1691 р. в Лубенському полку: “Яко на пана полковника лубенського, так и на вашмосць сподевалисьмося, же товариство компанеи вашмосьциной в полку лубенском слухне и порядне, подлуг давнемо обичая, по становиськах будет распоряджено. Якоби все зарівно полчане лубенськіе, ни чийих сіол не минаючи, под ким кольвек найдуться, тот тенжар двигали; але на той надеи нашої омилилисьмося, поневаж донесено нам, що одні в той мере збиті zostали отяжены, а других, яко то подданных старших полковых, сотницких и иных особ, той тенжар и не дотикается, з чого отяженіі плачуть, а инии, которих тое не долегаєт, з суседов своих посмеvisка веселятсѧ. За чим яко до пана полковника лубенського о том писалисьмо, жеби, никому не глядячи в зубы, поправил тое товариство вашого розстановлення, так и вашмосць, жадаєм, абисте, знесшися з ним паном полковником, были в той мере помочным и нам реестровне ознакомили, килька товариства вашого в якій сотне полку лубенского на становиску станєт” [232, № 14768].

На стаціях охотники отримували від місцевих жителів утримання. У 1676 р. від П. Рославця на Стародубівщині компанійці дістали провіант, фураж для коней, гроші (5 рублів на тиждень сотнику, 9 алтин отаману, 2 гривні рядовому), всім по 2 кварта горілки, по кварти олії [369, с. 202]. Тому гетьмани й приказували “іменем нашим” товариству своєму накажіте “аби яко в дорозі, в тягненню вашом так і на тих становиськах жадних доук и

найменших збитков господаром своїм не чинили” [5, с. 147]. Грошей не збирати, лише харчі і корм коням, одяг надішле генеральна канцелярія, а “всіх людей і коней зареєструвавши, до нас реєстри присилайте, жебисьмо зрозуміли где указати вам стацію” [5, с. 145].

Сердюцькі та компанійські полки перебували на повному забезпеченні у гетьманського правління, а полчани-молодці одержували плату за службу й повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей охотникам у 1678 р. ввели оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Вони поновлювалися щорічно [388; 85], і, як зазначає Самійло Величко, за І. Самойловича розпочиналися від Великодня, а за І. Мазепи від преподобного Онуфрія Великого [56, с. 544; 189, с. 128]. Заможні полчани Лубенщини викупили увесь полк, заплативши за оренду до гетьманської скарбниці 7010 золотих талерів [56, с. 544; 189, с. 128].

У 1686 р. Іван Самойлович універсалом підтвердив встановлення в містах Гетьманщини, а також у містечках і селах усталених та надзвичайних податків, оренд і відкупів на продаж хлібного вина, дьогтю і тютюну, на млини з метою утримання на одержані з того гроші охотників. Мотивуючи необхідність подібного заходу, гетьман писав: “Ижь около обороны отчизны нашео Украины и около захованья цілости церквей Божьих и добра общого всего народу нашего християнського... мусіли есьмо под рейментом нашим держати для данья отпору неприятелем, людей до війни завши готових, меновиті полки пехотные и комонные охотницкие, которых яко до вшелякой услуги и до военных праць занимати масм, так и уконтектовати их платою належитою стараемся: якож явно то кождому, же и грошима и одежою их контектуем. За чим, за позволенням их царского пресвітлого величества, наше рейментарское зо всею старшиною войсковою постановленье стало на том, аби для зобранья на тыя potrzeby грошового скарбу аренды во всей Украине были утверждены...” [232, № 14665].

Оренди переважно лягали на плечі заможних міщан та старшини, тому під час обрання Мазепи старшина просила, щоб не було оренди на охотницькі полки, але позаяк вони потрібні для оборони, то давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, котрі не записані до козацьких реєстрів. “А як ці збори провадити,

помислити опісля”. Проте цар наказав “подумати добряче і на міру поставити, щоб це було не великою згубою народу малоросійському” [199, с. 317 — 318]. Царським указом у 1677 році в Путивлі влаштовано монетний двір для перебиття талерів в чехи на виплату жалування охотницьким малоросійським полкам [9, № 28, 75, 88].

У грудні 1679 р. на місячне утримання компанійців і старшини полку Новицького виплатили скарбових грошей: осавулу 20 золотих, обозному 9, хорунжому 10, писарю 10, підосавулу 7, двом сурмачам по 6 золотих, цирюльнику 6, добошеві (барабанщику) 6, сотникам по 9, отаманам по 4 золотих, а кожному товаришеві по 1 талеру. Всього за цей рік на полк витратили 1860 золотих [232, №14101]. В інші роки сума плати на пана-товариша коливалася у межах 1 — 4 золотих на місяць. Тому річне жалування могло скласти 20 злотих, як зазначено в одному з наказів Самойловича [232, №14117]. Компанійцям платили більше, ніж сердюкам, позаяк в обов’язки молодця входило на виплачувані гроші утримувати ще й коня.

Крім регулярного жалування, полковники отримували також нагороди і гетьманські подарунки грошима [162, с. 280]. Влітку 1674 р. І. Новицький за бій із татарським чамбулом одержав похвальний лист І. Самойловича, 48 левів на лікування ран і продукти (борошно) [5, с. 134]. А в 1692 р. полковник Пашковський дістав від гетьмана 35 рублів, дві пари чобіт, тканину на одяг — сукно, лундуш, тафту, оксамит, одомашок [101, с. 449].

Грошову плату охотникам гетьмани видавали нерегулярно і щороку різну. Це підтверджують документи архіву І. Новицького. Так, у червні–липні 1685 р. І. Самойлович видав полку Іллі Новицького річну платню, наказуючи зберігати скромність на місцях постою, і висловив подяку за вірну службу. 29 вересня 1690 р. Мазепа доручив Новицькому виплатити всім охотницьким полкам, що брали участь у поході проти гатар, місячне жалування — компанійцям тільки гроші, а сердюкам — ще й одяг. Того ж року місячні кормові гроші (по 4 золотих на чоловіка) і по жупану вислав Мазепа і в жовтні полкам Новицького, Кузьмовича, Кожуховського, Пашковського, Яреми і Яворського [5, № 212 — 214]. Компанійським полкам давалось по 4 золотих на молодця, а сердюки на додачу одержали по жупану на чоловіка. Розподілу на всі полки

немає, але сердюкам Яреми дісталось у цілому 2330, а Яворського — 3010 золотих [5, № 154].

Грошове утримання — це лише частина державних витрат на охотницькі полки. Товариші-молодці діставали від гетьманського правління також продуктові порції (харчі), а компанійці ще й фураж (рації). Запаси на виплату порцій тарацій, що узагальнено називалися стаціями, створювалися за рахунок натуральних поборів з міщан та селян Лівобережної України. У 1668 р. при створенні компанійського полку Дем'ян Многогрішний встановив, що компанійця утримує 25, а сердюка — 20 дворів. Стація могла виплачуватися грошима для подальшого придбання продуктів за них або вже готовими харчами [405]. 12 лютого 1693 р. І. Мазепа наказував лубенському полковнику Л. Свічці і старшині полкової негайно зібрати зі свого полку й надіслати Новицькому кормові гроші для його полчан: “харчі грошові” дали їм на 2 місяці і вони вже закінчувалися, тому потрібно зібрати й видати мідні гроші — “по полпяти злотих на місяць” [5, № 248; 232, № 14180, 14290, 14603].

Села Новицького поділялись на двори для здавання стацій та порцій. В архіві полковника є папірець, на якому зазначена їхня кількість: Снітин 2/4 (перша цифра — порції, друга — стації); Ісачки 3/7, Окоп 3/4, Литвяки 2/7, Хорошки 2/8, Щоки 3/5, Галицьке 4/6, Кліщинці 4/6 [232, № 13996, 13997].

Що входило до продовольчої стації, яку збирали із посполитих Лубенського полку, дає відомості “Реєстр, альбо речей устава, з канцелярії виписана, много стацією роковою... в год мається вистачати на розходи войсковіе” за 1690 р. Отож, “вівса 13,5 мірки, житнього борошна 12 мірок, пшеничного борошна 6 мірок, гречаного борошна 4 мірки, крупи гречаної і крупи пшоном 20 осьмачок, окремо пшона 12 осьмачок, ячменю 4 мірки, мірку гороху, солі чотири діжки, масла чотири фаски, солодів пивних на чотирьох возах по мірці, лою 5 каменів, горілки чотири кварта, олії барило в 125 кварт, 4 пуди меду, кабанів з усіма полтами, салом, подробами і окостами 13,5. Капусти кадовб і огірків кадовб, хмелю на чотирьох важі, дві діжки соленої риби, півтори в'яленої голови, 33 вінки цибулі й часнику 33 вінки, а також гуси, кури і качки” [381, с. 82 — 83].

На утримання охотників натуральні побори збирали і з церковних володінь. У 1676 р. Самойлович наказував Новицькому “вибрати

борошно на селах архімандричних” на Чернігівщині [232, № 14065, 14066].

Стації та порції із загальновійськових запасів видавались на два-три місяці, а то й на півроку. Певних обмежень у забезпеченні продуктами і товарами, а за їх відсутності — грошима (“харчі грошовіє”), на які товариші мали “корм собі і коням діставати”, не існувало. У 1693 р. грошовий еквівалент місячного забезпечення дорівнював “по полпяти золотих” на молодця [232, № 14369]. Видачі здійснювали напередодні далекого походу, після його завершення, під час військової акції, а також коли виникала потреба, викликана тим, що вичерпувалися видані запаси. Іван Мазепа 1693 р. в листі лубенській старшині писав: “Докладам нам пан Илия Новицький, полковник комонний охотницький, же товариству его полку харчі, якая ім на два місяці била видана, не стаєт, а вже термін тих месяцей близко приходить. Пильно теди сим листом нашим приказуєм, абисте зараз, подлуг устави нашео, вам данное, велели знову на месяцей два харчи грошовые вистарчити” [232, № 14369].

Позаяк полк Новицького квартирував на Лубенщині, цього листа відправили лубенському полковнику Леонтію Свічці. Згідно з документами, він видавав борошно на місяць з полкових запасів полчанам Іллі Федоровича, які вирушали в похід на татар у 1690, 1691 та інших роках [232, № 14290, 14761]. Коли ж полк охотників стояв на спочинку, полчани одержували необхідне утримання через полкову старшину від обивателів (селян та міщан). При цьому збір харчів і одягу дуже часто супроводжувався гвалтом і проходив “не буз доуки жителям тамошнім”. Подібних фактів багато у листах архіву Новицького [232, № 14253, 14246, 14223].

У повному бойовому спорядженні “товариші” з’являлися на службу. Зброю і бойові припаси (кулі, порох, свинець тощо) охотники одержували через своїх полковників та полкову старшину від гетьмана безпосередньо із загальновійськових арсеналів, а також купували за спеціально видані на ці потреби гроші. Фураж зерном (оброк) і сіно компанійці, не маючи постійного місця проживання, купували за виділені гроші або заготовляли самі. Аналогічно забезпечували компанійців кіньми — виділяли з військового стада або видавали гроші на купівлю.

Одяг сердюків і компанійців був однаковий. Автор “Історії русів”

викладає опис одягу сердюків у 1678 р.: “Жупан з рукавами червоної мальви бавовняний, набитий бавовною, і прострочений частими смугами, шаровари суконні, голубі, замість плаща — турецький доломан білого сукна (габа) з коміром, пояс” [135, с. 179]. Подібний одяг мала гетьманська охорона — полк сердюків і рота жолдаків (білі — габові свити, сині шаровари, сіра смушева шапка із синім або червоним шликом) [179, с. 221 — 222]. Компанійці та сердюки забезпечували себе одягом самостійно — замовляли його у місцевих умільців-кравців або одержували готовий від гетьмана з військових запасів, що створювалися за рахунок зборів з населення.

Полковники сердюцьких та компанійських полків, як і полкова та генеральна старшина ресстрового війська, у святкові дні одягалися розкішно, урочисто й багато. Своє вбрання вони в основному замовляли у найкращих кравців або купували в іноземних купців, захоплювали як трофеї, одержували з рук гетьманів як нагороду, навіть від царя, як, наприклад, 1678 р. І. Новицький. Про старшинські строї свідчать такі переліки одягу старшини: “Жупан золотий на соболях з гудзиками-запанками в 1000 рублів, оксамиту та атласу золотого 12 аршин, ізорбаф золотий, два партища бейбераку, п’ять косяків камок лудану, хутро рисі в 100 рублів, на шапку лисиця чорно-бура в 60 рублів, 5 пар соболів по 20 рублів пара...” [31, с. 13].

В “Історії русів” змальовується повсякденний одяг охотницької старшини: “Жупан з червоними рукавами набитий вовною і прострочений смугами, суконні голубі шаровари, доломан білого сукна (з габи) з коміром та поясом” [135, с. 179]. У 1690 р. за наказом Мазепи суконний одяг сердюкам роздавав Новицький. По жупану і по чотири золотих на молодця одержали в жовтні 1690 р. від гетьмана сердюцькі полки Яреми та Яворського [5, № 212 — 214].

Як наймане регулярне військо охотники були постійно задіяні на військовій службі, у найрізноманітніших акціях. Під час воєн сердюки і компанійці брали активну участь у далеких і близьких походах — на Правобережжя (1674 — 1676), Чигиринських походах 1677 — 1678 рр., у російсько-турецькій війні 1676 — 1681 рр., Кримських походах В. Голіцина, у складі армії Самойловича, а потім Мазепи, в Азовських (1695 — 1696) та Дніпровських (1695 — 1698)

походах. Значна їхня роль у сторожовій та вістовій службі. Водночас вони виконували поліційні функції у придушенні селянсько-козацьких виступів, затримували втікачів-селян, охороняли гетьмана й генеральну старшину, державні установи України-Гетьманщини — генеральну військову канцелярію, суд, гетьманський архів тощо [5, № 90 — 270].

Коли компанійці виходили “на чати” на подніпровські кордони “для оборони їх від наїздів татарських і для захисту людських добитків”, сердюки несли гарнізонну й караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати побори з купців — індукту. Інколи охотницьким полковникам доручали важливі дипломатичні і політичні місії — супроводжувати послів і гінців, які подорожували по Україні [5, № 95, 116, 163]. У 1674 р. Новицький і Павловський охороняли царського посла Василя Тяпкіна [5, с. 134], що їхав до Петра Дорошенка після здачі Чигирина туркам. У листопаді 1678 р. Новицький відвідав Москву для доповіді в Боярській думі про стратегічну обстановку в Україні й одержав інструкцію щодо забезпечення оборони Києва від турецько-татарських походів [9, с. 712 — 734]. У 1684 р. Самойлович наказав йому “подług розпорядження нашого” охороняти “висланих нами в Крим послів” [232, № 14137], на чолі з мурзою Магмет-Чагином. Того ж року Новицький охороняв зятя Самойловича — київського воєводу Федора Шереметева [5, с. 177].

Гетьмани залучали сердюків і компанійців до виконання охоронно-поліційних акцій. У джерелах ця їхня функція визнається головною: “На усмирення самовольне називаючихся козаками будників і винокурів легкомислених”, “супроти почвар, підбурливих слів, розрухів та зради укомплектовані наймані полки” [56, с. 205; 199, с. 258 — 259]. За статтями 1669 р. охотники, власне, й утворювались заради цього.

Щоб уберегти гетьмана від “гарячих голів”, з часів І. Самойловича при ньому завжди була “компанія надвірної хоругви” — рота компанійців. Мазепа збільшив особисту гвардію на полк сердюків і кінний підрозділ жолдаків — схожий на римських преторіанців, якщо можна зробити таке порівняння [135, с. 186]. Жолдаків поселили в Конотопській сотні, де згодом виникло однойменне село, а утримували за урядові гроші (жолд — від польського *уряд*)

Гетьмани неодноразово вказували на охоронні завдання компанійців. Після арешту на допитах Іван Самойлович говорив: “А війська охотницькі, для яких встановлено оренди, тримав я по волі монаршій, та й здається мені, що потрібні вони тут, тому що під час розрухів на Москві я цими військами стримав малодушність неспокійних голів, котрі здатні були, спонукувані польською зрадою, підійняти розбрат” [369, с. 378]. До речі, обласкані Самойловичем, охотники й пальцем не кивнули, щоб захистити його в страшну годину падіння фатального для нього літа 1687 р., тому що вважали себе на службі у держави.

Поліційні дії сердюків і компанійців були різними. Так, вони відловлювали селян-втікачів на кордонах, у містах і містечках, на дніпровських перевозах. Охороняли Гетьманщину від “клеветников и плевосеятелей”, від різних “здрайцов” та перекинчиків, стежили за населенням, збирали інформацію про настрої серед селян, міщан, городових козаків, виявляли й відловлювали польських шпигунів, хапали язиків та татарських вивідувачів [5, с. 230, 261]. У 1676 р. Ілля Новицький, повідомивши Самойловича про настрої і чутки серед реєстрових козаків і старшин Стародубського полку, достав спеціальний гетьманський рескрипт залишатися в Стародубі під час виборів полковника і, доки “панове стародубцове старшого межи собою обернуть і до першого прийдуть порядку”, пильнувати лад, а також “на речи поглядати, який межи ними станет порядок и дальший их будет прогрес” [5, с. 136 — 137].

Коли 1689 р. Іван Мазепа відбув до Москви з візитом, то 12 серпня надіслав наказ Новицькому пильнувати за спокоєм у Гетьманщині, прислухатися до настроїв, а на випадок розрухів, щоб “неспокойные зась и малодушные головы, которіи безславными плітками своими всенародний покой нарушают, аби били до крепкого вязення давані і держані до нашого приїзду” [5, с. 224]. Подібні настанови повторив гетьман і 29 та 31 серпня 1689 р. вже з Москви [5, с. 225].

В 1676 р. гетьман доручив компанійцям охороняти жителів Правобережжя від переманювачів і вербувальників Євстафія Гоголя [5, с. 140]. У вересні 1677 р. Новицькому й Павловському з полчанами наказали охороняти жителів Черкас від донської та запорозької піхоти, які стояли в місті і “незносние людем чинили

кривди". Отож, "чого ви доглядіте, коли будут оніє росходитися, жеби людей до остатку не пошарпали". Гетьман хотів ввести їх до своїх охотницьких полків, але зрозумів, що то такий набрид, що і добрих своєю поведінкою зіпсує [5, с. 145]. 1681 р. охотники виловлювали по Лівобережжю польських ясновидців та збирали чутки і плітки по містечках про господаря Григорія Дуку, у 1682 р. ганялися за зрадниками Білевичем та Крембишевським, у 1685 р. — виловлювали під Чигирином запорозьких бродяг [5, с. 172, 182]. А в 1692 р. їхні повноваження поширюються на розшук, слідство, суд та покарання. Що добре видно з такого наказу Мазепи: "По наших правах войскових, з'їхавши, тих збродньов и бунтовников, которіи над Сулою забойством безбожне руки свои помазали, судить и учинить декрет, кого доведетсѧ, на горло карати, а кого киями обкладати" [232, № 14702].

До настроїв серед старшини прислухався і сам полковник Новицький. Про це свідчить лист І. Мазепи до нього у січні 1690 р. Гетьман просить спостерігати за посланцем Січі Филоном Лихопоем, який 1689 р. їздив з ним до Москви, а тепер, мандруючи по Гетьманщині, розповідав, що там бачив. Залишившись у лубенського полковника, "той п'янюга Лихопой, — пише Мазепа, — всю ніч у полковника пропиячив. Відтак бажаємо, щоб вашамосць (Новицький. — В.З.) уважно розпитали, з ким власне він пив — сам чи з товариством і які вів там розмови, а також чи йому не давали якісь подарунки. Негайно по тому через нашого посланця заженіть мені цю відомість" [385, с. 445].

Іноді охотницька старшина виконувала й не зовсім звичні, нестандартні гетьманські розпорядження. У 1678 р. Самойлович доручив Новицькому сторгуватися з козаками Вереміївки й купити в подарунок князю Каспулату двох мулів і двох верблюдів (з трофеїв) [5, с. 149]. А у 1686 р. за дорученням гетьмана полковник розшукував в Чигирині місце садиби Б. Хмельницького і жінку, яка була годувальницею двох його доньок [5, с. 192].

Коли військо гетьманського регіменту відправлялося у похід, компаніїці несли охоронну та дозорну службу, направлялись у похідну охорону. "А караули свои вскоди для належитой собѧ и нам осторожности разослати речь", — писав гетьман у наказі охотницьким полковникам [5, с. 161]. Важливим завданням компаніїців

було ведення військової розвідки — тактичної, оперативної, засилання розвідзагонів — “польових ватаг” тощо. З якою метою та як здійснювалася глибока розвідка компанійцями, дізнаємося з листування гетьманів із І. Новицьким. 20 квітня 1673 р., маючи бажання дізнатися про тактичні дії турецько-татарського війська на терені Правобережної України, Іван Самойлович наказав йому провести розвідку аж під Тягинню [5, с. 182]. Мався на увазі далекий (аж під Бендери) і небезпечний похід.

Аби запобігти діям ворожих агентів і ватаг, а також “втарчок неприятельских”, здійснювалася контррозвідка — виявлення і розгром турецько-татарських розвідзагонів. Осавул компанійського полку Іван Максимович у 1688 р. очолив роз’їзд охотників, що вишукував сліди “кримських чатовників” в околицях Чигирин-Діброви [5, с. 215]. На місці воєнних дій проводилася оперативна розвідка — збирання необхідної інформації про розташування, бойові дії і задуми ворога. У 70 — 80-х рр. XVII ст. полчани Новицького вели постійну розвідку в Нижньому Подніпрров’ї. Вони подавали інформацію Самойловичу, котрий відзначав, що завжди “маєм повную відомость і пересторогу от многих певних і нам зичливых особ” [5, с. 138 — 139]. Інформацією забезпечували перекинчики, ті, хто втік із полону, захоплені язичи, селяни, які переселялися з Правобережжя в Гетьманщину, а також розвідники, які для “вістей з умислу були послані з розказання гетьманського” [5, с. 174 — 175; 232, № 14394, 14585, 14657; 56, с. 499].

Комонники організовували проти ворога походи, здійснювали диверсії і засідки. Іван Максимович повідомляв Новицького: “...ознаймуєм Вашу милість, же товариство тос, которое ходило з Паськом для перебиття шляхов неприятельських, по указу вашому панському, до Лебедина, за Капустиную Долину і за Тікичі, аж до Мушуровських пасік дотягнули, бавячися неділі півтори в тій дорозі, тепер повернулися в Чигирин-Діброву... і повідають, же нігде жадного шляху не видали” [5, с. 216]. Інший загін розвідки з 6 чоловік, який ходив за Чорний ліс, теж не віднайшов слідів ворожих “чатників”. Найманці активно використовувалися і в службі попередження, що складалася із пікетів та дозорів і розосереджувалася у прикордонних містечках, селах і фортецях.

Охотницькі полки зазнавали великих труднощів похідного життя.

Самойлович з цього приводу писав якось Новицькому: “Іж під сей час вашу компанію заставуєм еще там, в побережних местцах: того не мійте за жадную прикрость”, “хочай холодно і голодно, і до дому далеко, а однак потерпи ваш мосць еще: бо потерпевій до конца, той спасен будет; сам ти часто тоє проповідуєш” [5, с. 153]. За вірну службу гетьман обіцяв компанійцям “уконтектованне статками”, “ласковий взгляд міти” тощо. Але інколи рядовим молодцям доводилося чути від гетьмана, що за пережиті незгоди їм “у Бога буде велика прислуга за тоє” [5, с. 183].

Прикладом “тягот військової служби” компанійців можуть слугувати події жовтня 1677 р., після розгрому першого Чигиринського походу. Іван Самойлович пише Іллі Новицькому, що вже хотів його полк разом з полчанами Якова Павловського поставити на хороші становиська і дати нарешті відпочити від кривавої літньої кампанії, як надійшла вістка від розвідки, що турки і татари, за малолюдством Чигирини, хочуть його зненацька захопити і готують спільний похід. Гетьман пише, що розуміє втому козаків, до того ж наступає зима і навряд чи ворог зважиться на похід. Але ж береженого Бог береже! Отож він наказує полковникам по отриманні листа, обом “згодні з собою знестися, і виправити з меж компаній своїх, если не большей, то принаймней з тридцять человек, людей добрых и отважных, на конех добрых, за реку Буг, аби в тих краях речивист без отмини побувавши, коли не языка, то певную и достоверную о неприятельских оборотах и замислах постаралися зявзяти ведомость” [5, с. 145].

Підсумовуючи історію найманих полків на Лівобережній Україні, можемо відзначити, що створені в тяжкий час Руїни для придушення заколотів і повстань, вони розвинулися в регулярне військо з широким військово-політичним застосуванням. Мобілізаційними, тактико-політичними і внутрішньовійськовими якостями найманці не поступалися городовим полкам. Охотники становили провідну складову частину загальнонаціональних збройних сил гетьманської та козацької України останньої чверті XVII ст.

2.3. Територіальні козацькі військові формування

Важливу роль у боротьбі з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. відіграли також українські **слобідські полки** (черкаси) [157]. Вони брали участь у Кримських походах, Чигиринській війні, в нижньодніпровській кампанії і внесли відчутний внесок у перемоги, здобуті в цих акціях.

Заселювана ще з XV ст. українцями — селянами, а потім і козаками — територія Слобідської України в останній чверті XVII ст. остаточно склалася в окрему національно-територіальну і військову адміністративну округу Московського царства [357]. В середині 80-х років тут усталилося п'ять військово-адміністративних одиниць — полків. На зразок полків Гетьманщини вони теж управлялися полковниками і полковою старшиною, ділилися на сотні і курені (десятки) [358]. Першим сформувався *Острогозький* полк (в 1652 р.) потім інші — *Охтирський* (1657 р.), *Сумський* (1658 р.), *Харківський* (1659 р.) та *Ізюмський* [69, 350], який в 1685 р. виділився з Харківського [12]. Недовго існували Полатівський, Рибинський, Балаклійський та Воронізький полки, згадувані в документах [28]. Займали вони басейн та верхів'я рік Сули, Псла, Сейму, Ворскли, Дінця та Оскола й розташовувалися на самому кордоні з Диким полем, де безроздільно господарили татари [27]. Це сусідство й визначило характер слобід (які царський уряд роздавав українським переселенцям), як дармової воєнної сили на південних кордонах Московщини. А структуру козацького полковосотенного устрою і традиції козацького демократизму слобожани принесли з собою [77, 149].

На відміну від реєстрових полків Лівобережжя, керованих Малоросійським приказом та своїм гетьманом і автономних у власних діях, слобідські полки від початку були складовою частиною російської армії і підпорядковувалися цареві [139]. Безпосередньо ними управляв белгородський воєвода, який очолював Белгородський розряд Розрядного приказу. Українські гетьмани завжди прагнули приєднати Слобідську Україну до свого регіменту. Особливу активність у цьому проявив Іван Самойлович, але зазнав невдачі [358].

Слобідські козаки були вільним, військово-служилим станом, одержували для власного користування землю і діставали царське жалування (5 рублів на рік в кінці XVII ст.). Як і на Лівобережжі, серед слобідського козацтва йшов процес майнового розшарування. Полковники й сотники прирівнювалися за російськими законами до дітей боярських і мали вотчини. Полкова й сотенна старшина — до дворян і наділялися помістями [12, 26]. Тому й прагнули до перетворення козаків у тяглих людей. Але в умовах боротьби з Османською імперією уряд пильнував того, щоб не втратити дармову армію, і забороняв перетворювати козаків у селян. В 1696 р. уряд Петра I, ведучи війну за Азов, примусив путивльських державців повернути до реєстрів Сумського полку 403 козаки [358, с. 246].

Кількість козаків у слобідських полках була різною — і в кожному полку, і в різний період. Так, у відсічі Чигиринських походів 1677 — 1678 рр. брало участь 13 535 слобідських козаків безпосередньо у воєнних діях і ще 13 360 чоловік стояли в тилу для захисту кордонів від татар [95, т.9, № 106]. А в 1700 р. за указом Петра I в слобідських полках мало бути: Острогозьким — 350 чоловік, Ізюмським — 250 чол., Охтирським — 820 чол., Харківським — 850 чол., Сумським — 1230 чол. [359, с. 373 — 374]. Таку різницю можна пояснити тим, що в 70-х роках слобідські полки наповнилися виселенцями з Правобережжя, а в кінці XVII ст. їхня кількість скоротилася через переведення в селяни та від втрат у російсько-турецьких війнах [12].

Організація, забезпечення, комплектація та мобілізація у слобідських козаків була рецепцією реєстрового війська Лівобережжя. Різниця полягала лише в керуванні та підпорядкуванні.

В кінці 80-х та в 90-х роках війська гетьманського регіменту дуже часто здійснювали успішні контрпоходи проти татарських чамбулів та їхніх становиськ спільно з **козацькими формуваннями** пошматованої між Польщею і Туреччиною **Правобережної України**. Більш детально становище на Правобережжі в останній чверті XVII ст. розкрито в дослідженнях В. Смоля [366, 367], Г. Сергієнка [346, 348] та О. Барановича [33]. Як довів В. Антонович, козацька традиція гут ніколи не уривалася [16]. В середині 70-х рр. (1674 – 1676 рр.) на Правобережжі існували полки пропольського

гетьмана Михайла Ханенка (1669 — 1675 рр.) та десять козацьких військово-адміністративних полків Петра Дорошенка, створених ще Богданом Хмельницьким, — Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Могилівський, Паволоцький, Торговицький, Уманський, Черкаський. Після того, як вони “поклонилися гетьману Самойловичу”, більшість полчан переселено на Лівобережжя і вони взяли участь в російсько-турецькій війні 1676 — 1681 рр. в складі гетьманського регіменту. Згодом ці козаки розчинилися в лівобережних та слобідських полках [16].

Позаяк історію козацького устрою Правобережжя означеного періоду досить детально дослідили М. Крикун [167, 170], Т. Чухліб [402 — 404] та Г. Сергієнко [346], не будемо заглиблюватися в це питання, лише зазначимо, що Дорошенкові козацькі формування стали останнім повноцінним військом на Правобережній Україні. І не лише в плані організації і комплектування, але і в плані забезпечення. Про його масштаби можна судити з того, що здав Петро Дорофійович Іванові Самойловичу. В джерелах згадано серед численної зброї 12 гармат польових [8, с. 751 — 752], 16 гармат фортечних (6 потужних, по 2 і 2,5 сажени довжиною), 6 середнього калібру, 18 ушкоджених, а всього — 54 гармати [9, № 28, 38]. Клейноди гетьманські складалися з булав (3), прапорів, бунчуків, санджаків з тафти, 2 королівських і 2 султанських грамот і привілеїв [8, с. 450 — 451, 751 — 752]. За гетьманом везли 30 двокінних возів майна, вели 15 людей челяді, гнали табуни коней, отари овець, несли султанські дарунки — оксамитові шапки з хутром соболя, золоту булаву, бейбераковий жупан [8, с. 795 — 796, 810, 814]

Після П. Дорошенка і М. Ханенка певний час на правобережному Поліссі, з центром в Димерівському старостві гетьманував Євстафій Гоголь (1675 — 1679 рр.). 1677 р. сейм Речі Посполитої постановив утримувати його військо і виділив для цього 60 тисяч злотих [53, с. 237]. Проте після Бахчисарайського миру Правобережжя перетворено турками в пустелю. Прочанин І. Лук'янов, очевидець подій, проїхавши край цей, занотував до свого щоденника такі гіркі слова про нашу землю: “...и поидохом в степь глубокую (из Паволочи в Немиров) и бысть нам сие путешествие печально и уныливо, бяше бо видети ни града, ни села: аще бо и быша прежде грады красны и нарочиты села видением, но ныне точию пусто

место и ненаселяемо. Не бе видети человека, пустыня велья и зверей множество... и земля зело угодна и хлебородна... и поидо-
хом тою пустынею пять дней, ничтоже видехом от человека” [338,
с. 47]. Пригадаємо, що подібне видовище узрів свого часу і Самійло
Величко.

Правобережним козацтвом як досвідченою військовою силою і як людською масою для колонізації краю прагнули скористатися і турки, і поляки на території власної юрисдикції. Турки певний час для цього тримали Юрія Хмельницького, потім Григорія Дуку і Яна Драгініча. Поштовхом для повторної легалізації правобережного козацтва з боку Речі Посполитої став набір Яном III Собеським добровольців для Віденського походу 1683 р. До кінця цього року на польську королівську службу взято також кілька козацьких полків, їм було призначено полковників (К. Ласку, К. Тишкевича, К. Лончинського) та наказного гетьман Стефана Куницького [23, № 9 — 11, 13 — 14, 23, 35]. Останній намагався заселити спустілі Мошни, Рокитну, Богуслав, — переманюючи пільгами населення з Лівобережжя [162, с. 333 — 334]. Проте це були козацько-шляхетські загони, сформовані й очолені полонізованою українською шляхтою за принципами козацького устрою [84, с. 238 — 242]. Тобто знову ж як дармове військо. Діяли вони на засадах самозабезпечення, як ударна сила проти татар. Тому королівський уряд не призначив їм повноправного гетьмана, а лише наказного. Такими наказними гетьманами й були Стефан Куницький [403], Мирон, Андрій Могила [404], Гришко, Самійло Іванович (Самусь). Зокрема, загони колишнього запорозького козака Андрія Могили у складі 2000 чоловік [5, с. 196] вели у 1689 р. партизанські рейди проти татар у південних степах. Вони захоплювали трофеї, худобу, людей, заселяли пустирища, залишені Руїною, чим викликали невдоволення Самойловича, а згодом Мазепи [5, с. 177, № 147; 57, с. 76].

Антиосманська боротьба на Правобережжі особливо розгорнулася в кінці 80-х — 90-х рр., коли її очолили козацькі полковники Палій, Самусь, Іскра та Абазин [175]. Після Віденської битви в 1684 р. вони одержали королівські грамоти (“приповідні листи”) на створення козацьких полків і заселення спустілих районів. Самійло Іванович (Самусь), який походив з Переяславщини, сформував і

очолив козацький полк, котрий розселив у Богуславі та околицях. З 1692 до 1699 рр. Самусь був королівським наказним гетьманом над загонами правобережних козаків і мав резиденцію у Вінниці [442, с. 531 — 532; 23, с. 11; 84, с. 241; 57, с. 260]. Захар Іскра очолював козацький полк у Корсуні [217, т.2, с. 251 — 252]. Андрій Абазин став козацьким полковником у Брацлаві. Його полк знаходився найближче до кочів'їв білгородських татар, проти яких він у союзі з Палієм, Самусем та лівобережними козаками здійснював часті попереджувальні та визвольні рейди [442, с. 232]. Але лідером правобережного козацтва став у 1685 — 1704 рр. відважний польовий ватажок і білоцерківський полковник Семен Палій, що походив з м. Борзни Ніжинського полку [56, с. 550]. Його резиденцією стало містечко Фастів. Офіційно Палія іменували “полковником Війська його королівської милості Запорозького”. Саме за його участі чи безпосереднього керівництва в останній чверті XVII ст. було здійснено чимало спільних антитатарських акцій лівобережними та правобережними козаками [346, 347].

Правобережні козацькі полки Самуся, Абазина, Палія та Іскри дуже відрізнялися від козаків гетьманського регіменту і слобожан з організації, керування, забезпечення. Іноді це були нетривкі, аморфні добровільні формування на самозабезпеченні, без сталого реєстру, чіткої структури, постійної старшини. Але переважно реєстр все ж був, бо саме під нього виділялися суми з урядового скарбу. Про це писали регіментарі С. Дружкевич та Б. Вільга. Існувала структура, як і у всіх козаків: полки ділилися на сотні, а останні — на курені. Така вже природа козацького війська — воно спиралося на традиційний устрій. Була і постійна старшина. Це видно, наприклад, у полку Палія, за який маємо найбільше відомостей. Завдяки чому ці формування і проіснували два — три десятки років.

Юридично вони підпорядковувалися королю, а безпосереднім начальником був коронний гетьман. Забезпечення і утримання одержували лише за умови участі в поході, а сам похід був для них водночас і джерелом прибутку. При спільних акціях козаків Палія забезпечували І. Мазепа [5, с. 239, № 210] (1690 р.), російський та польський уряди. Самі козаки були дуже бідні. 1701 р. російський богомолець-прочанин І. Лук'янов [289], який ходив на прощу і побував у Фастові, писав, що паліївці “все голутьба безпорточная,

а на ином и клока рубахи нет”, більшість “голы, что бубны” [338, с. 154 — 155]. Але саме ці козаки, зі слів Г. Грабянки, не допускали татарам і туркам “воювати і спустошити” цілі держави — Росію, Україну й Польщу [84, с. 239].

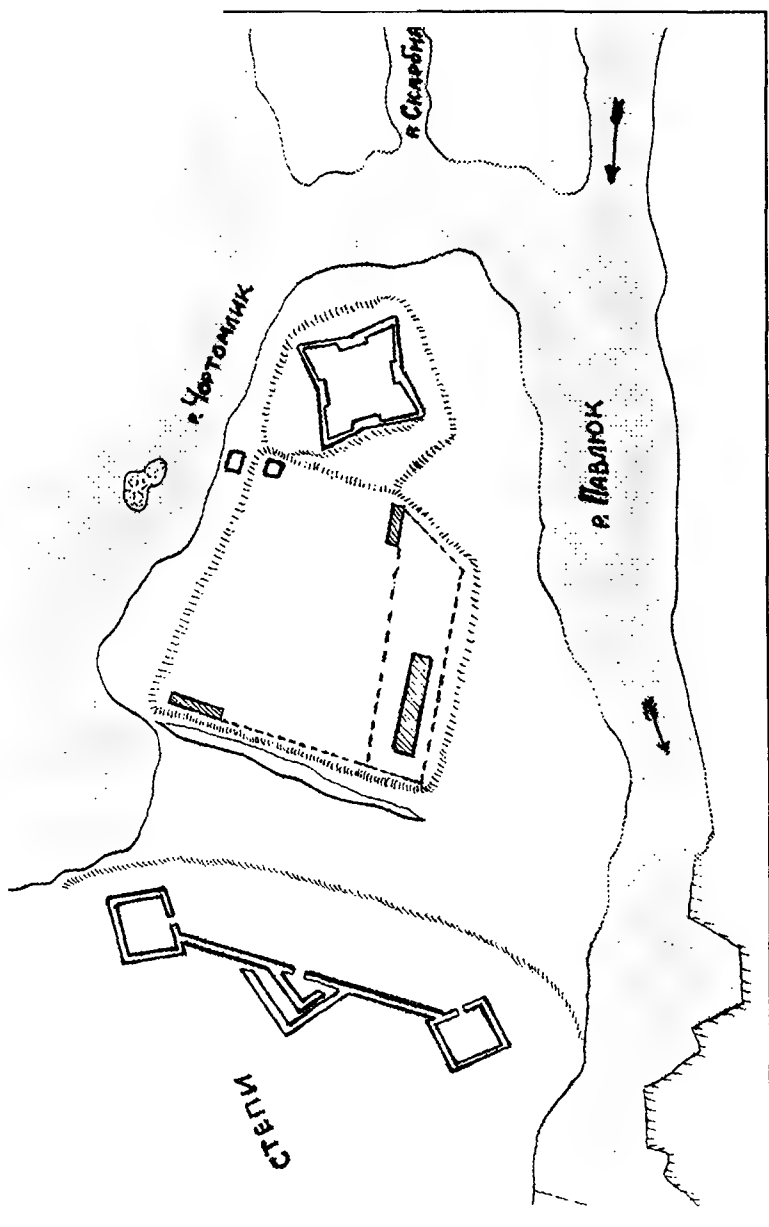
Літописець, високо оцінюючи значення антиосманської боротьби правобережного козацтва, подає детальний опис стратегії і тактики ватажних загонів під час дій в Буджацьких та Білгородських степах. Він зазначає, що сформовані з “малоросійських, тако и з запорожских отважных юнаков многие, собравши себе охотников козаков и поделавшись ватагами, сирич полковниками, без всякого указу, своєю охотою, ради защищенія от нападенія бусурманского християн и границ обороняючи, по диких степах на обю страну Дніпра, кормячися от диких зверей м’ясом и криючися, татарські загоны, з Полщі и з Россіи з людьми набранными, в Крым и в Білоградщину в неволю проваженними, розбивали, и користей з коими и оружіем татарских доставши, употребляли; християн же мужеска полу и женска, з их детьми, в землі и отчества свои свободно отпускали и проводжали... И тако татар висмотривши и нечаянно нападши, малим людом великіе их купи разбиваху, и отпустивши християн в их отчество свободно, самих турков и татар в Москву, а инних в Полщу к королю отвозяху Их же тамо пріймовано и довольно обдаривши, при милости монаршой и при всякой всему Войску Запорожскому свободе, в Малую Россію и на Запорожа отпущано” [84, с. 238 — 239]

В січні 1699 р. Річ Посполита підписала в Карловицях мирну угоду з Портою, і козацтво на Правобережжі стало завадою для повернення туди давніх державців. У серпні 1699 р. коронний гетьман С. Яблоновський видав універсал [421, с. 15] до наказного гетьмана Самуся та до полковників Палія, Іскри, Абазіна, Барабаша та інших і до всіх козаків, в якому вимагав розпустити полки й звільнити зайняті території. Власне, що й викликало відоме повстання Палія на Правобережній Україні, після придушення якого козацькі формування там почали згортати [346, 347], а остаточно ліквідували аж після Прутського миру у 1711 р.

Огляд військово-територіальних збройних сил українського народу в останній чверті XVII ст. буде неповним, якщо не охарактеризувати, хоча б у загальних рисах, організацію та устрій

найстаршої ланки українського козацького війська — **запорозьке низове січове товариство** [76]. В 70 — 90-ті рр. XVII ст. володіння Запорозької Січі, або “Вольності войська запорозького днепрового низового и будучого в лугах и на всех урочищах дніпровських”, охоплювали велику територію і являли собою окрему державу [7, с. 402; 8, с. 100, 112; 368, с. 326]. На цих землях сьогодні знаходяться Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська і частково Херсонська та Миколаївська області України. Центром області Війська Запорозького низового являлась козацька Січ, розташована за дніпровими порогами. З 1652 до 1709 рр. вона знаходилася над річкою Чортомлик (тепер Нікопольський район на Дніпропетровщині). Звідси її назва — Чортомлицька Січ. Стосовно останньої (Нової) Січі Чортомлицьку ще іменують Стара Січ. В останній чверті XVII ст. Чортомлицька Січ, яка до цього кілька разів переносилася, була розташована в гирлі Чортомлика при впадінні його в р. Скарбну, омиваючись праворуч р. Прогной [7, с. 12 — 15]. З півдня, від ріки Базавлук, відкривався простір у південні степи. Січ була укріпленою фортецею 900 сажнів (1944 метри) по колу. Вона мала земляний вал (13 метрів висоти), рів, частокіл з бійницями, оборонну вежу (4,3 м) з бійницями. Перед Січчю, в передмісті знаходилося земляне укріплення (“городок”), там стояли будинки, “посольська ізба”, ремісничі майстерні. Захищали підходи земляні пролази з дерев’яними брустверами [7, с. 12 — 15]. Такі укріплення неодноразово витримували спроби турок і татар у 80 — 90-ті рр. оволодіти Січчю.

За Андрусівською угодою 1667 р., яка фактично вперше в міжнародно-правовому аспекті визнала Запорожжя суб’єктом політичних відносин, Січ підпорядкували Москві й Речі Посполитій одночасно. Та механізму підпорядкування не було вироблено. За “Вічним миром” 1686 р. Запорожжя передано під юрисдикцію Москви, яка в свою чергу зобов’язала кошових отаманів мати за безпосереднього воєначальника гетьмана Лівобережної України. Але січовики радше зносилися з московським урядом, аніж з гетьманами, з якими постійно ворогували. Отже, юридичний статус Запорожжя визначався як автономний військово-політичний субстрат, підпорядкований через лівобережного гетьмана Москві. Ця підлеглість виявлялася в тому, що з 1663 р. на Січі постійно

схематичний план залишків укріплень Старої (Чортомлицької) Січі

знаходився царський гарнізон на чолі з комендантом — московським генералом. Першим на цю посаду призначено Григорія Косагова. Свого часу цікаву розвідку “Московські ратні люди на Запорожжі” написав Д.О. Кравцов [237], до студії якого і скеруємо зацікавлених.

Законодавчі функції на Січі виконувала козацька рада. Зберігаючи традиції козацького демократизму, вона обирала Кіш — уряд, виконавчий орган січової влади на чолі з кошовим отаманом, якого переобирали (чи залишали) щорічно, а по потребі й частіше. В останній чверті XVII століття найбільш відомими кошовими стали Іван Сірко, Іван Стягайло, Григорій Сагайдачний, Филон Лихопой, Іван Гусак, Федько, Семен Рубан, Яків Мороз. До складу кошової старшини входили осавул, писар, суддя, обозний, котрим при обранні вручали клейноди [194]. Весь особовий склад низового війська був приписаний до куреня — основної структурної одиниці козацької організації. Всього було 38 куренів, які мали назву місцевості, звідки походило більше всього приписаних козаків. Курінь являв собою велику довгу глинобитну хату чи казарму, в якій жили козаки, їх очолював курінний отаман, теж обраний демократичною радою. Під час війни, походу, рейду кошові отамани призначали полковників, ватажників, партійонних, котрі очолювали козацькі команди, ватаги або партії в складі від 2 до 2,5 тис. козаків. Саме вони й були військово-тактичними одиницями запорозького козацького війська. У великих військових акціях задіяних запорожців очолював кошовий отаман, котрий виконував доручення як російського командування, так і гетьмана (чи наказного). Комплектація війська і поповнення населення Запорожжя ішло стихійно із числа селян, міщан, козаків, втікачів з усієї України, а також з Росії, Молдови, Польщі, Криму. Кількісних обмежень для записування в курені, часу служби й вікового цензу не існувало. Козаки вільно поверталися до свого краю. Запорозькі ватажки, здобувши бойовий досвід, ставали в Наддніпрянщині полковниками і старшинами. Наприклад, Палій став полковником на Правобережжі, колишній кошовий Ярема Гладкий — командиром охотницького полку [57, с. 190], козак А. Могила — наказним гетьманом.

У мирний час і взимку запорожців на Січі знаходилося мало — всі займалися господарством або відпочивали в зимівниках [9,

с. 330]. Влітку, під час походів і в роки війни січове військо досягало від 5 до 16 тисяч козаків.

У запорозьких козаків були всі тогочасні роди війська — піхота, кіннота, артилерія, весловий та вітрильний флот (і навіть примітивні підводні човни, як доводять дослідники). Але чіткого розмежування не існувало: козак міг і мав виконувати будь-яку військову функцію. Домінувала все ж кіннота — легка кавалерія, яку використовували головню для контрударів проти татарської кінноти. Козак-кіннотник мав до бою 2, а то й 3 коня. Старшина могла дозволити собі й більше. Запорозька піхота теж була легкою, добре володіла тактикою розсипного бою, мала чудову маневровість. Саме в боях з турецько-татарським наступом у XVI — XVII ст. виковувалося тактичне мистецтво запорозьких козаків. Мала Січ і власну артилерію, як важку кріпосну, так і легку похідну, яку можна було взяти на човни в морські походи. Очолював артилерію обозний, а керував на місці пушкар. Гармати зберігали в січовій пушкарні, на чайках, на валах, в плавнях (у військовій скарбниці).

В кінці XVII ст. на Запорозжжі високого рівня досягло суднобудування, започатковане козаками для морських антитурецьких походів з середини XVI ст. Петро I, засновуючи російський флот, відправляв для його будівництва січових майстрів. Отже, січовики самі будували собі чайки, байдаки, дуби [398]. Лише іноді, коли до запорожців мали приєднатися городові козаки, судна сплавляли на Січ з Гетьманщини. Так було майже щороку в 1695 — 1699 рр., під час боїв за нижньодніпровські турецькі твердині. Здебільшого запорожці просили в царя або в гетьмана дерева, смоли, конопель, полотна, парусини, канатів, заліза, якорів [7, с. 137, 138, 260]. У російсько-турецьких війнах кінця XVII ст. запорожці своїм флотом підтримували з води сухопутні команди, перевозили козаків, вантажі, атакували ворога з моря чи ріки, вели берегову охорону [398].

Джерела забезпечення запорозькі козаки мали різноманітні. Перш за все це власне господарство козака, його зимівник. Значні кошти на озброєння, одяг, утримання, фураж діставали у вигляді трофеїв та військової здобичі, добытих у боротьбі з турками й татарами. Старшина діставала “ясир” — полонених, які працювали в її господарстві. За захоплених знатних і багатих татар козаки одержували викуп. Щорічне грошове й матеріальне жалування та бойове

спорядження надсилав запорожцям через гетьмана російський уряд. Кошові, починаючи з Івана Сірка [9, с. 437], завжди нагадували гетьманам про щорічне утримання. 1687 р. цар передав запорожцям кошти з зібраного мита на Переволочній. На Січ для організації походів скеровували й живу силу — стрільців [9, № 1]. Гетьман приймав на відпочинок і забезпечення запорожців, які зазнали “нужди” в царському поході. Подібний випадок зафіксований у листі Івана Сірка до Івана Самойловича від 1675 року [9, с. 23]. Але напевно це утримання було надокучанням для обивателів, бо в статті 13 угоди Самойловича з Москвою записано, щоб з Лівобережжя кожухів запорожцям не збирати [199, с. 282]. Допомігав Січі свого часу і П. Дорошенко. Одного разу він скерував низовикам 40 волів, 40 повстів солонини, 4 діжки горілки, віз тютюну і 300 золотих талерів [8, с. 676].

Для виробництва зброї, зброї, одягу, возів, човнів у Січі постійно проживало по кілька сотень ремісників. Зокрема, одних лишень ковалів бувало більше сотні [7, с. 13]. Селітру доставляли на Січ гетьмани Самойлович та Мазепа, а порох козаки виробляли самі [9, с. 1, 3]. Також самі відливали ядра, гармати, кували холодну зброю. Вогнепальну купували, діставали як жалування, як забезпечення з Москви і Батурина, добували як трофеї. Коней розводили по Запорожжю цілі табуни, особливо в господарствах старшини. Навіть продавали по Україні, Росії, в Криму. Але взимку фуражу не вистачало й табуни переганяли на Лівобережжя. Там же, в Полтавському полку, постійно зимувало й січове “арматне стадо” — тяглова сила запорозького артилерійського парку.

Запорожці в 70 — 90-і рр. XVII ст. не лише охороняли кордони, несли сторожову та вели розвідувальну службу, але й брали активну участь у великих військових акціях, спрямованих проти Ханату та Порти, про що більш детально, на фактах, скажемо в наступних розділах. Наразі ж лише констатуємо, що всі військові національні формування були станові (козацькі) й територіальні — діяли на певній території, а не в масштабах всієї України. До того ж, у міжнародно-правовому відношенні стосунки українських станово-територіальних суб'єктів з сусідніми монархами мали різні форми. На Правобережжі з королем як сюзерен-васал, на Лівобережжі з царем — номінальний васалітет, який базувався на договірній основі, з султаном і ханом, як протегований і протектор.

2.4. Озброєння та військове мистецтво

Козацькі з'єднання мали різноманітну гарячу та холодну зброю, котру можемо розділити на стратегічну (наступальну) й тактичну (оборонну). Найважливішим і найвагомішим видом озброєння того часу вважалася артилерія — гарматний парк, котра посідала чільне місце окремого роду війська. Гармати виготовляли двома способами: їх виковували із заліза (вже наприкінці XVII ст. майже припинилося) й відливали із чавуну та міді (спіжу). Важливим удосконаленням стало введення нарізних (гвинтових) гармат. Недоліком артилерії була її багатокаліберність. Всі гармати поділялися на два типи — *облогові* (стінобитні) й *польові*. Останні в свою чергу ділилися на загальновійськові та полкові. Гармати можна класифікувати й за такими видовими ознаками: по *виробництву* (ковані й литі), по *матеріалу* (чавунні, залізні, мідні), за *призначенням* (родом служби — фортечні, стінобитні, польові), за *розмірами* (великі й малі), по *калібру* (фальконети — дрібнокаліберні; мортири — крупнокаліберні), по *вазі ядер* (шестилотові, трифунтові і т.д.).

Гармати діставали з царських арсеналів, брали як трофеї і виготовляли в Україні. Центрами гарматного ремесла були Батурин і Глухів, про що засвідчують написи на казенній частині зброї. Донині в музеях збереглися гармати, відлиті в Глухові в кінці 90-х рр. XVII ст. На озброєнні були також російські, турецькі, польські, німецькі, французькі стволи. Після другого походу на Крим у 1689 р. російський уряд передав гетьманському правлінню всі гармати, які возили в похід (щоправда, їх потім забрали для війни зі шведами) [40].

Як зазначено вище, кожен полк, сотня і велике місто мали власні гармати. В протокольній книзі Пирятинської сотні під 1690 роком подано реєстр міського артилерійського парку: “Першая армата — безгубая, що була у війську. Другая гармата — гладкая, тож мейская. Третья армата — под змиею. Четвертая — великая, новая. Пятая армата под волком. Шестая армата — под стрелою. Две арматы под орлами новые. Знову две арматы, тільки з лист-вами, нових. Єдна гармата без гербу, полская, за меські гроши

купленная. Чинить всех армат меских пирятинських личбы одинадесять, а особливе арматок три малых, е.м.п. Леонтиевых Свеччиных, полковника лубенского, которые тоже застают в городе Пирятине. А гаковниц меских всех найдется штук одинадесять” [272, с. 127]. Отже, в Пирятині знаходилося міських 11 гармат і 11 гаківниць. Перелік дає можливість унаочнити походження, назви, належність і вид кожної гармати. Гетьманська артилерія в Батурині складалася з 40 гармат [21, с. 53], на Січі в 70-ті роки XVII ст. знаходилося 17 різнокаліберних стволів [9, с. 12 — 13], М. Слабченко навів дані про 22 полкові гармати в Полтаві [354, № 14]. Отже, на озброєнні козацького війська були різноманітні гармати. Наймані полки не мали власних артилерійських підрозділів.

Основною особистою зброєю воїнів компанійських, сердючких, реєстрових і запорозьких полків того періоду була вогнепальна — рушниця та пістолі. Водночас широко застосовувалася і холодна зброя — шабля, шпага, кий, булава, келеп, кинджал, ніж, спис і навіть лук зі стрілою. Джерела зберегли згадку про той факт, що українське військо тоді “билося вогненним і лучним боєм” [97, с. 192; 393, с. 173 — 174], “не токмо стрельбою, но и ручно бились каменням” [279, с. 10].

У збройних силах України кінця XVII ст. використовували таку ручну вогнепальну зброю: а) *Самопал* — назва, що вживалася до будь-якого типу рушниць. Самопалом називали московську *тицьку* (архаїчна назва старого мушкета калібру 23 мм.), турецьку рушницю, гвинтівку, аркебуз. У кінці XVII ст. самопал був на озброєнні головним чином у піхоти, ним іменували всю ручну вогнепальну зброю, окрім карабіна та мушкета; б) *Мушкет* — це також самопал з кремнієвим ударним замком, але ліпшої конструкції, значно більшого розміру, калібру в 12 мм; вага кулі 50 г), вагою 8 — 10 кг. Стріляли з нього за допомогою гашетки з рогачеподібних підставок-сошок. Тому ним користувалися переважно піхотинці [336, л. 49 — 55; 9, № 79 — 80; 57, с. 72], а з кінця XVII ст., коли мушкети удосконалили і вони не потребували сошок, — також і кіннотники; в) *Гвинтівка* — рушниця-самопал, яка заряджалася і стріляла гвинтами. Використовувалася у ближньому бою. Не треба плутати з нарізною зброєю (в каналі ствола), перші зразки якої (називалися вони штуцери) випробовувалися у Бранденбурзі у 1697 р. Спроби

їхнього застосування у XVIII ст. через малий темп стрільби провалилися. Прийняті вони на озброєння аж у другій чверті XIX ст.; г) *Карабін* (або *бандолет*; арабське “караб” — легка зброя) — коротка, легка, гладкоствольна рушниця з кремінним ударним замком. Він коротший і легший, ніж самопал, тому використовувався в основному кіннотою; д) *Аркебуза* — тип самопала-пищалі. Це рушниця калібру 12,5 — 18 мм, яка стріляла камінням, а потім свинцевими кулями. Пороховий заряд спочатку підпалювався у стволі через затравку вручну, а потім через гніт. Стріляла вона з тринogi. На озброєнні європейських армій знаходилася до початку XVI ст., у російській звалася “пищаль” і дожила до XVII ст.; е) *Яничарка* — довгий турецький мушкет з кремнієвим або гнотовим замком, що була на озброєнні в турецькій яничарській піхоті, тому використовувалася головним чином сердюками та козаками-піхотинцями. Стріляли з неї майже на сто кроків далі за інші рушниці. Застосовувалися також гаківниця, гульдинка, кий, ручні гранати, півгак і пістолет [197; 422].

Вся вогнепальна зброя того часу заряджалася з дула і мала переважно ударно-кремнієвий замок. Вироблялася (як і ремонтувалася) в Україні та імпортувалася з Європи, Порти, Московщини [40]. Рушницю носили на плечі на ремені або спертою прикладом на ліву долоню і стволом на плече, до пояса прив’язували порохівницю з порохом і кулями та ладівницю для ремонту зброї. Їх виготовляли зі шкіри, дерева або звичайного волячого рога. Деяку зброю вишукано прикрашали золотими та срібними візерунками, насічками, арабесками, ложе інкрустували перламутром, слоновою чи моржевою кісткою тощо [45, 197].

Місцями зосередження зброї (магазинами) були фортеці. В книгах Малоросійського приказу (№ 62, л. 80 — 90; 39; 64, л. 404 — 418) збереглися свідчення про вивезення у 1691 році збройових запасів з Новобогородицької фортеці в Сєвський розряд. Серед іншого названо 2 тисячі мушкетів, 285 карабінів, 84 пищалі, 29 двоствольних мушкетів, 23 тисячі ручні гранати, 49 гармат, 27 тисяч ядер, 316 пудів пороху, 585 пудів свинцю, 3 700 гранат, бердиші, пістолети, бандолети, порох у діжках не поважений, 700 мішків сухарів, 8518 мішків борошна тощо.

Ручна холодна зброя не зазнала істотних змін і використову-

валася традиційно. Особливої популярності набула шабля, що стала не лише зброєю і захисницею козака, а й символом його лицарської відваги та мужності. Українська армія мала шаблі місцевого, національного виробництва, а також імпорتنі, особливо з країн Сходу — Туреччини, Сирії, Ірану [41, 75]. Козаки любили шаблі іранського типу з легким і вузьким клинком і турецького — із порівняно масивнішим, розширеним на кінці клинком (елманню) — так звані ятагани. Користувалися і своїми козацькими шаблями сферичної форми з важким клинком, виробленими і загартованими українськими ковалями [399]. На жаль, тоді у нас не було якісної сталі, бо як сировина використовувалася головним чином болотна руда. Через це трофейна та імпортна холодна зброя або перекута зі старої і були в основному в ходу.

Козацькі полковники використовували шаблі іноземного виробництва, інкрустовані слоновою кісткою, оздоблені золотом і сріблом. У реєстрового полковника П. Рославця вдома зберігалася така дорога зброя: лубкова порохівниця, два німецьких сидла, куті сріблом по краях, три вуздечки, оздоблені сріблом, два сагайдаки, дві оправлені й дві прості шаблі, дев'ять пищалей, у тому числі чотири гвинтівки [162, с. 277]. Після арешту Івана Самойловича серед опису його майна значилися шаблі з клинками з простого заліза, з червчатого й булатного. Наруків'я у шабель карбовані кістяні, ящурові, чорні, покриті атласом і місцями куті сріблом, з позолотою суціль. Піхви шабель обтягнуті чорним і зеленим сап'яном, оправа з сріблом і золотом з черню, походженням турецькі, литовські, українські [340, с. 1075 — 1083]. Розвиток вогнепальної зброї звів майже нанівець роль списа та стріли, однак вони все ще широко використовувалися. У запорожців козак зі списом був на печатці ще й у XVIII ст. У джерелах про чигиринську війну неодноразово згадуються факти застосування лука й стріли. Так, у 1679 р. стрілою вбили сина хана, який з чамбулом брав ясир під Менжелівкою [162, с. 315]. Козак-піхотинець чи сердюк з лука стріляв на 200 — 300 кроків, а кіннотник міг влучно стріляти і до 350 — 400 кроків. За хвилину лучник випускав пересічно до 10 стріл. Лук зберігали в спеціальному налуччі, а стріли — в сагайдаку. Лук, стріли, налуччя та сагайдак разом називалися саадак.

У рукопашному бою піхотинці користувалися бердишами,

ножами, кинджалами, келепами, чеканами, булавами, киями, списками і всім, що потрапить під руку. У джерелах навіть згадуються сутички із застосуванням звичайного каміння, шанцевого знаряддя — заступа, мотики і навіть голоблів. Саме ними сердюки проломили голову Кара-Ахмеду-паші з Боснії під час атаки на березі Бужинського перевозу [445, с. 373] в серпні 1678 р. Зі слів учасника боїв під Азовом в 1696 р. А.Петровського, воювали з обиду до півночі “не лише стрільбою та шаблею, але і вручну билися камінням” [279, с. 7 — 12]. Проти кіннотників застосовували аркан, а як засіб захисту — щит, панцир, лати тощо. Шаблю прив’язували ліворуч до пояса, спис носили у руках, ножі — на пасі в піхвах зі шкіри, дерева, карбованого металу. Сагайдак чіпляли з правого боку до пояса, а лук у налуччі — на ремені через ліве плече або ліворуч на поясі. До повної екіпіровки козака входили — однотипний зручний одяг, холодна й вогнепальна зброя з набоями, коні (2), збруя, запас провіанту й фуражу, тягло й погоничі.

Означене дає підстави твердити, що козацьке військо не поступалося за рівнем оснащення і озброєння провідним арміям Західної Європи. Воно вело бої на належному військово-тактичному й технічному рівні, що засвідчує воєнне мистецтво козацтва та бойова звиятка українських збройних сил, які сформувалися в умовах іноземної окупації і постійної національно-визвольної боротьби. В останній чверті XVII ст. вони віддзеркалювали рівень розвитку військової майстерності козацьких ватажків і ввібрали в себе вікову традицію лицарської звиятки збройних сил українського народу, а також тактичні й стратегічні постулати Польщі, Туреччини, Росії, Криму та Європи в цілому. Військове мистецтво великою мірою залежало і від особистих якостей гетьманів. Так, Самойлович був надто обережним воєначальником і основою військової доктрини вважав таку, часто вживану ним, дефініцію: “Всі царі прагнуть не стільки виграти битву, стільки до того, щоб зберегти цілість свого війська” [162, с. 355].

Козацькій армії були притаманні всі складові тогочасної військової майстерності. Основою воєнної доктрини й І. Самойловича (як бачимо), й І. Мазепи була оборона. Загарбницько-наступальних війн українські збройні сили не вели. Контрпоходи козацтва були лише ударами-відповіддю на агресивні наміри сусідів.

Керівництву гетьманського регіменту, Кошеві були притаманні й власні погляди на практику підготовки країни і війська до війни, на її планування, на ведення важливих ключових операцій.

Як і скрізь в тодішній Європі, метою військової акції козацька старшина бачила не армію противника, а його територію. Вищим досягненням стратегічної майстерності вона вважала захоплення земель, зайнятих ворогом, без зайвих втрат і зусиль і без кровопролитних боїв примусити противника відступити. Для цього відрізали комунікації, били по тилах. Втілення подібної доктрини стратегії добре видно на прикладі історії Чигиринської війни 1677 — 1678 рр. Захоплену територію осаджували фортецями (в Кримських походах), або займали залишені ворогом (в Дніпровських походах), будували укріплені лінії, вели прикордонну сторожову службу. Козацьке військо мало наступальну стратегію, яка тіснила ординців на південь і прямувала до моря. Воно здійснювало у 80 — 90-х рр. XVII ст. наступ на Причорномор'я, яке і стало основним стратегічним напрямком цього періоду. Всім складовим частинам збройних сил України була притаманна власна тактика — теорія та практика підготовки і ведення бою козацькими з'єднаннями.

Передумовою успішного ведення війни завжди залишалися достовірні знання про противника. Їх в усі часи і народи забезпечувала розвідка. Козацькі розвідники постачали старшину стратегічними розвідданими — про політичний стан сусідніх держав, їхні військово-політичні наміри, про дружбу чи ворожнечу з іншими країнами, про можливі міжнародні коаліції. Необхідні дані гетьманам, кошовим, полковникам доставляли купці, посли, паломники до святих місць, власні резиденти. Це була зовнішня розвідагентура. Її свідчення козацька старшина повідомляла до Москви [146, с. 283 — 299]. Козацька армія вела тактичну розвідку по добуванню і вивченню даних про противника в районі бойових дій. Застосовувалися розвіддозор, розвідка боєм, розвідгрупа, розвідзагін, захоплення язиків, допит полонених, свідчення перекинчиків [9, № 21, 28, 32]. Особливою майстерністю відзначалися розвідники запорожців. Оперативні, стратегічні й тактичні розвіддані з Правобережжя, Слобожанщини, Залорожжя концентрувалися в гетьманському штабі.

27 червня 1677 р. І. Самойлович повідомляв царя, що для

здобуття певних свідчень про турецькі заміри він посилав у розвідку козака Василя Новака, “виходцу полку охочого піхотного Герасимова, котрий, яко знаючи турского языка и обичая, на всеедной недели нынешнего года нарочно в ту там сторону послан бил для проведывания о замышлах неприятельских” [9, с. 123]. Василь Новак поїхав з купцями до Ясс, потім, переодягнувшись в одяг чабана, прикинувся кривим калікою і ніби лікаря шукав, з людьми за Дунаєм розмовляв і вивідав, що султан іде саме під Чигирин, а вже потім, можливо, і на Київ, дізнався про кількість турецької армії.

В 1676 — 1677 рр. важливі свідчення про дії і плани татар, про становище в турецькому таборі подавали І. Самойловичу немирівський староста Стефан Куницький, кошовий Іван Сірко [9, № 1, 12] та канівський полковник Давид Пушкаренко. Компанійський осавул Іван Максимович в 70 — 80-ті рр. ніс прикордонну службу в Чигирин-Діброві й розвіддані, добуті від купців, вивідувачів, лазутчиків, язиків, тамтешніх жителів, доносив полковникові І. Новицькому [5, с. 214 — 216]. Той, одержуючи оперативну інформацію від прикордонних реєстрових полковників, обробляв добуті дані і доповідав уже свої міркування гетьманові [5, с. 152]. Захопленням язикам влаштовували перехресний допит [56, с. 499]. Факт відлову язиків згадує А.Петровський, котрий з ватагою у 1678 році захопив за Куяльником двох татар для І.Самойловича [279, с. 8].

Якщо відомостей не надходило, а потреба в них була, гетьман організовував похід розвідгрупи або розвідзагону. Так, 20 квітня 1678 р. Іван Самойлович пише листа І. Новицькому і наказує вислати козацький загін для таємного розвідування про рух турецького й татарського війська в південних степах. “Фрасуемося тым не помалу, — пише гетьман, — же самых певних вестей о том неприятелю, особливо о войсках турецьких, не маемо, где теперь обертаяются. А так жадаемо вашей милости пыльно: порадившись с товариством своим, из своей компании выберите человек двадцать, а не большей, самых певных и сведомых добре тых краев, аж под самую Тягнину наведайтися, жеби очами своими обачили, если там есть войско неприятельское, альбо нет. Для того то кажемо малую личбу люду послати, жеби всі криємо ишли, нигде себе не показуючи людем и по лисах застаючися. Пильно, пильно жадаем вашей милости — о тое. Без откладу постарайтися так

учинити. Тільки прошу, нехай истотне ісполнят тое, жеби аж там были, а не где індей... А нехай скоро і оттоль поворочаються, нигде не блукаючи” [5, с. 130 — 131]. Гетьманські інструкції розпорядчо-тактичного й планово-оперативного змісту складають невід’ємну частину мистецтва старших офіцерів.

Оперативна розвідка застосовувалася при ході безпосередніх військових дій, а також контррозвідка — оперативні дії по знешкодженню турецько-татарських розвідників, розповсюджувалася дезінформація [5, с. 237]. В стані противника знаходилася агентура. 31 липня 1676 року в універсалі І. Самойлович визнавав, що в армії П. Дорошенка у нього є “многіє певниє і зичливі особи” [5, с. 138]. Розвідка користувалася також даними сторожової і вістової служби, збираючи оперативні дані [5, с. 139]. Влітку 1672 р. І. Новицький з полком вів сторожову охорону берега Дніпра від Чигирин-Діброви аж до Пониззя, збираючи розвіддані про татар [5, с. 171]. У січні 1688 р. І. Максимович повідомляв І. Новицького, що його розвідники не знайшли слідів кримських “чатовників” (розвідників) понад дніпровим берегом [5, с. 215]. Він писав: “... ознаймуем в.м., же товариство тое, которое ходило с Паськом для перебитья шляхов неприятельских, по указу вашому панскому, до Лебедина, за Катустину Долину и за Тикичи, аж до Мушуровских пасик дотягнули, бавячися недели полторы в той дорози, тепер повернулися в Чигирин-Дуброву 29 генуария, и поведают же нигде жадного шляху не видали” [5, с. 216]. Інший загін розвідки в 6 чоловік з боку Чорного Лісу теж не знайшов “чатників” татарських.

Це був рейд невеликого загону — “польової” ватаги, очолюваної ватажником. Вона поряд з розвідкою вела бої, чинила диверсії, захоплювала язиків. Тобто вела розвідку боєм. Ватага комплектувалася по гетьманському чи полковницькому ординансу або й добровільно. Похід ватаги був ще й засобом збагачення. Ватаги влаштовували засідки на ворога, на стежках татарських чамбулів. Як діяли ватаги, свідчить опис походу паліївців у степи. Хоча на широких і просторих степах немає жодної стежинки чи сліду, як на морі, ватаги їздили степом, як битим шляхом. Щоб їх не помітили татари, довго не розводили вогонь, харчувались раз на день сухим харчем, толокном і товченими сухарями, коням не давали їржати, ховалися в очеретах та рогозах, як дикі звірі, щоб слідувати сліди,

з'їжджалися і роз'їжджалися, орієнтувалися по горизонту, сонцю, зірках, вітру, джерелах і ріках [198, с. 333].

За противником, який відступав, гетьман висилав погоню. У 1677 р. за турками, що відійшли від Чигирини, І. Самойлович надсилав загони П. Кожуховського, Ф. Мойсеєнка до Чорного Лісу й ті відбивали добро, обоз, зброю, полоняників [9, № 86, 82, 32].

Ще в першій половині XVII ст. українські козаки здобули славу в Європі як чудові піхотинці. Вони добре використовували в бою місцевість, щоб досягти успіху, зводили земляні укріплення, переборювали важкі далекі походи, виснажливу спеку й лютий мороз, брали в облогу фортеці, ходили в атаки й контратаки. Про них писали вороги: “Не один інженер дивувався, споглядаючи розташування їхніх валів, траншей, батарей, заборол... Якби вороже військо пройшло їхні перепони і ями, зламало грудьми дубові палі частоколу, пройшло бруствери і вали, то ще більшої відваги потрібно було для того, щоб здобути їх всередині [укріплень]” [205, с. 215]. Бойове мистецтво козаків наводило жах на ворогів. Лише в’їхавши на територію України, турок Евлія Челебі молився за своє життя, бо, як він пише, в боях за Азов “азнав горя від козаків і бачив, як вони б’ються та воюють” [416, с. 81]. У рукопашному бою козаки розбивали великі загони яничар, як було у 1695 р., під стінами Кизикермену [372, с. 269 — 270]. Козацька піхота під час маршу шикувалася шеренгами, виставляючи в авангарді і в ар’єргарді похідну охорону. Під час бою запорожці наступали лавою або лінією, оборонялися, шикуючись трикутником чи прямокутником [412, с. 445].

Джерела свідчать і про високі бойові якості охотницьких полків Лівобережної України у XVII ст. За своїми військовими чеснотами і структурно-управлінською системою найманці ні в чому не поступалися городовому козацтву. Матеріали архіву Іллі Новицького переконують у цьому. Якщо мобілізація реєстрового козацтва проходила повільно, особливо в екстремальних ситуаціях, то охотники були мобільніші, готові швидко вирушити на охорону кордонів, кинутися навздогін татарським чамбулам, аби відібрати награбоване: “Поки козаки городові і реєстрові з полків виберуться, ...вони, охотницькі, завжди готові на швидкі поїздки і для здобуття язика, і для першої сторожі, під час баталії перший фронт супроти ворога витримати”.

В останній чверті XVII ст. сердюки й компаніїці разом з усіма частинами збройних сил України (слобожанами, запорожцями, реєстровцями) набули значного досвіду у військовій справі та в удосконаленні військового мистецтва. Це стосується насамперед бойових дій навколо фортечних укріплень у роки російсько-турецьких воєн (1676 — 1681 та 1686 — 1700 рр.), що прокотилися Україною. Козацтво застосовувало рукопашний бій, атаку лавою, битву галасом (змішаний одинокий бій), бій розгардіашем (окремими загонами, змішаними з противником), бойовим тришеренговим строєм. Вони виснажували (вимотували) ворога сутичками і тривалим боєм, метали вогонь і запалювальну суміш на турецько-татарські лави, запалюючи живих людей. Подібні прийоми часто згадує Євлія Челебі [416, с. 227, 231].

Сердюки, як і піхотинці-козаки, успішно билися з ворогом на відкритій місцевості (з піхотою, кіннотою та артилерією) й здобували перемогу. Під час наступального бою вони шикувалися в бойові лави — однією шеренгою, або бойові лінії — розгорнутим строєм по 3-4 шеренги і, наступаючи на противника, стріляли з рушниць одночасними груповими пострілами. Щоб досягти високої щільності вогню, остання шеренга лише заряджала зброю, передаючи її для пострілу переднім лавам. Козаки дуже влучно стріляли. Альберто Віміна писав, що був свідком того, як козаки гасять кулею свічку, відсікаючи нагар мов бритвою [220, с. 71]. Під час оборони піхота з лави чи лінії швидко шикувалася трикутником і таким чином оборонялася на місці або тим-таки трикутником відступала до свого обозу “оборонною рукою”. У рукопашних сутичках з ворогом билися шаблею, келепом, ножем, ятаганом [52].

Під час другого Кримського походу, 16 травня 1689 р., у бою у Чорній Долині сердюцькі полки проявили мужність і відвагу, закривши собою кінноту в таборі, і, взявши вогонь на себе, “значний ущербом татарам завдали” [57, с. 72]. Відправлялися охотники в авангард, а також в окремі бойові загони. Два сердюцькі полки і частина компаніїців І. Новицького разом з військами Г. Косагова були відправлені під час першого походу на Крим у 1687 р. для бойових дій під турецькі фортеці на Дніпрі [424, с. 174; 30, с. 137]. Тактика піхоти була маневровою: наступ, відхід, оборона, оточення ворога, удар з тилу, удари по флангах — ось основні складові військового мистецтва козаків-піхотинців.

Та, мабуть, не будемо аж надто ідеалізувати і перебільшувати бойові якості козацтва, яке являлося легким військом, що вже в останній чверті XVII ст. не відповідало вимогам професійних армій, котрі формувалися в Європі. У великій польовій битві козаки не могли довго протистояти ні яничарській піхоті, ні панцирним підрозділам спагі, ні хоругвам польських гусар, через що мусили ставити вагенбурги і діяти від оборони. У жодній польовій битві другої половини XVII ст. і далі піхота не вистояла проти серйозного противника. Це треба визнати. Але уступаючи лінійним військам, козаки уміло застосовували винайдений гуситами вагенбург, що дозволяло їм здобувати перемоги, використовуючи прорахунки і самовпевненість противника.

Про восначальницьке мистецтво козацької старшини свідчить лист Івана Мазепи від вересня 1688 р., коли полковник Новицький готував великий похід на Очаків. Гетьман, ознайомившись з оперативно-тактичним планом Іллі Федоровича, визнав за необхідне внести власні корективи. Він пише: “З листа вашмосьциного есть нам ведомо, як маєте распорядити войска, прибивши под непріятельскіе жилища, же тисяч две оставите в табор; под город тысячу для застави, а тысячу для спустошення посаду, а другую на заставу именуєте, мы похваляем и за слушность быти уважаем, а хочаб и болше на вдар било, тоб ліпше. А ще две тысячи войска для отторнення статков назначаете, то такая махина войска на тое дело не потребна, кгда-ж тое дело можно в двоих или в трех, а найбільше в чтирох сот коней зорудовати, поневаж военная орда не маєт ходити за статками и битися там будет не з ким. Вся битва мусить быти под городом, а статки мусять быти от города отрезани и поблизу оныи на пасовисках найдоватися мають. Прето тут вам одно в таборе потреба крепости, а другое под городом на вдар отважных и добрых надобе и не дробно зготовати людей, жеби бой могл быти крепко удержанный. А кгда вашмосць зовсем як належить зготовитеся, то в Божій час, по указу монаршему и нашому ординансу, зачинайте и кончайте подлуг інформації наше намереное дело. Где мы зычим вашмосьци при добром здорови щасливого повоження и хвалебного над непріятелем звитяжства” [385, с. 444]

Означений ординанс — яскравий приклад військового мистецтва

українських козаків та їх офіцерів в умовах далекого походу з метою атакування та облоги ворожої фортеці.

Якщо турецька армія ставала наступальноспроможною і потужною завдяки татарській кінноті, то українське військо цими якостями завдячує городовій та компанійській кавалерії. Зокрема, компанійці під час боїв здійснювали сміливі атаки й контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, застосовували під'їзди й оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції противника з фронту й тилу. Досконало володіючи списом, шаблею, пістолем, гвинтівкою, компанійці сіяли паніку в яничарських корпусах і були грізними противниками татарської кінноті і турецьким спагі.

У походах кінця XVII ст. українська кіннота набула досвіду раптового форсування рік зходу і з допомогою переправ. Вона захоплювала плацдарм, охороняла його, удаваням відступом заманювала ворога в пастку, провокувала сутички. Евлія Челебі неодноразово згадує, як козаки вправно будували переправи через ріки з возів [416, с. 228 — 229]. На Дніпрі в 1677 — 1678 рр. і в 1695 — 1698 рр. використовувалася козацька флотилія з байдаків, човнів, чайок, котрі виготовлялися в Гетьманщині. Судна блокували фортеці з моря чи ріки або відрізали комунікації і переправи ворогу [84, с. 224; 9, № 35, 80]. Гетьмани виготовляли для Січі човни на Сеймі під Батурином [7, с. 260] і в Росії під Брянськом і Трубчевськом [7, с. 137 — 138].

У російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. українське козацьке військо набуло досвіду боїв за фортеці. Вивчення перебігу подій дає підстави назвати основні військові прийоми, які застосовували збройні сили України під Чигирином, Азовом, Таванню та Кизикерменом. Перш за все це масований удар по фортеці, її штурм, блокада з води, використання насипного валу, риття підкопів, закладка мін, артобстріл, часті вилазки. В 1696 р. при облозі Азова українські козаки, очолені лубенським полковим осавулом Андрієм Петровським, підкопалися під стіну, захопили канатами турецькі фортечні гармати і стягли їх до свого табору [279]. Вдале використання артилерії, уміла цілеспрямованість вогню були запорукою успіху. С. Величко пише, що під Кизикерменом у 1695 р. козацькі артилеристи не давали турецьким гарматам навіть

наблизитись до бійниць: як тільки в них з'являлися турецькі гармати, туди вже летіли козацькі ядра [57, с. 281].

При обороні фортеці (наприклад, Чигирин в 1677 — 1678 рр.) козаки намагалися перш за все завдати ворогу найбільших втрат. Для цього — виходили для атаки, лили гарячу смолу й кидали вогонь на атакуючих, вели артобстріл їхніх позицій, попереджували підкопи й порохові міни, нападали вночі на сонного ворога, “складного сну уживаючого”. Дії сердюцької піхоти в обложеної фортеці дуже добре ілюструють події Чигиринської війни 1677 — 1678 рр. та облоги Кизикермена й Таванська турками й татарами у 1677 р. Сердюки, сховавшись за мурами, мали на меті ви-

снажити ворога частими вилазками, що завдавали збитків у живій силі, тяглі й артилерії. Коли ж ворог підривав мури, то вони засипали вирви, відбивали атаки, до підкопних ям проривали нори, щоб знешкодити вибухівку. Тисяча сердюків на чолі з Я. Жеребиловським 20 серпня 1677 р. з драгунами Ф. Тумашева, прорвавши вороже оточення, увійшли до обложеного Чигирина. Вони принесли боєприпаси обложеним і стали їм підкріпленням [5, № 144]. Це був прорив оточення, підмога фортеці й порятунок обложеним. У серпні 1678 р. сердюцький полк І. Рубана у складі 867 чоловік обороняв чигиринське передмістя. У сутичках з ворогом загинув сам Рубан — йому турецький ага відрубав голову [78, с. 141 — 146]. Влітку 1697 р. сердюки Л. Шульги та інших полковників брали участь в обороні Таванська від турецько-татарської навали [57, с. 444 — 445]. Беручи участь в облозі Кизикермена й Таванська в 1695 р., сердюки і компанійці нарівні з запорожцями і городовими козаками застосовували оточення ворожих укріплень і замкнення кільця

Яничар іде на війну

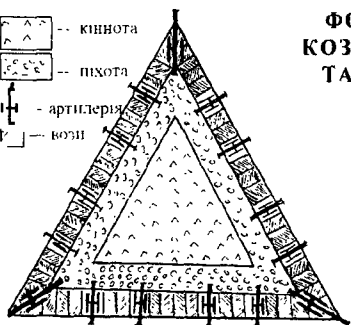
оточення обозом, спорудження системи шанців і підходів під фортецю, розвідку, інтенсивний артилерійський вогонь, атаку, штурм, підкоп, прорив оборони противника в підірваних мурах, відбиття і попередження вилазок ворога, споруджували осадну вежу, насипали під ворожими стінами високий земляний вал, з якого вдиралися до замку або вели артвогонь. Атакуючи, обов'язково несли стяги, хоругви, виставляли гетьманський штандарт, полкові прапори та сотенні значки. В уже захопленій фортеці сердюцька піхота залишалася гарнізоном, як сталося восени — взимку 1695 р. у Таванську з полком Ясиковського. Після ворога знищували його шанці, укріплення, траншеї, пагорби, фашини тощо.

Важливим елементом козацького бойового мистецтва стало використання табору — оборонного, наступального й похідного, рухомого й стаціонарного, прямокутного, трикутного й круглого. Ще Боплан писав, що під прикриттям табору сто козаків не бояться і тисячі поляків [205, с. 303]. Табір — це вагенбург, запозичений у гуситів і переданий українцям через князів Федора Острозького та Зигмунта Корибутовича. Його застосовували поляки, хорватські та боснійські граничари, молдовські та валаські гайдуки і арнаути, донські та гребенські козаки й інші легкі формування проти сильнішого противника, щоб урівняти шанси. Отже, табором називали укріплення з возів різних розмірів, за яким ховалася жива сила і артилерія. Укріплення могло мати вигляд чотирикутника, півмісяця, трикутника, кола, овалу. В російсько-турецьких війнах табір використовували під час походу армії Самойловича й Ромодановського під Чигирин у 1678 р. Цей табір, спочатку наступальний, а потім оборонний, описав поляк-очевидець Самуель Проський [445, с. 373]. Зразком похідного може служити табір, описаний Патриком Гордоном під час Кримських походів. Це гігантський прямокутник, що мав версту в ширину і дві в довжину. У центрі розташовувалися піхотні полки, що закривалися з флангів возами. За обозом — ліворуч і праворуч — стояла артилерія, а закривала обидва крила кіннота. Оборонний, похідний і наступальний табори давали змогу вести активні бойові дії при мінімальних втратах [424, с. 174; 30, с. 137].

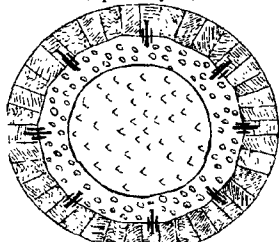
Запорожці в оборонному таборі, підкотивши вози дуже близько (іноді перекинувши їх), зв'язували колеса ланцюгами, а голоблі

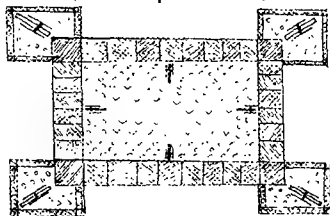
ФОРМИ КОЗАЦЬКО ТАБОРУ

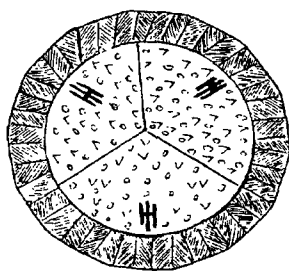
Оборонний трикутний табір
(триангула)

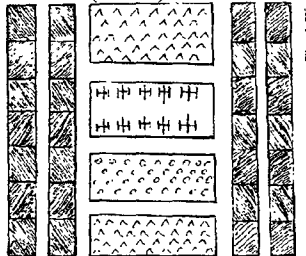
Оборонний циркуляційний
(концентричних кіл)

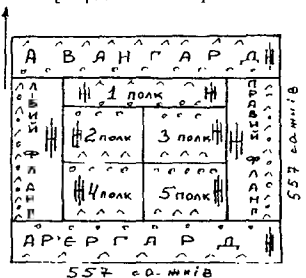
Оборонний чотирикутний
(фортечного, солюницького типу)

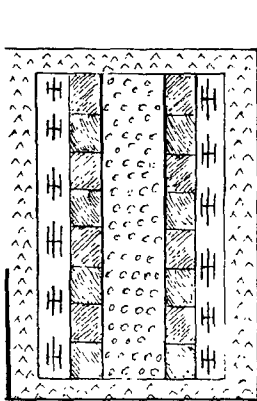
Оборонний змішаний, кругом
(башта)

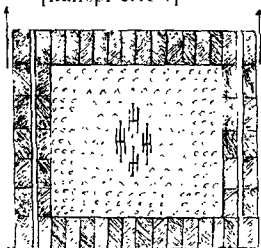
Рухомий похідний табір Г. Ромодановського та І. Самойловича у 1677 році
[Гордон, с.122]

Батальйонне каре другого
Кримського походу 1689 року
[Байер, с.134]

Похідна колона
першого
Кримського
походу
1687 року

Рухомий похідний табір
Г. Ромодановського
та І. Самойловича у 1678 році
(за Яном Гінським)

виставляли проти атакуючого ворога [412, с. 443 — 444]. Під час облоги фортець теж розташовувалися табором. У 1696 р. корпус Якова Лизогуба стояв під Азовом окремим табором, з якого і завдавав ударів по фортеці, надійно ховаючись потім до таборових укріплень. Цей табір було обнесено ще й земляним валом [287, с. 96]. Турок-очевидець писав, що в полі козаки теж загороджують свій стан з'єднаними вколо возами, позаду яких розташовують стрільців з рушницями. Рухаючись табором, можна було наблизитись впритул до позицій ворога (як у боях під Чигирином 1678 р.) і, завдаючи йому ударів, відтіснити, розгромити. Якщо табір потрапляв в оточення, козаки засипали вози землею, створюючи високий вал, рили рів, шанці, тобто перетворювали табір у фортецю і чекали підмоги.

Цікаві й цінні свідчення про спорудження козаками табору і бій в ньому неодноразово подає в щоденникових записах Евлія Челебі. З його слів, одного разу козаки в степу вишикували до 50 тисяч возів у вигляді тісного кільця дуже щільно віз до воза, зв'язавши їх ланцюгами. Потім вирили 3 ряди ровів і землею засипали вози, поставивши на валах 40 гармат, весь табір обставивши частоколом та іспанськими рогатками [416, с. 221]. Кілька днів облоги не дали туркам успіху, а козаки, зібравшись з силами і відпочивши, вчинили атаку з табору. Спочатку вийшли священики і, читаючи Євангеліє, освятили й окропили місце бою. Потім виступила й вишикувалася піхота ланцюгами, а позаду за ними на ланцюгах тягли заряджені гармати. За ними йшла кіннота. Коли вдарили в барабани і заграли сурми та флейти, розпочався козацький наступ, і, зі слів очевидця, туркам і татарам мало не здалося — витримати такий натиск практично було неможливо [416, с. 226, 230 — 231].

Таким чином, і воєнне мистецтво козацьких формувань останньої чверті XVII ст. за стратегічними, тактичними та військово-практичними характеристиками не поступалося європейським арміям. Роль такого війська в бойових акціях мала бути визначальною і провідною, що покажемо далі на конкретних історичних фактах.

**РОЗДІЛ
ТРЕТІЙ**

**УКРАЇНСЬКО-
РОСІЙСЬКІ
ТА
ТУРЕЦЬКО-
ТАТАРСЬКІ
СТОСУНКИ
В
МІЖДЕРЖАВНОМУ
І
МІЖНАРОДНОМУ
КОНТЕКСТІ**

3.1. Українське питання в системі європейської політики

Російсько-турецькі війни останньої чверті XVII ст. та активна участь у них українських козацьких формувань обумовлювалися і відбувалися в складній міжнародній та міждержавній обстановці не лише в Середньо-Східній Європі, але і в цілому континентально. Вони тісно вплелися в контекст єдиного світового історичного потоку, стали невід'ємною частиною загальнолюдської метрики. В цей час Україна (як територія), безпосередньо чи опосередковано, вільно чи невольно, через участь у політичній, дипломатичній чи військовій боротьбі, через перерозподіл її земель між сусідніми країнами, втрапила в сферу інтересів європейських політиків й була задіяна в творення принципово нової геополітичної ситуації, причетна до виникнення нової розстановки міжнародних сил в Східній Європі [260, 261]. Наразі наша мета вчинити спробу теоретичного реконструювання міжнародно-правового статусу України.

Ще від революційних подій середини XVII ст., часів Хмельниччини, з невідомої, занедбаної східно-кресової провінції Речі Посполитої вона перетворилася в настільки потужну, незалежну політичну силу, що з нею мусили рахуватися всі учасники східно-європейського міждержавного співробітництва: не лише найближчі — Москва, Порта, Ханат, Річ Посполита, Молдавія, Валахія, Бранденбург, Швеція, а й віддаленіші — Австрія, Франція, Англія. На відміну від XVI і початку XVII ст., коли козацтво на міжнародній арені репрезентувало Річ Посполиту, в цей час воно вже представляє власне Україну-Русь. Щоправда, в 70-х рр., після Руїни, незалежність в зовнішній політиці українських урядів та станово-територіальних суб'єктів катастрофічно скресла, змінімалізувалася до решти, а з падінням у 1676 р. Петра Дорошенка практично зникла зовсім. Уряди І.Самойловича та І.Мазепи, поступово ставши сервілістичними апологетами самодержавства, фактично попливли фарватером московської політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), а землі України стали розмінним пішаком на шахівниці політичних ігор сильних східно- і -західноєвропейських держав-союзниць та держав-суперниць.

Польський історик Збігнєв Вуйцік [440] вважає, що Україну останньої чверті XVII ст. уже можна зовсім не зараховувати до партнерів у боротьбі за гегемонію в Середньо-Східній Європі. Дозволимо собі не погодитися з думкою поважного дослідника. На наш погляд, факти лише військової історії означеного часу переконують у протилежному: позиція українських урядів — П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, хоч і була залежною від Порти чи Москви, до певної міри ще впливала на дії всіх учасників процесу, її враховували, з нею рахувалися, а іноді навіть мусили її виконувати і Росія, і Польща, і Порта з Ханатом. Від зовнішньополітичних моделей українських політичних суб'єктів щодо сусідніх монархів-протекторів ще залежала структура регіональної рівноваги Східної Європи. Кого вони підтримували (добровільно чи не зовсім, особливо збройними силами), той перетворювався в домінанта (наприклад, Москва), а кого ні, з ким воювали — той послаблювався (як Порта чи Польща). Українці на той час ще виступали не лише об'єктом, але й суб'єктом міжнародного права (укладали міждержавні Конотопські та Коломацькі статті, брали участь у переговорному та дипломатичному процесі тощо). Отже, цілком відкинути роль України, як то пропонує Збігнєв Вуйцік, не можна. Вона ще не стала ні ізгоем в міжнародній політиці, ні цілком нівельованим додатком до території Московщини чи Речі Посполитої.

Але мусимо наголосити, що багатовекторність зовнішньополітичних устремлінь власне українського козацтва (за регіонами) та зверхників козацької держави, протистояння гетьманатів спонукала і спровокувала багатовекторність у ставленні до українського питання, впровадженого у практику тодішніх міжнародних відносин. Українська проблема також детермінувалася перманентною зовнішньою військовою ескалацією та прагненнями місцевої еліти до міжнародно-правового утвердження (легітиматії) власних державницьких замірів.

Щоправда, маємо визнати, що внутрішня дихотомія, роздвоєння і навіть розтрощення в політичних орієнтирах українських політиків та козацьких інтелектуалів того часу (як і тепер) не є випадковою і лише їх бідую. Споконвіку Україну розділяли внутрішні кордони, котрі розкраювали її тіло і мозок: культурні, цивілізаційні, геополітичні, географічні (Схід — Захід), релігійні (християнство різних

конфесій — іслам), економічні, політичні, мовні, етнічні та господарські.

Остання чверть XVII ст. являється переломною історичною епохою не лише для України (Руїна, політичне підбиття Гетьманщини Росією, переділи її територій, діяльність Дорошенка, Сірка, Мазепи, Петрика, численні військові акції), але і для всієї Східної Європи. Подальші політичні, господарські, соціальні та культурні перетворення, які відбувалися згодом в країнах регіону, спричинялися подіями означеного часу і найперше — боротьбою за володіння українськими землями. В чому не останню роль відігравав і український народ та його збройні сили. Активна участь козацького війська в першій та другій російсько-турецьких війнах обумовлювалася тісною заангажованістю українських земель в міждержавних та міжнародних відносинах. Адже саме в останній чверті XVII ст. остаточно сформувалася єдина загальноєвропейська система міжнародних стосунків, що характеризується взаємопов'язаністю та взаємозалежністю держав-учасниць європейського історичного процесу. Від Вестфальського миру 1648 р. до Німвегенського миру 1679 р. Східна і Західна Європа стали єдиним цілим. А до 1700 р. вони вже виступали і діяли в спільному руслі світового поступу.

В останній чверті XVII ст. безпосередньо України чи українських земель стосувалися такі міжнародні та міждержавні угоди як: Конотопські пакти 1672 р. (Україна — Росія), Буцацька угода 1672 р. (Порта — Польща), Журавненський мир 1676 року (Річ Посполита — Туреччина), Бахчисарайський мир 1681 р. (Росія — Порта — Ханат), Коломацькі статті 1687 р. (Москва — Гетьманщина), Карловицькі угоди 1699 р. ("Священна ліга" — Порта), Константинопольський мир 1700 р. (Росія — Порта). Об'єктом переділів та перерозподілів ставали Лівобережжя, Правобережжя, Східне і Західне Поділля, Запорожжя, Пониззя [33, 100, 375].

На українських землях концентрувалися політичні, військові, стратегічні та економічні інтереси не лише ближніх держав (Московії, Речі Посполитої, Порти з Ханатом, Швеції, Австрії та Бранденбургу), але опосередковано через них і віддалених країн Західної Європи — Франції, Англії, Голландії і навіть Іспанії (через Габсбургів). До певної міри впливали на ситуацію в Україні і держави-

маргінали — Молдова, Валахія, Трансильванія, Ліфляндія, Курляндія. Як приклад можемо навести факти спроб Молдовського князівства у 80-х роках накинати козацтву своїх гетьманів, — Г. Дуку, С. Лозинського (Стецика), Т. Кутинського (Барабаша), — й створити субрегіональний гетьманат власної протекції [Див., наприклад, статтю Тараса Чухліба “Ставлення турецького султана в Україні молдавський господар Григорій Дука (1681 — 1683 рр.)” в “Київській старовині”, 2002 р., № 4, с. 126 — 140].

Загалом же, щодо рівня значення для української історії, країни-учасниці міжнародних відносин останньої чверті XVII століття можна розподілити на три групи.

1. Держави, котрі безпосередньо боролися за українські землі, воювали за них, ділили та пригнічували їх. Це — Московське царство, польсько-литовське королівство Річ Посполита та султанська Османська Порта: так званий “трикутник смерті”.

2. Держави, які підтримували перших, впливали на них, зіштовхували чи провокували їх, розмінювали власні інтереси “українською картою” — Кримський Ханат, Бранденбург, Швеція, Австрія.

3. Держави, які віддалено стояли від України, але опосередковано діяли і на першу і на другу групу країн дипломатичними засобами — власне Франція (на Польщу і Туреччину), Англія (на Туреччину), Голландія та Іспанія (залежно від обставин).

Відтак, розглянемо провідні напрямки зовнішньої політики названих країн, означивши місце і роль в ній українських земель.

Після об’єднання у 1654 р. гетьманату Богдана Хмельницького з **Московською державою** розстановка політичних сил в Східній Європі та їхній баланс різко змінилися. Союз Росії і України привів зокрема до посилення відсічі турецько-татарській експансії в цьому регіоні. Завдяки козацькому війську мілітарна потуга Москви зросла до 200 тисяч і її армія стала найбільшою в Європі. Події 1654 р. спричинили принципово нове міжнародне тло, а в самій Україні спровокували біполярну і навіть триполярну зовнішньополітичну орієнтацію соціальної еліти.

Становище України в складі Росії до кінця XVII ст. було дуже схоже на васалітет Криму в складі Туреччини [83]. Обидва соціуми були мілітаризованими, залежними від військової служби на користь сюзерена, прикордонні в складі імперій, мали більш давні історичні

традиції і державницькі корені за своїх протекторів, котрі постійно конфронтували, діяли в одному міжнародно-правовому полі. Щоправда, в російсько-українських стосунках українська сторона тривалий час виконувала роль суб'єкта міжнародного права, коли між царським урядом і Військом Зпорозьким укладалися договірні артикули. Тобто Московські (1665), Глухівські (1669), Конотопські (1672), Коломацькі (1687) угоди-конституції [418]. Українська дипломатія брала також участь у переговорах в Бахчисараї про мир, з нею консультувалися московські зверхники щодо важливих політичних, дипломатичних і військових питань регіону. В політичній думці козацьких інтелектуалів ще нуртували ідеї не лише автономії, федерації і навіть конфедерації через прийняття протекцій геополітичних сусідніх монархій, але й самодостатності та незалежної державності.

Метою зовнішньої політики Москви у другій половині XVII ст. була Прибалтика, де її інтереси конфронтували з Бранденбургом, Швецією та Річчю Посполитою, а також інкорпорація України, проти чого виступали Польща, Туреччина, Крим та Австрія. Протидіяли посиленню Московщини на сході Європи також Англія, Франція та Голландія. Постійних союзників чи друзів у зовнішньополітичних акціях тогочасна Росія не мала, окрім лівобережної Гетьманщини, звичайно ж. Навіть у війні з Портою 1676 — 81 рр. Річ Посполита не підтримала царський уряд [439]. Саме в останній чверті XVII ст., завдяки об'єднанню зі збройними силами України, остаточно сформувалися основні напрямки зовнішньої політики Москви на півдні та південному сході Європи. Вони полягали в наступному: а) інкорпорація всіх українських земель; б) поділ Османської імперії та вихід у Чорне і Середземне море; в) ліквідація гегемонії Речі Посполитої, поступове її ослаблення та загарбання. Власне до кінця XVIII ст. ці завдання вповні зреалізувалися царським урядом, а поставлено їх — саме в означений час.

Від 1654 р. Московська держава повела активну боротьбу за Україну не лише зі своїми суперниками, але й з самими українцями, розмінюючись їхніми землями під час поразок та тимчасових відступів. Спочатку військове протистояння йшло з Річчю Посполитою, етапами якого стали Віленське перемир'я 1656 р., Андрусівське перемир'я 1667 р. та “Вічний мир” 1686 р. [283]. Важливо

наголосити, що умовою союзу проти Порти під час підписання в Москві “трактату Гржимутовського” Росія ставила лігітимізацію за нею прав на українські землі [429].

З 1674 і до 1700 року Московська держава перманентно веде війну з Османською імперією за Україну. Хоча офіційно початком першої російсько-турецької війни вважається 1676 р., фактично вже від січня 1674 р., коли полки гетьмана Івана Самойловича і боярина Григорія Ромодановського здійснили походи на Правобережжя, військовий конфлікт розпочався. При цьому в очах і Польщі, і Туреччини Росія виглядала агресором, адже за Андрусівським перемир’ям вона визнала Правобережжя польським і мала дотримуватись норм міжнародного права. То вже воля внутрішніх та зовнішніх чинників, об’єктивних і суб’єктивних факторів та політична безвихідь примусили поляків 1672 р. укласти майже капітуляційну Бучацьку угоду, віддавши той край туркам [438]. Тому, розпочинаючи походи на Правобережжя, Москва ризикувала спровокувати проти себе не лише Порту і Ханат та їх союзника гетьмана П.Дорошенка, але й Річ Посполиту [111]. Щоправда, старшинська еліта з оточення гетьмана І.Самойловича підтримувала позицію царського уряду, бо для українців це була справедлива боротьба проти інтервентів (турецьких і польських) в союзі з російським військом. Щодо українських земель, Московське царство уклало з Османською імперією Бахчисарайський мир 1681 р., Карловицьке перемир’я 1699 р. та Константинопольський мир 1700 р.

Принагідно зазначу, що російсько-турецький конфлікт ускладнювався для Москви в зовнішньополітичному аспекті війною з Китаєм на Далекому Сході 1685 — 1689 рр., що завершився Нерчинським трактатом 1689 р., а також династійною боротьбою у 1682 — 1689 рр. між Нарішкініми та Милославськими, між Софією і Петром, що власне теж впливало на перебіг подій в Україні [35]. В цілому ж для Росії остання чверть XVII ст. стала порогом, переступивши який, вона швидко пішла до гегемонії в Східній Європі, саме завдяки потузі приєднаних українських земель.

У Речі Посполитій, як і в Московського царства, провідними напрямками зовнішньої політики були боротьба за українські та прибалтійські землі. В Україні її територіальні зацікавлення

наштовхувалися на протидію Росії, Криму і Туреччини. А на Балтиці — Бранденбургу, Швеції і Росії. Тобто Москва для Польщі ставала подвійним суперником (як і навпаки — Польща для Москви). Тому в боротьбі з Бранденбургом і Швецією Річ Посполита знайшла друга і союзника в особі короля-сонця Людовика XIV (Франція), а проти Туреччини виступила в союзі з Австрією, при цьому теж покладаючись на Францію, яка мала певний вплив на Османів ще з часів спільного протистояння гегемонії Габсбургів. Щодо Москви і зайнятих нею українських земель, польський уряд апелював, як не дивно, до Порти та Ханату — вороги ворогів ставали тимчасовими друзями. Означений час для шляхетської республіки — період посиленої дипломатичної активності, яка базувалася на засадах поліваріантності.

Переломним моментом польського союзу з ханом і султаном стало Андрусівське перемир'я: мусульманські державці не могли допустити спілки Росії і Польщі — нової християнської потуги в Європі проти себе (стара вже існувала як факт союзу Венеції та Австрії) [438]. Завдяки протурецькій політиці українського вілайету правобережного гетьмана Петра Дорошенка, що виступав суб'єктом міжнародних відносин і продовжував розпочату ще Б. Хмельницьким війну з Річчю Посполитою, Порти і Крим за підтримки Дорошенка здійснили у 1672 р. похід на Ляхистан і захопили Кам'янець-Подільський. 16 жовтня 1672 р. поляки змушені були укласти в Бучачі угоду з Туреччиною, віддавши їй Східне і Західне Поділля та сплатити контрибуцію [432]. Сейм не ратифікував угоди і, продовживши війну, польська армія Яна Собеського під Хотиним 11 листопада 1673 року завдала турецько-татарському війську рішучого розгрому.

Ставши королем Речі Посполитої, Ян III Собеський оголошує новий, *батійський* зовнішньополітичний курс [437]. Його мета — в союзі з Францією і Швецією вдарити проти Бранденбургу, забравши в нього герцогство Прусію, одночасно скінчивши на півдні війну з Османською імперією ціною розміну українськими землями. Одружений на французенці Марії-Казимірі (Марисеньці), Ян III цілком потрапляє в фавор зовнішньополітичних орієнтирів Людовика XIV, шукаючи в нього допомоги, підтримки і союзу. Підпоряд-

ковуючись логіці взаємин, Яном III укладається 11 березня 1675 р. таємний Яворівський польсько-французький пакт проти Бранденбургу. За нього Франція обіцяє Польщі підтримку проти Туреччини в боротьбі за повернення втраченої України. Щоправда, її відвоювання довелося відкласти далі на майбутнє: підписаний 17 жовтня 1676 р. з Портою Журавненський мир лише *de facto* і *de jure* підтвердив артикули Бучацької угоди 1672 р. На цей день Порта вже оголосила війну Москві за втручання в справи вілайету — Правобережної України та інтернування Дорошенка, котрий узаконив васалітетні стосунки з султаном. До Стамбулу призначено повноважне польське посольство на чолі з холмським воєводою Яном Гнінським. Весною 1677 р. (4 березня) Річ Посполита укладає нову таємну угоду проти Бранденбургу, на цей раз зі Швецією, при підтримці Данії та Голландії. Як плата — союзники обіцяють підтримувати Польщу проти Росії і Туреччини в поверненні українських територій [439].

Привілейована, елітарна верства суспільства, — магнати і шляхта, — вчинила опозицію балтійській політиці Яна III, виступивши за союз з Австрією і Росією проти Порти, за повернення втрачених маєтків на Правобережжі та Поділлі. В складній внутрішньополітичній ситуації король, за словами дослідника Т.В. Чухліба, “шукає з українцями втрачений мир”: підтримує козацькі формування, надає воєначальницькі (гетьманські та полковницькі) повноваження козацьким ватажкам — Куницькому, Могилі, Палієві, Самусю [14, 16, 59]. 1682 р. з новою силою спалахує австро-турецька війна, якою вирішила скористатися і Польща. У знаменитій Віденській битві у вересні 1683 р. австро-польські війська (до складу яких входив і козацький корпус з Лівобережжя та Правобережжя) завдали туркам нищівної поразки і поклали початок формуванню нової антиосманської коаліції. Вона могла скластися лише завдяки черговому розміну українськими землями і найперше — з Росією.

За допомогою, підтримкою і посередництвом Австрії, котра виявляла особливе зацікавлення в створенні протитурецької Ліги, у 1686 р. в Москві уряд Софії Олексіївни (що стало його найбільшим зовнішньополітичним успіхом) та уповноважений Яна Собєського посол Гржимутовський підписали “Вічний мир”, котрий власне

підтвердив артикули Андрусівського перемир'я, задекларувавши окрім того вічний союз Москви і Варшави проти Стамбулу Бахчисараю [25, 35, 195].

Керівники держав Середньо-Східної Європи

Україна (гетьмани)	Росія (царі)	Річ Посполита (королі)	Крим (хани)	Порта (султани)
Іван Самойлович (1672 — 1687) Іван Мазепа (1687 — 1709).	Романови: Олексій Михайлович (1645 — 1676) Федір Олексійович (1676 — 1682) <i>Синько-Іванів</i> Софія - регент (1682 - 1689). <i>Царі</i> — Іван IV (1682 - 1696) Петро I (1682 — 1725).	Міхал Вишневець- кий (166 1673) Ян III Собеський (1674 — 1696) Август II Сильний (1697 1706, 1709 1733).	Гірей: Селім (1670 — 1677; 1684 — 1689; 1692 — 1698, 1702) Мурад I (1677 — 1683) Хаджі II (1683 — 1684) Саадет II (1689 — 1692) Давлет II (1698 — 1702; 1703 — 1713).	Осман: Мехмед IV (1648 — 1687) 1058 — 1099pp. хіджри: Сулейман II (1687 — 1691) 1099 — 1102 рр. хіджри: Ахмед I (1691 — 1695) 1102 — 1106 рр. хіджри: Мустафа II (1695 — 1703) 1106 — 1115 рр. хіджри.

І знову святість союзу скріплено розміном українських земель. — Києва, Київщини, Лівобережжя і Запорозжжя, які закріплювалися польською стороною за Москвою “на вічні часи”. Царизм гарантував полякам Правобережжя і Поділля, які вони спільно відвоюють у Порти. Цим самим Москва зневажила пункти Бахчисарайського миру, за якими вона вже визнала означені українські території за Османською імперією, — легко віддавати те, що тобі не належить. І, нарешті, у тривалому протиставленні

Москви і Варшави за Україну “Вічний мир” означав остаточний програв Польщі. Компенсацією стало хіба що повернення шляхетською республікою в результаті тривалих війн “Священної ліги” і безславних походів Яна III і Станіслава Яблоновського в Молдову та на Поділля, втрачених в Журавному земель Правобережжя і Брацлавщини та Кам’яця [58].

Загалом же результатом подій останньої чверті XVII ст. для Речі Посполитої стала втрата нею гегемонії в Східній Європі, цілковите ослаблення мілітарної, господарської і політичної сили та початок спаду, руху вниз, який менше ніж за сто років завершився втратою державності — поділами Польщі. І першою причиною в цьому ланцюгу стоїть виснажлива боротьба за Україну і втрата українських земель саме в період, який ми розглядаємо.

Щодо становища третього найближчого учасника боротьби за Україну — **Османської імперії** та її васала Кримського ханства — скажемо детальніше в наступних підрозділах. Наразі ж зупинимось лише на зовнішньополітичній заангажованості цих держав навколо українського питання в загальноєвропейському контексті. На другу половину XVII ст. припадає частковий мілітарний і політичний ренесанс Османської імперії завдяки реформам візирів з родини Кепрюлю: Мехмеда, Ахмеда, Кара-Мустафи і Хусейна. Знову над Європою насунулася Османська загроза. Адже на відміну від XVI ст., епохи Сулеймана Пишного, на Дунайщині зміцніла Австрія, взявши в союзники Річ Посполиту, а на північному сході — Москва, — завдяки союзові (чи протекторатові) з Україною. Проте всю другу половину XVII ст., і особливо останню чверть, Порта сконцентрує увагу не в Азії чи Африці, а саме в Європі, і в основному на Балканах, Подунав’ї та в Україні — на Поділлі і Правобережжі, претендуючи на підбиття Києва і Лівобережжя. Тобто Україна виступає самостійним об’єктом зовнішньополітичних замірів Османів. Головними ворогами і суперниками Стамбулу на Дунаї стали Австрія і Венеція, а в Україні Річ Посполита і Московське царство, яке доти ніколи не воювало з Портою, а відтак розпочало довгу низку війн, що тривали від 1676 р. і до 1918 року (з перервами, звичайно ж) [109]. Друзями, союзниками чи тимчасовими симпатиками Порти в її східноєвропейських мілітарних візіях були Франція (в боротьбі з Габсбургами), Англія і

Голландія, — зацікавлені в турецьких ринках. Вони погоджувалися на інтервенцію Османської імперії в Україні за спокій в Середземномор'ї і за відвернення австрійських Габсбургів від проблем Заходу.

Причиною посиленої уваги Порти до України було не лише її вигідне стратегічне положення і торгові шляхи, але і стратегічні наміри щодо Османів з боку європейських зверхників. Затягнення турків у боротьбу за Україну за умови, коли Польща і Московія видихнулися у взаємній борні, а козацтво, — головна сила, що півтора століття заважала Туреччині господарювати в турецькому озері (Чорному морі), — шукало допомоги Порти (Дорошенко, Сірко, Брюховецький, Многогрішний, Ю. Хмельницький), — хто міг устояти перед такою спокусою. Тим більше, що шведи, союзники Франції (стратегічного партнера Османів), готові були ділити польські і московські території.

Весь хронологічно означений історичний період Порти провела в безкінечних війнах як за розширення кордонів імперії, так і за збереження завойованого від посягань європейських держав та Ірану. Дуже часто на догоду власним амбітним інтересам султанський уряд розмінювався і українськими землями. За 25 років Стамбул п'ять разів ділився Україною з Росією та Польщею: в Бучачі (1672), Журавні (1676), Бахчисараї (1681), Карловицях (1699) та Константинополі (1700) [364, 365, 420, 433]. За цей же час Порта воювала в Європі з Венецією (1664 — 1669), Польщею (1672 — 1676), Росією (1676 — 1681), Австрією (1682 — 1684), “Священною лігою” — Росією, Австрією, Польщею, Венецією, римською курією — (1684 — 1700). Перемоги 60 — 70-х років окрилювали Османську імперію, провокували до нових агресивних дій. Але в ейфорії загарбницьких планів її уряд не зважив на початок кризи внутрішньої соціально-економічної та військової системи і посилення блоку Польща — Австрія та Росія — Україна. До тям його привів Карловицький конгрес (Північна Сербія), де 26 січня 1699 р. монархи, союзники по Лізі, здійснили перший поділ Османської імперії. Саме від того часу гегемонія Порти скресла і розпочався занепад її політичної могутності, мілітарної сили та провідної ролі в Середньо-Східній Європі, в чому не останню роль відіграли і збройні сили України.

Протегований Портою **Кримський ханат** теж пережив у другій половині XVII ст. політичний розквіт. Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці і міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року. Сталося це після підбиття під владу хана найпотужнішої татарської буджацької орди та після внутрідержавних реформ великого візира Ханату Сефар Газі-аги. Названий час — найвища точка, апогей зовнішньої активності Криму, котрий був до решти заангажований в міждержавні конфлікти саме за Україну. Татарські політичні зверхники, воєначальники та військові підрозділи взяли найактивнішу й безпосередню участь в українсько-польській, російсько-польській, польсько-шведській, польсько-турецькій і російсько-турецьких війнах, відігравши в них не абияку роль каталізатора політичних та військових пристрастей.

Ханат активно втручався в політичну боротьбу між самими українськими діячами, висуваючи в гетьмани чи підтримуючи Петра Суховія, Т. Сулименка (Сулимку), Савченка, Петра Іваненка (Петрика), Івана Багатого [13, 245, 270], ведучи переговорний процес в Бахчисараї, укладаючи угоди з І. Самойловичем, обмінюючись полоняниками за І. Мазепи тощо. Тобто основи українсько-татарських стосунків були цілком секулярні, а не сакральні, як українсько-московські. Але підбитий Туреччиною, Ханат занепадає разом з нею і згодом стає жертвою чергового поділу імперії, що правда, вже наприкінці XVIII ст. [193].

Означеними державами окреслюється коло найближчих і найактивніших учасників боротьби за українські землі і впливу на них. Решта діяли опосередковано. Для ерцгерцогства **Австрії**, як провідної частини Священної Римської імперії, основними ворогами цього часу були: на Заході — Франція Людовика XIV, котра мала претензії на престол іспанських Габсбургів, а на південному сході Європи — Османська імперія, каменем спотикання з якою стали Угорщина, князівство Трансильванія (Семиграддя) та Славонія.

Погодившись у 80-х роках на розподіл українських земель між Річчю Посполитою та Московською державою, Габсбурги здобули собі в особі цих країн союзників у боротьбі з Портою, надійно забезпечивши їхніми арміями південно-східний фронт, зосередив-

шись на Дунаї та Балканах. Саме дії союзників (у тому числі й козацькі війська І.Самойловича, І.Мазепи, С.Палія), які відволікли сили татар і турків в Україні, дозволили австрійцям здобути перемоги під Віднем (1683), Будою (1686), Мохачем (1687) та Зентою (1697). Воюючи одночасно з Францією на боці Аугсбургської ліги, Австрія всі надії на підтримку проти Туреччини покладає саме на Польщу та Росію, в складі армій яких діяли і українські козацькі формування [25]. Одержавши в Карловицях жадані Семиграддя, Угорщину і Славонію, Австрія перетворюється на потужну політичну силу в Середньо-Східній Європі, котра протистоятиме Росії аж до поразки у Першій світовій війні в листопаді 1918 р.

Надзвичайно оригінальна метаморфоза відбулася в досліджуваний період ще з однією державою регіону — курфюрством **Бранденбурзьким**. До Вестфальського миру 1648 р. це було другорядне німецьке князівство, але від того часу його політичне значення почало зростати і особливо в останній чверті XVII ст., привівши зрештою до утворення разом з герцогством Пруссією у 1701 р. нової держави — королівства Пруссії, котре згодом залізом і кров'ю об'єднає німецькі князівства в сталевий другий рейх.

Бранденбурзькі Гогенцоллерни скористалися війнами Росії і Польщі за Україну для посилення впливу і могутності в Прибалтиці. Причому завжди — і тоді, і після — вони загравали і з українськими політиками, обіцяючи їм зовнішню підтримку як проти Польщі, так і проти Росії. Означене засвідчують дипломатичні контакти між обома сторонами від часів посольств Б.Хмельницького до місії В.Капніста в Берлін у квітні 1791 р. Тобто українська карта завжди була під рукою у Гогенцоллернів, власне аж до Першої світової війни.

В 1672 — 1679 рр. Бранденбург був зайнятий війнами з Францією та Швецією, але не забував про послаблення Москви і, особливо, Речі Посполитої, король котрої Ян III кинув всі сили на приборкання загарбницьких планів Берліна, уклавши яворівські та гданські пакти з Францією і Швецією. Тому дипломатія Фрідріха-Вільгельма на сході всіляко заохочувала конфлікт Порту, Польщі та Москви за Україну, створюючи тим часом потужну, добірну 20-тисячну армію, котра і стала в 80 — 90-і рр. інструментом здобуття гегемонії в

Прибалтиці і створення Фрідріхом III (I) Пруського королівства, допоки головні суперники, об'єднавшись у "Священну лігу", воювали з Туреччиною за повернення та розширення володінь в Україні. Тобто піднесення Пруссії в кінці XVII ст. не безпідставно криється і в політичних маніпуляціях та рокіровках українським питанням того часу [25,35].

Північноєвропейське королівство **Швеція** головні геополітичні інтереси концентрувало в Прибалтиці, маючи на меті перетворити Балтійське море у внутрішнє (*Dominium Maris Baltici*). Його зацікавлення зіткнулися з протидією Польщі і Росії, з якими Швеція воювала і уклала Олівський (1660) та Кардиський (1661) мир. В 70-х роках до ворожого табору приєднався ще й Бранденбург. Щоб підважити їх, шведська дипломатія використовувала і українську (чи як тоді писали — козацьку) проблему. Українська політична еліта намагалася теж залучити Швецію до вирішення державних проблем, що підтверджують відомі українсько-шведські контакти від повноважного посольства Петра Дорошенка 1656 р., котре, щоправда, не досягло мети, до союзу Мазепи та Карла XII у 1708 р.

Намагаючись послабити Москву та Річ Посполиту на Балтиці, шведська державна верства всіляко заохочувала турків, татар та козаків до війн з ними, в свою чергу обіцяючи полякам та московитам дипломатичну підтримку в розподілі українських земель. Тобто, хоч і опосередковано, позиція Швеції (активна чи пасивна) впливала на інтенсивність військових і політичних подій в Україні останньої чверті XVII ст. Що ж до самої Швеції, то після смерті Карла XII її гегемонія на північному сході Європи зникла, поступившись місцем Росії та Пруссії.

До певної міри на хід російсько-турецьких конфліктів останньої чверті XVII ст. впливали і події в країнах-маргіналах Середньо-Східної Європи, а також їхня позиція щодо великих держав, під протекторатом яких вони знаходилися. Маємо на увазі герцогство Курляндію, князівства Молдову, Валахію і Трансильванію. Вони, як і Україна, виступали переважно об'єктами міжнародних стосунків, а тому лише через це могли спричинитися до якихось змін в міждержавних системах та в розстановці політичних сил. Наприклад, боротьба за Семиграддя викликала австро-турецький конфлікт, як

Керівники держав Західної Європи

Австрія (імператори)	Англія (королі)	Бранденбург (герцози)	Голландія (штадтальтери)	Данія (королі)	Іспанія (королі)	Франція (королі)	Швеція (королі)
Леопольд I 1658 — 1705	Карл II Стюарт 1660 — 1685. Яків II Стюарт 1685 — 1688. Вільгельм Оранський 1689 — 1702.	Фрідріх- Вільгельм 1640 — 1688. Фрідріх III 1688 — 1713 (з 1701р. як король Пруссії Фрідріх I).	Вільгельм III Оранський 1672 — 1702 (з 1689 р. — король Англії).	Християн V 1670 — 1699. Фредерік IV 1699 — 1730.	Карл II 1665 — 1700.	Людвиг XIV 1643 — 1715.	Карл XI 1660 — 1697. Карл XII 1697 — 1718.
Габсбурги	Стюарт. Оранські	Гогенцол- лерни	Оранські	Ольденбурги	Габсбурги	Бурбони	Піталы- Цайбюкжени

результат — створення “Священної ліги”, далі — залучення до неї Москви, а відтак — участь у війні 1686 — 1700 рр. і українських козацьких формувань [58].

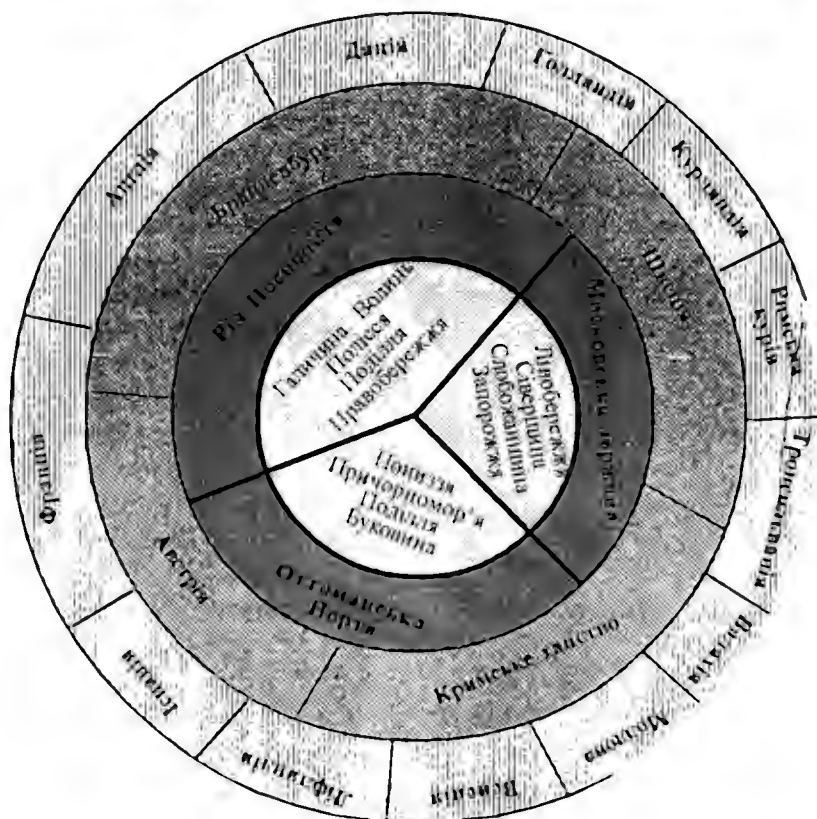
Що ж стосується найвіддаленіших від України західноєвропейських держав, то унійна Данія — Норвегія, а також Голландія, Англія та Іспанія були аж надто зайняті власними внутрішніми і прикордонними проблемами, щоб сягати на далекі східні креси Європи. Найвпливовішою західною країною для нашого регіону можемо вважати **Францію** короля-сонця, котрий вів активну боротьбу за гегемонію своєї країни в Європі. В 70-х роках Франція займається війною з Голландією, Іспанією, Англією, Австрією, Бранденбургом та Данією, уклавши 1679 р. вигідний для себе Німвегенський мир. А в 80 — 90-ті рр., коли одночасно на сході йшла війна “Священної ліги” з Портою, Людовик XIV на всю потугу воював у 1688 — 1697 рр. з Аугсбурзькою лігою (Іспанія, Англія, Голландія, Австрія та німецькі князівства) і йому було не до активного втручання у східноєвропейські справи. Уклавши 1697 р. Ресвікський мир, Франція перетворилася на провідну державу світу, остаточно поставивши крапку на перевазі Іспанії на континенті [143].

Що ж стосується східноєвропейських країн, то дипломатія Людовика XIV заохочувала султанський уряд до війн з австрійськими Габсбургами (лютими ворогами Бурбонів), Річ Посполиту до боротьби зі зрадливим, дворушним Бранденбургом, обіцяючи обом міжнародну підтримку в територіальних придбаннях, в тому числі й в Україні. Про зацікавленість французьких політиків українським питанням свідчать тогочасні паризькі видання та французька преса, котрі писали і говорили про Україну аж надто багато, що свого часу дуже добре простудіював і насвітлив Дмитро Наливайко.

Таким чином, підводячи ризик, можемо констатувати, що підсумком боротьби за українські землі в останній чверті XVII ст. стало наступне:

1. Завдячуючи об’єднанню з найбільш економічно, соціально і політично могутньою частиною України, на перші ролі в Східній Європі остаточно виходить *Росія Романових*, яка разом з україн-

Українські землі в системі міжнародних відносин (схема)

ським козацтвом зламала наступальну міць Туреччини і Криму на північному сході Європи завдяки перемогам у першій і другій російсько-турецьких війнах.

2. Наслідком перемог на Балканах та Дунаї, при підтримці союзників, приєднання османських володінь, в цьому регіоні надзвичайно зміцніла Австрія Габсбургів, котра стає провідною державою в Середньо-Східній Європі.

3. Третьою країною, яка посилилася в Північно-Східній Європі через послаблення Речі Посполитої у боротьбі за Україну з Портою, стала Бранденбургія — Пруссія Гогенцоллернів.

В той же час через втрату українських земель та через виснажливу боротьбу за них почався швидкий занепад політичної, військової і економічної гегемонії Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства. А після поразок в Україні початку XVIII ст. — і Швеції [440]. Військово-політичне безсилля, економічна неміч названих держав створили сприятливі умови для посилення позицій інших, більш молодих і потужних державних утворень.

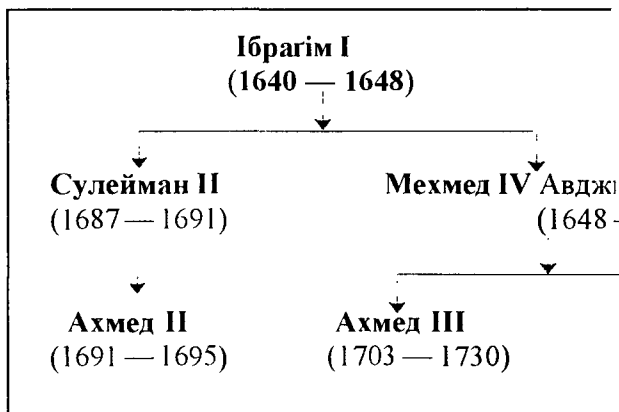
В площині останньої чверті XVII століття знаходиться корінь причин до міжнародних відносин в Середньо-Східній Європі наступних XVIII, XIX і навіть початку XX ст. Адже саме суперництво між Росією (Романови), Австро-Угорщиною (Габсбурги) і Німеччиною (Гогенцоллерни), значною мірою і за українські землі, призведе до вибуху Першої світової війни. Що ж до міжнародно-правового аспекту, то, як бачимо, українські політики і українські державні утворення останньої чверті XVII ст. виступали переважно об'єктами міждержавних відносин і дуже рідко як їхні суб'єкти, — що з прикрістю доводиться констатувати.

3.2. Османська Порта: внутрішнє становище і посилення зовнішньої агресії

Україна протягом XV — XVIII ст. залишалася ареною загарбницьких війн з боку Османської імперії і грабіжницьких нашеств'їв васала Кримського ханства. Турецько-османська держава виникла на початку XIV ст. на північному заході Малої Азії і вже через сто років перетворилася в могутню імперію, яка розпростерлась на трьох континентах. Загарбавши Балканський півострів, Волощину та Молдову, в 1475 р. Османи захоплюють Крим, 1476 р. Буковину, а з 1498 р. розпочинають систематичні походи на Волинь, Галичину та Поділля [241]. Причина швидких успіхів турків полягала в дисциплінованості війська, організованості керівної еліти та в слабкості і роз'єднаності (політичній, релігійній, воєнній) сусідніх народів [171]. До початку 70-х рр. XVII ст. Порті були підпорядковані численні племена, народи і народності Азії, Європи та Африки. Деякі з них знаходилися набагато вище в

культурному, економічному та політичному розвитку, ніж завойовники [114; 257].

На чолі держави стояв султан з роду Османів. В останній чверт XVII ст. монархами були Мехмед IV (1648 — 1687), Сулейман І (1687 — 1691), Ахмед II (1691 — 1695) та Мустафа II (1695 — 1703). Все населення імперії вважалося рабами султана, разом з правлячою елітою. Тобто султанська Туреччина за політичним режимом була типовою східною деспотією. Уряд султана й державну раду — Диван — очолював великий візир (в 1676 — 1683 рр. ним був Мерзіфонлу Кара-Мустафа-паша). Велику роль в управлінні відігравала придворна камарилья, особливо матері султанів (валіде — починаючи з Роксолани-Хурем, а також відомих султанів Кюсем, Тархан та Гюльнючи Еметтулах. Країна адміністративно ділилася на провінції — ейялети на чолі з бейлербеями. Провінції поділялися на різну кількість областей — санджаків, очолюваних санджакбеями [208]. Основу адміністративно-військового устрою держави та системи комплектації армії становили земельні ділянки (феоди, лени), за котрі необхідно було нести військову службу — зеамети (10 тисяч акче прибутку) і тимари (20 тисяч акче) [297].

Уже в кінці XVI ст. з'явилися ознаки ослаблення війнах з європейськими державами армія і флот зазнавати прикрих поразок. Радянські історики та М. А. Смирнов [241; 364; 365] вважають, що в

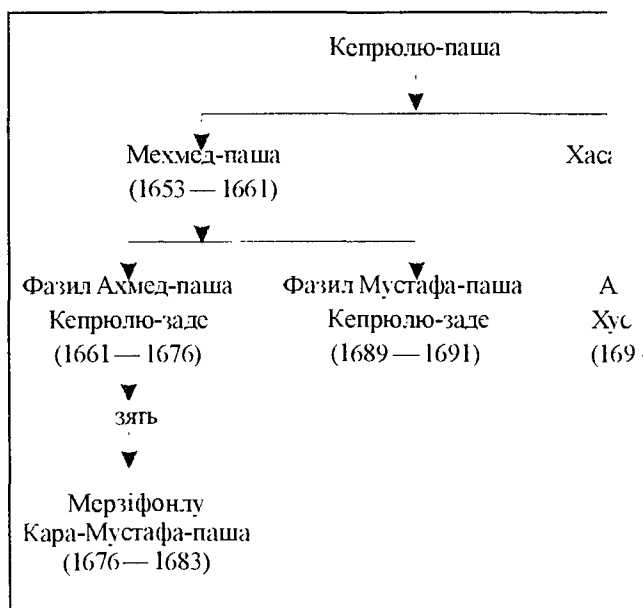
XVII ст. почався занепад могутності Порти, хоча вона ще залишалася сильною державою. На думку А. Кримського, А. Новичева, М. Смирнова, В. Смирнова, А. Міллера, лорда Кінросса, С. Орешкової та інших дослідників, причини занепаду полягали в розкладі військово-феодалної тимарної системи; розвитку товарно-грошових відносин в Європі, при тому, що турецьке сільське господарство лишалося натуральним, а ремесло переважно цеховим; зміщенні торговельних шляхів після Великих географічних відкриттів; збідненні державної казни, а відтак ослабленні центральної влади; в тому, що величезні армія, флот і султанський двір поглинали бюджет; частих війнах, котрі відволікали маси народу від продуктивної праці; боротьбі підкорених народів з османським ярмом; об'єднанні країн Середньо-Східної Європи в боротьбі з турецькою загрозою [151; 171; 361; 206; 66]. Ян Гнінський повідомляв Яна III 22 серпня 1677 р., що державні податки непомірні й все одно султан до скарбу збирає щорічно лише 5 мільйонів талерів, окрім того, що здирають різні паші та візири. Населення залишають жити практично без коштів і засобів [445, с. 246].

Названі орієнталісти виводять з означеного результат — Порта все більше потрапляла у сферу впливу багатших, капіталістичних держав Західної Європи. Активізація зовнішньої політики та тимчасові успіхи Османів у війнах другої половини XVII ст. зумовлювалися деякими реформами великих візирів з роду Кепрюлю. Зокрема, упорядкування податків, фінансів, земельного фонду тощо [441]. Але фактична поразка під Чигирином 1677 — 1678 рр. і нищівний розгром під Віднем 1683 р. довели марність косметичних реформ. 1686 р. завершено створення антиосманського союзу європейських держав “Священну лігу”, і смертельне кільце почало затискати могутню колись імперію. Серед вдалих військових заходів союзників були і дії українського козацького війська в Кримських, Азовських та Дніпровських походах, морські акції запорожців. В результаті “Священна ліга” в 1699 р. за Карловицькими угодами здійснила перший поділ Османської імперії, з чим мусив змиритися султанський двір, зберігши низку важливих міст і земель [426].

Проте сучасні історики дещо переосмислили становище Порти того часу. Наприклад, Леонтій Войтович переконаний, що до

XVII ст. Османська імперія так і не стала феодальною державою. Основи феодалізму — ленної системи — не існувало у цій абсолютній монархії. Помісна система (зеамети і тимари) — свідчили не про феодалізм, а про систему комплектації військ. Для останньої чверті XVII ст. вона вже зжила себе, до речі, як реєстрове та стрілецьке військо. Європа перейшла на професійну армію, свого роду компанійців та сердюків. Звідси — головні причини поразок турецької армії. Ремесло ж цього часу залишалося цеховим всюди, незважаючи на появу мануфактур. До речі, в той же час стали з'являтися і у Туреччині. Її «тютюновий» період не був таким занепадом, як було вважати в часи Хаммера. Ні розгром під Віднем, з-за чого Мустафа вивів армію, яка під Парканами мало не знищила турецьку армію, ні утворення «Священної ліги» ще не означали кінця імперії, перш за все через протиріччя між членами коаліції — Франції, на яку мусив звертати увагу голландська коаліція — цісар.

Великі візирі з роду Кепрюлю

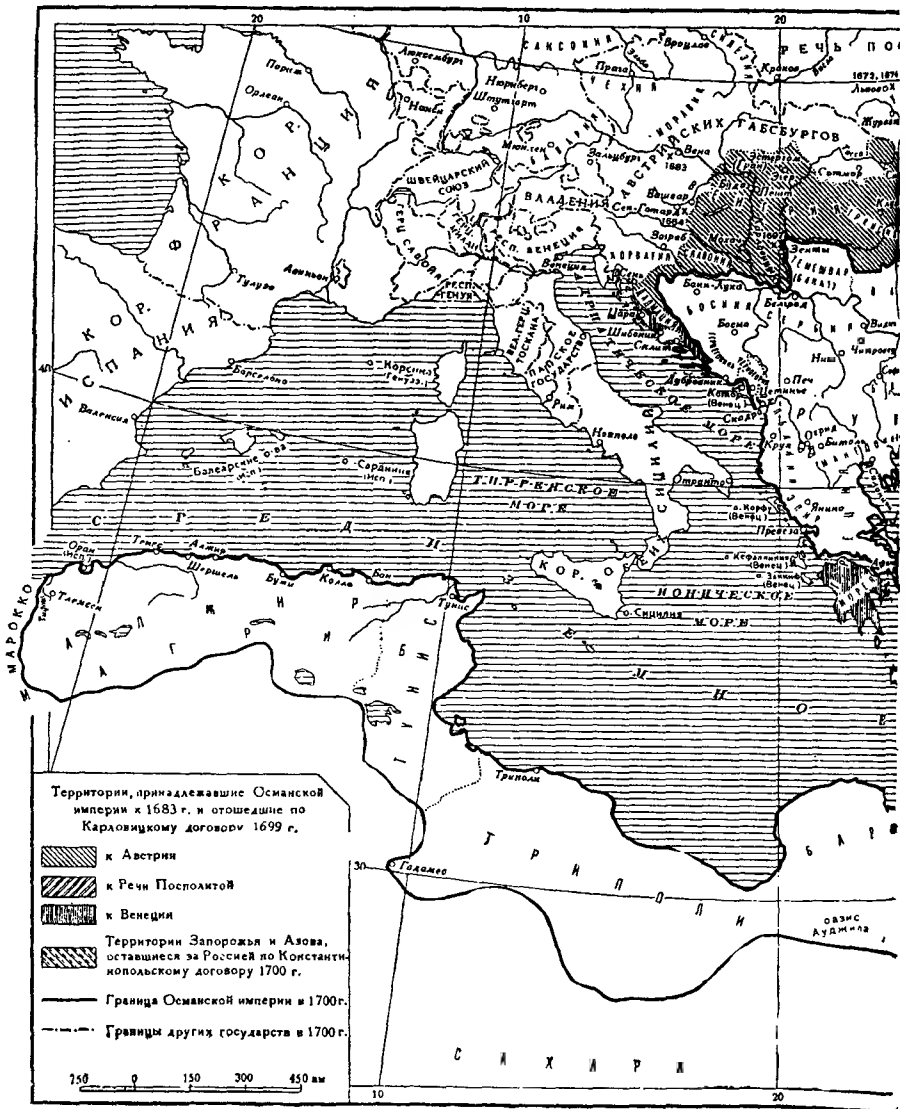
Український народ, разом з іншими європейськими народами, в останній чверті XVII ст. доклав багато зусиль, щоб зупинити подальше територіальне просування Порти на схід (під Чигирином у 1678 р.) і на захід (під Віднем у 1683 р). Самі турецькі історики в узагальнюючій “Історії Туреччини” — “Таріх” — назвали час від 1579 до 1682 рр. періодом застою, а від 1683 до 1792 рр. — відступу та занепаду [151; 364, с. 59]. Тобто доба, яку ми досліджуємо, стала для Порти кінцем застою і початком відступу та занепаду.

Загальний стан імперії в 70 — 90-х рр. XVII ст. позначився і на її армії, котра, як і державний апарат, була вражена казнокрадством, хабарництвом, розтринькуванням платні та провіанту. Як і держава, турецька армія щодалі більше відставала від армій країн Європи, з якими їй власне більше всього і доводилося воювати. А тому все частіше й все більше султани залучали іноземних військових радників, особливо французів.

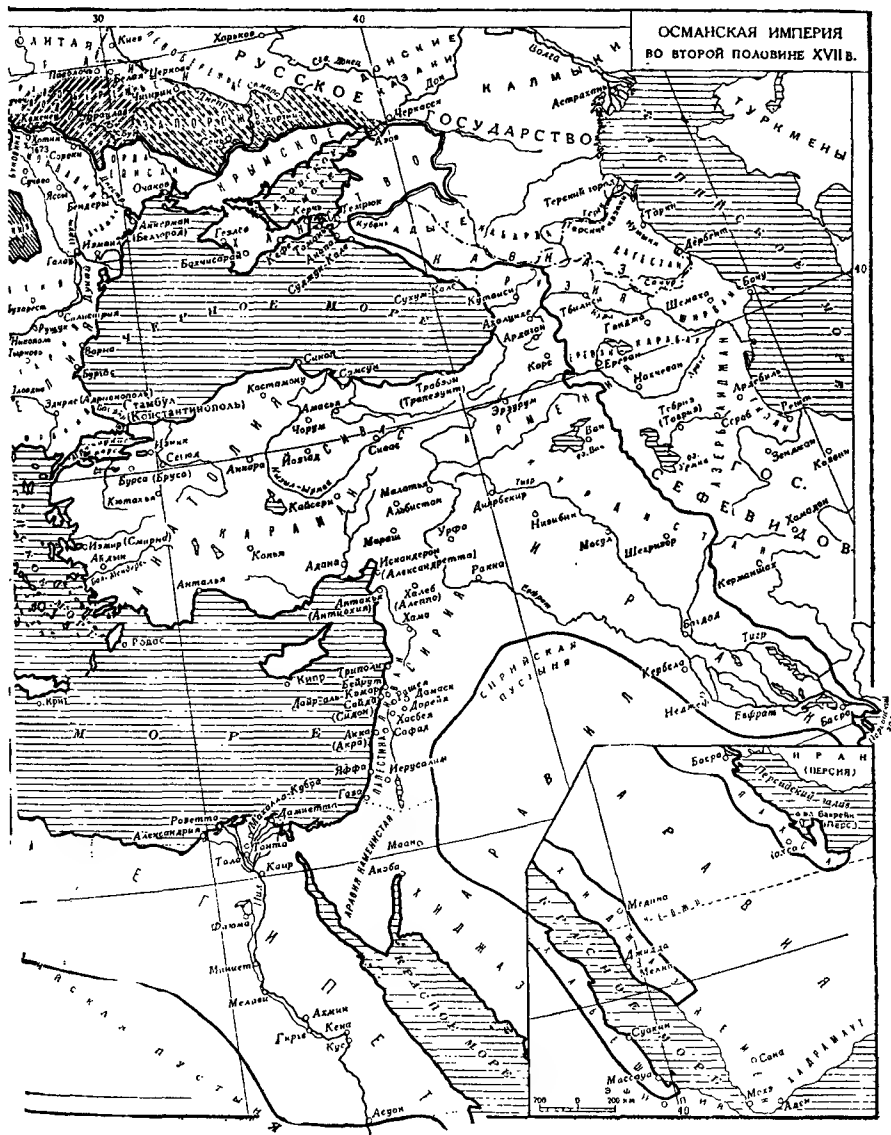
Османське військо за принципом комплектації і мобілізації поділялося на дві частини: феодальне ополчення — спагі, яке відбувало службу за надані тимари та зеамети, і державних слуг (“раби султана” — капукулу оджаклари), що знаходилися на повному державному утриманні. Регулярне військо (капукулу) складалося з піхоти — яничар, кінноти — сіяхдарі, артилерії — топчу, фортечних гарнізонів та допоміжних служб — зброярів, перевізників гармат, обозних слуг, бомбардирів, водовозів, інженерно-будівельних підрозділів тощо.

Знаменитий корпус яничар в останній чверті XVII ст. вже втратив свої бойові традиції, хоча кількість його втрчі збільшилася. Яничари перетворилися на знаряддя придворних інтриг — слід зазначити, що їхніми руками було повалено султанів Мехмеда IV та Мустафу II. Ще в 1639 р. скасовано систему дьовшірме — набір християнських хлопчиків до яничарських шкіл (аджемі оглан). Тому в яничарах в кінці XVII ст. вже служили одні турки і до того ж намагалися записувати туди всіх родичів, щоб отримувати султанське жалування. Це змусило в 1701 р. султана Мустафу видати фирман, давши вказівку провести першу чистку яничарського корпусу, вилучивши звідти всіх фіктивних та “мертвих душ”, а також всіх селян і ремісників, записаних під час війн за Чигирин і зі “Священною лігою” [416, с. 295]. У першій половині XVII ст.

Володіння Османської імперії

в другій половині XVII ст.

яничарський корпус нараховував 50 тис. чоловік, ділився на 3 з'єднання і на 196 рот (орта). Російський посол Петро Толстой, який побував у Стамбулі в 1701 р., писав про кінноту спагі, що “в прошлые времена сие войско было и многочисленно и ратоборственно, а ныне пришло в великую скудость” [341]. Про слабкість турецької армії писав Яну III польський посол Ян Гнінський: “Яничари дуже збідніли, поріділи порівняно з попередніми часами і від смерті батька султана вже не мають тих пільг” [445, с. 247]. За даними француза де Марсільї, у 1686 році в списках турецької армії значилося 232 тисячі, у флоті й десанті більше 60 тисяч. Насправді ж сухопутне військо складало 102 тисячі, а флот і десант — 59 тисяч. Двір Людовика XIV вважав, що цього замало для війни з п'ятьма державами Ліги [241, с. 185].

Самійло Величко, який виписував дані з європейських газет, від 1695 р. зазначає, що у нового султана Мустафи казна порожня, грошей немає на оплату капутулу, немає ні людей, ні коней [57, с. 269].

Марсільї повідомляв, що у 1683 р. “під Віднем бачив величезну кількість люду, коней і тяглової худоби: все це мало справляти враження гігантського війська. Проте його не варто було боятися”, бо в ньому знаходилася значна кількість купців, слуг, погоничів. Окрім того турки, наводячи жах на ворога, прив'язували до всіх возів прапори, а до ріг худоби — прапорці. Юрба супроводу лише обтяжувала армію, поїдала припаси, а при першій же небезпеці — кидалася навтьоки [241, с. 185]. Тому у війську почастишали випадки дезертирства. У 1677 р. російські шпигуни доповідали, що “многие янычане идучи от Дуная к Чигирину с дороги сбежали, для того что ведомость у них была, что город Чигирин крепок” [9, с. 369]. Означене пояснює, чому такі суперечливі дані в джерелах про кількість турецької армії в бойових діях 1677 — 1678 рр., коли називалися цифри від 120 до 60 тисяч і від 200 до 90 тисяч відповідно.

Людей в бою командири не шкодували, кидаючи їх на відвертий вогонь противника. Ян Гнінський повідомляв Яна III, що турків з-під Чигирина повертається “мало і обдерті всі. Багато їх було, але на шляху до Чорбодзеї і під Чигирином загинула значна кількість” [445, с. 248]. За іншими даними, їх було від 2 до 8 тисяч чоловік.

Незважаючи на відставання від європейських армій і флотів, османські збройні сили мали у розпорядженні величезні території (для поповнення і мобілізації). Тому Порта ще була спроможна виставити численну армію, яка хоч і втрачала наступальну міць, зберегла оборонну здатність. Тут час зазначити, що турецькими воєначальниками виняткове значення надавалося саме чисельності війська: якщо не побороти ворога силою, то вразити й залякати його кількістю. Тому до участі в поході гнали юрби ополченців, а то й зовсім цивільне населення, заманюючи можливістю грабежів, трофеїв та військової здобичі на території противника — “війна годувала війну” і слугувала джерелом збагачення всім учасникам походу. Подібну ситуацію описали у щоденнику поляк Самуель Проський у 1678 р. та посол Ян Гнінський у 1677 р. під Чигирином [445].

Сухопутними військами імперії керував безпосередньо султан. Польовими головнокомандувачами — сераскирами — він призначав зазвичай першого візира (наприклад, Мерзіфонлу Кара-Мустафу-пашу під Чигирином у 1678 р. чи під Віднем у 1683 р.), або придворного пашу (під Чигирином у 1677 р. — Ібрагіма-пашу Шайтана).

Дещо в кращому стані знаходився турецький флот, який забезпечував безпеку османській державі з моря. Під час війни і морських операцій до султанського флоту долучалися судна турецьких піратів — сербест левендлер, яким у мирний час уряд дозволяв грабувати кораблі іноземних купців. Головнокомандувачем флоту був призначений султаном адмірал — капудан-паша.

Звичайно, султан мав талановитих полководців і турецька історія знає зразки і приклади військового мистецтва її воєначальників. А турецькій армії і в досліджуваний період не відмовиш у відвазі і хоробрості, в окремих прикладах воєнної доблесті. Проте в цілому султанське військо міцно входило в період послаблення і поступового занепаду, швидко поступаючись модерним європейським арміям та флотам.

Стратегія османських збройних сил полягала перш за все у прагненні захопити якомога більшу ворожу територію. Це відповідало ідеології султанського двору — підкорювати й приєднувати нові народи, несучи їм іслам. Відтак сераскіри не прагнули до знищення

армії противника. Тактика султанських воєначальників полягала у намаганні уникати зустрічних генеральних боїв і тривалих облог фортець. Подібне військове мистецтво ми побачимо при дослідженні історії російсько-турецької війни 1676 — 1681 рр. Турки віддавали перевагу переговорам, хитрощам, підкидним листам, дезінформації (під Чигирином) чи навіть підкупу (під Перекопом) [114; 208; 257; 292]. Командири говорили: “І сказано, що під час війни потрібно обманювати так, щоб супротивник від того переможенням був” [65, с. 11].

Турецька воєнна інструкція для захоплення фортеці рекомендувала командувачу: а) раптово й швидко виманити противника із фортеці і розбити його; б) оточити щільним кільцем, щоб йому ні зайти, ні вийти; в) щоб обложені не чули розмов тих, що облягають їх; г) перекрити джерела води; д) приваблювати на свій бік обіцянками гарнізон і місцеве населення; е) посіяти розбрат між гарнізоном і населенням округи. Потрібно також постійно посилати парламентарів, які були б водночас і добрими розвідниками про обложених [65, с. 13]. Щоб захопити фортецю, необхідно заздалегідь взяти кирки, лопати, порок (таран), колоди, металеве знаряддя. З місцевими жителями не сваритися і тим паче не бути жорстокими [65, с. 14]. У фортецю треба постійно підкидати “пре-лестные письма”, вести диверсії. Бажано підкинути лист від імені місцевого населення, щоб гарнізон здавався, бо жителям тяжко витримати військо обложених, а також написати листа від імені когось з місцевих авторитетів, що в гарнізоні є зрадники. Через спеціальних посланців і перекинчиків у фортеці сіяти смуту, чвари, робити підпали, організовувати змови проти командирів [65, с. 20]. Характерний приклад. У 1678 р. після відступу турецького війська козаки та стрільці знайшли у ворожому таборі масу людських опудал, набитих сіном, які мали створювати враження великої армії і приймати на себе удари: щоб козаки намарне витрачали набої [166, с. 285].

Маневровість турецьких збройних сил була надто слабкою. Тому при відсутності кінноти кримського хана султан не зважувався вести генеральні бої: без неї його армія слабла. Сучасники зазначали, що турки завше ідуть оточені ордою, “а если бы они были без орды, то б они его били как хотели, а то орда все им козакам

помешкою, и без орды турчин ни в каку войну не идет” [9, с. 350]. Знаючи це, європейські держави, воюючи з Туреччиною, прагнули, щоб українське військо відволікало на себе основні сили татарських з’єднань, як це було в часи російсько-турецької війни 1686 — 1700 рр. і дій “Священної ліги”.

Азовські сидільці 1641 року подають опис розгорнутого фронту турків під час штурму: “Люди стали за годину в полях, і так багато, мов непрохідні ліси темні. Від сили турецької, від рикання кінського земля ... прогнулася, а з ... ріки вода на берег вилилася... Турки напнули намети численні, що тобі гори величезні страхітливі забілили... Спочатку рушила кіннота, а потім піхота і, розгорнувши прапори, ніби колір гаїв зелених залив поле, почали в литаври дубасити з усіх кінців, а від тої гри земля затряслася. І почали з усіх гармат по фортеці стріляти і від тої стрілянини на фортеці верхні башти попадали і фортечні мури проломилися. Грім з неба від стрільби їхньої безперервної стояв, вогонь і дим до неба, сонце вдень потухло, а місяць в кров перетворився, суцільна пітьма і страх настали” [236, а. 6].

Учасник облоги Чигиринської фортеці у 1677 р., зі слів якого Самійло Величко зробив запис до літопису, бачив, як Ібрагім-паша у відчаї, кидаючи на штурм ординців і спагі, вдавався до різноманітних хитрощів і небачених маневрів. Оповіді Величка про дії турецьких військ, як свідчення очевидця, особливо вартісні для характеристики тактики турецького командування в умовах облоги фортеці. Він відзначає, що Ібрагім-паша, побачивши, як піднявся настрій оточених від вістей з Дніпра й від приходу допоміжного загону, вирішив узяти місто штурмом до прибуття українсько-московських з’єднань.

Сераскір наказав покрити гарби повстю, обмотати якомога грубіше ганчір’ям, льоном і прядивом, вимоченим у смолі. Сховавшись у таких візках і не боячись “дробної стрілянини з Чигирина”, турецька піхота почала просуватися до міських стін. Тоді “немчин, при войску московськом бивний, хижо кинувся до своєї штуки и наделал” запалювальних гранат із пряжі, смоли, смальцю, пороху й сірки. Коли гарби під’їхали на близьку відстань до міста, на них полетіли гранати, що викликали пожежу в таборі нападників, а “яничаров смольным и серчистым душили дымом”. Піхота

яничарська під зливою вогню із фортеці в тій “военной буре й завирюсе” не змогла загасити пожежу й сховатися, гинула десятками. Аби не втратити її всю, Ібрагім-паша наказав негайно відступити. Яничари “принуждены чмыхати и утекати едни в шанци, а другие аж ув обоз свой”, рятуючись від козацьких списів і шабель-дамасок. Наступного дня сераскір Ібрагім наказав загнати до чигиринської канави череду буйволів, верблюдів та волів і по них яничарам залізати на вал та фортечні стіни. Але козаки підпустили череду якнайближче і раптово відкрили вогонь. Злякана худоба побігла врозтіч, топчучи й розсіюючи піших яничар. А козаки зробили вилазку і “в крови бусурманской, з великим их ущербком, свои копии и домашки напоили” [56, с. 419].

В цілому ж під фортецями у 1677 — 1678 рр. і 1696 — 1698 рр. турки застосовували підкопи, сипали вали до міста перед собою, рили апроші, рови, засипали місто ядрами, гранатами, бомбами, брали аманатів (заручників), зміцнювали шанці фашинами, корзинами, гармати приковували до дерев’яних стовпів залізними ланцюгами, щоб козаки не захопили їх під час атаки, “стреляли из пищалей, и окрики чинили и бранили государевых людей” [9, с. 225, 291], заважали переправі, форсували ріки, били з берегової артилерії по козацькій флотилії, застосовували облогу, штурм, атаку, вилазку і генеральний наступ, перед яким шикувалися всі війська (яничари, спагі, одабаші, ренегати, серденгесті), вчиняли намаз і давали клятву на Корані. Воєначальники користувалися даними розвідки, застосовували лазутчиків і відловлювали язиків. Евлія Челебі пише, що часто з московського війська на бік турків переходили російські мусульмани (казанські та астраханські татари), котрі видавали плани царських воєвод і українських старшин [416, с. 214]. Коли доводилося відступати, турки “кидали все награбоване майно, всіх полоняників і рятувалися втечею” [416, с. 208].

Але коли рухалися похідним табором всі турецькі полчища і до них щодня вливалось молдавське, валашське, буджацьке і кримсько-татарське підкріплення, це справляло вражаючу дію на того, хто за цим спостерігав. Яскравим прикладом стратегії і тактики далекого походу полків великого візира в чужу країну сукупно з усіма державними васалами є рух турецької армії на Чигирин у 1678 р., в деталях поданий очевидцем, польським

військовим аташе Самуелем Проським [445]. З його слів, військо, яке сконцентрувалося весною в Ісакчі на Дунаї, 14 червня 1678 р. вирушило на Україну і, пройшовши Буджацьким степом, 21 червня розташувалося біля села Каузани, що належало Волощині, в якому жили татари й молдавани. Тої ж днини до села Каузани приїхав турецький гетьман і князь Юрій Хмельницький на з'єднання з армією візира. Привів він усього 100 вершників.

23 червня (після чотиригодинного переходу) Кара-Мустафа в'їхав до обозу під Бендерами (Тягином). До міста ще залишалось дві години ходу, але турки розбили намети, поставили кухні тощо, аби візир міг відправити молитву, відпочити й попоїсти. Біля тих візирських наметів військо вишикувалося двома рядами аж до обозу: попереду стояли кінні хоругви спагі, за ними — яничари, а між ними — візир зі своїм двором, кінних хоругв нараховувалося понад 600, яничар — 8 тисяч. За яничарами стояли 75 байрейтерів з прапорцями, за ними — 54 чорбодзеї на добрих конях, у панцирах та з луками, потім — одабаші і насамкінець — двір яничар-аги.

Перед візиром їхало 43 аги зі своїми дворами. Після них — понад 80 чаушів та ар'єргард з хоругвою. Потім ішло кілька десятків кадіїв та ефендіїв, поміж якими несли розкішний санджак; далі вели 8 добрих коней з однаковими обладунками — попона, на срібнім тлі оксамитові квіти, дрібненькі й різнобарвні. Кожен ведучий був у золотистому жупані.

За санджаком, на віддалі пострілу з лука, йшло вісім піших гвардійців, схожих на тих, які стоять і біля султана — в золотих тюрбанах, червоних каптанах, у срібло-золотих висотою в лікоть і схожих на коробку шапках з чорними китицями, у руках вони тримали гострі з обох боків бердиші, оправлені в срібло так майстерно, що здавалися срібними. Сам візир, Кара-Мустафа, їхав на відстані пострілу з лука від шеренг на чалому коні в смугастій ферезеї без коміра, підшитій соболями, у білому оксамитовому жупані, у тригранному тюрбані. Біля нього, тут же при коні, були чотири яничари в пишнім вбранні з величезними султанами з пір'їн — так, як одягається султанська гвардія.

За візиром, теж на віддалі пострілу з лука, їхав кіхая — візирський секретар, з двором, під прапорами, з музикою. Слідом рухалася молодь візирська у панцирах, прибрана в досить гарні й

розкішні строї, що радували зір кольорами. Всіх їх було пар 70 разом з музикою. Коли візир проїжджав біля Бендер, із замку салютували — гармати залпом випалили разів двадцять.

23 червня від хана надійшла звістка-пересторога і припроваджено язиків, узятих під Кам'янцем — двох козаків-розвідників, з яких один був сотником. Їх швидко допитали і, зв'язавши ременем, втопили. Від них турки дізналися, що московські й лівобережні козацькі війська ще й досі стоять на тому боці Дніпра і не переправляються. Їх дуже багато, Чигирин козаки зміцнили амуніцією та боєприпасами, забезпечивши його на тривалий час облоги.

Візир наказав війську триматися купи й не розтягатися, як раніше, вдень і вночі виставляти пильну варту. Чотирьох пашів відправили в авангард на під'їзди — Кара-Ахмед-пашу, Осман-пашу, Ахмед-пашу, Емір-пашу.

24 червня головне військо Кара-Мустафи розпочало переправу через Дністер. Першим переїхав міст яничар-ага з корпусом яничар, а потім Юрій Хмельницький, який став зі своїми козаками обозом над самим Дністром, біля села Герніки. "Посилав пан резидент, — пише Проський, — до його обозу людей, аби перевірили силу і готовність козацьку, про яку так багато наобіцяно в Стамбулі. Але не знайшлося там і сотої частини того, що писалося, бо замість двох тисяч ледве 200 чоловік можна було нарахувати при нім і то з браком. Із старшин, крім старого Астаматія, Івана Хмельницького (стриєчного Юрася), Коваленка, Яненка та Апостола, нікого не бачили" [445, № 129].

25 червня через Дністер перейшли яничари, які залишилися, та кілька полків кінноти. 26 червня на лівий берег Дністра до обозу перейшло троє пашів з військом. Першим рушив Туніс Ахмед-паша. Попереду йшло купно хоругв вісім; за ними спагі та копійщики, щось із 150 чоловік; потім несли 4 хоругви, під якими можна було нарахувати кілька десятків сотень солдат. Далі майоріли два бунчуки та прапор, за якими йшло кілька десятків кіннотників. Тут же вели п'ять бойових коней, закутих у залізо і накритих золотистими попонами.

За кіньми їхав сам паша, а біля нього 6 охоронців у оксамитових жупанах, панцирах, підперезаних сріблястими поясами. За пашою строєм рухалося 16 молодих воїнів у розкішно прикрашених

панцирах. За молоддю несли три хоругви, а під ними йшло кілька десятків людей із звичайною музикою. Корпус паші мав лише 600 коней. Далі таким же порядком рухався Халіл-паша, тільки з меншим почтом, бо не мав і 500 коней, а потім Ахмед-паша — 530 коней.

За пашами переправилися два беї під одним бунчуком. Перший — Салонік-бей, 80 коней, але з такою ж процесією, як і паші. Другий — Ейнедул-бей — 100 коней. Того ж дня на інший берег Дністра рушив і візирський ар'єргард, але трохи затримався, бо в три години пополудні налетів шалений вихор, що навіть намети поперевертав.

27 червня нарешті переправився візир з двором, а під вечір завершила перехід артилерія: 22 великі польові гармати (у півтора сажень дуло). Одну таку гармату тягло 25 пар буйволів, інші — по 16 та 18 пар. При кожній гарматі стояв гармаш зі спеціальним підрозділом воїнів. Гармат середнього калібру було 80 стволів, їх тягли коні по чотири кожну. Мортир візир мав близько 30, возів з амуніцією і всім військовим скарбом — для риття підкопів, ламання мурів, влаштування мін тощо — майже 500.

28 червня 1678 р. до візирського табору прибув волоський господар з гвардією у 200 вершників. Його в'їзд обставлявся пишною і вишуканою церемонією. Перед господарем несли турецький прапор, який оточувало каре з 330 турецьких спагі. Потім рядами стояли 12 найзнатніших румунських бояр, а за ними 2 бунчужні з бунчуками. Обабіч стояли музики — 4 польські сурми і кілька турецьких барабанів. За музиками вели на повіді чотирьох коней, невеликих, але досить багато вбраних: перший по-козацькому, другий по-турецькому, третій просто під червоною оксамитовою попоною, четвертий по-польськи, як гусарський кінь.

Далі їхав сам господар на чорнім, вишукано вбранім коні. Біля коня рівномірно йшли чотири конюші — у червоних жупанах, підперезаних срібно-золотими поясами, з гарно орнаментованими і вправленими кинджалами, в польських соболиних шапках, з невеличкими, оправленими в срібло обосічними бердишами. За господарем на добрих конях їхали два молодих офіцери, тримаючи оправлені в дорогоцінності луки. І аж останніми йшли підрозділи з турецькою музикою. Волохів налічувалося дуже мало, щось із 8

тисяч. Серед них були й ті, які служили в обозі — будували мости, переправи, копали криниці, доглядали худобу, варили їсти.

30 червня на з'єднання з військом візира прибув молдавський господар і привів із собою 4 тис. війська. Він мав досить сильні й добре вишколені військові підрозділи, вправні в стрілянині і бою, при повній екіпіровці, дві тисячі мушкетерів, навчених не гірше, ніж драгуни. Перед господарем ішло 500 гвардійців і 200 солдатів у панцирах і червоних кунтушах. Було в нього і кілька сотень татар-липків та сила поляків. Перед ними провели 5 коней, убраних за турецьким звичаєм під попонами. Сам же господар сидів на гарному чалому коні. Біля візира йшла охорона у порфірних жупанах із золотистими поясами при кинджалах. На всіх молдавських прапорах жовтіли хрести, а на двох, які несли перед молдавським гетьманом, намальовані святі Юрій та Михайло. Під кожним прапором була польська музика — бубни, сурми, тримбачі, а за господарем ішла турецька музика. Молдавське військо налічувало багато тисяч, але не всі були ладні до бою, оскільки в похід вирушило багато купців, маркітанток, старих дідів та юнаків — погоничів худоби, візничих, пастухів тощо.

На початку липня в таборі Кара-Мустафи вже перебували такі паші зі своїми підрозділами: Ахмед-паша з Анатолії, Ахмед-паша із Сивару, Халі-паша з Караманії, Ізмаїл-паша з Афін, Сеїд-оглу-Ахмед-паша з Текії, Емір-паша з Муразу, Янтаур-Хусейн-паша з Еміру, Кара-Магомед-паша з Алеппо, Кабіз-паша з Бурси, Халіл-паша з Румелії, Гяур-Хусейн-паша із Силістрії, Ахмед-паша з Нікополя, Делі-паша з Хізрену, Атавіз-паша із Салонік, візирі дефтердар-Ахмед-паша з Боснії (а під його командою Чакол-паша, Бонік-паша, Діахмед-паша, Алаї-паша, Мустафа-паша), Хафіз-Ахмед-паша, Ніде-бей, Босна-бей (Мізир-бей). Елі-санджакбей з Азії, санджакбей з Румелії та ін.

Загін Коваленка з 200 козаків і трьох сотень татар-липків 1 липня послали з наказом взяти Кальник і Немирів, а 2 липня турецьке військо після восьмигодинного переходу стало в полі над Жовтим озером. Сюди прибув ханський посланець, який повідомив, що ханському війську на річкових переправах завдають ударів запорожці, надіслані Сірком. Кара-Мустафа негайно ж відрядив назустріч Мурад-Гірею чотири паші з трьома тисячами яничар.

Упродовж 3 — 8 липня диким степом під палючим сонцем, без

води рухалася турецька армія. Візир наказав волохам і молдаванам вирити по дві тисячі криниць на шляху до Чигирина, аби не дати війську загинути без води. Військо Кара-Мустафи, прибувши до Бугу, 11 — 13 липня відпочивало, а потім перейшло на лівий берег ріки і стало табором. Сюди 17 липня приїхав ханський гонець, котрий сповістив, що Мурад-Гірей уклав мирну угоду із Сірком і тепер спішно прямує до обозу візира на з'єднання. Наступного дня, тобто 18 липня, турецька варта помітила на сході велику хмару куряви, що підіймалася за горизонтом. Згодом з'явилася темна смуга, а через кілька годин перед турецьким табором уже грізно стояла численна кіннота кримського хана Мурад-Гірея. Щоб віддати належні почесті, назустріч йому виїхали зі своїми полками Ахмед-паша з Боснії та Гяур-Хусейн-паша із Силістрії.

Візир прийняв хана дуже радо, влаштувавши на його честь великий бенкет. Посадивши хана поруч, Кара-Мустафа подарував йому багато вбрання, а потім ще й четверо коней зі своєї стайні. Щедро пригостили також і татарське військо.

На майдані перед візирським наметом яничари утворили велике коло, у середині якого стояли слуги й тримали 200 баранів, запечених на дерев'яних палях. Потім винесли три суфті й подали перед чинами відповідно до рангу їхньої високості. Спершу частували двох ханських синів — наймолодшого і середульшого, позаяк найстарший поїхав у Черкаси за дружиною і його в поході не було. Потім до частування посадили мурз та іншу старшину. На завершення печеню роздали рядовим татарам, які стояли при конях. На ханських синів і дванадцятьох мурз покладено також візирські кафтани. 19 липня турецько-татарське військо стало під Мотронинським лісом і звідти візир послав Гяур-Хусейн-пашу під Чигирин з 4 тис. турків і 8 тис. татар, а також молдавські й румунські військові підрозділи. Наступного дня рано-вранці сам з усім військом і артилерією теж рушив до Чигирина. Проте мусив на переправах затриматися на кілька годин, а тому під Чигирином був лише пополудні й одразу ж вишикував півколом свої полки біля замку. Війська почали рити шанці і насипати бруствери під містом, незважаючи на шалений гарматний вогонь з Чигирина [445, № 129].

Майже ідентичний опис руху турецького війська, його чисельності, складу, комплектування знайшли ми в описі боїв під час

Азовського сидіння 1641 р. Очевидець повідомляє, що “найперше ішли великі черкеси, паші і несли прапори; і на одному прапорі написана царя... персона, самодержця турецького; по атласу білому шитво золотом і сріблом в оксамиті і атласі; за тими ж пашами ішла кіннота і багато пашів та знаті, а по-московськи: бояри та князі числом 5000 чол., в дорогім одязі і прикрашені золотом і сріблом, в оксамиті та атласі. А за тим військом ішли старшини 100 чоловік, а в кожного з них у полку по 900 чоловік. А за ними ішов кримський цар зі своєю силою; а за ними ідуть 20 полків, а в кожного по 1000 чол.; а за пашами ідуть 50 полковників, а в кожного по 12 000 чол., та піхоти турецької, полковників 500 чол., а в кожного в полку по 1000 чол.; а за ними рухається піхота арабська 100 полковників, — а в кожного по 1000 чол. А за тою піхотою ішла піхота кафимського царя з 20 полковників, а в кожного полку по 1000 чол. А за тим ішло горців та черкесів 4000 чол. А за ними ідуть два полки німецьких, в яких по 6000 чол. А всього зібралося сили 100 790 чол. з різними вогненними припасами” [236, а. 5, 5 зв.].

Як діяли турки під час воєнних операцій, як розподіляли здобич і як чинили з полоненими добре ілюструє розповідь турецького мандрівника Евлії Челебі, котрий став свідком турецької перемоги над козаками під Очаковим [416, с. 142 — 143]. Він зазначає, що “фортецю Очаків оснащено із захоплених у русів (українців) великих і міцних 166 чайок, човнів і баркасів. На полонених набили на шиї кайдани і прикували їх один до одного за пояс. Тіла мертвих, які лежали на очаківським полі, та утоплених у ріці, лишили в степу, а голови відрубали”. 120 тяжкопораних стратили або кинули помирати на місці. Військові трофеї відправили до султанської скарбниці. На 1200 возів посадили 6900 козаків і 11 060 полонених, з них 680 козаків відправили особисто султану. В усіх були зв’язані руки. Навантажили також зброю, лати, броню, 360 прапорів з хрестами, барабани, дзвони, сурми. 250 полонених продали торговцям у рабство тут же. На возах склали 6060 відрубаних у бою ворожих голів, щоб показати падишаху. Захопили також 26 гармат, 6070 рушниць, 5400 коней. Більшість трофеїв передали на зміцнення Очакова [416, с. 142 — 143]. Хоча дані Челебі дещо й перебільшені,

його слова промовисто засвідчують, що несла османська експансія українському народу.

В останній чверті XVII ст. провідними формами турецької агресії проти українських земель стали: 1) велика війна, загарбання українських територій; 2) мала маневрова війна — набіги, руйнування і спалення міст і сіл, пограбування населення; 3) геноцид українського народу шляхом полонення і продажу в рабство; 4) будівництво фортець — баз розгортання агресії; 5) заборона торгівлі, або обкладення її митами, відкупам тощо; 6) дипломатична агресія (поділ українських земель з сусідами без участі українців); 7) втручання у внутрішні справи, підтримка одного з ворогуючих гетьманів, висунення власних претендентів на гетьманську булаву.

Метою турецької експансії було захоплення земель України, ліквідація козацької державності (Гетьманщини, Запорозької Січі), знищення культурних цінностей, уярмлення населення, поширення ісламу. Окрім того, за задумом османських ідеологів, Україна мала стати плацдармом для захоплення в майбутньому Московщини і Речі Посполитої. Причинами такої уваги Порти до України було її вигідне стратегічне положення: через її територію проходили провідні сухопутні торгові шляхи, край був багатий, а населення працьовите й плодове.

Оскільки основною формою турецької агресії була війна, тому в останній чверті XVII ст. Україна стала ареною міжнародного воєнного протистояння. На Правобережній Україні в цей час Туреччина вела дві наступальні війни: проти Речі Посполитої в 1672 — 1676 рр. і проти Московщини в 1676 — 1681 рр. Окрім того, по південно-східних українських землях проходила друга російсько-турецька війна 1686 — 1700 рр. — Кримські, Азовські, Дніпровські походи. В роки, які ми досліджуємо, Оттоманська Порта здійснювала військово-політичний наступ на Україну трьома стратегічними напрямками: 1) через Волощину й Молдову (база за Дунаєм в м. Ісакчі) — на Правобережжя, Волинь, Галичину; 2) з Криму, Перекопу й Кизикермена — в Центральну Україну; 3) через Приазов'я, гирло Дону і Азов — на Лівобережжя та Слобожанщину. Метою першого напрямку було підкорення Правобережжя, Волині та Галичини й ослаблення Речі Посполитої. На другому напрямку метою був підрив і ліквідація української державності, знесення

козацтва як основної протидіючої османській агресії сили. Третій стратегічний напрямок мав забезпечити підкорення Лівобережжя та Січі й ослаблення Московського царства, відсунення його кордонів далеко на північ.

Цікаві щодо цього міркування Евлії Челебі, котрі засвідчують турецьку ідеологію і політичну доктрину. Він вважає, що коли дозволити московитам жити мирно, без війн, без відсічі турецько-татарських наїздів, то вони настільки зміцніють, що підкорять козаків і поляків. “А коли вже вони захочуть вийти до узбережжя Дунаю, тоді вони вже нізащо не дадуть спокою державі дому Османів і, — борони аллах, — можливо навіть вторгнуться в Крим” [416, с. 219]. Передбачливий турок написав означену сентенцію у 70-х рр. XVII ст., а до кінця XVIII століття вона збулася і щодо козаків, і щодо поляків, і щодо татар. Тому, на думку тодішнього Дивану, загарбання України відсуне кордони імперії на північ і обмежить Москві можливість досягнути вихід до Пропонтиди. Принагідно зазначу, що козакам, котрі боролись з Портою і допомагали Москві, у 1775 році ця ж Порта дала за Дунаєм прихисток від “единоверных и единокровных” братів-християн з півночі.

Базами для розгортання агресії стали турецькі фортеці в Криму і в Північному Причорномор’ї — Азов, Перекоп, Кизикермен, Ісламкермен, Очаків, Акерман, Бендери (Тігіна, Тягинь), Ізмаїл, Ісакчі. Під час російсько-турецьких війн гарнізони названих фортець постійно поповнювалися яничарами, кораблі безупинно підвозили їм боєприпаси і провізію. Після взяття Чигирина турецький уряд спорудив додаткові укріплення в пониззі Дніпра. Петро Дорошенко, дізнавшись про це, доповів у 1677 р. московському царю Федору, що обсажені турецькими гарнізонами придніпровські фортеці не лише закриють козакам шлях для протидії агресорам, але й стануть базою для турецько-татарських походів, можливо під стіни самої Москви [365, с. 24; 369]. Джерела містять свідчення про постійну участь у татарських навалах на Лівобережжя яничар і спагі з турецьких фортець в Причорномор’ї [5, с. 232].

У 80-ті роки участь турків у походах на Україну розширилася, їхні напади стали особливо руйнівними. Москва постійно одержувала звістки про прихід турецьких загонів під Тор (тепер Слов’янськ), Харків, Ізюм, Маяцьк, Валуйки, Полтаву, Балаклію

[365, с. 20]. Яничари палили села по Орелі, Самарі, на Соляних озерах, полонили людей.

Сучасна територія України від гирла Дунаю (від Галаца і до Чорного моря) через Дністер — Південний Буг і до пониззя Дніпра (від Кизикермена до Лиману) входила до складу Силістрійсько-Очаківського ейялету Османської імперії з такими великими містами-фортецями, як Кілія, Акерман (Білгород), Бендери (Тігіна), Гаджибей, Озю (Оз, Очаків), Кильбурун (Кінбурн) та чотирма фортецями на Дніпрі — Кизикермен, Ісламкермен, Мустріткермен і Мубеуреккермен. Територію заселяли єдисанська (очаківська) та буджацька (білгородська) орди. Південний Крим з містами Інкерман, Балаклава, Манчук, Судак, Кефе і Керч складав Кефинський ейялет Високої Порти. З 1676 по 1699 рр. Західне й Східне Поділля, частина Правобережжя теж ввійшли до складу Османської імперії на юридичній підставі, закріпленій міждержавними угодами. Вони складали Кам'янецький ейялет [168; 158]. Фактично з 1669 р., коли султан надіслав санджаки (знаки влади) гетьманові Петру Дорошенку, Правобережна Україна ввійшла до Очаківського ейялету [259]. Оскільки провінція охоплювала обезлюднілий край та дикі степи Причорномор'я, чітких і сталих кордонів вона не мала. Опорними пунктами стали Очаків (столиця) та фортеці — Кінбурн, Кизикермен, Тавань, Бендери, Акерман, Кілія, Ізмаїл. Резиденцією силістрійського санджакбея була фортеця Кильбурун, на лівому березі Лиману навпроти Очакова, на кримському боці. Тут же перебував і паша Очакова, як пише Челебі, щоб убезпечитися від козацьких походів на фортецю, які особливо почастишали в останній чверті XVII ст. [416, с. 117].

Отже, підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що Османська Порта в останній чверті XVII ст. ввійшла в смугу застою і занепаду, що викликало посилення її агресивності, особливо проти українських земель, котрі стали об'єктом зіткнення міждержавних інтересів. Ментальність ціннісних установок та ідеологічних канонів елітної частини турецького суспільства залишалася реваншистською, загарбницькою. До того ж, султанська Туреччина ще була досить сильною державою, її армія володіла в достатній мірі військовим мистецтвом, що й продемонстрували бойові операції на території України в період, який ми вивчаємо.

3.3. Кримський ханат та його грабіжницькі навали на українські землі

Основну опору, головну ставку у війнах проти Росії, Польщі та України султан завжди робив на Кримський ханат, котрий з інтегральної частини держави перетворився у знаряддя османської експансії проти українських земель. Ханство брало постійну участь в усіх війнах, які вела Туреччина в Україні, посилюючи агресію і власними щорічними наїздами. Щодо України Ханат завжди проводив агресивну грабіжницьку політику навіть у ті нетривалі роки союзницьких відносин часів Хмельниччини. А в останній чверті XVII ст. цей агресивно-грабіжницький напрямок набув домінуючого відтінку в кримсько-татарському ставленні до українських земель.

Експансію в Україну вчиняли не лише кримські татари, але й сусідні з ними ногайські орди, що кочували в Приазов'ї та Причорномор'ї. Турки контролювали їх з фортець — на сході з Азова, на заході — з Акермана. Безпосередньо в складі Ханату знаходилися дві орди — єдичкульська та джамбуїлуцька. Територію Силістрійсько-Очаківського ейялету Порти займали васальні від Криму буджацька та едисанська орди.

Єдичкульська (джедишкульська — семиозерна) орда кочувала на лівому березі Дніпра від Січі (30 км) до Азова і мала ставку на р. Рогачик біля Конки. Селилася аулами біля рік і криниць і нараховувала до ста аулів по 100 — 400 кибиток. На початку XVIII ст. мала 20 тисяч юрт (димів). Начальником аулу вважався мурза (мірза-заде) — спадковий князь, орду очолював сераскир-солтан з роду Гіреїв.

Джамбуїлуцька (перекопська) кочувала від Кінбурна до Кальміусу й мала центром Перекоп, де знаходився їхній воєвода — каймакан, з роду Гіреїв. Теж жила юртами і мала до 5 тисяч кибиток.

Єдисанська (очаківська) орда кочувала між Дніпром (від Кизикермена) і Дністром (до Тігіни) аулами, нараховувала до 40 тисяч кибиток, очолювалася мурзами і сераскир-солтанами з Гіреїв. Дещо осторонь стояло ще одне татарське політичне та етнічне утворення — буджацька (білгородська) орда, яка мала до

80 улусів між Дністром та Дунаєм з центром в Акермані (Білгороді), де резидував бей — автономний і від хана, і від султанів. Між Кримом та Буджаком паленів перманентний політичний конфлікт. В 1705 р. всі чотири орди могли виставити 60 тисяч воїнів-ополченців, бо постійної армії татари не мали. В Криму на початку XVIII ст. мешкало 560 тисяч татар, з них 280 тисяч чоловіків [360, 361].

Сучасники характеризували татар як дикунів, котрі займалися розбоєм в степу через убогість і постійну загрозу голоду. Захоплення християн і продаж їх у рабство стало для них головним джерелом прибутку і засобом до існування.

В досліджуваній період для Кримського ханства продовжував залишатися низьким рівень його економічного розвитку. Кримські татари та їхні васали — ногайські, буджацькі, едисанські та едичкульські орди — захопили родючі землі Пропонтиди — Північного Причорномор'я. Але землеробство осілого, чи навіть напівосілого типу, розвивалося в них дуже повільно, через відсутність системи меліорації й не давало достатньо продуктів, необхідних для виживання. Лише східна чорноморська берегова лінія (від Керчі до Ялти) пов'язалася з інтенсивною землеробською культурою, створеною ще дотатарськими стародавніми поселенцями. Більш розвинуте й продуктивніше татари мали скотарство (вівчарство, конярство тощо). Саме під пасовища худоби вони використовували родючі степові ґрунти (чорноземи), не дозволяючи українцям обробляти їх. Така традиція помітна здавна. Ще у XVI ст. литовський митник Михалон Литвин відзначав подібні явища татарського господарства [204, с. 14]. Ремесло теж розвивалося уповільнено й мало примітивні форми у порівнянні з мануфактурним виробництвом Європи кінця XVII ст. Джерелами прибутків ханської казни залишалися торгівля мита, базарні збори, побори з різних видів торгівлі (тканинами, сіллом, металами), данина з сусідніх держав та відверті загарбницькі й грабіжницькі навали на Україну, Молдову, Росію, Польщу [242, с. 417]. Через відсутність стійкої економіки і цілком залежачи від кількості фуражу для худоби, прості татари часто страждали від голоду, а відтак і від міжусобиць за кращі землі та пасовища.

Російський радянський історик А. Новосельський довів, що й самі татари вважали внутрішні проблеми основною причиною

грабіжницьких походів проти сусідів [242, с. 419]. А вже для прикриття вигадували привід — несплата данини, порушення угод тощо. Отже, хоча родючі південні землі й природні умови Криму дозволяли мати власну прибуткову економіку, населення добирало іншого способу виходу з господарчої кризи. Це був безсоромний грабунок українських земель, загарбання нових територій для пасовищ, привласнення чужої праці, захоплення людей, торгівля рабами, стягнення відкупних платежів за непограбування з урядів сусідніх держав (по-сучасному — рекет). Все це стало домінантним напрямком зовнішньої політики ханства, провідником якої була татарська верхівка.

Але й просте населення татарських орд брало найактивнішу участь у навалах, хоча лєвова доля награбованого діставалася організаторам — бєям, ханам, мурзам тощо, для яких набіги були головним джерелом збагачення [442, с. 419]. Грабіжницькими намірами пояснюють татарські вторгнення в Україну українські історики Д. Яворницький, О. Апанович [20, 412] та російські — В. Смирнов, М. Смирнов, А. Новосельський, Г. Санін [364; 365; 242; 360; 343]. На грабіжницький характер татарських навал вказували й сучасники — Блез де Віженер, Д'Асколі, Евлія Челебі та інші [204; 205; 416]. Правляча еліта держави — Ширіні, Аргіні, Сіджіути та Яшлавські беї, які фактично вирішували політику ханства, — спрямовували походи навіть і проти волі Гіреїв, бо основною статтею експорту ханства були раби, попит на яких не падав аж до середини XVIII ст.

Ідеологічним виправданням ханів перед міжнародною громадськістю була легенда про споконвічну залежність Русі від татар і її підпорядкування владі Батисевої Золотої Орди, спадкоємцями якої оголошували себе кримські Гіреї [242, с. 419]. Як і Батий, вони завжди принижували російських та українських послів [109]. Наприклад, Зотова й Раковича в 1680 році принизливо тримали в холодній ямі [369].

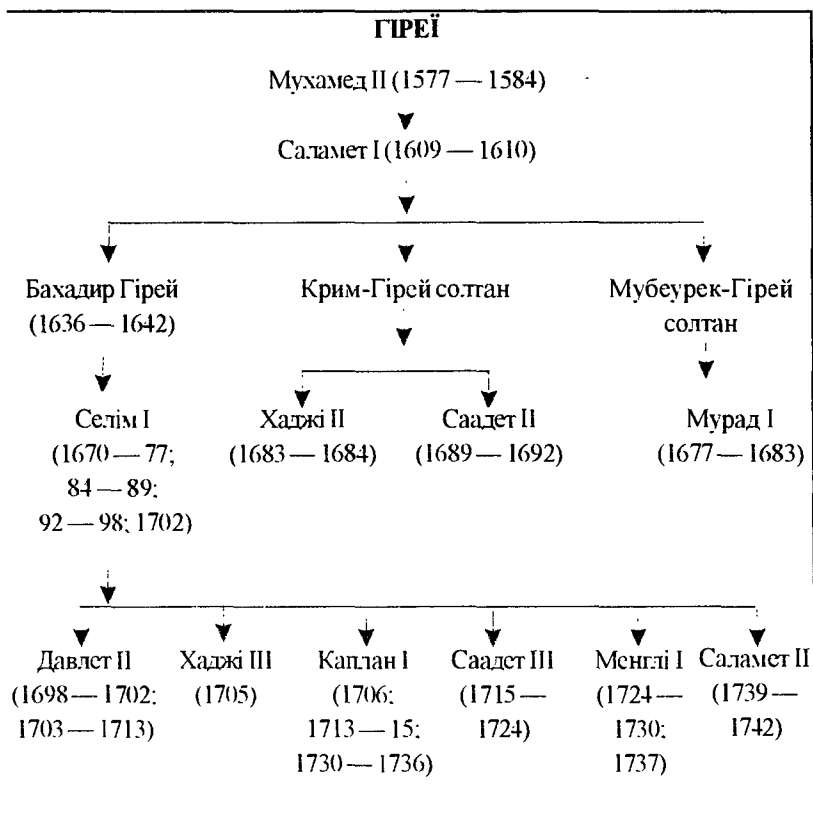
Історико-правова та геополітична доктрина Гіреїв про мусульманську домінанту в Східній Європі від часів монгольської супрематії Русі Чингізидами давала підстави для ескалації загарбань. Звичайно, після Давлет-Гірея I та Гази-Гірея II Вора кримські ідеологи вже в жодних документах не зачіпають проблеми

відновлення Золотої Орди, а в кінці XVII ст. не ставлять і мети завоювання України. Навіть якщо гіпотетично припустити таку можливість, то утримати її 500-тисячним населенням Криму Гіреї просто не змогли б.

Нерозвиненість татарської економіки підтримувалася і перебуванням у Криму Порти, котра сама знаходилася, як ми вже говорили, на невисокій сходинці господарчого розвитку. Паразитичне існування Ханату на тілі сусідніх держав розбещувало і самих татар, негативно впливало на їхній прогресивний поступ серед європейських народів, в коло яких вони потрапили в силу історичних обставин. Султанська Туреччина вигідно використовувала хижацькі грабіжницькі заміри ханів, націлюючи їх проти своїх ворогів — Речі Посполитої та Московщини. Майже завжди у походах великих чамбулів брали участь яничари чи спагі з турецьких гарнізонів у Криму та в Причорномор'ї. Сам Крим, де існував Кафинський ейялет Порти, перетворено у військовий турецький табір з великою кількістю фортець і гарнізонів, в плацдарм для великої війни. Гирло Дніпра, яким запорожці спускалися у Чорне море, і весь чорноморський берег обсаджено турецькими фортецями — Кизикермен, Ісламкермен, Очаків, Кінбурн, Хаджибей. Як міцні, добре укріплені та оснащені фортеці сучасники описують Акерман та Азов [65, с. 145, 151]. Залежно від обставин Порти інспірувала та організовувала грабежі українських земель, прибутки від яких ішли і в султанську казну [193]. Відтак стратегічне значення Кримського ханату для Порти, який мов кинджал врізався в землі України, Росії та Польщі, важко переоцінити.

Правлячою династією в Кримському ханстві всю його історію були Гіреї, а в останній чверті XVII століття ханами були — Селім-Гірей (1670 — 1677; 1684 — 1689; 1692 — 1698); Мурад-Гірей (1677 — 1683); Хаджі-Гірей (1683 — 1684); Саадет-Гірей (1689 — 1692); Давлет-Гірей (1698 — 1702). Тобто за 25 років змінилося 5 ханів і на кожного, в середньому, припадає п'ять років правління.

Хоча кримські хани Гіреї і являлися провідниками турецької політики в Східній Європі, вони намагалися здійснити тут і власні татарські геополітичні інтереси. Хани, як представники династії Чінгізидів, — більш древньої і уславленої, ніж Османи, — висували претензії на вищий політичний статус Криму, а то й самодостатнє

снування В. Д. Смирнов писав, що вся політична історія кримського ханства завжди складалася з двох начал: місцевого татарського, яке прагнуло до повної самобутності й самостійності, зовнішнього — турецько-османського, яке прагнуло з найменшими зтратами зберегти владу над Кримом і контроль за ситуацією в Тричорномор'ї [360, с. 307]. Радянський історик Г. Санін переконливо довів цю думку своєю монографією, в якій дослідив політику кримського ханства в середині XVII ст. [344; 345]. Щоб тримати в покорі Гіреїв, Османи мали завжди в Стамбулі заручниками синів чи братів правлячого хана, часто змінювали ханів, посилювали військову присутність в Криму [360, с. 396 — 398]. І якщо в 40 — 50-х рр. Гіреї вели власну легальну політику щодо козаків і Речі Посполитої.

Представники роду Гіреїв: Іслам-Гірей та

якщо в 60-і роки вони активно втручалися у внутр. козацької державності (наприклад, П. Суховій був с. хана), то в останній чверті XVII ст., за винятком епізоду Іваненком, таких активних самостійницьких дій та ко: спостерігається. Хоча джерела згадують акти непок: султанові в 1677 р.: "орда туркам не весьма зичлива оил. с. 224], хан Селім-Гірей відмовлявся іти на Чигиринську ь. с. 146 — 149] тощо.

Маючи неповоротку і складну систему мобілізації, Пор. обмежена у ефективних можливостях оборони Ханату від с, а її експансіоністська політика знесилювала Крим економі-, політично, соціально і демографічно.

Те, що за плечима татарських загонів стояла Порта, робил. їхні напади особливо жорстокими, а грабунки супроводжувалис: звірствами. Але в 70 — 90-ті рр. XVII ст. татарські безчинств: вже не мали такого масово-винищувального характеру, як в XVI ст: — першій половині XVII ст., бо український народ протиставив їм власні збройні сили і державність. Та все ж турецько-татарськ: навали тривали й далі, продовжували загрожувати значними матеріальними й людськими втратами. Татари збирали тисячн: юрби нападників. Молдавський літописець Іон Нікульче зазначає: "Татари ввійшли в країну, мов вовки в череду овець... Вони грабують, полоняють, б'ють і мучать християн... Татари поїли все:

хліб, і живність, і пограбували всіх до нитки. Багатьох полонили — жінок, дівчат, дітей. Лишилися бідні люди з однією лише душою розтерзані і принижені” [240, с. 101]. Приклади можна множити: подібними плачами сповнені і всі українські літописи другої половини XVII ст.

На підставі опрацьованих джерел ми можемо впевнено стверджувати, що татарська експансія на українські землі в останній чверті XVII ст. носила такі форми: а) участь у військових діях на боці турецької армії; б) грабіжницькі навали та окремі наїзди на мирне населення; в) розвідувальна (з метою захоплення язиків) та сторожова (попередження козацьких контрпоходів) служба на українському прикордонні. Тобто головно це був набіг і війна.

Вторгнення в Україну татарські загони-чамбули здійснювали второваними століттями головними шляхами — *сакмами*, які в свою чергу розгалужувалися на другорядні та підпорядковані їм *тропи*. З Акермана (Білгорода) через Бендери — Хотин — Калуш ішов *Покутський* (або *Волоський*) шлях. В Бахчисараї та Ескі-Киримі розпочинався головний нападницький шлях, котрий за Перекопом розгалужувався на Правобережну й Лівобережну Україну. Між Дніпром та Інгульцем до Чигирина, а потім по лінії Звенигородка — Лисянка — Збараж ішов *Чорний* шлях (через Чорний ліс на Київщині). Біля Чигирина від нього відгалужувався *Кучманський* шлях, який під Балтою з’єднувався з *Очаківським* та *Білгородським* шляхами. Далі він ішов через Тульчин — Бар — Зіньків — Проскурів до Збаража, де з’єднувався з Чорним шляхом. Від цих основних шляхів ішли відгалуження по всій Правобережній та Західній Україні.

З Перекопу на Лівобережжя і Слобожанщину розпочинався *Великий Муравський* шлях. В приазовських степах від нього відділялася *Кальміуська* сакма, а на Самарі — *Ізюмська* сакма, які ішли між Ворсклою, Дінцем та Доном. У верхів’ях Сейму і Сосни всі три шляхи знову об’єднувалися в один Муравський, який ішов під Москву. Північно-західні відгалуження (бакаєва, пахнуцька, свиняча сакми) охоплювали всю Слобожанщину й Гетьманщину [242].

Опис дій татарських чамбулів під час наскоків і гвалтів знаходимо в джерелах XVI — XVIII ст. [113; 133; 184; 258; 256;

182]. Про них писали Михалон Литвин, Жан де Люк, Емідіо д'Асколлі, Блез-де-Віженер, Гійом Боплан, Іон Нікульче, Евлія Челебі, опублікований М.Губоглу анонім 1740 року [65, т. I, с. 131 — 162], та інші. Всі вони одностайні в своїх оповідях. Тобто за три століття в стратегії і тактиці татарських навал і грабежів практично нічого не змінилося. Звернемося до розповіді турецького автора початку XVIII ст., який детально і яскраво розкриває дії буджацьких орд [65, т. I, с. 143 — 152]. З його слів татар поселили в Буджаці, щоб забезпечити захист краю від дій козацьких загонів. Ними керує ага, котрого призначає кримський хан. Буджацькі татари, крім ялиаги, мають солтанів і мурз, які очолюють роди-орди. Мурза ж очолює під час війни військовий загін — казан. Їхня зброя складається з лука, кільканадцяти стріл в колчані, шаблі, ножа. В мішку носять ремені для зв'язування полонених, кресало, щоб розвести вогонь. Мурзи носять залізні шоломи, шкіряні рукавиці, мають списи із залізним наконечником. Спочатку в Буджаці кочувало до 10 тисяч татар. На початку XVIII ст. буджацькі степи виставляють вже 30 тисяч воїнів, а ногайські — 40 тисяч. Це досить сильне військо, якщо зважити на татарську хоробрість і навальність.

Коли Порта розпочинала військовий похід на українські землі, кримському ханові надсилали падишахський ярлик. Той у свою чергу скликав раду сановників (Диван) і по ханству розносили клич до війни. Регулярних військ татари ніколи не мали, хан тримав тільки 500 чоловік гвардії, і в похід ішли лише добровольці, яких ніколи не бракувало. В Криму в кінці XVII ст. проживало понад 520 тисяч татар, з них 240 тисяч чоловіків, а в похід ішла 1/3 — дець 80 тисяч. Перед початком військового походу проводився військовий огляд усіх сил. Хан займав центр, лівий фланг нуреддін-солтан, правий фланг калга-солтан. Основний контингент комплектували беї улусів: по 10 тисяч Даїр-бей, Сіджіут-бей і Аргін-бей, Ор-бей — 15 тисяч, Ширін-бей і Мансур-бей по 20 тисяч і Карач-бей 30 тисяч. Нижчі підрозділи очолювали аги і мурзи. Евлія Челебі зазначав, що коли хан ішов у похід, то попереду, як авангард, ставали 12 аг, а військо шикувалося по 12 кінських голів у ряд (шеренгу), утворюючи таким чином стрій в 12 колон, і що б їм не зустрілося на шляху, — долини, гори, ріки, брід, — всі дванадцять колон трималися зімкнутих строєм.

Великий візир
Ахмед Кепрюлю

Великий візир
Мерзіфонлу
Кара-Мустафа-паша

Турське військо, на чолі з султаном, під час похідного маршу

Яничар

Спahi

Облога Відня армією Кара-Мустафи-паші в 1683 році.
Гравюра Р.де Хоха

Ставка сераскіра під обложеною фортецею

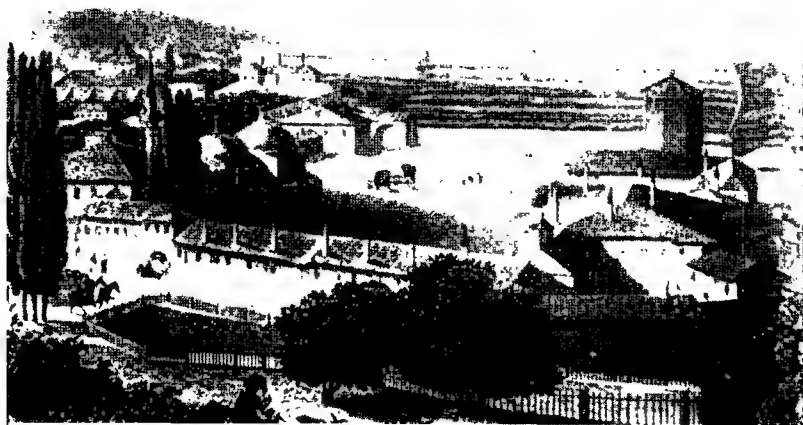
Татарський воєначальник

Рядовий татарський воїн

Битва з турецько-гатарським військом

Бахчисарай. Палацовий комплекс кримських ханів

Коли ішов у похід калга-солтан, його військо утворювало 8 колон, нуреддін-солтан вів шість колон, а візири, аги, мурзи — по п'ять колон. З його слів хан зазвичай мав 80 тисяч воїнів, калга — 50 тисяч, нуреддін — 40 тисяч, а решта — очолювала 30-тисячне військо [416, с. 215 — 216].

В похід ішли без обозу і важкої артилерії і здійснювали його протягом чотирьох місяців або окремо, або в складі султанської армії. В бою шикувалися навколо головного корпусу (2/4 війська) по 2 фланга (по 1/4). Рухалися в степу на великій швидкості, подібно до вихору, зупинялися лише на кілька годин, щоб поїсти і нагодувати коней. В бою теж діяли дуже стрімко: якщо хтось падав з коня чи з конем — його розтоптували свої ж. Коней прив'язували у лавах за хвости і голови мотузками [416, с. 201, 215]. З собою брали багато коней, більше ніж у набіги. Кожен воїн вів від 3 до 5 коней, що значно прискорювало рух (на ходу вершники перестрибували на свіжого коня, а втомлений прилаштовувався поряд), а також вирішувало проблему харчування — частину табуна з'їдали. Годували коней мало, щоб не переобтяжувати. Сідла виготовляли так, що вони слугували килимом і подушкою, а бурка, натягнута на палицю, ставала наметом. Одягалися легко, озброювалися шаблею, луком зі стрілами і нагайками. Вогнепальною зброєю користувалися мало. Тільки знать возила за собою намети, килими і одяг із хутра [256, с. 480 — 481].

Лише одним виглядом татари наводили жах на війська супротивника: темний одяг, величезна маса людей і ще більша коней створювали враження чорної хмари. Челебі порівнює татарське військо зі штормом на Індійському океані [416, с. 215]. Він пише, що 80 тисяч воїнів, озброєних колчанами і палицями, закутих в кольчуги, з криками “Аллах! Аллах!”, відблиски зброї, іржання коней, яке досягало небес — все разом було схоже на день страшного суду [416, с. 220]. Під час атаки били в барабани, литаври, цимбали, грали в сурми та зурни. В поході ішли загонами, в центрі яких знаходилися хан або командир (дибалай) чи солтан. Татарський обоз (агарлик-тягар) складався з просяного борошна та інших припасів і амуніції. Татари вдало вели розвідку, самі засилали й добували язиків. По українських степах (за Дніпром і Бугом) розвідзагони хана проводили спеціальні провідники, які передавали своє

заняття у спадок. Їх пізнавали по паролю. Козацький табір вони атакували, намагалися його зруйнувати, вибити захисників, застосовували обхідні маневри, а коли не вдавалося, ішли іншим шляхом. Увірвавшись в табір, вчиняли жакливу різанину, рубаючи на шматки всіх — дітей, священиків, жінок, воїнів, полонячи їх [416, с. 223, 231]. На війні татари дотримувалися суворої дисципліни: доки ішли в похід, не брали і нитки. Але при поверненні — грабували все підряд.

Після бою, особливо переможного, татари займалися масовим мародерством. Челебі з насолодою пише, як вони грабували трупи християн, набираючи масу добра, лишаючи тих “обібраними і голими” [416, с. 227, 233]. Своїх же вбитих або хоронили на місці бою, або натирали сіллю і везли до Криму, коли це були представники знаті. А таких теж гинуло чимало. Самовидець, Величко, Грабянка, Гордон, Гнінський та інші джерела згадують про загиблих у боях сина ханського, 8 мурз і аг знатних [189, с. 126 — 127; 84, с. 224; 53, с. 156; 30, с. 108].

Але мусимо також констатувати, що у жодній битві кінця XVII — XVIII ст. проти серйозного противника кримська кінниця самотійно не відіграла ніякої поважної ролі. Вона була нездатна протистояти ні козацькій кавалерії, ні рейтарам, панцирним гусарам, московській помісній кінноті, не кажучи вже про кірасирів. Розвідка, наскоки, під час яких вона реально уникала сутичок з поважним супротивником, рейди по тилах і проти мирного населення — ось завдання, які виконувала кримська кіннота. Битви від часів Хмельницького до Кагулу і Ларги (сюди ж віднесемо Відень, Естергом, Паркани) не дають прикладу вирішальної ролі кримської кавалерії.

Дещо іншою була тактика дій татарських чамбулів під час грабіжницьких навал на Україну. Похід по здобич вони здійснювали зазвичай зимою, коли замерзали ріки — природні перешкоди, в кількості від 3 до 30 тисяч вершників. Коней не підковували і в поході загони ішли тихо і повільно, не запалюючи вогнів. Влітку ріки перепливали голими на конях, прив’язавши до кінського хвоста пліт з очерету, на якому складали майно. За пару кілометрів від українських поселень татари ховалися по байраках та ярах і 1 — 2 дні спочивали: готувалися до нападу й вели розвідку території, на котру збиралися звалитися. Вони дізнавалися про охорону краю,

укріплення, чисельність жителів та добра. Коли це був організований набіг, татари ділилися на “крила” (групи, колоні) від 4 до 6 і розсипалися по околиці, а то й усій Гетьманщині. Якщо ж у похід ішли беш-башем (хаотично, неорганізовано), то й набіг перетворювався на суцільну імпровізацію, залежну від обставин. Головною умовою успіху в будь-якому разі ставала раптовість нападу, а метою не перемога, а захоплена здобич. Тому даремно Евлія Челебі вважав, що українці “ніколи не могли бути спокійні — ні в горах, ні в лісах, коли рубали дрова, ні в полях, коли сіяли, чи в той час, коли просто жили по селах. Для них цей татарський народ став справжньою чумою!” [416, с. 217]. Перед нападом татари домовлялися також про умовне місце, в якому збиратимуть награбоване. Захоплені містечка і села вони палили, добро забирали, а людей полонили чи убивали. Опис жакливого грабунку українського села татарами подає префект Кафи, домініканець Емідіо Дортеллі д’Асполлі [258, с. 123 — 124]. З його слів нападники “одночасно хапали хто батька, хто матір, хто синів, хто доньок, хто дядька, хто небожа. Одні беруть чоловіка, інші молоду дружину, одного відривають від плуга, когось від житла. Так що нічого не чути, окрім галасу, вереску, плачу та жалоби. Полоняників, пов’язаних мотузками чи закутих у ланцюги і кайдани, жорстоко б’ють палицями і пішки женуть бігом в степи”. Повертаючись зі здобиччю, розділялися на три підрозділи: перший гнав полон, худобу і віз на конях майно, а два інших позаду вели охорону і відбивалися від переслідувачів. Награбоване точно облікували і за звичасм розподіляли не порівно, а за долею участі в грабежі [138]. Про кількість говорити важко. Знайдені у Челебі слова засвідчують, що за один набіг татари взяли в полон “двісті гетьманів і двісті козацьких капітанів, безліку молодих, місяцеликих жінок та юнаків, хлопчиків, подібних до царевичів, двадцять шість тисяч, схожих на зорі, непорочних дівчат” [416, с. 227]. Означені дані явно перебільшені (двісті гетьманів!). Проте в останній чверті XVII ст. татари вже не брали по 20 — 30 тисяч ясиру, як в кінці XVI ст. — їм на заваді стало українське козацьке військо.

Турок-очевидець пише, що “під час продажу рабів татари безжальні, розлучаючи матір з донькою, батька з сином” [65, т. I, с. 152]. Цей опис, складений в першій чверті XVIII ст., нічим не

різниться від слів Михалона Литвина кінця XVI ст. чи Г. Боплана середини XVII ст. І слова з гіркої невольницької пісні “За річкою вогні горять, там татари полон ділять” [18, с. 78] цілком стосуються і подій останньої чверті XVII століття. Підтвердження тому й сумні розповіді козацьких літописців Самовидця та С. Величка про трагічну “біду татарську” 70 — 90-х рр.

Відтак остання чверть XVII ст. не стала винятком для татарських грабіжників. Джерела фіксують щорічні зимово-осінні й весняно-літні напади татар на Лівобережжя і Слобожанщину і в 70-ті, і в 80-ті, і в 90-ті роки. Особливо тяжкими були 80-ті роки, і перш за все на Слобожанщині. Починаючи з 1680 р. [210], коли Самовидець зафіксував страшні татарські грабунки “на слободах московських” [189, с. 149], кожен рік приносив поселянам незліченні бідування. Протягом десятиліття кількаразових руйнувань і грабувань зазнали Сінне, Перекоп, Мерефа, Золочів, Коломак, Краснокутськ, Валки, Деркачі, Лозова, Богодухів, Рублівка, Городня. В одному лише селі (слободі) Жихор грабіжники забрали в українських селян Савченка, Мельника, Кальченка, Тимошенка, Сірого, Редьки, Рудя, Щербини, Різника всіх дітей (по 2 — 3 сини від 4 до 10 років), дружин, всю худобу (корів, волів, коней, овець) збіжжя, домашній скарб. Тих, хто вчинив опір, убили на місці [201, с. 84 — 93]. За підрахунками українського історика А. Слюсарського, під час навали 1680 року на Слобожанщині полонено чи загинуло 3258 чоловік, з них 79 татарів спалили живцем у хатах, знищено 889 дворів, забрано 6984 четі зерна, 10 385 кіп збіжжя, 1571 віз сіна, 3 113 голів великої рогатої худоби, 17 386 овець і кіз, 1271 коня [358, с. 103].

Страшні цифри руйнувань можна наводити по кожному року і на Лівобережжі, і на Слобожанщині. В спустошеній в 60 — 70-ті роки Правобережній Україні не було кого грабувати. Тому татари в цей час прориваються на Волинь і Галичину, де теж чинять безчинства “за необачністю військ коронних”. Гинули не лише люди й матеріальні ресурси, але й духовні цінності — храми, бібліотеки, літописи, архіви.

Основним багатством, награбованим турецько-татарськими нападниками, був живий товар — ясир (араб. — полон). Його захо-

плювали, щоб: а) одержати викуп (з багатих родичів), б) продати в рабство і в) використати у власному господарстві, родині. Більшість дівчат і жінок продавали в гареми або в домашню прислугу. Іноді нападники одружувалися на своїх полонянках. Такі випадки не поодинокі. Загальновідомий татарський звичай: якщо українка народжувала татаринів шестеро дітей, з сьомим вона могла повернутися на батьківщину. Тих, хто приживався в Криму, козаки суворо карали. Іван Сірко, визволивши полоняників, наказав вирубати впень тих, хто забажав повернутися до Криму. Сестру Семена Палія забрали в ясир татари, і вона стала дружиною мурзи. В 1699 р. її син Чора-мурза гостював у дядька в Фастові [415, с. 829]. Ми вже згадували, що нуреддін в 1678 р. одружувався в Черкасах на козацьці. Подібних випадків багато. Але в цілому доля полоняників була жакливою. Її досить добре, яскраво й повно вивчив і подав Д.І. Яворницький в першому томі своєї “Історії” [415, с. 884 — 887; 414, с. 76 — 78].

Не входячи в детальний аналіз названої проблеми, зазначимо, що чоловіків відправляли на каторги веслярами, а хлопчиків — у господарство землевласників. Як вище зазначено, в останній чверті XVII ст. системи дьовширме (набору в яничари полоняників) вже не існувало. Іноді ясир відбивали козаки, пікети, дозори, запорожці під час сухопутних і морських походів [243]. Зокрема, Іван Сірко за один похід звільнив 7 тисяч бранців [389, с. 376 — 377]. Гетьманське правління намагалось допомагати потерпілим. За Бахчисарайською угодою українських полонених мали розмінювати на рівну кількість полонених козаками татар.

Козацьке військо, ведучи розвідку, намагалось оперативно інформувати про підготовку татарами нападів, щоб знешкодити чи зірвати його. Зокрема, на початку 1677 р. гетьман І.Самойлович одержав повідомлення, що в Криму “20 тисяч відбірної орди наготовлено, і як тільки зійде глибокий сніг, та орда має намір впасти з грабунками на Полтавський та Лубенський полки, розділившись на чотири частини” [9, № 1]. Означене давало можливість взяти швидких контрзаходів.

Принагідно можемо також зазначити, що роль тюркського фактору в житті українців була надто значущою і майже органічною

часткою їх духовного і матеріального побуту. Найпереконливішим аргументом присутності в нашій ментальності орієнтальних мотивів є субкультурні фольклорні еталони краси (“чорні брови, карії очі”), рецепція організації державних структур і війська, правовий екстракт та навіть антропологічний субстрат Півдня і Лівобережжя.

Отже, окрім участі татарських загонів у війнах на боці турецьких султанів та сераскирів, провідною формою татарської агресії в Україні залишалися грабіжницькі навали ханських чамбулів. За період, котрий досліджуємо, не було жодного року, коли б татари не напали на українські землі чи то взимку, чи то влітку, охоплюючи всі території — Правобережжя, Слобожанщину, Волинь, Лівобережжя, Галичину.

3.4. Форми опору українського народу турецько-татарській експансії

В останній чверті XVII ст. військово-політичні заміри Порті й Ханату зустрічали щодалі міцніший і організованіший опір українського народу. Насамперед від збройних сил України та від об'єднаного з ними російського війська — розквартированого гарнізонами по Лівобережжю та Слобожанщині регулярної армії Білгородського розряду. Спільна відсіч зовнішнім ворогам і оборона українського населення було, можливо, те єдине позитивне, що дав Україні союз з Росією. Саме приєднана до Росії територія була краще захищена від вторгнень турок і татар і саме вона чинила найбільший опір їхній агресії. Основною формою участі українського народу в загальноєвропейській антносманській боротьбі 70 — 90 рр. XVII ст. стала участь власними збройними силами. Спільна з Москвою відсіч Ханату й Порті передбачалася Глухівськими статтями Дем'яна Многогрішного (ст. 29) [57, с. 211], Конотопськими статтями Івана Самойловича (ст. 2) [199, с. 211] та Коломацькими статтями Івана Мазепи (ст. 16) [199, с. 311]. “Если бы стали силы хана крымского наступать, и за помощью всемогущего Бога, противу тех сил в соединении крепко и неподвижно стоятъ”.

— говорилося в них [57, с. 211]. Окрім того, український народ брав участь у цій виснажливій боротьбі провіантом, грошима, тяглом, фуражем, загальною участю населення, на території якого велася боротьба.

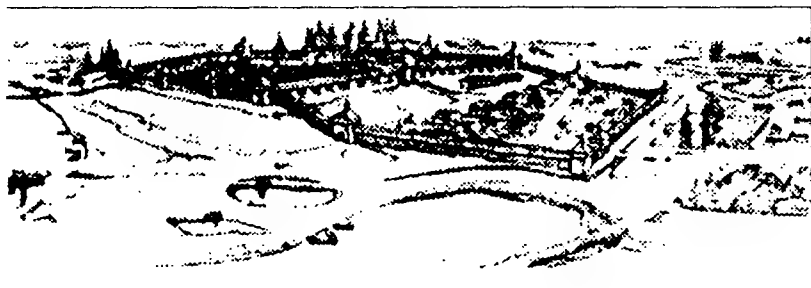
В цілому форми боротьби й участі в ній українського народу можна класифікувати таким чином: а) велика війна (відсіч Чигиринських походів та участь у Кримських, Азовських, Дніпровських походах); б) мала маневрова (партизанська) війна: відсіч ворожих вторгнень, контрпоходи, дії польових ватаг, погоні за чамбулами і відбиття ясиру, сухопутні та морські походи запорозьких козаків, ведення попереджувальної розвідки та розвідки боєм; в) ведення дозорної, сторожової та прикордонної служби; г) створення системи оборони від турецько-татарських навал; д) спорудження укріплень та утримання в боєздатності оборонних ліній; е) побудова, утримання і забезпечення фортець та фортифікаційних укріплень; є) загальна мобілізація населення для участі у великій війні; ж) переселення жителів із захоплених турками і татарами земель; з) дипломатична боротьба — участь у посольствах, консультації, розмін полоненими.

Участь українського народу у великій і малій війні збройними силами розглянемо більш детально в наступних розділах. Наразі ж зупинимося на інших формах опору загарбникам, і, насамперед, на участі у спорудженні оборонних ліній. Державними заходами московських царів, для забезпечення центру Росії від татарських навал, ще з XVI ст. починається спорудження “засечных черт” — ліній з укріплених міст — фортець і валів, які перетинали основні саки татарських чамбулів [37]. Першою була Приокська лінія, а в кінці 70-х рр. XVII ст. завершилося спорудження Білгородської укріпленої лінії. Вона пролягла на 300 верст від Дону до верхів’їв Ворскли і Тихої Сосни і в лінію ввійшли українські міста Острогозьк, Хотимизьк, Охтирка та ін. В її спорудженні, в зміцненні фортець брало участь і населення Лівобережжя та Слобожанщини [37; 201, с. 54 — 70].

З 1679 р. і до середини 1690-х рр. ішло спорудження та укріплення Нової (Ізюмської) лінії, котра перекрила нападникам Ізюмську, Кальміуську та Муравську саки і шлях на Слободи [110].

Ізюмська лінія, завдовжки в 400 верст, ішла від м. Усерда на Білгородській лінії, через м. Валуйки, р. Оскол до р. Коломак. Значний внесок у її створення зробили населення Лівобережжя, Слобожанщини, переселенці з Правобережжя і навіть запорозькі козаки [201, с. 54 — 84]. Українці фізично будували фортифікації (рови, вали, засіки), входили до залог новостворюваних фортець і укріплень, несли гарнізонну, польову й тилову службу, підтримували укріплення в бойовій готовності. Нарешті, жили на цій небезпечній території, колонізували Дике Поле. Ізюмська лінія наближала межу оборони від нападника все далі на південь, стала базою Кримських, Азовських та Дніпровських походів. Міста лінії об'єднувалися системою засік, валів, ровів, частоколів, так званих стоялих острожків (фортечок). Органічно до них належали й природні перешкоди — ріки, болота, ліси, яруги, які намагалися оминати татари. В полях перед лінією несли варту козацькі польові ватаги, роз'їзди, пікети, дозори, польова сторожа, стояли в прикриттях станиці (прикордонні пункти). До складу цих служб входили слобідські, запорозькі й лівобережні козаки [201, с. 54 — 76]. Укріплені прикордонні міста (Чугуїв, Харків, Ізюм, Суми, Охтирка, Полтава та інші) були однотипні й складалися з земляного окружного валу, на якому стояли дерев'яні, забиті землею і камінням стіни, під валом ішов глибокий рів [159]. На стінах стояли сторожові та оборонні вежі. Містечко мало одні або пару воріт. У документах збереглися описи Чугуєва [201, с. 61] та Ізюма [396, от. 4, с. 8-9], укріплення котрих можна вважати за класичний зразок української прикордонної фортеці [159].

Значну увагу в системі оборони царський уряд та гетьманське правління зосереджували на прикордонних фортецях, які не входили до лінії “засечных черт”. Пункт 20 Коломацьких статей передбачав побудову проти вторгнень татар, крім лінії укріплень, фортецю навпроти Кодака, фортеці на ріках Орель, Самара, в гирлі Берестової та Орчика і заселення їх українцями [199, с. 316]. В цій системі вдалося спорудити лише кілька укріплень — Новобогородицьку і Новосергіївську фортеці, — за браком коштів і через скерування людських ресурсів на ведення війни. Зміцнювало населення фортеці і на Правобережжі, зокрема в 1677 — 1679 рр. Чигирин, Канів, Київ [9, № 8].

Укріплення Харкова кінця XVII ст. [53]

Система оборони Гетьманщини включала в себе також великі міста-фортеці з російсько-українськими гарнізонами, які знаходилися з глибини країни. Перш за все це Ніжин, Чернігів, Київ та Переяслав. Закріпленими фортецями були всі інші полкові міста Лівобережжя (Лубни, Гадяч, Миргород) та переважна більшість сотенних міст (Веприк, Зінків, Мглин, Кобиляки, Кишинька) [278]. Доречним буде навести опис Лубен, поданий в “Книзі мандрів” Євлією Челебі, тим більше що це місто і Лубенський полк брали активну участь в антиосманській боротьбі і зазнавали атак чамбулів. “Зовнішній вигляд фортеці Лубни, — пише мандрівник-турок, — дуже гарний. Вона побудована з цегли на шість кутів-бастіонів, стоїть на березі ріки, на схилі пагорбів посеред лубенського степу. Тяглість її стін складає зм тисяч кроків. В ній знаходиться арсенал, пречудові гармати, за фортечними мурами розташовано сім церков з дзвіницями. Троє зорі, шість бастіонів і башт її — міцні, а рови — глибокі. В середині замку налічується шість тисяч будинків покритих тесом, з верхніми поверхами” [416, с. 80]. Судячи зі слів автора, подібний вигляд мали Полтава, Миргород, Переяслав та інші полкові міста Гетьманщини. Схожі описи подає і Павло Алеппський. Самійло Величко гадує міцний замок з перекидним мостом у гетьманській столиці Затурині [57, с. 8]. Спорудження, укріплення, оснащення та підтримка з постійній бойовій готовності фортець та замків теж являлися формою боротьби українців з нападниками. Зміцнення та реконструкція укріплень мали проводитися регулярно, майже щорічно, на що йшли значні кошти й відволікалися люди. Через зайнятість

козаків у Азовських та Дніпровських походах більшість українських фортець у кінці XVII ст. почали занепадати. На невпорядкованість київських, чернігівських, батуринських укріплень вказував у листах Василь Кочубей [137, с. 106], про це писав у подорожніх нотатках старообрядський священник-прочанин Лук'янов [289; 338] та інші [10, 11, 46]. Щоб їх зміцнити, з українського населення взято додаткові кошти — “не без доуки”.

У містах-фортецях знаходилися російські гарнізони на чолі з призначеним царем адміністратором-комендантом. Крім оборонної функції, вони були провідниками колонізаторської політики царизму в Україні й контролювали не лише татар, але й самих українців. До складу гарнізонів з наказу гетьмана або полковника залучалися й українські вояки — реєстрові козаки-піхотинці та сердюки. Козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького [60, с. 519, № 227], завжди просила царя посилити військову присутність в Україні і не лише з огляду на татарську загрозу, але і як допомогу проти “шатких і непевних людей” серед самого “народу малоросійського”.

В 90-х роках XVII століття російська військова присутність зростає. В 1690 р. посилено російські гарнізони в Чернігові, Києві, Переяславі, Ніжині. В 1692 р. додатковий контингент полковника І. Дурова введено до Переяслава. Цього ж року російські гарнізони стали у Маячці, Соляному, Торі [401, с. 468 — 469; 402, с. 255]. Утримання московського війська тяжким ярмом лягало на плечі не лише селян, але й козаків та міщан, які теж мали виділяти кошти на російських солдат [368, с. 555; 369, с. 373].

Важливою формою боротьби українців з агресією Порти та Ханату стало створення сторожової оборони від нападників. Завдяки державним заходам Самойловича та Мазепи створена в 80-х роках система оборони дала відчутні наслідки в збереженні людських та матеріальних ресурсів у 90-ті роки. Про неї ми скажемо трохи далі, обмежившись тепер характеристикою прикордонної козацької служби.

Дніпро й південні сотні Полтавського полку (Царичанська, Керебердянська, Кобеляцька, Кишинська) утворювали кордони Гетьманщини, які потрібно було пильно охороняти від татарських вторгнень. Щоб напади не ставали несподіванкою, гетьманське

правління за царськими указами створило розгалужену прикордонну службу. Основною сторожовою одиницею став козацький роз'їзд, або пікет, який вів спостереження за якимось одним, конкретно визначеним ("певним") татарським шляхом і мав або зупинити і відбити чамбул, або швидко про нього попередити прикордонні сотні.

Іноді ці пікети здійснювали й далеку (глибоку) розвідку. У 1677 р. Самойлович наказував І. Новицькому, який ніс з полком прикордонну варту на Дніпрі біля Вереміївки, вислати розвідпікет з 30 чоловік за Буг, дізнатися, чи не повертаються турки знову під Чигирин. Самим же полчанам (в 300 чол.) наказувалося перейти Дніпро, розташуватися дозорами й стати на квартирування (забезпечення) в Каневі, Мошнах, Дереньківці, Драбові, Черкасах та ін. [5, с. 145, № 108]. Наступного, 1678 р. (16 серпня), Самойлович з табору на бужинських полях дав вказівку Новицькому та Павловському вести пильний догляд за діями противника на кордонах і подавати щоденні вістові реляції йому і князю Каспулату, щоб не допустити вторгнення татар на Лівобережжя. Для цього полковники Новицький, Павловський і Юр'їця мають посилати пікети від Крилова до Кременчука, чамбули знешкоджувати, а втікачів з Лівобережжя карати "яко здрайцов" [5, с. 148, № 112].

Джерела наповнені свідченнями про постійне несення роз'їздами козаків реєстрових і охотницьких полків прикордонної сторожової служби "по дніпровому берегу" і в "полях за Кишінкою". 15 квітня 1693 р. Мазепа у листі до І. Новицького висловлює подяку компанійському полковому осавулові Рубану за постійне несення дозору в степу за татарами [5, с. 263, № 250]. Постійні вістові відписки надходили їй від осавула Івана Максимовича про дії роз'їздів сотника Гната та інших у степах [5, с. 217, 273]. Прикордонну службу несли і піхотинці, і кіннотники. Є навіть дані про прикордонну флотилію — козаки на човнах плавали по Дніпру, спостерігаючи за протилежним берегом і охороняючи броди.

Особливо пильно й ретельно охоронявся дніпровський кордон. В 1675 р. І. Самойлович розосередив понад Дніпром переяславський, міргородський і полтавський полки. Сторожові загони чатових полковника Михайла Миклашевського стояли тут на зламі

80 — 90-х рр. [5, с. 253]. У січні-лютому 1692 р. по лінії Бориспіль — Іркліїв — Вереміївка — Жовнин — Чигирин — Діброва — Кременчук — Перевалочна — р. Самара — слободи — Опішня стояли сердюки Кожуховського і компаніїці Новицького. Північніше Борисполя — Чернігівський полк [101, с. 511]. Улітку 1694 року придніпровською охороною керував І. Новицький, а інструкції йому давав гетьман І. Мазепа, що яскраво засвідчує його лист до полковника від 27 липня:

“Писав до нас полковник лубенській, же вашмосьци учинили таковий приговор и постановлення, иж он має стати з полком своим у Чигирин-Дубровы и в Жовнин, а вашмосьць з полком своим комонным у Веремеевце, в побережных месцях, для лучшей осторожности от приходу неприятельского и для бережения целости людской, а тож и для odporу неприятельскому приходу: к котрому то приговору и постановленню вашмосьцей и мы пристаючи, позволяем вашмосьци тоє словами назначенное дело в самый приводити skutok. А поколь вашмосьць на тоє назначенное побережное месцьє прийдет з полком своїм комонним, тепер вперед прибыття своего высылай зараз человек з полтора ста товариства охотничього, знявши з городов в горі Сулы будучих, именно з Ромна, Смелой и Глинска до Веремеевки, которое товариство полку вашмосьци меють тамо в Веремеевце для всякой осторожности людской знайдоватися. А ми писалисьмо до пана полковника лубенского, жеби приказал старшинам в городах тих и посполитым людям з их стації місячної корм найскорее выстачити. О чем ознаямивши вашмосьци, зычливое наше засылаем поздравления” [385, с. 451].

Якщо ж вороги проривалися на Лівобережжя та Слобожанщину й набирали ясир та добро, сотниками, полковниками, гетьманом, чи російськими комендантами і воеводами (залежно від місця і кількості чамбулу) організовуватися оперативна погоня для відбиття награваного. Так, у 70-х рр., коли татари пограбували Тор, воевода Ромодановський з ратними людьми та слобідські полковники Гладкий (охтирський) і Дзиковський (острогоський) з козаками наздогнали нападників на Кальміусі, вступили в бій і відбили полон [4, с. 112 — 113]. Подібних прикладів багато і в документах архіву І. Новицького.

Дізнавшись про збір великих козацьких загонів, татари іноді відступали без бою і нападу. Хоча не завжди таланило й козакам: татари швидко втікали з награбованим, “замітаючи сліди”, застосовуючи термінологію детективного жанру, або їхній ар’єргард відбивав оперативну козацьку погоню. У великій пригоді гетьманові в 90-ті роки стало правобережне козацтво, котре спільно з полками його регіменту вчиняло контрпоходи проти татар, що являлося важливою формою боротьби з турецько-татарською експансією. Часто командиром об’єднаних загонів І. Мазепа призначав І. Новицького, при цьому власним ординансом визначав функціональні обов’язки кожного командира. Наприклад, як в інструкції, даній 4 вересня 1694 р.: “О власти вашмосьци не треба турбуватися и через тоє міти на себе од кого порозумлення, але надобно вашмосьци обще зо всеми панами полковниками справовати полеценное себе діло, которое могло-бы быти всім з службою у великих государех наших и у нас гетмана похвалено. Тут теди прекладаєм вашмосьци, же товариство полку лубенського нехай будет под командою вашмосьциной, а и переяславце под вашим-же старшинством будутъ, если пан полковник сам не пойдет в тую дорогу, яко до нас писав он, вимовляючися якимись своїми нужными домашними делами, и мы ему тоє далисьмо на волю, насильно его в тую дорогу не выправуючи. А еслиб пан полковник переяславській пошов сам, то повинен он мети команду над своим полком. Лист особливий до пана Палея имеем, жеби з вашмосьцью любовне и згідливе в той дороге поступовати хотел, о то жадаючи, который вашмосьць ему отдайте” [385, с. 452].

До форм антиосманської боротьби можна віднести ведення козаками та охотниками попереджувальної розвідки та розвідки боєм. Розвіддані надходили гетьманському правлінню від прикордонних пікетів, перекинчиків, лазутчиків, селян, козаків, шляхтичів з Правобережжя, захоплених язиків, прочан, купців, правобережних полковників (С. Палія) та інших людей, котрі неодноразово були й очевидцями, і учасниками подій. Розвідка боєм пов’язана з діяльністю так званих польових ватаг [5, с. 237, № 310], в 20 — 30 чоловік, які одночасно попереджали рух чамбулів, розбиваючи їх, захоплювали добро в татарських станах, полонили

язиків, дізнавалися про розташування та плани ворога, завдавали превентивних ударів, палили ворожі посади, займалися диверсіями. Очолювали ватаги польові командири — “ватажники” — воїни з великим досвідом, котрі неодноразово виходили в поле на кілька місяців. В джерелах 80 — 90-х рр. згадано таких ватажників як Чаленко, Пляка (Фляка), Рудий, Гострий, Фіцура, Ковальчук та ін. Лубенський полковий осавул Андрій Петровський зазначав, що він ходив ватажнити з такими командирами як Рубан, Ковальчук, Пляка, Клим [279, с. 8]. С. Величко теж часто згадує в літописі про діяльність загону Гусачка, Пляки [57]. Діючи в тилах турецько-татарської армії, під час великих військових операцій, ватаги підривали боєздатність ворога, перехоплювали його розвідників, виловлювали диверсантів, підбурювачів, саботажників, дезертирів, перетинали комунікації, власними диверсіями ослаблювали сили противника [287, с. 96].

Подібні ж завдання виконували також морські й сухопутні походи запорожців. Далі дослідимо, яку велику допомогу в підриві сил ворога подали дії запорожців Івана Сірка проти турок і татар під час відсічі Чигиринських походів Самойловичем та Ромодановським [20]. Здобувши багатий досвід морських походів у першій чверті XVII ст., запорожці збагачували й нарошували його і в останній чверті. Особливо знадобилася морська вправність низовиків у Дніпровських походах. В 90-х роках козаки, очолювані кошовими Гусаком та Морозом, кілька разів здійснювали морські експедиції проти Криму для підриву його потуг у війні за турецькі фортеці на Дніпрі. В ці ж роки ними здійснено й кілька сухопутних військових акцій, про що детальніше скажемо далі.

З турецько-татарською навалою в останній чверті XVII ст. вело постійну боротьбу й цивільне населення України — селяни та міщани, різними формами участі. Вони освоювали незаселені простори Дикого поля, посуваючи український кордон усе далі на південь, колонізували цю землю, обробляли її та боронили зі зброєю в руках, споруджували укріплення та фортеці. Якщо жителі спільно підіймалися на захист, татари, навіть не напавши, ішли назад без бою [396, от.3, с. 313]. При наближенні татар селяни й міщани підіймали аляри, б'ючи в дзвони, шикували поселенців до зброї,

сповіщали козацькі служби, сотників і полковників про наближення ворога, ставали учасниками боїв [396, от.4, с. 43 — 44].

Селяни й міщани брали масову участь і у великих війнах, котрі велися на території України. В літописі Самовидця знаходимо численні згадки про мобілізацію цивільного населення України. В 1677 — 1678 рр. “не тільки козаків у військо гнано, але и міщан и из сел два третього виправовали, а убогіше чотири п’ятого з оружем и борошном” [189, с. 128]. І далі пише, що в 1678 р. до війська пішли і “козаки и посполство, бо нікому не фольговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремеслеников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до войска”. А під час другого Кримського походу козаків “прибольшало з посполства” [189, с. 143]. Слова літописця стверджують нашу думку про значні мобілізаційні заходи гетьманів та створення чисельного ополчення.

Окрім того, на плечах простого народу лежало продовольче утримання фортець та забезпечення війська, особливо сердюків та компанійців. На утримання гарнізонів фортець та царських ратних людей під час війни ішли податки з селян та міщан. Вони ж несли тилову (в обозі) службу волами та возами, допомагали артилерії, забезпечували постій найманим полкам. 1677 р. жителі навколишніх міст і сіл заготовляли дрова для укріплення Чигирин [284, с. 148]. 1678 р. І.Самойлович через І. Новицького дав розпорядження видати російським військам тягло для артилерії [5, с. 149, № 113] та для прохарчування армії князя Каспулата Черкаського “осьмсот баранов досужних и шестьдесят яловиць лучших”, “з бидла нашего войскового в Веремиивци зостаючого” [5, № 114, с. 149].

Після другого походу на Крим у липні 1689 р. І. Мазепа заборонив київському полковникові надалі забирати для війська підводи у міщан та обивателів [5, с. 229, № 190]. В 1695 — 1696 рр. на Слобожанщині для азовської кампанії закупили (чи мобілізували) значну кількість великої рогатої худоби, кіз та овець [358, с. 169]. Самі ж слобожани в ці роки брали участь у будівництві царського флоту під Воронежем [43, с. 289], а також виготовляли реманент, вози, діжки, забезпечували російські обози фуражем та провіантом, причому іноді під дією сили, “під правежом безпощадним” [77, с. 125, 127, 129].

Не можна не згадати й про таку ганебну і неприємну форму боротьби з агресором, як згін і переселення власне українського населення з зайнятої ворогом території [221]. Особливо частими ці акції стали за Самойловича в середині 70-х рр., вони навіть дістали назву “великого згону”. Літописи сповнені свідчень, як жителів Правобережжя “в Малую Росию на житло перегнали” [186, с. 30].

Щоб не дати туркам і татарам жититися людським добром і поповнювати армію живою силою, І. Самойлович 1675 р. пише листа полковникам переяславському Вуйці Сербину та компанійському Іллі Новицькому і наказує переселити на Лівобережжя жителів Мошнів і Черкас. Але поки що за їхньою згодою [5, с. 135]. А в 1678 — 1679 рр., коли масово виселено територію Правобережної Наддніпрянщини (від Канева до Чигирина), згоди вже не питали [189, с. 121; 53, с. 178 — 179; 96, с. 571 — 572]. При переселенні гетьман закликав охоронців (Сербина, Новицького) мати пильність і обережність [5, с. 135], а потім не допускати повернення виселенців назад, спокушених зазивними листами польського короля Яна III та валашського господаря Дуки [5, с. 166 — 167].

Виселенців розселяли в Гетьманщині, на Слобожанщині та в прикордонних фортецях для оборони країни від татар. Під час походу 1674 р. на Правобережжя І. Самойлович наказав зігнати населення і виселити його в Полтавський полк, де ними було осаджено містечка Могилів, Китайгородку, Царичанку, Маячку, Кереберду та Нехворощу [96, с. 526 — 527]. В 1680 р., щоб заохотити переселенців до містечка Коломак, царський воєвода Б. Шереметєв дав своїм підлеглим таку зазивну грамоту: “В те містечко на вічне проживання закликати переселенців і сотнику Яремі Михайловичу в новозбудований городок Коломак закликати свою братію на проживання, черкас з дружинами і дітками, вихідців із задніпровських малоросійських міст, щоб вони в той городок ішли для проживання без всяких сумнівів” [396, от.2, с. 257 — 258]. Які побори несли жителі подібних укріплень — ми вже зазначили.

І, нарешті, органи державної влади (гетьманське правління) брали участь також у дипломатичній боротьбі з агресивними замірами Ханату та Порти. Хоча всі польсько-турецькі й російсько-

турецькі угоди 70-х — 90-х рр. XVII ст. безпосередньо стосувалися України, ворогуючі держави мало рахувалися з її інтересами, майже ніколи не запрошували її представників до участі в переговорах. Проте завдяки державницькій позиції І. Самойловича та І. Мазепи й українська дипломатія досліджуваного періоду починає заявляти про себе на міждержавному рівні. Представники гетьманського правління брали участь у дипломатичних місіях В. Тяпкіна, М. Зотова, О. Українцев. У виробленні та підписанні Бахчисарайського миру певну роль відіграв український дипломат С. Ракович, І. Самойлович та І. Мазепа, разом з генеральною старшиною, виступали дипломатичними консультантами Москви у зносинах не лише з Портою і Ханатом, але й з Польщею та Австрією. Гетьмани ж вели збір розвідданих для царя у дипломатів, які проїжджали по Україні [146, с. 283 — 299], розробляли й пропонували плани військово-політичних та дипломатичних акцій. Козацькі представники брали постійну участь у розмінах полонених та в міждержавних консультаціях, котрі проходили на кордонах з татарськими кочів'ями. 8 жовтня 1685 р. в розміні на Перевалочній брав участь гадяцький полковник Михайло Васильович [5, с. 186]. Особливо часто про обміни згадує С. Величко, розповідаючи про події 90-х рр. Гетьманське правління направляло через означені акції щорічні протести до хана за дії татарських чамбулів. Тобто, хоч і незначна, обмежена політичною владою Московщини, дипломатична боротьба з агресором проводилася і українським урядом.

В цілому ж, як пересвідчуємося, участь козацтва і цивільного населення України в загальноєвропейській боротьбі з турецькими та татарськими вторгненнями репрезентована різноманітними та важливими акціями.

**РОЗДІЛ
ЧЕТВЕРТИЙ**

**УЧАСТЬ
КОЗАЦЬКИХ
ВІЙСЬК
У
РОСІЙСЬКО-
ТУРЕЦЬКІЙ
ВІЙНІ
1676 – 1681
РОКІВ**

Район бойових дій першої російсько-турецької війни (1676 -- 1681).
З карти України, видрукованої в Амстердамі в 1657 р. Яном Янсоном.

4.1. Походи на Правобережну Україну полків гетьмана Івана Самойловича та князя Григорія Ромодановського у 1674 – 1676 роках

У січні 1667 р. в селі Андрусово під Смоленськом представники Московської держави й Речі Посполитої підписали мирну угоду на тринадцять з половиною років. Вона поклала край тривалій війні між ними за Україну. Вирішальною умовою угоди був розподіл українських земель — Лівобережжя прилучалося до Росії, Правобережжя — до Польщі. Київ з околицями на кілька років віддавався під управління Росії, а фактично залишився за нею й надалі [438].

Після підписання Андрусівської угоди, котра зневажила козацьку міжнародну правосуб'єктність, політична ситуація в Україні, яка й без того потерпала від політичних чвар і міжусобиць, надто загострилася. Поділена між двома державами-хижаками, шматована внутрішніми суперечностями, козацька державність потрапила під перехресний вогонь сусідів — Московщини, Польщі, Туреччини та Кримського ханства [344].

У цій складній суспільно-політичній атмосфері переважна більшість впливового правобережного козацтва на чолі з харизматичним лідером — гетьманом Петром Дорошенком, не маючи іншого способу для виходу, уклала васальний військово-політичний союз із Османською імперією. Дорошенко вважав, що в складних політичних умовах за допомогою Порти можна нейтралізувати умови Андрусівської угоди й подолати зазіхання Речі Посполитої, а потім возз'єднати Лівобережну та Правобережну Україну в одну козацьку державу під протекторатом Росії на основі статей Богдана Хмельницького [70]. Саме протекторат був спочатку головною домінантою зовнішньої політики гетьмана. Щоправда, надалі вектор його політичних устремлінь все більше еволюціонував до васалітетних стосунків з султаном.

Московський уряд симпатизував Дорошенку лишень у пошуках царської протекції, та аж ніяк не бажав мати його за гетьмана, а на умовах угоди 1654 р. й поготів, оскільки самодержавство зневажало українську козацьку державність як політичний організм і поступово перетворювало Україну в свою колонію [344].

Водночас перехід П.Дорошенка під васальну залежність султана давав можливість турецькому уряду відкрито оголосити Польщі власні претензії на Україну. 1672 р. Османська імперія пішла війною проти Речі Посполитої за правобережні українські землі. Влітку величезне військо під проводом Мехмеда IV дійшло до Поділля. 4 серпня 1672 р. до нього приєдналися загони П.Дорошенка та кримського хана. 26 серпня вони завдали відчутної поразки армії Речі Посполитої, захопивши Кам'янець [438, 439].

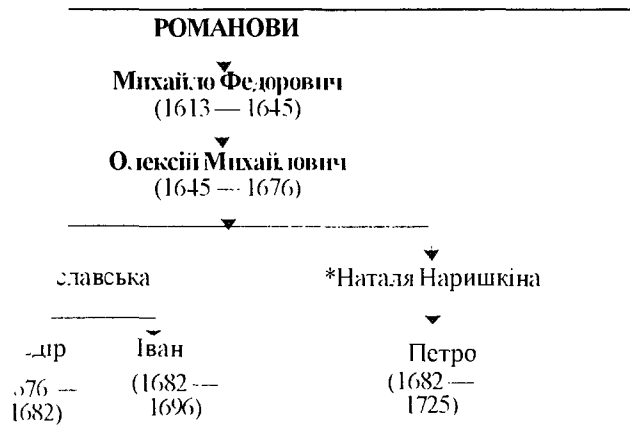
Раптовий напад і швидка перемога султана посіяли паніку в керівних колах Польщі. Уряд короля Міхала Вишневецького 16 жовтня 1672 р. у м. Бучачі підписав із Портою ганебний для себе мир. Багатостраждальну Україну в черговий раз пошматували агресори [343]. До Туреччини відійшло Поділля, котре спочатку приєднувалося до Очаківського ейялету, а згодом перетворилося в окремий Кам'янецький ейялет. Гетьманові Дорошенку віддали Брацлавське воєводство та південну частину Київського воєводства, що відтепер мали статус вілайєта Османської імперії. Річ Посполита лишила за собою Північну Київщину, Волинь і Галичину [104]. Присутність турецької армії на Поділлі стала каталізатором колабораціоністських настроїв як серед урядовців Дорошенка, так і серед місцевого населення.

Під тиском магнатсько-шляхетської опозиції, невдоволеної втратою багатих маєтків на Поділлі та Брацлавщині, польський сейм не ратифікував умов Бучацького миру. Обраний у 1674 р. польським королем Ян III Собеський запрягнув відвоювати всі землі України, втрачені Польщею від 1648 р., тобто не лише ті, що ввійшли до складу Туреччини, а й Росії.

У що лиху годину лівобережна козацька старшина, скориставшись обставинами, вирішила повернути Правобережжя під булаву власного гетьмана й об'єднати нещасну Україну. Згідно з Бучацькою угодою юридично за міжнародним правом втрачали вагу статті Андрусівського договору щодо належності Правобережжя Речі Посполитій. Московські дипломати сприйняли ситуацію як міжнародно-правовий колапс і поспішили скористатися нею. Саме тому російський уряд разом із гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем розпочали військові дії, аби визволити край від турецько-татарських загарбників. Попередньо про них повідомили польського уповноваженого Огінського на переговорах під Смо-

тенськом про “вічний мир” через російського представника Додєвського [283, 111, 143].

Від 1674 р. гетьман Іван Самойлович і командуючий російськими військами белгородський воєвода князь і боярин Григорій Григорович Ромодановський розпочали боротьбу проти Петра Дорошенка, прагнучи загарбати його володіння зі столицею Чигирином та розірвати союз гетьмана із султаном. Їхні військові дії в 1674 — 1676 рр. мали кілька особливостей. По-перше, ішла боротьба за приєднання Правобережної України; по-друге, велися військові акції проти турецько-татарських наїздів, і по-третє, тривала особлива боротьба І. Самойловича з П. Дорошенком за гетьманську владу над Правобережжям. Ця війна розпочалася в умовах польсько-турецького безкоролів'я між смертю Міхала Вишневецького й елекцією Яна Казиміра, а закінчилася в час зміни влади в Москві після смерті царя Олексія Михайловича й переходу її до його сина Федора III. Ця ситуація впливала на політичну та військову діяльність обох сторін. Була ще одна, можливо, найсуттєвіша особливість цієї війни: українці воювали проти українців, “барабаш” проти “п'яниць”. Тобто в ній поєднувалися боротьба із загарбниками та елементи громадянської війни — тривала “Руїна”. У складі козацького лівобережного регіменту були задіяні у війні козаки. Одночасно з його союзниками турками і татарами. Українського народу, котрого поділили спочатку на дві половинки: розкраяли на шматочки, ворожі

Петро Дорошенко став уособленням турецького союзу й тому Москва і Батурин дивилися на нього, як на представника ворожої держави і, відвойовуючи у нього українські міста, вважали, що відвойовують їх у Порти. Турецько-татарські загони хоча й були союзниками і “друзями” козацької еліти, очоленої Дорошенком, надалі лишалися кривавими розбійниками й людоловами для українського населення як Лівобережної і Слобідської, так і для Правобережної України, яку Дорошенко не міг захистити від їхніх наїздів та грабежів. Тому для армій Самойловича й Ромодановського походи на Правобережжя мали до певної міри справедливий, визвольний характер. До певної міри тому, що населення правого берега не завжди радо їх зустрічало, а підчас теж дивилося як на інтервентів та окупантів. Московські донощики писали керівникові Посольського приказу боярину Матвєєву: “Зело люди свирепы, того и смотри беды. Зело черкасы навыкли бусурманских извычаев и зело бусурман они похваляют” [7, с. 568]. Мабуть, тому, що Порта, на відміну від Москви, визнала правобережний вілайет у статусі, подібному до Молдови та Криму.

В цілому українське козацьке військо І.Самойловича та слобідських полків разом з московитами здійснило два походи по завоюванню Чигирин (в 1674 — 1676 рр.) і два походи для його захисту та утримання (в 1677 і 1678 роках), зрештою втративши це місто для Росії до кінця XVIII ст.

Наша мета — розглянути в даному підрозділі участь, дії і роль військ лівобережного регіменту в боях 1674 — 76 рр. з турецько-татарськими наїздами та походами, в умовах боротьби з гетьманом Петром Дорошенком. Безпосередньо сама справа Дорошенка виходить поза рамки даного дослідження. До того ж, вона вже достатньо детально вивчена такими істориками як М.І.Костомаров, В.Вовк-Карачевський, Д.І.Дорошенко [59; 96; 162]. Але оскільки в боях з Дорошенковими загонами були задіяні й лівобережні полки та московське військо, ми побіжно торкнемося і цієї проблеми.

Відразу ж після обрання на гетьманський уряд І.Самойлович розпочав військові акції проти турецько-татарських загонів на Лівобережжі і в Пониззі Дніпра. З 1672 р. документи засвідчують і його претензії на владу на Правобережній Гетьманщині з

очищенням її від турків, татар, поляків і “задніпрянців” — козаків Дорошенка. В квітні 1673 р. гетьман віддавав наказ І. Новицькому вислати козацькі розвідзагони в Пониззя для ведення спостереження за рухом турецького й татарського війська [5, № 90, с. 130] та доносити про все, що там відбувається.

Отже, вже з кінцем 1673 р. полки гетьманського регіменту було задіяно в боротьбі з турецько-татарськими інтервентами на Правобережній Україні і втягнуто в московсько-османський конфлікт, який від 1674 р. поступово переріс у велику війну. Рішення про збройний похід на Правобережжя проти Дорошенка, а відтак і проти “бусурман” приймалося, звичайно ж, у Москві. Цар Олексій Михайлович підписав указ про спільний похід Ромодановському й Самойловичу 20 листопада 1673 р. Але московська військова машина розкручувалася повільно.

Про походи 1674 — 1676 рр. на Правобережну Україну найповніші свідчення збереглися у листах Самойловича до Малоросійського приказу, через який Москва керувала Україною [271], та в звітах воєначальників до Розрядного приказу — російського військового відомства, які опубліковані в “Актах ЮЗР” [7]. Це також рапорти, реляції, дані розвідки, листи Дорошенка, свідчення язиків, перекинчиків, донощиків, захоплена дипломатична пошта.

Згідно з цими повідомленнями, одержавши наказ, гетьман, “скупивши полки” в Батурині, 31 грудня 1673 р. вирушив до Гадяча. 8 січня 1674 р. він зустрівся там з Ромодановським [7, с. 346], і 14 січня вони рушили окремо кожен (з Веприка — князь, з Гадяча — гетьман) зі своїми полками, які разом складали велике — 80-тисячне військо, до Дніпра. До складу армії Г. Ромодановського входили повним складом Харківський і Острогозький полки, а також вибрані сотні інших слобідських полків.

17 січня гетьман подає царю Олексію рапорт про збори і початок походу [7, с. 406], а вже 26 січня, форсувавши Дніпро, ці війська захопили Бужин, Крилів, Воронівку й отаборилися біля містечка Боровиці. Звідси були скеровані загони (під їзди) із козаків і ратних людей, які зайняли Мошни, Трипілля, Фастів, Мотовилівку, Чорногородку. Мешканців цих поселень громадами переселяли на Лівобережжя, аби не дати можливості Дорошенкові й турецьким загонам

поповнювати харчові припаси й живу силу за рахунок українського населення.

31 січня 1674 р. від Бужина армія рушила під Черкаси, а до Чигирина послали окремий посилений корпус козаків і ратних людей під командуванням окольничого Петра Скуратова і наказного гетьмана переяславського полковника Дмитрашки Раїча. З українських частин до корпусу належали полки: Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський, Стародубський, Гадяцький, Переяславський, а також виборні козаки інших полків, — тобто добра половина всього гетьманського регіменту.

Під Чигирином у них “з Дорошенковими людьми був бій... і козаки багатьох ... побили і язиків піймали і сікли їх, до міських стін і помешкання всі навколо Чигирина випалили”. Полонені й перекинчики доповіли, що П.Дорошенко послав брата Григорія по орду [7, с. 407]. Міцні фортечні мури столиці не піддалися, а тому корпус пішов на північ і влився до табору Самойловича під Боровицею, захоплюючи й випалюючи придніпровські міста й містечка.

29 січня 1674 р. Дорошенко, дізнавшись про форсування Дніпра “москалями та барабашівцями”, надіслав гінця до великого візира, прохаючи допомоги. Вже 6 лютого султан дав наказ хану негайно рушати на Правобережжя і розбити війська Ромодановського та Самойловича.

2 лютого в таборі під Боровицею І.Самойлович пише цареві черговий звіт про спільний похід з Ромодановським, розповідаючи про події 18 січня — 2 лютого [7, с. 406 — 407]. Того ж дня, 2 лютого, князь і гетьман підійшли до Черкас і розпочали негайно штурм міста. Така велика армія викликала страх у жителів, і, як пише Самовидець, “черкаські собою звонтпивши, здалися князю і гетьманові”. Командири змінили в місті залогу. Дорошенкову забрали з собою, а залишили Прилуцький полк Лазаря Горленка й Острогоський полк Герасима Корибута [189, с. 117].

6 лютого вояки Самойловича й Ромодановського, через бездоріжжя, рушили по замерзлому Дніпру до Канева. Коли вони 9 лютого підійшли до міста, їм назустріч вийшов зі старшиною генеральний осавул П.Дорошенка Яків Лизогуб, котрий побачив безперспективність боротьби і здався на милість переможця, присягнувши “його царській величності” [7, с. 374 — 377]. Самовидець

теж зазначає, що “і каневці, собою стривоживши, поклонилися князеві і гетьманові і до города впустили” [189, с. 117]. 10 лютого союзники відрядили з-під Канева до Корсуня полковника Михайла Кияшку з відділом, а 12 лютого лубенського полковника Івана Сербина в глиб Правобережжя проти турецько-татарських загонів, які наближалися до Дорошенка [7, с. 375]. 15 лютого військо князя і гетьмана перейшло на лівий берег Дніпра й отаборилося під Переяславом.

У реляції цареві від 13 лютого і 6 березня Самойлович доповів, що П.Дорошенко зосередив значні сили між Корсунем та Лисянкою. Яків Лизогуб, з наказу гетьмана, вислав у розвідку чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського розвідати про наближення татар. Орда підійшла до Лисянки, як тільки розвідка Борковського повернулася в Переяслав. Тоді боярин і гетьман сформували значний козацький корпус, очолений генеральним осавулом Іваном Лисенком та колишніми Дорошенковими старшинами — генеральним осавулом Я.Лизогубом та генеральним обозним І.Гулаком. До нього ввійшли Чернігівський, Київський, Лубенський, Канівський, Білоцерківський полки та вибрані козаки різних полків, а також московський полк полковника Цеєва [7, с. 408].

27 лютого корпус вирушив з Богуслава. Виславши перед собою в похідну охорону авангард, І.Лисенко наблизився до Лисянки, де 2 березня дав бій орді і козакам Г.Дорошенка. І.Самойлович пише: “Як тільки перші наші люди дійшли близько до Медвина, то там застали під Медвином Грицька Дорошенка, який разом з ордою штурмував місто”. Він розбив передовий загін, але невдовзі підійшов весь лівобережний корпус і, навалившись на ординців і задніпрянців, “на голову їх розбили, і трупів багато навалили в полі, язиків наловили багато і навіть до самої Лисянки, п’ятнадцять верств рубаючи, гнали до пізньої ночі” орду і козаків Г.Дорошенка. Залишки орди сховалися з Григорієм у Лисянці, а решта втекла й заперлася в містечку Тарасівці [7, с. 408]. Самовидець кепкує, що ті “заледве увійшли в Лисянку — добре один гнано” [189, с. 117]. У Лисянці вибухнуло повстання проти татар. Прибулі від Самойловича з’єднання Чернігівського, Київського, Лубенського й Білоцерківського полків на чолі з Яковом Лизогубом полонили рештки татарського війська. Григорія Дорошенка “знайшли на передмісттю

криючогося й узяти в неволю на Москву” [189, 117]. 4 березня 1674 р. його і командира татарського загону мурзу Джану-Тугая привезли до Переяслава, де стояли війська гетьмана і князя, лисянські та корсунські старшини, які наприкінці лютого перейшли Дніпро [7, с. 408].

Після цих боїв придніпровські правобережні полки змушені були “схилитися його царській величності та гетьманові задніпрянському Івану Самойловичу”, — пише Самовидець, — “опроц самого Чигирина і Павлологі. І побравши письма от гетьмана Самойловича, полковники по городах розехались з войсками” [189, с. 117]. Для підтвердження об’єднання Правобережної України з Лівобережною в Переяславі 16 березня 1674 р. скликано раду, де старшина десяти правобережних полків формально усувала від влади П. Дорошенка й проголошувала “гетьманом обох боків Дніпра” І. Самойловича, котрий відтепер титулувався лише так і не інакше. Самовидець зазначив, що “й по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехал, жалуючи утратити гетьманства”. Він обіцяв улітку прибути на раду і продовжити з царським урядом переговори про умови власної задачі і про майбутню долю України [189, с. 117].

Полкова, сотенна й генеральна старшина принесла присягу новому гетьманові й підписалася під її текстом [136, с. 249 — 251]. Там же було укладено з правобережною старшиною і договірні Переяславські статті (1674 р.), продиктовані Москвою [136, с. 252 — 261]. Вони повторювали й модифікували Конотопські статті І. Самойловича.

На Великдень, 20 квітня 1674 р., до гетьмана Петра Дорошенка надійшла від турків давно очікувана допомога — два солтани з 4000 орди [7, с. 438 — 439]. Це були Джамбет-Гірей та Мібарен-Гірей під загальним керівництвом Кара-аги [7, с. 499 — 504]. Вони разом із загонами Андрія Дорошенка захопили Лисянку, Вільховець та інші містечка. Орди продовжували підходити. 25 травня П. Дорошенко твердив, що за 20 верств від Чигирина вже стоїть шеститисячне татарське військо [162, с. 248 — 249].

Дізнавшись про звірства татар та каральної експедиції Андрія Дорошенка по Правобережжю [7, с. 437, 441, 462, 467], Самойлович і Ромодановський скеровують проти них корпус наказного гетьмана переяславського полковника Дмитрашки Раїча, котрий 18 травня

1674 р. з п'ятьма лівобережними полками — Переяславським, Миргородським, Полтавським, Лубенським та Гадяцьким — рушив у напрямку до Сміли [7, № 143], де до нього мали приєднатися правобережні Канівський, Черкаський, Уманський, Корсунський та Торговицький полки і, склавши разом двадцятитисячне військо, рушити проти орд та дорошенківців під Чигирин [7, с. 463]. В козацький корпус були придані також московські стрільці в 1000 чоловік та 1000 чоловік сумського полковника Герасима Кіндратьєва [7, с. 467].

Під Орлівцем татари солтанів Мібарен-Гірея і Джамбет-Гірея та козаки Андрія Дорошенка атакували Уманський і Гадяцький полки, котрі рухалися за похідним табором Дмитрашки ар'єгардом. Але наказний вчасно скерував туди козацьку кінноту в 3000 чол. і завдав татарам і дорошенківцям нищівної поразки в гарячому бою, котрий тривав з полудня до півночі. Татари ганебно втекли, так що козаки гетьмана гнали їх аж до Чорного лісу. По дорозі вони втратили 7 бунчуків, 3 прапори, 3 литаври, 20 чол. полонених, з яких два вищі офіцери [7, с. 506, 510, 516]. А Дорошенко з рештками замкнувся в Жаботині.

Українські літописці дуже тішилися цією перемогою над татарами й відзначали, що “задніпрянці так їх поразили, что трупом на чотири милі поле услали” [165, с. 81], “оних значне громили, бо чотири милі гонили, рубаючи татар, і многих поймали” [189, с. 118]. Підійшовши до Жаботина, Дмитрашко Раїч з полками намагався взяти його штурмом. Але в дводенних боях зазнав поразки, був розгромлений піхотою Андрія Дорошенка (без татар) і, втративши багато вбитих та поранених, відступив до Сміли.

Влітку бої ішли фронтом по всьому Правобережжю. 1 червня Самойлович з регіментом стояв під Переяславом, ведучи бої з татарами. 29 червня гетьман надсилає Іллі Новицькому 48 левів для залікування ран, які той дістав у цих боях [5, № 94, с. 134]. Відтак то були тяжкі, криваві сутички з жертвами з обох боків, якщо страждали не лише рядові козаки, але й офіцери — полковники.

Дізнавшись, що Дмитрашко Раїч під Смілою знову готує контр-удар, гетьман Дорошенко відправляє до Криму послом Івана Мазепу і резидента Софер-агу з листами до татарських і турецьких достойників з проханням надати термінову допомогу проти “барабашів”

та москалів [7, с. 498 — 499]. 15 червня Мазепа повіз дипломатичну пошту, в якій були листи до кримського хана Селім-Гірея, його великого візира Субан Кази-аги, до солтана Джамбет-Гірея, до султанського великого візира Кара-Мустафи-паші, до султанського резидента в Криму Сулемген Казая-аги, до посла великого візира Кара-аги й до українського посла в Стамбулі Гаврила Лісовського. В листах П.Дорошенко просив допомоги в 10 тисяч орди та кілька тисяч турецького війська з якимось дієвим і відомим перемогами пашею, бо татари без яничар не впораються і двадцятьма тисячами [7, 499 — 510]. Але листи не потрапили за призначенням: Іван Сірко зі своїми молодцями спіймав Дорошенкових послів над Інгулом і разом з листами відіслав до І.Самойловича [7, с. 496 — 498], який вже 23 червня з табору під Переяславом повідомляв цареві Олексію цю радісну для нього звістку [7, с. 496 — 498]. Характерна для того часу деталь: Мазепа їхав з татарською охороною і віз 15 лівобережних козаків-невільників в подарунок візиру. Сірко, звільнивши бранців, весь конвой перебив [7, с. 561 — 562]. Така вже була тодішня мораль і ставлення до людей, навіть якщо це були брати-українці.

29 червня гетьман Іван Самойлович був зі старшиною в Черкасах, а 5 липня розпочав переправу всього війська з лівого на правий берег Дніпра, щоб іти на Чигирин до приходу туди турецько-татарської допомоги. 15 липня завершив переправу з Богушкової Слободи під Черкаси і князь Ромодановський. За день війська під Смілою з'єдналися з корпусом Дмитрашки [7, с. 530 — 531, 534]. Сюди ж прибула й дальня розвідка, яка доповіла, що з-за Дністра на Поділля вдерлася буджацька орда й розпочала грабунки. Самойлович і Ромодановський відправили проти них корпус Раїча в складі лівобережних полків, що були в нього, і правобережних — Кальницького, Канівського, Корсунського, Могилівського та Уманського полків та московське з'єднання яїцьких і донських козаків [7, с. 545]. Основна армія князя і гетьмана рушила під Чигирин, залишивши в Смілі залогу — “Москви приказ” і Сумський полк [7, с. 545].

Ідучи під Чигирин, з маршу, десь 20 липня, Самойлович і Ромодановський спровадили з-під Канева з'єднання з вибраних козаків усіх полків на чолі з генеральним суддею Павлом Животовським

під Паволоч, де засіли дорошенківці. З Києва воєвода князь Трубецькой виправив йому на допомогу стрільців, драгунів і солдат з амуніцією під проводом стрілецьких голів Михайла Уварова, Луки Ізеддінова та драгунського полковника Петра Делоргія. Але Паволочі вони не змогли взяти, коли 8 серпня вдалися до загального штурму. До того ж, Дмитрашко сповістив, що на Київщину, під Ставище й Білу Церкву прорвалася велика орда, і корпус змушений був відступити [7, с. 631 — 632, 642].

21 липня московсько-козацька армія стала за 15 верст від Чигирини під Боровицею. Авангард прилуцького полковника Лазаря Горленка з двомастами козаками Сумського полку вчинив під'їзд на Чигирин, але Андрій Дорошенко із своїми козаками, серденятами і черемисами відбив атаку [7, с. 545 — 546, 594].

Необхідно зазначити, що Чигирин того часу був однією з найміцніших фортець в Україні, поряд з Хотиним, Кам'янцем, Межибожем. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який побував під Чигирином востаннє в 1669 р. (тобто незадовго перед цим), захоплювався його мурами, укріпленнями й особливо “винятково чудовими” гарматами. Він зокрема писав: “Це міцна фортеця, що має три ряди стін..., має сорок тисяч озброєного війська. Цитадель стоїть на стрімкій скелі. Навколо фортеці три ряди глибоких ровів” [416, с. 263].

Підійшовши до Чигирини, Ромодановський і Самойлович з Ніжинським, Київським, Чернігівським, Прилуцьким і Стародубським полками отаборилися на лівобережжі Тясмина понад ставом під лісом. Потім два дні козаки рили окопи вздовж ріки, а згодом поставили з південного кримського боку 15 тисяч слобожан та стрільців і там почали рити шанці. Таким чином Чигирин було взято в суцільне кільце облоги. В шанцях вгніздили гармати й розпочали бомбардування міста.

28 липня боярин дав наказ до штурму, але обложені відбили його [7, с. 596 — 604]. Облога явно затягувалася і у війську князя та гетьмана почалося дезертирство [7, с. 642].

Тим часом, одержавши від полковника Євстафія Гоголя Дорошенкове прохання про допомогу, в Україну вдерлися турки. Султан Мехмед IV, який стояв табором під Ясами і готував похід проти Речі Посполитої, мусив змінити свої плани і від того розлючений,

дав наказ іти під Чигирин. Форсувавши Дністер під Сороками, турецька армія сераскіра Каплан-паші в кінці червня ввійшла на Поділля. 29 червня в Комаргороді султан зустрівся з Селім-Гіреєм і дав йому наказ іти допомагати Дорошенку [7, с. 522 — 523].

Прикордонні міста очікували допомоги від Самойловича, і підтримані його грамотами про надходження армії, не евакуювалися завчасно. Тому вони й стали легкою здобиччю завойовників: “Турчин Косницю достал, і усіх вистанано, а напотім місто Ціну достали і вистинали, відтіля зась місто Куничое в котором кілька городов зійшлося було, і там багато турків побито, але поганин не одступив — аж приступом узяли і всіх вистинали”, — пише Самовидець [189, с. 118]. У цей час були атаковані також Підгайці, Меджибіж, Бар.

20 липня подільський полковник Зеленський написав Самойловичу благального листа [7, с. 538 — 541]. Він повідомив, що татари, розсипавшись чамбулами, чинять на Поділлі страшенні звірства, і просив допомоги. 24 липня Ромодановський і Самойлович відправили на порятунок подільцям рухливий мобільний корпус з десяти полків Дмитрашки Раїча [7, с. 584 — 585]. Туди ж рушив із запорожцями й Іван Сірко [7, с. 584 — 585]. По Україні почалася паніка. Жителі і духовенство Києва збиралися евакуюватися [7, с. 522]. Ходили чутки, що султан іде на Москву. Дійшовши до села Буки, Раїч послав полковника Вуйцу Сербина з двома тисячами козаків на допомогу Ладизину, а сам повернувся до Канева. Турецько-татарське військо наблизилось до Ладизина, де, зачинившись у фортеці, Сербин і компанійський полковник Мурашка з полчанами і міщанами дали гідну відсіч ворогові, однак перемоги не досягли. [59, с. 203]. 9 серпня ладизенці капітулювали, а турки, збудувавши мости на Бузі, рушили через них на Умань [7, с. 606 — 607]. До 11 серпня Поділля і Правобережжя опинилися під турецькою окупацією.

Лівобережна козацька розвідка доповіла в табір під Чигирином, що на початку серпня хан форсував Дністер біля Сорок і простує під фортецю, а 9 серпня в таборі Самойловича стало відомо, що хан з Ладизина вислав авангард, який уже стоїть за Тясмином під містом [7, с. 572]. Тому командири дали загальний наказ до відступу. 10 серпня стрільці й козаки спалили табір і вирушили до Черкас, де

були вже 12 серпня. Напередодні, 11 серпня, під Чигирин прибув хан з ордами. Дорошенко в подяку подарував йому 20 козаків-барабашів і дозволив набрати ясир з тих жителів, які присягали царю. Об'єднавшись з татарами, дорошенківці 13 серпня під Черкасами наздогнали обози Самойловича і Ромодановського і раптово атакували їх. Але в бою, який тривав цілий день, були відбиті й повернули до Чигирин [7, с. 635 — 636, 653 — 655]. Перелякані вістками про підхід основного турецького війська, князь і гетьман спішно 17 серпня переправилися на Лівобережжя, захопивши з собою черкасців, а фортецю спаливши [7, с. 654], — “так усе вигоріло, нічого не залигло в Черкасах” [189, с. 120]. Самовидець осудливо, з докором зазначає, що те “войсько, которое першей переправовалося кілька недель, то одного дня і ночі усе Дніпр переправили” [189, с. 120], — таким, мабуть, був страх перед турчином. Подібний запис знаходимо і в “Кратком описании Малороссии” [166, с. 278]. П. Дорошенко з ханом, кинувши табір під Черкасами, поспішили до Умані, де вже стояв султан з армією.

Про те, який опір загарбникам чинило українське населення і як на це реагували інтервенти, свідчать події під Уманню, куди підійшли турецько-татарські війська. Згаданий вже Евлія Челебі подає такий опис Умані в кінці 60-х рр.: “Це укріплення з частоколом із товстих колод, обнесене земляним валом. Висота його стін — двадцять ліктів. Насипний вал в ширину має десять аршин. Бастіон його в висоту — по двадцять три лікті. Гармати малих розмірів. Всіх воріт — двадцять одні, і в більшості своїй це дерев'яні ворота. Навсичок від фортеці пролягла рівнина, на якій милують око доглянуті села” [416, с. 87 — 88].

Міська старшина, “турецької зради не знаючи”, відправилась до ворожого табору просити помилування. Їх, а потім і другу делегацію взяли у полон, після чого місто почали посилено штурмувати. Протягом тижня населення мужньо захищало місто. Ворог оточив його окопами, насипав нарівні з міським високий вал, “так що з гармат турецьких у гармати уманські стріляно” Було зроблено підкоп під фортецю і “значну частину замку з лівої сторони, з приїзду, міни вирвали, аж до самого фундаменту”. Оточенці не розгубилися і “тую дірку возами, гноєм і землею понасипавши заставили були і вельми боронилися” далі. Однак турки вдерлися до міста. Само-

видець свідчить про жорстокі вуличні бої і розправу над жителями міста: “Не тилько на парканах, але юже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а інших по льохах, соломі понаволікавши, турки подушили, а иных нещадя, й малого й великого, у Раковской брами, где були остатне в місти сперлися, усіх вистинали, й конми по трупах ездячи, кого й мало живого сискали, без всякой милости мертвили ...” [189, с. 119]. Підкорене 25 серпня місто спалили. Мідні фортечні гармати вороги забрали, а залізні, набивши порохом, зірвали [56, с. 353 — 354]. Загинуло до 40 тис. людей [188, с. 150]. З таким же звірством “турецький султан побрал без трудов города Ладижин, Мурафу, Умань, Стіну (Ціну), Бар і протчіє, с помощью хана крымского і Дорошенка властолюбца” [165, с. 81].

Падіння Ладизина, а особливо Умані, справило глибоке враження на українське суспільство як передзнаменування загальної катастрофи, кінця світу. Ця подія, яскраво й болісно, в подробицях, описана всіма українськими літописцями, була як ніж в серце українському народові. Самійло Величко подає навіть вісім причин того, чому турки так жорстоко обійшлися з жителями Ладизина й Умані. Він же вельми розлого описує облогу і взяття цих міст, уболіваючи над загиблими християнами [56, с. 173 — 178]. Григорій Грабянка ще більше драматизує ситуацію: “Турки от побитих християн главы отрізовали и у турецкого паши за всякую по червонцу брали, з которых глав кожу снемши и соломой ония наполнивши посушивши, под Ладижин к цесарю отвезоша; також де какие гряди и села турчину поздавалися, з оних дань взял синами и дщерми и всіх побусурманил” [84, с. 219].

Деякі сучасники з осудженням пишуть, що “уманци били ізбунтовалися і сами меж собою улицами билися, єдні себе турецькими, а другие московскими називаючи; як же пришол турчин — так всі погинули”, — тобто і турецької і московської орієнтації [188, с. 35]. Розбрат, внесений в українське суспільство сусідніми державами, призвів його до катастрофи.

Захопивши Умань, турки рушили до Молдови, залишивши Дорошкові орду, котра пішла на допомогу Чигирину, оточеному Ромодановським і Самойловичем. 15 вересня 1674 р. П. Дорошенко востаннє бачився з султаном.

Мехмед IV тому так поспішно відступив з-під Умані (і тим врятував від можливого краху армію Самойловича і Ромодановського) через те, що турецька розвідка дізналася про скупчення польської армії під Львовом. Ян Собеський мав намір вдарити в тил турецько-татарської армії, котра так глибоко зайшла в Україну.

В кінці вересня 1674 р. Дорошенко і хан з ордою підійшли до Дніпра під Ржищевом і, стоячи там два тижні, готували пароми з наміром вторгнутися на Лівобережжя [7, с. 663 — 664]. В Миргородський полк вдерлася розвідка боєм, але була відбита козаками й компанійцями. Навпроти, в Переяславі, стояли табором Самойлович і Ромодановський. Від нових боїв противників врятували запорожці Сірка та донські козаки з калмиками, які напали на Крим [7, с. 669 — 670]. Тож хан, лишивши Дорошенку 10 тисяч орди, подався визволяти Крим, а Дорошенко змушений був зняти табір і відійти в Корсунь [7, с. 659 — 665]. На початку жовтня дав відбій військам і Самойлович, убезпечивши Дніпровий берег міцними залогами. В Кременчуці став Полтавський полк, в Чигирин-Діброві — Миргородський, у Вереміївці — Лубенський, а в Каневі з вибраними козаками усіх полків — Павло Животовський [7, с. 660, 669]. 10 жовтня гетьман написав в Посольський приказ Матвееву, що розпустив основне військо на спочинок, бо виснажене літньо-осінньою кампанією, воно й саме вже розбігається [7, с. 668, 670].

Гетьман Петро Дорошенко наприкінці 1674 р. зрозумів, що політика союзу з Портою дискредитувала себе. Нею були невдоволені не лише селяни, що вже багато років голодували, а й козаки під проводом відомих представників старшини. Навіть опора правобережного гетьмана — “своєвільні компанії й піхота почали рватися на Задніпря, втікати”. Частина піхоти перекинулася на службу до Яна III, частина сердюків на чолі з Ф. Мовчаном пішла до Самойловича [59, с. 206]. На початок літа 1675 р. до Самойловича втекло близько 700 офіцерів (старшин) і понад дві тисячі козаків [8, с. 128]. Джерела наповнені фактами про те, що Дорошенко дозволяв грабувати населення, дарував українців (як і євреїв, поляків) турецьким і татарським вельможам, карав і вбивав. Самого гетьмана охопили фаталістичні настрої: замкнувшись у Чигирині, безупинно пиячив, вештався по шинках, співав та танцював під звуки сопілок і скрипок, щоб заглушити власний відчай. Ці ганебні вчинки компрометували

його в очах українського суспільства, — козаків, міщан, духовенства, селян. Звичайно, в джерелах є багато згадок і про те, як Дорошенко визволяв бранців, заручників (аманатів), обложених. Але подібні дії вже не рятували загального катастрофічного становища.

Під тиском старшини, котра бачила вороже ставлення народу до союзу з Османською імперією, П. Дорошенко поновив переговори з Москвою. Як прерогативу він вимагав — це одна з попередніх умов — ліквідувати статті Андрусівської угоди, що стосувалися поділу України між Польщею і Росією, усунення від гетьманства І. Самойловича. Проте російський уряд не бажав розривати мирні відносини із Річчю Посполитою, не волів він позбутися і такого вірного, надлояльного служачу-малороса, яким виявив себе Самойлович. Визнати Дорошенка гетьманом означало також змінити умови Конотопських статей, що зміцнювали колоніальні позиції царизму в Україні [344].

Між Дорошенком і Москвою розпочалося тривале листування. З цією метою до Чигирина прибув досвідчений царський дипломат В. Тяпкін. У Батурині (жовтень 1674) до нього приєднався канцелярист Дорошенка Іван Дорошевич. Варта посольства доручалася охочекомонному полковникові І. Новицькому [126]. П. Дорошенко вів переговори з князем Ромодановським і Самойловичем про перехід у підданство Росії. Вони тривали з кінця 1674 до кінця 1675 р. Роль посередника належала кошовому І. Сірку [8, № 71, 80, 91]. У результаті П. Дорошенко уклав угоду із Запорозькою Січчю, а 10 жовтня 1675 р. присягнув на вірність цареві і відправив до Москви санджаки, — дві булави, бунчук, два прапори [8, с. 450 — 451]. Їх привезли 12 січня 1676 р. в Кремль гетьманові послы Павло Яненко-Хмельницький та Семен Тихий [8, с. 451].

А тим часом боротьба з турецько-татарськими наїздами тривала, бо Петро Дорошенко, маючи під рукою кілька тисяч орди, всю зиму 1675 р. скеровував їх на Лівобережжя. 2 лютого Григорій Гамалія напав на Бубнів, але його відбили компанії Самойловича [8, с. 53]. На середину лютого прибули орди до Корсуня, Чигирина, і 20 лютого очолені нуреддін-солтаном Давлет-Гіреєм вдарили на Іркліїв, а звідти досягли аж до Лубен, де їх розбив, зазнавши тяжкого поранення, генеральний хорунжий Григорій Карпович Коровченко з козацьким під'їздом [8, с. 64 — 65, 85 — 86].

Під 1675 роком Самійло Величко поміщає літературно оброблений сюжет про знаменитий в історії напад 15 тисяч яничар і 40 тисяч татарської кінноти на Січ в різдвяну ніч [53, с. 181]. Більшість дослідників погоджуються з датуванням С.Величка, лише М.Костомаров вважає, що це сталося в 1679 р., коли турки, зруйнувавши Чигирин, стали надто сміливими [162].

Епізод нападу і його наслідки детально розглянула О.М.Апанович у монографії “Запорізька Січ у боротьбі з турецько-татарською агресією” [20]. Тому, не зупиняючись на даному факті детально, відзначимо, що Іван Сірко сповіщав, що від 12 квітня і до 16 червня 1675 р. зі своїми загонами безупинно воював з татарськими чамбулами, не допускаючи їх на Лівобережну і Правобережну Україну.

26 квітня 1675 р. цар Олексій Михайлович дав наказ Ромодановському і Самойловичу, об’єднавшись, розпочати похід до Дніпра і стати табором під Переяславом, чекаючи там наказу вирушити в похід на Крим і вести зносини з польськими й литовськими гетьманами про спільні дії проти турків, татар і дорошенківців [8, с. 141 — 142]. Проте ще й з кінцем червня похід не розпочинався. І.Самойлович вів жваве листування з московським урядом, відмовляючи його від союзу з Польщею і від великих військових акцій проти Дорошенка й Криму [8, с. 118 — 125].

Тим часом, улітку 1675 р., татари нахпали дуже багато ясиру за Бугом, в районі Тульчина — Чичельника [8, с. 234]. Гетьман І.Самойлович оперативно скерував під’їзні загони на Правобережжя для розвідки боєм. Зокрема, Ілля Новицький з Стайків доповідав йому 31 липня про рух хоругв польського ставленика Григорія Гуляницького під Білою Церквою, Ржищевом і Трипіллям [8, с. 187].

Самійло Величко оповідає також про великий похід двадцятитисячного війська Івана Сірка на Крим у липні. Знову ж М.Костомаров відносить означений епізод до літа 1679 (162). Більшість же дослідників, в тому числі й Олена Апанович (20), поміщає цей факт згідно з датуванням С.Величка. У літописця, в розповіді про похід, є і переказ того факту, як кошовий І.Сірко вигубив три тисячі потурнаків, котрих захопив у Криму й нібито сказав при цьому такі слова: “Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватися у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без

хрещення погибіль” [53, с. 191]. Ще один красномовний факт тієї жорстокої доби релігійного й політичного протистояння.

Наприкінці травня від Дорошенкового посла в Стамбулі Остафія Астаматія стало відомо, що під Комаргородом на Бузі стоїть турецьке військо під проводом силістрійського паші [8, с. 115 — 116]. З ним ще шість пашів з полками й білгородські татари. За всіма даними ця армія мала намір іти на Литву. В Наддніпрянщині знову почалася паніка. Жителі Канева спішно евакуювалися на Лівобережжя, залишивши в місті лише залогу з трьох сотень козаків Охтирського, Сумського та Ніжинського полків [8, с. 116].

Проте 20-тисячне військо з багатьма гарматами, очолене зятем султана Ібрагім-пашею, захопивши подільські міста, рушило на Кам'янець. З'єднавшись з кримським ханом, воно Чорним шляхом попростувало в Галичину і Волинь, розсипавшись чамбулами. А головна армія попрямувала під Львів, де вже з нею мав клопіт король Ян III Собеський, який завдав їй удару, хоча татари добряче пограбували й спустошили край. Ібрагім-паша привів під Львів 15 пашів, 5 беїв, обох господарів (Молдови і Валахії) і кримського хана. Вони докучали Львову, Підгайцям, Заваллю, Теребовлі, а восени відступили під натиском короля Яна III, котрий 24 серпня завдав їм відчутної поразки.

Дізнавшись про рух турків, 2 липня 1675 р. цар удруге дає наказ Самойловичу й Ромодановському іти до Дніпра. Але указ знову тоне в дипломатичному листуванні [8, с. 156 — 160]. Втретє такий наказ цар дає 6 серпня [8, с. 199 — 202]. І лише 18 серпня регімент гетьмана вирушив з Батурина [8, с. 205]. 7 вересня він з'єднався з військом Ромодановського (у якого були полки П. Скуратова і Г. Кіндратьєва) між Прилуками і Галицею і рушили на Яготин, де стояли до 16 вересня. Нарешті 18 вересня підійшли до Дніпра і за 10 верст навпроти Канева розбили табір.

Передспільним походом у липні 1675 р. Самойлович відправив на правий берег з'єднання компанійців Іллі Новицького, козаків переяславського полковника Вуйці Сербина, які побили татар і серденят Дорошенка під Мошнами [8, с. 220]. У відповідь серденята й татари 31 серпня напали на околиці Києва і пограбували їх.

Уже з табору Самойлович і Ромодановський відрядили на Правобережну Україну з'єднання під проводом генерального осавула

Івана Лисенка й генерал-майора Франца Вульфа. З козаків до з'єднання ввійшли переяславський полк Вука Сербина, сердюки Мовчана і компанії І.Новицького [8, с. 232]. Це військо підійшло до Корсуня і, взявши всіх людей, “с полковником їх спровадили на Задніпря” [189, с. 121]. 21 вересня цар дав командирам вказівки упевнитися, що турецько-татарські війська пішли в Галичину й можна розпустити армію та повернутися з дніпровського берега, бо вона восени там “изнужається” [8, с. 253]. 8 жовтня гетьман і князь зняли табір і рушили до Пирятина, звідки розпустили вояків по домівках. Іван Лисенко в жовтні 1675 р. понад Дніпром, від Києва до Кременчука виставив міцні залоги в фортецях і перехоплював татар та дорошенківців, котрі втікали на Лівобережну і Слобідську Україну від голоду [8, с. 339 — 342].

На вимогу народних мас Лівобережжя і тих, хто переселився з Правобережжя, царський уряд і батуринське гетьманське керівництво й надалі боролися за Правобережну Україну й продовжували разом із переговорами застосовувати збройну силу. І.Самойлович, вимагаючи від П.Дорошенка здачі, вирішив продемонструвати військову рішучість і послав на Правобережжя під Чигирин корпус чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. Вже після закінчення акції Борковський подав 24 березня 1676 р. рапорт Самойловичу, в якому зазначив, що він разом з вибраними козаками свого полку, а також Вук Сербин з переяславськими, Лазар Горленко з прилуцькими, Федір Михайлов з гадяцькими, Іван Сербин з лубенськими, Григорій Гладкий з миргородськими, Герасим Кіндратьєв з сумськими переправилися через Дніпро біля Чигирин-Діброви і, не давши можливості навколишнім містечкам сховатися в гетьманській резиденції, 18 березня підійшли під Чигирин. Дорошенко вийшов з піхотою і запитав, з якою метою з'явилися коло міста війська. Вислухавши вимогу присягнути і здатися, гетьман повернувся до міста, а через Борковського надіслав листа для Самойловича, в якому заявив, що булаву без всевійськової ради не віддасть. Борковський зняв облогу Чигиринна й перейшов до Чигирин-Діброви на Лівобережжя. Похід перетворився на збройну демонстрацію [8, с. 596 — 597].

Все літо тривали приготування до нового походу на правий берег Дніпра, вивчалися обставини, поцінювалось становище. 19 липня

1676 р. гетьман Самойлович і князь Ромодановський одержали царський указ іти походом на Чигирин [8, с. 682].

І.Самойлович постійно тримав регімент у бойовій готовності на випадок вторгнення турецького чи татарського війська. 31 липня він видає універсал всій старшині військовій — приготуватися до вторгнення кримчаків та дорошенківців і допомогти у веденні розвідки в пониззі Дніпра компаніям Іллі Новицького [5, № 100, с. 138]. Лише 11 серпня князь і гетьман нарешті виступили на Чигирин. З-під Лохвиці, за сто верст до Дніпра, вони вислали передовий загін із 15 тисяч московських стрільців на чолі з Г.Косаговым і 4 козацькі полки генерального бунчужного Леонтія Полуботка.

До складу цього з'єднання, очевидно, ввійшли і полки компанійців Новицького та Павловського. Бо 14 серпня гетьман віддає наказ полку І.Новицького негайно вирушати з ним в похід на Чигирин і рухатися до Константинова, де з'єднатися з полком Я.Павловського [5, № 101, с. 139]. 8 вересня він пише листа І.Новицькому під Чигирин, обіцяючи скоро прибути особисто для остаточного вирішення проблеми з Дорошенком [5, № 102, с. 140]. А 12 вересня І.Самойлович наказав І.Новицькому прийняти до свого полку і козаків, які перейшли від Є.Гоголя після здачі П.Дорошенка [5, № 103, с. 140].

Ці війська форсували Дніпро і, просуваючись маршем, знову не дали можливості населенню прибережних містечок заховатися у гетьманській фортеці і, захопивши їх, наблизились до Чигирина [8, с. 729]. А 8 вересня І.Самойлович і Г.Ромодановський стали табором над Дніпром проти Воронівки [5, с. 140].

Полки Г.Косагова й Л.Полуботка, вдаривши кілька разів по місту з гармат, відправили Дорошенкові царську грамоту з порадою здати булаву. На річці Яничарці за три весті від міста відбулися переговори із Дорошенком, котрий “собою звонтпивши, почав трактувати, варуючи своїм здоров'ям, на що боярин князь Ромодановський зі своїми начальниками, також і гетьман зі своєю старшиною дозволили” [189, с. 122]. 19 вересня 1676 р. Дорошенко нарешті визначився у ставленні до Москви, декларувавши власну лояльність і з двохтисячним загоном у таборі за Дніпром навпроти Воронівки присягнув цареві Федору Олексійовичу й “повіддавав знаки військові, що належали гетьманам, тобто бунчук, булаву, гармати”

[189, с. 122]. Капітуляція і присяга царю були задокументовані [136, с. 262].

Царські війська Г.Косагова й козацькі полки В.Дуніна-Борковського захопили Чигирин — горішнє і долішнє місто, запаси харчів, гармат “лічбу чималу”, порох та ін. Залишивши в замку залогу, російське й українське військо повернулося на Лівобережжя. В верхньому місті лишилося 1200 стрільців, в нижньому — 1000 козаків Чернігівського полку.

Особа Петра Дорошенка — людини й визначного політика, громадського діяча, сподвижника Б.Хмельницького і водночас васала Порти — складна й суперечлива. Його діяльність вже дістала достатнє і об’єктивне висвітлення в працях Д.Дорошенка, М.Андрусіяка, О.Гермайзе [13, 96, 70], а контраверсійна оцінка в студіях В.Смолія та Н.Яковенко. Не вступаючи в дискусію, хочемо лише зазначити, що зовнішньополітичним хитанням Дорошенка передували певні причини. Його політичне угруповання було досить сильним і представницьким. Воно висловлювало невдоволення українців Андрусівською угодою, що поділила Україну по Дніпру на дві частини і у такий спосіб нівелювала ідею об’єднання українських земель в одній самодостатній державі, за яку боролися з 1648 р. Прибічники Дорошенка пізніше відігравали помітну роль в історії Гетьманщини, посідаючи ключові генеральні й полкові посади в уряді. Це В.Кочубей, І.Мазепа, Г.Гамалія, Я.Лизогуб, М.Вуяхевич, Ф.Мовчан та ін. Вірними Дорошенкові були київський митрополит Й.Тукальський, кошовий І.Сірко, який до останніх днів підтримував гетьмана. Високо цінував його і царський уряд. Останнє засвідчує вже той факт, що Петро Дорошенко не опинився у сибірській неволі, як Многогрішний або Самойлович, не був розтерзаний народом, як Брюховецький. Він жив у Москві в пошані, потім став воєводою у В’ятці, помер у подарованому йому селі Ярополче.

Якого значення надавала Москва падінню Дорошенка свідчить хоча б церемонія здачі його клейнодів цареві Федору. Їх відвезли до Москви ротмістр Братцов і полковник Ілля Новицький і довго чекали в коломенській Ямській Слободі, доки цар дозволить здати клейноди. 17 жовтня привезені відзнаки, разом з минулорічними санджаками понесли через усю Москву до Посольського приказу. Попереду ішли два стрільці з бердишами, щоб розступилася юрба

цікавих, а з боків шестеро стрільців відганяли надто допитливих батогами. Стрільці волочили прапори й бунчуки, а булави несли кулями вниз, привілеї султана і короля несли по два чоловіка розгорнутими. Позаду їхали Братцов і Новицький. Через Москворецьку браму процесія пройшла Китайгород і в дворі Посольського приказу виставила клейноди на огляд. За годину їх понесли до Кремля, де в Грановитій палаті поклали під ноги цареві, котрий сидів на троні при повнім параді в оточенні всіх бояр і ближніх людей. Дяк Ларіон Іванов відрекомендував Федору Олексійовичу Іллю Новицького, якого допустили до царської руки. Потому посланців відпустили з подарунками, а клейноди до вечора ще виставлялися на огляд, потім їх відвезли до Оружейної палати [8 с. 744 — 745, 761 — 763, 765 — 768]. Для українців же “неоплаканю ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка” [188 с. 153].

Османська імперія не могла примиритися з втратою володінь Дорошенка, і питання про те, чи бути війні з Росією, для неї не існувало. “Турчин, — пише С.Величко, — довідавшись про Дорошенкове відступництво, вельми роз’ятрився і наказав своєму візиреві готувати сильні війська на здобуття Чигирини і кувати всілякі воєнні риштунки. Відтак зашуміли й забряжчали вдень і вночі не тільки константинопольські, а й анатолійські кузні” [53, с. 205].

Але до виступу проти Московського царства Порти намагалася завершити війну з Річчю Посполитою і підписати мир, аби уникнути війни на два фронти. Армія сераскіра Ібрагіма-паші, що перебувала на Поділлі, оточила хоругви Яна Собеського на Дністрі, біля містечка Журавне. Ян III змушений був удатися до переговорів і підписати 17 жовтня 1676 р. Журавненський мир [437, с. 250 — 253].

Польща поступалася на користь Порти “на вічні часи” Кам’янець-Подільським з усім Поділлям, а також південною частиною Правобережної України (від Білої Церкви і Паволочі, котрі належали Польщі), до якої фактично мали входити й землі Запорозької Січі.

Турки вимагали спільних дій проти Москви, — тобто щоб Річ Посполита, оголосивши війну Росії, разом з турецько-татарською армією вирушила на Лівобережжя. Ян III не наважився на такий крок, але Польща зобов’язалась допомагати Туреччині у війнах

проти її ворогів і сплатити контрибуцію в “30 тисяч червоних” (золотих) [437, с. 252 — 253]. До Стамбула скеровувався повноважний посол республіки — коронний підканцлер, воєвода холмський Ян Гнінський. Журавненська угода розв’язала руки турецькому урядові для війни проти Росії та Лівобережної України.

Москва ж і надалі тримала війська у містах Правобережної України, чим демонструвала невизнання умов Журавненської угоди. Восени 1676 р. Туреччина оголосила їй війну, але через наближення зими відклала військові дії до наступного літа.

Факти, розглянуті вище, дають підстави зробити наступні висновки. Від 1674 р. в боротьбу з турецько-татарською агресією активно залучаються збройні сили Лівобережної України й поступово перехоплюють ініціативу у запорозьких козаків, роль яких до цього часу була домінантною. Саме у 1674 р. відбулися найбільші бої за досліджений щойно період, як з П.Дорошенком, так і з турецькими та татарськими частинами, котрі основний натиск спрямували на Поділля та Правобережжя. Українсько-московське військо здійснює два великих походи до Чигирина, які супроводжує підтримкою чисельних авангардних з’єднань. Власне означені бої, роль в яких лівобережних та слобідських полків визначальна, вирішили зрештою долю гетьманату Дорошенка та його союзу з Туреччиною, покласти край якому й було однією з цілей походів Самойловича та Ромодановського.

У 1675 р. йшла дипломатична боротьба з противником та велася охорона Лівобережжя і Слобожанщини від вторгнень чамбулів, котрі головний удар нападів перенесли на Поділля, Галичину і Волинь. Результатом стало рішення П.Дорошенка скоритися на ласку царя Олексія.

Наступного, 1676 р., коли турецько-татарська армія зосередила воєнні дії головно проти Речі Посполитої, князю Ромодановському й гетьманові Самойловичу демонстрацією військової переваги вдалося добитися остаточної капітуляції П.Дорошенка, а відтак розірвати його союз з Османською імперією. Це стало причиною першої російсько-турецької війни за Україну, яку оголошено Москві Стамбулом восени 1676 р. [120].

4.2. Бойові дії козацького війська під час відсічі першого Чигиринського походу

Османська Порта заздалегідь розпочала готуватися до війни. Турецьке командування мало намір “спершу розорити Чигирин (як найміцнішу фортецю Правобережжя, — *В.З.*), а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву”, — пише С.Величко [53, с. 213].

Приводом для виправдання власної агресії та збройної інтервенції Туреччина, “хочачи учинити замішанину на Україні”, використала допомогу ченцю Юрію Хмельницькому, що перебував у Стамбулі в полоні, “повернути землю та булаву”. Маріонетка в руках турецьких зверхників, Юрій Хмельницький “мав надію, що скоро приповзе в Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигирин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана” [53, с. 213]. З міліарних міркувань турецький уряд намагався використати популярне серед народу ім'я Хмельницького, аби схилити на свій бік людність України й нейтралізувати козацтво [162]. А в геополітичних візіях Порти Юрко і “Малоросійське князівство” стало новим кроком Османів щодо України, показником їх розчарування у козацькій карті.

В історичних джерелах дуже суперечливі повідомлення про участь у цій авантурі самого Ю.Хмельницького. Так, молдавський воєвода Антоній у Яссах говорив російському послові в Туреччині А.Поросухову, що Юрій “чернецтво полишив волею своєю, а благословіння ніякого від святійшого патріарха не було”. Водночас російські купці, що побували в Туреччині, повідомляли зовсім протилежне: Юрій відмовлявся від гетьманства, тому що він був ченцем. Але султан наказав константинопольському патріарху Парфенію, а той “насильства ради” розстриг Юрія і дав благословення на похід. Чимало свідчень про те, що Юрія під страхом страти примусили брати участь у поході, навів у своїх дослідженнях М.Костомаров [162, с. 320]. Юрій перебував у таборі турків під охороною на становищі бранця, позаяк паші “оному вдалі не довіряли”. Про

це писав знов-таки воєвода Антоній, повідомляючи, що Юрія охороняють 108 татар на чолі з турком Азем-агою [8, с. 51; 162, с. 320; 189, с. 128].

Вже після походу поляк Ян Гнінський писав із Константинополя королю Яну Собеському: “Хмельницький надто сумний і перебуває весь час під вартою. Жалобне його життя: три рани має в грудях, із котрих проступає кров, та й іншими хворощами недугує. Говорив своїм весь у сльозах, повернувшись якимсь від сераскіра: “Хіба ж я винен, що козаки не тримають слово!” [445, с. 242].

Про те, що Юрія звільнили з Едикуля, зняли чин і дали гетьманський титул силою, свідчить секретар французького посольства в Порті, на записки якого покликається О.Рігельман [291, с. 157 — 158]. Він же зазначає, що Юрій опинився в поході “сверх чаяния своего”.

В Україні Юрія сприймали також як бранця. Канівський полковник Давид Пушкаренко в листі Самойловичу писав, що орда “має при собі невільника свого Хмельниченка” [9, с. 249]. Війська у Юрія не було. Про це свідчить лист головнокомандувача турецької армії сераскіра Ібрагіма-паші Шайтана, який просив у 1677 р. запорожських козаків прислати хоча б невеликий загін із 500 козаків на допомогу Юрію “ради слави імені свого”. Кошовий Сірко, як і всі запорожці, з обуренням відкинув це прохання. “В том де ему кошевой отаман и все войско отказали и войска своего з Запорожья ему не не послали”. Далєбі, Ібрагім-паша хотів не стільки підтримати Юрія, скільки залучити до участі в турецькому поході самих запорожців, чий авторитет разом з кошовим Сірком в Україні був надто високим. [9, с. 274; 162, с. 291]. Ян Гнінський пізніше повідомляв Яна Собєського, що І.Сірко так і не виставив обіцяних 9000 козаків під Бендери для Ю.Хмельницького [445, с. 246].

Через ці факти виникає сумнів у справедливості різко негативної характеристики Ю.Хмельницького, яка дається в окремих дослідженнях. Його називають не тільки зрадником, а ледь чи не організатором походів на Чигирин. Неможливо повірити, що за тих обставин Юрій міг “тиснути” на командування і нав’язував йому план походу на Чигирин, а не на Київ [365, с. 138]. Хоча слід відзначити, що за свої дії, особливо в період 1678 — 1680 рр., Юрій несе відповідальність перед власним народом і його історією.

У березні 1677 р. Ю.Хмельницького зі Стамбула повезли до турецького табору на Дунаї, звідки армія готувалася вирушити у похід. Від його імені турецьке командування розповсюджувало в Україні універсали, запрошуючи всіх пристати до Ю.Хмельницького і допомогти стати законним правителем краю. Мовилось, що турки ідуть захищати Україну від образ і насильств кримського хана. Зокрема в посланні до немирівського старости Стефана Куницького (копію з нього останній надіслав Самойловичу) повідомлялося, що незабаром прийдуть численні турецькі сили і населення має зустріти їх мирно. Тоді можуть спокійно жити далі і не боятись татарських пограбувань та гвалтувань [9, с. 101 — 102].

З осені 1676 р. московський уряд та гетьманське правління почали готуватися до відсічі турецькому війську. За вказівкою Самойловича, в українських містах козаки, міщани, ремісники й селяни заготовляли селітру, порох, харчі, виготовляли зброю, ядра, гранати, купували худобу й вози. Для майбутньої переправи в Трубчевську та Брянську будували човни й баржі, котрі Десною та Дніпром переправляли до Києва та Черкас [9, № 20]. Уряд вживав заходів і щодо укріплення Чигирина, комендантом якого призначено стольника й полковника Матвія Кравкова із полку генерала Агея Шепелева.

Укріплення Чигиринської фортеці склалися із горішнього замку і долішнього міста — посаду. За свідченням російського генерала, шотландця Патрика Гордона, довжина замку дорівнювала 88 сажнів, від нього до долішнього міста — 17 сажнів; територія замку по колу — з виступами, муром, валом і бастіонами — 375 сажнів; долішнє місто по колу мало 982 сажні. За його ж даними, на початку 1677 р. у місті було 45 гармат, із них 14 — великокаліберні. Припаси харчів — 20 тис. пудів збіжжя — мали надійти з російських та українських міст [78, с. 120]. Цікаво, що з 45 гармат чотири, найбільші, були відлиті в німецьких князівствах. По гербах було видно, що належали вони колись магдебурзькому й гальберштадтському єпископам. Їх захопив Богдан Хмельницький при взятті Бару і привіз до Чигирина. Інші були короткоствольні, для стрільби картечню або легкі польові. В замку було 5 мортир, з яких 3 залізні і 2 мідні. Бомб було замало, ручних гранат не більше 800. Після зняття облоги залишилося 28 бомб і 23 діжки пороху. Багато пороху роздали козакам, запаси у яких були незначні [78, с. 120].

Отже, місто було добре укріплене. Промовистий факт: частина яничар, довідавшись, що вони прямують на Чигирин, “з дороги повтікали”: “И многие де яничане, идучи от Дуная к Чигирину, с дороги сбежали, для того что ведомсть у них была, что город Чигирин крепок и дачею его не сдадут, и отпор из него станут чинить жестокий” [9, с. 369, № 89].

Матвій Кравков доповідав російському уряду, що фортечні споруди горішнього й долішнього міст, з огляду на сильного ворога й очікувану облогу, необхідно додатково зміцнити. З цією метою 29 лютого 1677 р. на допомогу жителям Чигирина скерували 4,5 тис. козаків під орудою чигиринського полковника Г.Коровченка [336, л. 128]. Йому доручалося зміцнювати й обороняти долішне місто. Замок брали на укріплення й оборону ратні люди М.Кравкова. Царський уряд через київського воєводу 7 квітня наказав йому укріпляти Чигирин за згодою з Коровченком. 29 березня на місце Кравкова комендантом призначили генерал-майора Афанасія Трауєрніхта (німця за походженням), котрий привіз із собою досвідченого військового інженера, теж німця, фон Фростена. Разом з ними до Чигирина прибули й стрілецькі голови Г.Титов, М.Борисов та І.Дуров з трьома стрілецькими наказами — 2400 стрільців [9, № 19]. Приїхавши до Чигирина, Трауєрніхт продовжив роботи по укріпленню міста: московські ратні люди у горішньому місті споруджували нові дубові стіни, набивали їх камінням і землею. Гетьман Самойлович для укріплення міста відрядив додатковий козацький загін. Спільними зусиллями було відновлено спалені в боях 1674 — 1676 рр. оборонні споруди, стіни, наново викопані або поглиблені рови, досипані вали, підготовлені лафети під гармати, встановлено гарматні гнізда тощо.

Допоки йшли всі ці приготування, протягом лютого — червня 1677 р. між Батурином і Москвою йшло гарячкове листування з приводу війни, яка насувалася на Україну. Стосовно планів турків і татар надходили дуже суперечливі свідчення від різних осіб, з різних країв. Запорожці в січні повідомляли, що “прийшла вістка з Криму, що там назбирали 20 тисяч орди і як тільки сніг розтане, з тією армією два солтана нападуть на Полтавський і Лубенський полки з Правобережжя, розділившись на чотири частини” [9, № 1, с. 3]. Гетьман змушений був вживати контрзаходи: посилати на чати компанійців.

На початку лютого через проїжджих купців генеральні старшини дізналися, що турецька армія стоїть за Дунаєм, султан в Стамбулі хан пішов у Крим, лишивши частину війська в Білгородщині, проти поляків [9, № 6]. Після 12 лютого І.Самойлович пише один за одним листи з проханням зміцнити й обороняти Чигиринську фортецю. За його даними, султан планував захопити не лише її, а перш за все Київ [9, № 7]. 20 лютого в Батурин до гетьмана прибув царський посол Семен Алмазов, котрий до 8 березня консультувався з ним з приводу майбутньої війни. Москва передбачала варіант зі здачек Чигирин. І.Самойлович категорично заперечував таку можливість. “Чигирин — місто Україні потрібне, — говорив він, — і від Криму захист, і неприятелю всякому на острах... А якщо Чигирин дістанеться в ворожі руки, тоді з цього боку люди добровільно піддадуться туркам — Полтавський, Лубенський, Прилуцький, Миргородський полки, а Запорожжя і поготів буде їх слухатися”. Гетьман просив додати до залогі ще 1000 солдат, ввезти в фортецю побільше продовольства, лісу, аmunіції. А сам він уже відправив у Чигирин полковником Григорія Карповича, який мав організувати заготовку лісу й здійснити ремонт укріплень [9, № 8, с. 28 — 29].

6 березня, ще консультуючись з С.Алмазовим, гетьман пише рапорт царю, в якому зазначає, що “той неприятель, гордий бусурманин, уже готовий з усіма своїми силами турецькими і татарськими, як тільки весна прийде, іти неодмінно під Київ або під Чигирин”. До І.Самойловича надходили вісті про появу турецьких роз’їздів у степах, про напрямки походу, що готувався, і він постійно просив російський уряд допомогти йому втримати Чигирин: як-не-як він іменувався “гетьманом обох боків Дніпра” [9, № 9, с. 33]. Відтак, в Україні розуміли, що турки не обмежаться взяттям Чигирин і підуть далі під Київ. Про це трохи згодом писав і польський посол в Стамбулі Ян Гнінський: “Турки будуть добувати Запорожжя, якщо не візьмуть Київ і Чигирин. А для Ю.Хмельницького Немирів віддати хочуть” [445, с. 246].

Щоб домогтися від царя допомоги, І.Самойлович 24 березня, вслід за Алмазовим, посилає до Москви послів: генерального суддю Івана Домонтовича й генерального писаря Саву Прокоповича з інструкціями по укріпленню Чигирин і підготовці до війни військ [9, № 11, с. 37]. 15 березня перед цим він відправляє в Москву листа про

ворожі наміри турків і додає до нього як доказ лист немирівського старости С.Куницького з повідомленням про проголошення турецьким гетьманом Юрія Хмельницького. Тобто про те, що з'явилася політична фігура, ладна заступити українське гетьманство, що є небезпечним і для Москви [9, № 12, с. 47].

Нарешті царський уряд сколихнувся проханнями І.Самойловича. 29 березня через гетьманських послів І.Домонтовича і С.Прокоповича до Батурина надійшов царський указ про відправку війська й про оборону Чигирина від агресорів. Для відсічі призначено генералів (бояр) В.В.Голіцина, П.А.Козловського, А.В.Толстого, І.В.Бутурліна, П.Д.Скуратова, Г.Г.Ромодановського з усіма їхніми полками, а до Чигирина — комендантом А.Трауерніхт з трьома полками стрільців. А гетьман має виправити до фортеці 4000 козаків з припасами [9, № 19, с. 80 — 83].

Готувалася до походу й ворожа сторона. 5 квітня Ю.Хмельницький надіслав на Січ чергову грамоту, пропонуючи запорожцям розпочати з ним переговори й надіслати до Кизикермена послів [369, с. 208]. Як реакція на “прелестное письмо”, переслане І.Сірком в Москву, стали консультації уряду з людиною, яка добре знала ситуацію в Україні.

10 квітня 1677 р. відвезений до Москви Петро Дорошенко, знайомий із стратегічним становищем на Правобережжі, був викликаний до думного дяка Ларіона Іванова у Посольський приказ. Екс-гетьман повідомив, що турки можуть просуватися в Україну трьома шляхами: через Кам'янець-Подільський, Тягин (Бендери) і Запорожжя понад Дніпром. На його думку, похід триватиме від 5 до 8 тижнів. Петро Дорошенко зазначив, що перший шлях пройде по лінії Адріанополь — Ісакчі (Дунай) — Ясси — Цецора — Кам'янець (Дністер) — Київ, і займе 5 тижнів ходу. Другий — по лінії Ісакчі — Тягиня (Дністер) — Піщаний Бід (Буг) — Київ. Третій: Ісакчі — Тягиня — Запорозька Січ — Кодак — Чигирин — Київ [9, № 20, ст. 92].

За кілька днів, 12 квітня, з Москви до Батурина з приказу полетіло наступне розпорядження. Оскільки П.Дорошенко подав такі дані, а 23 березня С.Куницький написав, що Ю.Хмельницький піде під Чигирин, а турки під Київ і що вже мости під Тягинню будують, то необхідно готуватися до війни дуже серйозно. В Київ призначено

нове начальство — воєвода І.Б. Троєкуров і його заступник І.І. Ржевський, — люди з військовим талантом, кілька полків драгунів, стрільців. До Чигирина 10 квітня вже поїхали комендант А. Траурніхт (генерал-майор) та стрілецькі голови Г. Титов, М. Борисов, Ф. Мешерінов, інженер Яків фон Фростен [9, № 21, с. 94]. В ці ж дні Самойловича сповістив І. Сірко, що його розвідка вивідала, як Ю. Хмельницький перебуває в Бабі й пише звітти листи на Січ, пропонуючи іти разом в похід і відвоювати Чигирин — споконвічну гетьманську столицю. Листи Юрія були запечатані печаткою, по ободі якої написано: “Печать княжества Малоросійської України” [9, № 23, с. 105 — 111].

24 квітня царський уряд дає наказ Г. Ромодановському підготуватися ретельно до війни і про всі свої дії зноситися з І. Самойловичем [9, № 26]. На допомогу їм призначається князь В.В. Голіцин [9, № 74, с. 275 — 277]. 9 травня І. Самойлович пише до Москви, що його розвідка доповіла, що турки розпочали вже рухатися в напрямку України. Отож він послав у Чигирин Петра Кожуховського з піхотним охочим полком в 1000 чол. з мушкетами. Зробив полковниками (наказними) Якова Жураховського (сотника глухівського) й Данила Рубана. Наказним гетьманом над чигиринцями призначив Григорія Коровченка (генерального хорунжого й чигиринського полковника) [9, № 32, с. 140].

13 травня І. Самойлович пише черговий рапорт цареві Федору про підготовку українців до війни, а разом з нею направляє під вартою перших полонених — 5 язиків, яких спіймали в степу ватажники Полтавського полку. Ці татари вийшли перед Пасхою з Криму для облогу під Крилів в 22 чоловіка з Ахмед-агою. З половини їх вирубали козаки. Вони посвідчили, що кримський хан нібито відмовлявся іти на чигиринську війну через неврожай. Султан відправив татарам кілька галер з хлібом і вказав іти в похід Муравським шляхом, через Лівобережжя [9, № 33, 34].

31 травня цар надіслав гетьманові й князю грамоти, щоб ті готували судна для майбутньої переправи через Дніпро [9, № 35]. 18 червня козаки переяславського полку доповіли І. Самойловичу, що турецька армія вже перейшла Дністер і, виславши перед собою посланців з грамотами до жителів Немирова, Кальника, Умані, рухається до Чигирина і незабаром там буде. Остафій Астаматій,

Лист І. Самойловича царю Федору Олексійовичу з табору під Лубнами
6 серпня 1677 р. про початок облоги Чигиринської фортеці турецьким
військом [336, а.67 зв.]

наказний Ю.Хмельницького, їде приймати присягу від жителів міст, які підлягали польському королю [9, № 38, 28]. А сам Ян III, зі слів І.Самойловича, намовляє султана воювати за Україну, бо її тепер легко підкорити [9, № 34]. 19 червня І.Самойлович негайно видає універсал — приймати на лівий берег усіх, хто тікає з Правобережжя [9, № 40]. 23 червня з царською грамотою і за консультаціями про план воєнних дій до І.Самойловича поїхав Григорій Косагов [9, № 41; 78, с. 103].

Для опрацювання спільного плану бойових дій у липні до Батурина приїхав царський стольник Олександр Карандеєв. Під час бесіди Самойлович зазначив, що необхідно діяти разом. Для цього князь Ромодановський має об'єднатися з ним і прямувати до Дніпра. Там вони наведуть мости і гетьман поведе частину полків на правий берег, а Ромодановський з рештою війська залишиться охороняти переправу. Частина московського війська піде із Самойловичем. Крім того, остерігаючись нападу татар на Лівобережжя, коли всі полки будуть сконцентровані біля Чигирина, гетьман просив уряд прислати частину російського війська до Переяслава для охорони Гетьманщини, “хоча б малу частину для слави імені свого” [369, с. 209].

О. Карандеєв вимагав не допустити союзу І.Сірка з ханом, надіслати міцну залогу в Кодак, щоб його не захопили турки. І.Самойлович висловив заперечення, позаяк Кодак належить запорожцям і послати туди своїх людей означатиме ще більше їх обізнати проти себе. Тоді 12 липня цар видає указ Г.Ромодановському надіслати ратних людей в Кодаську фортецю на випадок її оборони [9, № 48, с. 192].

Ми навели цей довгий реєстр московсько-українських зносин, щоб показати, що саме гетьман Іван Самойлович, його правління (уряд) і козацька старшина були послідовними захисниками Правобережної України. Завдяки їхній принциповій позиції захищався Чигирин і все Правобережжя, якими Москва готова була пожертвувати, здавши без бою. Для неї мета була досягнута в 1676 р., коли здався П.Дорошенко — політична постать, яка претендувала на владу в усій Україні, поза царською волею.

Чи добре це було, чи погано — сказати і тепер важко. Адже коли б І.Самойлович відмовився від боротьби за Правобережну

Україну й Чигирин, то вони не були б зруйновані вщент. Але якби козацька старшина не наполягала на війні за Чигирин, то яким би був в очах українців і їх сусідів авторитет гетьмана і козацької держави, котрі здали свій рідний край ворогові без бою?

Отож, за свідченням козацької розвідки, свого першого удару турки намірялися завдати Чигирину як місту, що мало велике політичне значення, як резиденції гетьмана, як стратегічній та найміцнішій фортеці, що перебувала в руках московських і козацьких полків, стояла на перехресті важливих шляхів, що прямували у глиб України, Польщі та Росії. Турецьке командування вважало, що в Києві фортеця слабша, запасів аmunіції й харчів обмаль, гарнізон невеликий (трохи більше 6 тис. чоловік), так що захопити його після Чигирини не становитиме значних труднощів. Чигирин, за їхніми даними, мав багато гармат, залишених у 1676 р. Дорошенком і привезених солдатами й козаками вже 1677 р., а також потужний гарнізон.

Турецьке командування розраховувало дійти до Бендер за 9 днів, а від Бендер до Чигирини похід мав зайняти близько 29 днів. Хоча візир хотів скоротити означений термін до 24 днів, позаяк планувалося піти ще й на Київ та Канів, де стояли менші залоги. Передбачалося, що вся кампанія триватиме 40, найбільше 60 днів і 1 жовтня військо повернеться на Дунай в Ісакчі.

Отож турки вважали, що до початку жовтня 1677 р. закінчать військові дії, здобувши Правобережну Україну. Командування султана було певне, що з появою турецьких військ гарнізон Чигирини залишить місто, а війська Ромодановського і Самойловича не зможуть форсувати Дніпро й надати допомогу гарнізону. Як згодом з'ясувалося, подібне передбачення стало великою тактичною помилкою [322, с. 214 — 254].

До початку облоги у Чигирині перебували: в долішньому місті виборні козаки Ніжинського, Стародубського, Київського, Чернігівського полків, три сотні з Лубенського та Гадяцького полків, рота гетьманської драгунії Рубана, сердюцькі полки Жураховського, Василенка та Ясиковського — чисельністю 7 тис. чоловік. Російських солдатів у замку налічувалося 5 тис. Першого дня боїв до міста встигли прибути 500 козаків Полтавського полку. Отож до початку облоги гарнізон мав 12,5 тисячі чоловік [5, № 106, с. 144 — 145]

Календар літа 1677 року

	Червень					Липень					Серпень				
Пн.	4	11	18	25		2	9	16	23	30	6	13	20	27	
Вт.	5	12	19	26		3	10	17	24	31	7	14	21	28	
Ср.	6	13	20	27		4	11	18	25		1	8	15	22	29
Чт.	7	14	21	28		5	12	19	26		2	9	16	23	30
Пт.	1	8	15	22	29	6	13	20	27		3	10	17	24	31
Сб.	2	9	16	23	30	7	14	21	28		4	11	18	25	
Нд.	3	10	17	24		1	8	15	22	29	5	12	19	26	

Готуючись до захисту Чигирини від турецько-татарського нападу, російсько-українське командування не забувало також про надзвичайно важливий центр України — Київ. У березні 1677 р. після огляду укріплень Києва було складено реєстр потрібних запасів та укріплень. Уряд надіслав до Києва указ воєводи І.Б.Троєкурову, згідно з яким слід негайно привести до ладу міське укріплення, “щоби під час ворожого приходу за помічню Божок сидіти було не страшно”. До Києва відбули військові інженери, як мали досвід фортифікації. Тут зосереджувались війська, накопичувалися продовольчі та збройові припаси [10, 11].

Цікавий факт: 22 січня 1677 р., коли почали готуватися до війни з Туреччиною, в бібліотеці князя В.В.Голицина було переписано твір аноніма про похід турків в 1569 р. на Астрахань.

Російське й українське військо тим часом комплектувало бойовий склад. Зі Смоленська до Г.Ромодановського привели полки В.Долгоруков і Б.Ордин-Нащокін. “Ромодановский, маючи при себе і калмиков, князь Голицин з особыми войсками и воевода Бутурлин з войском особым же, Московским; а за ними приспели в совокупление казаки слободские и шляхта смоленская. Егда же гетман Самойлович соберался и совокуплялся с полками своими” — відзначав приготування до війни С.Величко [56, с. 419]. Щоправда, калмиків не було. Їх привів князь Каспулат Муцалович Черкаський аж у жовтні, коли бойові дії вже скінчилися [5, с. 146]. Калмики-буддисти охоче воювали на боці росіян проти мусульман.

За даними архіву Розрядного приказу, можна встановити розташування російських військ на кордонах України під літо 1677 р.: у Рильську зі своїми полками стояв князь А.Хованський, у Путивлі — князь В.Голіцин, у Брянську — В.Долгоруков, у Белгороді — І.Ржевський, у Новому Осколі — П.Хованський, у Курську — князь Ромодановський і Б.Ордин-Нащокін з курськими та севськими полками. В армії Ромодановського 67% становили полки “нового строю” полковників Гуліца, Ронаера, Товора, Вестгофа, Гранта, Росеворма з єдиною зброєю. До його армії входили також українські слобідські полки — Сумський (300 козаків) і Охтирський (1200 козаків). У російських полках налічувалося 32 258 солдатів, із яких 11 535 — піхотинці, а 20 673 — кіннотники; артилерія мала 126 гармат [78, с. 104].

Армія князя В.Голіцина (5705 солдат) [295, л. 297 — 298] стояла в Путивлі. На прохання Самойловича вона одержала тилове призначення і зберігалась як резерв на випадок відступу і як сила, що стримувала б татар від нападу на слободи у тилу російсько-українського війська. За даними П.Гордона, 27 липня російське військо зібралося в кількості 42 тисяч чоловік, про що відправили рапорт до Москви [78, с. 104].

В історичних джерелах кількісно армія Самойловича визначається однозначно — 20 тисяч козаків. Крім городових і охотницьких полків, до неї належали сотня запорозьких козаків і з'єднання донської піхоти та мобілізовані в обоз посполиті [336, л. 76 — 91; 232, № 14078]. Переяславський, Миргородський і Полтавський полки охороняли кордон — берег Дніпра. Інші, разом з охотниками, були при гетьманові [9, № 73]. У цілому вся діюча російсько-українська армія складалася приблизно з 70 тисяч чоловік.

12 червня 1677 р. гетьманський посланець Сава Гаврилов доповідав у Посольському приказі, що в Україні “все мирно, про турків нічого не чутно”. У травні гетьман послав до Кам'янця та до Дунаю три ватаги по сто козаків під орудою полковників Щербини, Бабченка і гетьманича Семена Самойловича. До їхнього повернення гетьман, окрім згадуваних листів Стефана Куницького, ніяких новин не мав. На початку липня, як вже зазначалося, І.Самойлович відправив до Москви перших турецьких бранців. Їх захопив 18 червня

козацький роз'їзд поблизу Кам'янця. Полонені повідомили про спорудження мосту через Дністер і просування турецької армії до Чигирина та Києва. Одразу ж Іван Сірко повідомив естафетою про рух татар Муравським шляхом у напрямку кордонів Росії. Ці вісті кошового підтвердила білгородська степова варта 26 червня. Кошовий Січі повідомляв Самойловича в листі від 22 червня, що татари збираються воювати і що “указ є ханові від турецького султана, щоби в той час, як побачить місяць цей новий, зі всією армією під Чигирином став”. За даними розвідки Самойловича, турки перейшли Дунай 29 червня і наближались до Бугу, де до них мав приєднатися кримський хан із ордами [322, л. 512 — 521].

Самійло Величко писав, що турецький султан, сповнений жагою помсти за втрату володінь Дорошенка й Чигирина, зібрав величезне військо з усієї країни, “придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і чисельними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигирин, а тоді під Київ” [53, с. 213].

Переправившись через Дунай, армія головнокомандувача Ібрагім-паші Шайтана Єгипетського (за іншими даними — Трапезундського) просувалась по лінії Головня — Ягорлик — Ташлик, форсувала Прут, Дністер і наблизилась до Південного Бугу. У Буджацьких степах до неї приєдналися білгородські татари — 4 тисячі чоловік. Шість днів стояли на Бузі війська Ібрагім-паші Шайтана. 13 липня сераскір об'єднався з 500 кіннотниками кримського хана Селім-Гірея, що її очолювали сини хана Азамет-Гірей-солтан і нуреддін. Перейшовши річку коло Піщаного Броду, вони виступили походом, розраховуючи за 16 днів дістатися Чигирина. З цієї нагоди С. Величко пише: “А нещаслива тогочасна Україна, через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників, яка палала в безперервному вогні війни й чварних кровопролитів... тридцять років, мусила бути тепер певною щодо свого остаточного зачину від турчина” [53, с. 214].

Стосовно кількості турецько-татарського війська в джерелах і серед істориків немає єдиної думки. Вони називають різні цифри — від 40 до 120 тисяч чоловік [336, л. 70, 78, 127, 128, 272]. Так Хаммер, посилаючись на мемуари де-Лякруї та “Історію

Османської імперії” Кантемира, пише, що у турків було 40 тисяч чоловік. О. Попов вважає, що турецьке військо сягало від 40 до 80 тисяч, а татарське від 15 до 20 тисяч [284, с. 165, 170 — 171]. Д. Мишко в статті говорить про більше ніж 100 тисяч турків і 30 тисяч татар, покликаючись на джерела, в яких ми не знайшли таких цифр (с. 49). М. Костомаров (с. 293) пише про 80 тисяч; М. Смирнов про 100 тисяч, “Очерки истории СССР” про 119 тисяч, а К. Стецюк в статтях — про 120 тисяч (с. 97).

Грунтуючись на даних Розрядного та Малоросійського приказів, а також на свідченнях генерала П. Гордона, можемо з певністю говорити, що воно не набиало 100 тисяч чоловік, а тим паче 120 тисяч, як подають деякі дослідники. За свідченням полонених під Чигирином турків, кількість війська Ібрагіма-паші точно встановити неможливо. За одними даними він мав 14 полків (Ахмед-пашу Єгипетського, Алі-пашу Софійського, Ахмед Мустафу-пашу, Делі Юсуф-пашу, Мурад-пашу, Сувит-пашу Константинопольського, Ахмед-пашу Корбекітського, Кур-пашу, Мустафу-пашу, Чурум-пашу, Базія-пашу, Узенім-пашу Анатолійського, Ємолх-пашу) з 40 000 спагі, 20 000 яничарів, валахів і молдаван — 12 000, татар — 19 000. Тобто майже 100 000 чоловік [423, с. 435].

За іншими даними було лише 8 полків зі значно меншими військами. Третє свідчення П. Гордон визнає найвірогіднішими. За ними Ібрагім-паша Шайтан мав боснійського й силістрійського пашів, 15 000 яничар, 20 000 татар і 30 000 турецьких, валахських та молдавських ленників. Гармат у них було не більше 28 стволів, з них лише 8 стріляли ядрами від 30 до 36 фунтів, а інші були легкими польовими гарматами [189, с. 121; 423, с. 448; 9, № 89].

Згодом на допитах у Малоросійському приказі ті ж таки полонені турки засвідчили, що з Ібрагім-пашею було 14 пашів, найвідомішими з яких були: Шатир Магомед-паша, Боснам Ахмед-паша, Софілі Алі-паша, Ємали Мустафа-паша, Делі-Юсуф-паша, Кер Хусейн-паша, Абраїм-паша, Дьяр Бекір Ахмед-паша, Бурс Алі Усман-паша, Сивар Ахмед-паша, Караман-паша [336, л. 74; 9, № 78, ст. 284].

З усього цього ми можемо зробити висновок, що Ібрагім-паша Шайтан протягом серпневого 1677 р. військового походу під Чигирин загалом мав найменше 46 і найбільше 90 тисяч війська і

приблизно min. 28 і max. 60 гармат. При тому майже весь табір складався із молдаван і валахів, а також сербів, які виконували допоміжні функції — обслугову обозів, артилерії, працювали в інженерних частинах, а у військових діях участі не брали. Ян Гнінський свідчив, що в турецькому війську були військові радники та інженери із Франції [445, с. 246].

До гетьмана І.Самойловича надходили повідомлення про рух турецької армії. 9 липня ржищівський сотник Сфрем Филонов повідомив канівського полковника Давида Пушкаренка про рух і кількість турецького війська [9, № 47]. 12 липня до гетьмана надійшов лист від чигиринського полковника Г.Коровченка про плани турецько-татарського командування, про які той дізнався від перекинчика [9, № 50]. 15 липня втікачі з Криму повідомили, що хан уже готовий іти з військом на з'єднання з Ібрагім-пашою [9, № 51]. Того ж дня І.Самойлович пише рапорт цареві Федору про просування турецького війська з-за Дунаю в Україну і як доказ пересилає листи з розвідданими від С.Куницького й полтавського полковника Левенця [9, № 52]. В той же таки день О.Карандєєв, перебуваючи в Батурині, допитує полонених татар і доповідає їхні свідчення цареві [9, № 53]. 18 липня з Москви для посилення особистої охорони гетьмана І.Самойловича відправляють драгунський полк Гамільтона [9, № 55]. 28 липня С.Куницький з Немирова надіслав до І.Самойловича листа, в якому повідомляв, що турки з Ісакчі перейшли Дунай в день Петра і Павла (12 липня) і, зупиняючись 8 разів до Тягині, сераскір уже перейшов Дністер. Шість днів чекали калгу з 40 тис. татар. 13 липня вони вже разом пішли на Чигирин [9, № 58, ст. 226].

Одержавши повідомлення про рух Ібрагіма-паші, І.Самойлович 28 липня повідомив Г.Ромодановського й Малоросійський приказ, що він вирушає в похід проти ворога, і 1 серпня вийшов до Чигирин. Самойлович повідомив Січ про похід для оборони Чигирині і кликав запорожців з'явитися туди ж. Але тисячний загін січовиків прибув з великим запізненням, коли бої вже скінчилися (власне, як і калмики).

3 серпня І.Самойлович подав рапорт цареві Федору, в якому зазначив, що 1 серпня, наперед, не чекаючи указу, вирушив з Батурина “з усіми з нарядами військовими і з'єднався з полками

регіменту свого, поблизу Батурина в готовності будучих, а саме з Ніжинським, Чернігівським, Стародубським, також з Прилуцьким, Київським, і піхотним охочим пішов битим шляхом до міста Ромни”, а там з’єднався з Лубенським, Миргородським, Гадяцьким, Полтавським, компанійським і надвірною хоругвою. Між Ромнами і Гадячем сподівається на зустріч з армією Г.Ромодановського [9, № 64, с. 247 — 249]. Вона в цей час рухалася по лінії Севськ — Курськ — Суджа — Суми — Ромни — Лохвиця [78, с. 104 — 105]. 30 липня Г.Ромодановський стояв табором у Сумах [78, с. 104].

Князю Ромодановському і його воєводам царською грамотою від 3 серпня вказувалося на похід до Дніпра. Армії князя В.Голіцина наказувалось перебазуватися до Переяслава, а потому — до Лубен для тилового прикриття полків Ромодановського. Простуючи з Батурина, 4 серпня під Ромнами гетьман об’єднався зі всіма українськими полками. Поминувши Ромни й Сулу, 7 серпня українські війська отаборилися на Білій Воді [9, № 88]. 6 серпня, з табору з-під Ромен І.Самойлович написав до Москви донесення. За свідченням Давида Пушкаренка, 1 серпня на Канів напав татарський загін, який хотів захопити язика. Але канівці гналися за татарами аж до Росави, розгромивши той чамбул [9, № 65, с. 249].

А в цей час під Чигирином уже точилися бої з турками, які навально оточили фортецю. Ще 28 липня 1677 р. до Чигирина з турецького табору прибіг козак-перекинчик і повідомив, що турки сподіваються за 3 — 4 дні взяти фортецю й продовжити шлях на Київ. Через два дні, 30 липня, перед містом з’явився загін татар і захопив 150 солдатів та міську череду, що паслася на луках обабіч фортеці. 2 серпня прибули татарський і турецький загони, оглянули місцевість і зникли в степу. 3 серпня поблизу Чигирина з різних боків постало кілька загонів, а до ранку 4 серпня — все велетенське турецько-татарське військо наблизилось до фортеці й отаборилось на Кримському полі, зі сходу та півдня від Чигирина [78, с. 112 — 113]. “Войско турецкое з ордами і Юрієм Хмельницьким подступили под Чигирин у спасівку впервое и доставали потужне” [56, с. 126], “всіма силами и всякими воинскими промыслами и непрестанными приступами: подкопами, гранатами и ручною безчисленною стрелбою день и ношь града доставаху..” [84, с. 223], — урочисто й трагічно записали українські літописці

4 серпня солдати й козаки зробили дві вилазки, та були із втратами відбиті. 5 серпня турки письмово висунули ультиматум — негайно очистити й здати місто. “А буде не послухаєте нас, — мовилось у ньому, — и тако за Божню помошцию мечем и огнем побеждены будете. А опосле не досадуите, что вам прежде времени не дали ведать” [365, с. 139]. Не чекаючи відповіді, турецько-татарське військо наступного дня почало готуватися до штурму [9, № 68, с. 257].

На підставі свідчень щоденника П.Гордона, уривків з щоденника інженера Якова фон Фростена, рапортів А.Трауерніхта і свідчень літописів можемо відтворити детальний хід оборони Чигирина й показати визначну роль у ній українського козацтва.

Турки оволоділи старим міським валом, що на 216 сажнів віддалявся від валу горішнього міста, й почали будувати апроші, встановлювати гармати, рити шанці й траншеї так швидко й глибоко, що окопались під містом по “самісінькі вуха”, а надвечір уже відкрили шалену стрілянину. Два наступні дні вони продовжували спорудження траншей, підводячи їх якомога ближче до міста, і навіть спромоглися поряд зі стіною встановити батарею 20-футових гармат. Ними ворожа артилерія завдавала значних пошкоджень фортечній стіні.

Великих зусиль потребували підходи та підкопи, що їх активно готували. Тут навіть “камінь не був для турків перепорою”. Але взяти фортецю за 3 — 4 дні Ібрагім-паші не поталанило. Це з’ясувалося з перших днів облоги. Чигиринська фортеця, як образно висловився в листі до царя І.Самойлович, “костомахою поперек їхнього горла стала” [336, л. 197 — 206].

Українсько-російський гарнізон, виявляючи мужність і відвагу, надовго затримав агресора, зірвав його план подальшого наступу в глиб країни. Єдність він протиставив силі та переважаючій більшості ворога: “Козаки приходили з долішнього міста до горішнього і російським людям допомагали, а російські люди ходили до долішнього, билися разом із козаками. Командири виконували свої обов’язки й генералу були в усьому слухняні” [284, с. 170]. Слова ці засвідчують дисципліну, взаємодопомогу й виручку, що були притаманні українсько-російським військам під Чигирином.

Так склалося згодом. А спочатку все було далеко не так. П.Гор-

дон відзначав, що “козаки засуджували поведінку московитів. З їхніх слів, “вони не виявляли ніякої мужності, вони заледве могли стояти на валу, не кажучи вже про те, щоб вдаватися до вилазок чи якось інакше шкодити ворогу. І не робили жодних спроб у цьому напрямку, до того часу, доки вони, козаки, частково умовляннями, частково власним прикладом не викликали в них мужності і довіри до себе” [78, с. 120]. Про це ж пише і Самійло Величко: “Мужні обложенці — козаки самі — одні (бо великоросійське військо, що було в Чигиринському замкові, з козаками ні в якому разі не виходило), частократ випадаючи з Чигирина, вдиралися у турецькі шанці і... багато забивали в них турків” [53, с. 225].

Отже, саме власним прикладом, власною відвагою козаки спонукали московську частину залоги до більш активних дій. Козаки вчиняли проти ворога вилазки, “на вытечках частых, едних турков в шанцах забивали, а других з шанцов живцем за власы хватали и в Чигирин привлекали, сполне з турецькими армашами” [56, с. 430].

З перших днів облоги турки замірялися зруйнувати й захопити замок. Долішнього міста, яке обороняли козаки, вони спершу не руйнували, тому що надіслали туди закличні грамоти — “пре-лестные письма”, — й очікували відповіді, яка стала для них дещо несподіваною. У ніч із 6 на 7 серпня тисяча козаків і 800 ратників вчинили нову вилазку. Зненацька захопивши ворога, вони знищили в траншеях багатьох яничарів і захопили 11 бранців [369, с. 209, № 73]. “А надто и в обоз межи самое наметы турецкие, мужествен-ным сердцем казаки, чигиринские облеженцы, единого часу о полночи впадши, из мягких перин турков розкошных, сладкого сна уживавших, выкинувши великую тревогу, замешане й ущербок им учинили, и из многими здобичами в Чигирин щасливое повернули”, — бароково й риторично занотував у літописі козацький історик Самійло Величко [56, с. 431].

Із передових траншей турки кинулись навздогін за втікачами до фортеці. Їхній відхід прикривав загін мушкетерів, залишених у резерві коло міського валу. Близько тисячі яничар забито, чимало поранено, а нападники втратили 30 убитими і 48 пораненими [423, с. 437; 9, № 73].

Турки вирішили робити підкопи під горішне місто, але зупинились, натрапивши на дикий камінь. 6 серпня за 30 сажнів від міського

валу навпроти Спаської вежі вони поставили батарею із 36-футових гармат і мортир, що стріляли 80-футовими бомбами. Батареї ворог підсилив додатковими стволами. Розпочався обстріл горішнього і долишнього міст. Дуже зруйнували Спаську вежу та мур біля неї, підбили гармати оборонців вежі. Проте вони швидко за зруйнованою стіною спорудили нову, а простір між ними закидали землею. Козаки з долишнього міста часто вчиняли контратаки й робили вилазки, “и армати многіе прикование от столпов отломлювали и в Чигирин запроваживали” [56, с. 431].

Оточені потрапили в тяжке становище, позаяк від ворога “было великое утеснение от верховных нарядных гармат, телеги, запани, и платье разметало и пожгло”. Але вони не припиняли вилазок, навіть удень. 10 серпня опівдні 800 козаків і 600 стрільців із трьох полків під командуванням стрілецького голови І. Дурова вийшли з фортеці та, напавши на передові укріплення, відігнали турків, котрі з великими втратами втікали за другий ряд траншей. Загін Дурова втратив 26 убитими і близько 50 пораненими. Аби не допустити нових вилазок із фортеці, турецьке командування наказало покрити фашинами передові лінії, подвоїти й доозброїти в них варту.

Розвідники, які висилалися з Чигирини до гетьмана, доповідали, що перед 10 серпня турки штурмували фортецю дуже жорстоко, і верхнє місто, де стоять московити, і нижнє, яке обороняють козаки. Обложенці разом роблять спільні вилазки, рубають яничарів у окопах, а козаки, сівши в човни, плавають по Тясмині і нападають на татарський табір. Інтервенти заховалися за земляним валом і сиплять його перед собою, тому й завдати збитків ворогу важко. Турки риють підкопи, незважаючи на дикий камінь. В облогу взято лише кримський бік фортеці. За Тясмином облоги немає, лише татарські загонщики всіх перехоплюють [9, № 77].

10 серпня 1677 р. до турецького табору прибув кримський хан Селім-Гірей з двома тисячами кіннотників і розташувався на черкаській дорозі. У щоденнику Гордона відзначено, що Селім-Гірей привів мало війська, оскільки, либонь, брав участь у поході не з доброї волі, а згідно з фірманом султана [78, с. 115].

Того ж дня, 10 серпня [9, № 71], війська гетьмана Самойловича і князя Ромодановського з'єдналися на річці Артополоті в Липовій

Долині, між Хоролом і Сулою* та й попрямували 13 серпня до Дніпра вздовж лівого берега Сули [189, с. 126]. І. Самойлович писав в Приказ, що вони “хотели ити с великим поспешением” [№ 73, ст. 275] до дніпрових переправ. Але того “поспешения” не було, бо відстань в 150 верст військо долато 12 днів (10 — 15 верст за день!). 13 серпня з доганою про уповільнений похід поїхав від царя стольник О.Карандєєв [9, № 69, с. 259].

А до князя і гетьмана щодня квапилися гінці від оточених, прохаючи допомоги [9, № 73, 88]. Розгніваний Самойлович у своєму листі оголосив догану козацьким полковникам, що були в Чигирині: “Уже есте, праві, голову нам проіли, просячи о посылке скорше: всіх немаль повысилали есте людей з листами. Ведаем ми и сами, же не без обтяжения вашего мусіть то быти: але то що ж чинити? Трудно єдиної години войском перелетіти. Чого ж вашим милостем о посылках вонтпити, большую половину міста вольную от насилия неприятельского міючи” [5, № 106, с. 244].

І все ж 16 серпня разом із Г.Ромодановським гетьман відправив двохтисячний загін Якова Корицького на підмогу оточеним. Окрім того, Самойлович послав авангардом Лубенський полк і разом з князем продовжував рухатися до Дніпра лівим берегом Сули. Саме тоді обидва воєначальники направили князю Голіцину прохання перейти зі своєю тиловою армією із Переяслава в Лубенський полк, аби прикрити їхній тил.

Вимагають деякого уточнення кількість, склад і дати відправлення та приходу допоміжного загону, відправленого гетьманом та боярином. В листі Івана Самойловича від 16 серпня, писаного “из табору на Солониці”, який знаходиться в архіві І.Новицького, повідомляється, що вони з князем “виправили есмо юж з паном Яковом Корицьким кілька тисяч войска” [5, № 144], тобто 16 серпня

* Згідно зі „Словником гідронімів України” [с. 24] у верхів'ях Сули побіля Ромену є дві Артополоті. Перша — це ліва притока Многи, котра є лівою притокою Лисогору, теж в свою чергу лівої притоки Сули, і розпочинається в селі Гільці Чорнухинського району Полтавської області. Там же, на р. Хорол лежить і село Липова Долина. Друга Артополоть є лівим допливом Сули, на якій стоять села Артополот і Андріївка Роменського району Сумської області та села Піски і Токарі Лохвицького району Полтавської області. В листах І.Самойловича зазначено, що Артополоть лежить за 25 верст від Ромна побіля Псла.

цей корпус уже рухався до Чигирина. Про те, що в цьому з'єднанні було 2 тис. чоловік (1000 сердюків і 1000 драгун) говорять свідчення в Малоросійському приказі О. Богданова та М. Васильєва, лист до гетьмана полковника Г. Коровченка [9, № 73] та інші документи. Загальне командування здійснював Яків Корицький, драгунів очолював Ф. Тумашев, а сердюків — Я. Жеребиловський. Загін у повному складі ввійшов до Чигирина 20 серпня, що видно з повідомлення гетьману від полковника Г. Коровченка. Корпус форсував з маршу Дніпро під Вереміївкою і понад Тясмином рушив до Чигирина: “И так к Чигирину ратные люди и казаки пришли, и по сю сторону Тясмина стояли они до света, а в город ночью не пошли для того, чтоб приход их крымские и турецкие люди видели... И так дал бог день, распустя знамены, ударили в барабаны и велели играть в сиполи, в город Чигирин пошли и вошли” [9, № 79 — 80], “оборонною рукою в Чигирин, любо оним орда мощно того боронила, але понад Тясмином оборонною рукою увойшли” [189, с. 126]. Прибуття загону в місто 20 серпня стверджує і П. Гордон [78, с. 117].

А під Чигирином турки готувалися до загального штурму. 17 серпня 1677 р. о 17 годині вони підірвали підкоп коло пошкодженої Спаської вежі і в місці пролому почали наступ. Їм пощастило відкинути стрільців і козаків, здобути частину зруйнованого валу й вдертися до долішнього міста.

Козаки чинили відчайдушний опір, використовували переважно ручні гранати, “мужественно и великодушно, с голыми персами тими ж проломами з Чигирина виступивши, и собой оний заслонивши превеликую з яничарами через килько годин, поколь стіни поламані забудовано, неугасающую имели бытву” [56, с. 430]. Їм удалося витіснити ворога з великими для нього втратами, відігнати до траншеї, а за ніч остаточно залатати пролом [78, с. 116].

Розлючений ворог спрямував шквал гарматного вогню на чигиринські укріплення, збив 4 гармати на валу і просунув траншею, покриту фашинами, ще ближче до фортеці, так що передові рубежі були вже за сто — сто п'ятдесят кроків. Місто закидалося запалювальними снарядами. Виникли пожежі. В оточених уже майже не було гармат і набоїв.

20 серпня з боку Тясмину, відбивши напад орди, пройшовши

вздовж річки й через міст, до міста з розгорнутими стягами ввійшов надісланий гетьманом загін Якова Корицького. Він повідомив, що гетьман і князь уже ідуть з армією до Дніпра і незабаром надійдуть з допомогою [78, с. 117; 9, № 79].

Ібрагім-паша дорікав ханові і татарським командирам за їхню небалість і необачність, забарливість, а також за те, що пропустили до міста підкріплення. Поширилися чутки, ніби татари навмисне пропустили його, аби розізлили турецьких військових командирів.

21 серпня полковник Г.Коровченко надіслав листа І.Самойловичу, в якому, дякуючи за присилку сердюцького полку Жеребиловського, просить пошвидше прибути на допомогу, бо турчин посилює натиск і ось-ось візьме фортецю [9, с. 297, № 79]. І дійсно, не задовольнившись стріляниною, турки розпочали рити нові підкопи до вежі Козячий Ріг, Кримського та Дорошенкового бастіонів. Перший вибух біля вежі Козячий Ріг не вдався, позаяк оточенці прорили нори для виходу газів. Найбільше поруйнували вал коло бастіону Дорошенка, де 22 серпня вибухнув другий підкоп. Фортечні укріплення, підкинуті вибухом у повітря, впали на турецьку піхоту, що засіла під бастіонами для атаки [423, с. 441]. Наступного дня, 23 серпня 1677 р., вибухнув третій підкоп. С.Величко відзначає, що третій турецький підкоп у Чигирині козаки спостерегли, відразу його перерізали й відняли і тим порохом частували турків, а на частих витічках одних турків забивали в шанцях, інших хапали за волосся з шанців і затягували живих у Чигирин разом з турецькими гарматами [53, с. 225]. Відтак, дізнавшись про третій підкоп від перекинчика-молдаванина, оборонці відвели від валу війська. Тому, коли яничари кинулися в утворений від вибуху пролаз, їх уже чекали 500 козаків в нашвидкуруч спорудженому укріпленні за стіною і з успіхом відбилися. “Тоді козаки-обложенці, — пише далі С.Величко, — мужньо і великодушно виступили з голими грудьми через ті ж проломи з Чигирина і, заслонивши його собою, мали з яничарами превелику, кілька годин незгасну, битву, аж доки не забудовано проламані стіни” [53, с. 225].

22 серпня Ян Гнінський написав королю Яну III: “Чигирин мужньо і міцно тримається. По дорозі до нього сила-силенна людей з турецького війська задармо пропала, через голод і посуху, хоча

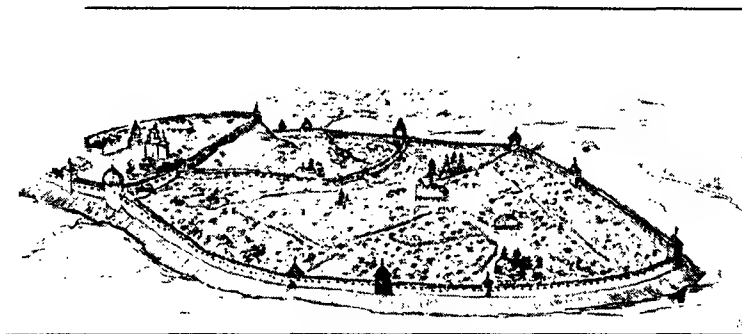
молдавани та волохи і мали вирити 1050 криниць для армії” [445, с. 246].

У Києві під час штурму Чигирина турками ішли щоденні молебні, хресні ходи. Лазар Баранович розіслав по всій митрополії богомольні грамоти духовенству, щоб молилося за перемогу над неприятелем [5, с. 141, № 105]. В день Пимена з Лаври винесли чудотворну ікону Богородиці Києво-Печерської, якої раніше ніколи з місця не рушали, та інші ікони, з якими відбули великий хід. В ньому брали участь тисячі мирян, ієгумени київських монастирів, архімандрит Інокентій Гізель, боярин І.Б.Троєкуров, його заступник І.І.Ржевський та інші [84, с. 302].

Татари намагалися зайти в тил армії боярина й гетьмана і 20 серпня напали на відроги Муравського шляху під Валуйки й Полатів [9, 3 72] та на дніпровське узбережжя. На Слобожанщині, під Новим Осколом, їх зупинив князь Петро Хованський, а за Чигирин-Дібровою батуринський сотник Іван Бутович [9, № 73]. На прохання гетьмана 25 серпня В.В.Голіцин одержав наказ царя іти теж на допомогу Чигирину [9, № 74].

Цієї пори головні сили московського та українського війська ще були на шляху до Чигирина. Йдучи вздовж лівого берега Сули, вони рано-вранці 24 серпня підійшли до дніпрових берегів коло Чигирин-Діброви (за 20 верст від Чигирина), але, “зрозумівши, що берег дніпровий непридатний для переправи, війська повернулись до бужинської пристані”, що за 10 верст від Чигирина [9, с. 290 — 291]. Самойлович, спорудивши з великим клопотом мости (не було лісу), перейшов із полками Сулу й рушив до переправи навпроти Бужина. Ромодановський з’явився тут зі своїм військом уже аж “на ніч” (тобто увечері) 25 серпня. 25 — 26 серпня відбулися перші жорстокі бої на бужинській переправі, котрі стали вирішальними в усій військовій кампанії 1677 р.

Зазначимо, що в дослідників, які писали про бої під Бужиним, зустрічаються протиріччя і неточності, а головне — помилкове визначення боїв лише як оборонних [284, 365, 213]. Джерела ж, на нашу думку, дають зовсім інше уявлення. Свідчення О.Богданова та М.Васильєва в Малоросійському приказі, полонених турків, а також опис чигиринської кампанії складений в канцелярії І. Самойловича, висвітлюють події цих чотирьох днів таким чином.

... для за часів Б. Хмельницького. Реконструкція Г. Логвина [53. т. 1]

І 24 серпня гетьман Самойлович прибув до бужинської переправи, одразу ж із чигиринських полів до правого берега наблизились татари на чолі з сином хана — нуреддіном і заходились обстрілювати лівий берег, де стояли козацькі полки. Цим вони зашкодили намірові Самойловича з маршу форсувати Дніпро в найвужчій місчині. Козаки відповіли татарам гарматною та душетною стріляниною. Гетьман дав наказ козакам під вечір перевезти з Кременчука і Воронівки судна для переправи. Коли козаки вели їх в табір Самойловича, яничари стали діставати їх з огнем рушниць. — Дніпро був того літа мілководний і дуже вузький. Козаки потягли ті човни волоком, берегом, відбиваючись від турків [9, № 80, с. 298].

Пополудні, 24 серпня, обложені в Чигирині побачили, що з шанців рушило багато рот яничар, деякі намети зникли, в таборі ворога почався масовий рух до берега Дніпра [78, с. 119]. Перестрілка під Бужиним тривала від самого ранку 25 серпня, коли до Самойловича прибували частини Ромодановського, а до нуреддіна, — “сам хан з ордами й Ібрагім-паша Шайтан зі всіма спагі і з добірними яничарами” з 10 гарматами. Вони отаборилися під самісіпським бужинським містечком, а на березі Дніпра коло води поставили гармати й спорудили укріплення для яничар, зайнявши все бужинське поле. “И стреляли из пищалей, и окрики чинят, и бранятся. и государевым де людям урону никакого не учинили” [9, с. 290 — 291]. Роз’їжджаючи по бужинському полю в 50 — 100 чоловік, татари і спагі демонстрували силу і хотіли залякати козаків, які зайняли

передову лінію лівого берега. Артилерія гетьмана зробила кілька залпів і, вбивши трьох чоловік, змусила решту відступити [9, с. 291].

26 серпня перестрілка продовжувалася. Турки з берега відкрили артилерійський вогонь, але ядра не долітали на лівий берег. Козацьким же артилеристам вдалося вбити кількох ворожих пушкарів. Тоді турки витягли гармати на прибережні висоти за пів версти від води. А тим часом гетьман з боярином усе шукали зручної місцини для переправи. Ввечері, зібравши раду, вони вирішили послати вночі на правий берег з острова на Дніпрі десант з 4 тисяч вояків — 2 тисячі полковника Верстова й підполковника Восейкова з команди генерала А.Шепелева і 2 тисячі козаків Ніжинського та Полтавського полків під орудою полковників Левенця і Борсука. Частину стрільців і козаків скерували в човнах вниз Дніпра, щоб вдарити туркам в тил [162, с. 558].

О 3 годині ночі 27 серпня авангард гетьманом і боярином був посаджений на човни та баржі, що прийшли з Кременчука та Воронівки, і переправлений на правий берег із наказом, “щоб ніхто ні з ким не розмовляв, щоб турки і орда не чули”, “а гребти і шестами йти заборонили, аби водою не холохнути”. Для прикриття на березі стояли гармати. Загін тихо підплив і зійшов на правий берег. Одночасно з півдня почав наступати другий загін [162, с. 558].

Не сподіваючись на переправу вночі, захоплені зненацька яничари відкрили безладну стрілянину, котру й було подавлено артилерією Г.Ромодановського. У рукопашному бою козацько-солдатський загін відкинув яничарів, зайняв їхні шанці, а потім почав споруджувати власні укріплення. Козаки й солдати, витримавши битву, втратили 10 бійців і змогли закріпитися на правому березі. Противник перебрався на гору до табору, кинувши амуніцію.

Човни відправили назад, і переправа тривала всю ніч, так що до ранку на правому березі було вже до 15 тисяч вояків. Переправа продовжувалась і протягом дня 27 серпня, при цьому “одни чинили оборону, а другие делали шанци”.

Самовидець відзначив роль козаків у цій нічній акції: “Еднак де войска козацкіе отважившиися суднами, на той бок Дніпра переправлялися уночі, й там зараз шанці над Дніпром делали у переправи, хочай оним турецкіе войска барзо налігали, але оних вспирали

гарматами через Дніпр з войска козацкого и московского” [189, с. 126].

Того ж дня, 27 серпня пополудні, І.Самойлович послав І.Новицького та Я.Павловського з кіннотою до турецько-татарського табору. Спровокувавши противника, козаки вступили в бій, котрий тривав “после обеда часа три”. “И видя турки и орда отпор крепкий и великое опасение, учали уступати ис того места в поля к Крылову”. В результаті цієї атаки російсько-українські війська закріпились на всьому дніпровському березі.

28 серпня Г.Косагов з кращою кіннотою, компанійці І.Новицького та Я.Павловського, кавалерія чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського розпочали нову атаку на турецький табір — “для языков і подъезду”. На острові-косі, де розташувався добре укріплений табір, вони взяли сердюків і напали на противника и “часу в шестом снова начали бой”. У бою І.Новицький зійшовся у рукопашному поєдинку з татарським мурзою: “Новицкий де стрелил в того мурзу в груди из пистолы, да не пробил, потому что на нем был пансырь, и у Новицкого подкнулась лошадь, и мурза в то время с лошади нагнулся и хотел колоть его саблею”. Але компанійський сотник врятував свого полковника — “убив того мурзу из мушкета”.

Про жорстокість тих боїв свідчать усі архівні донесення, щоденники й літописи, де зазначається, що було убито силу люду: “Понеже в тех боях много шпагов турских и мурз и аг татарских, меж которых по сказке языков, и сына ханского и двоих сынов некоторого паши убили. Особож янычань и черных татар множество полегли” [9 с. 366], — усього до 10 тисяч вояків. Татари й яничари стали відступати, забираючи трупи командирів [189, с. 127; 84, с. 224; 9, № 88; 291, с. 156; 30, с. 108].

Події 27 — 28 серпня біля Бужина знайшли широке висвітлення і у щоденнику шотландця, генерала російської служби П.Гордона. Він дуже докладно розповідає, що коли частини українсько-російської армії форсували Дніпро, то вони особливо хоробро атакували передові загони ворожого війська, аби відігнати їх від берега. Водночас наказали кільком полкам продовжувати бій з ворогом, а іншим почати будівництво укріплень. У цей час з-за пагорбів вирвалася татарська кіннота і з криком “алла! алла!” напала на козацькі

частини. Тоді з лівого берега Дніпра вдарила московська й козацька артилерія і змусила татар відійти [78, с. 105 — 106].

Вночі форсування продовжувалося. Гетьман і боярин стояли на березі ріки і керували переправою. Вони не дозволяли переходити річку новим частинам, доки не були певні, що ті, котрі вже переправилися, закріпилися на правому березі. 27 серпня Дніпро перейшло 5 тисяч полчан під командою генерал-майора Агея Шепелева [78, с. 105 — 106].

Турецькі гармаші перетягли гармати північніше Бужина, на висоти, звідки було добре видно табір переправлених частин. Розставивши відповідним чином стволи, розпочали обстріл. Проте шкоди завдали незначної, оскільки відстань була занадто великою.

Під час переправи війська відчували гостру потребу в човнах. Тільки підійшовши до переправи, боярин надіслав гінця до Києва по човни. Вони прибули з великим запізненням, 2 вересня, у кількості 22 байдаки, у кожен могло сісти 200 чоловік [78, с. 121].

Вранці 28 серпня переправили Ніжинський, Гадяцький і Полтавський козацькі полки разом з виборним солдатським полком Матвія Кравкова. Переправилися також і окремі підрозділи компанійців. Десь о полудні компанійці вирушили до турецького табору, що розташувався під лісом, щоб дати можливість піхотинцям назбирати хмизу й нарубати колод для будівництва укріплень та засік. Але турецька кіннота мала переваги, а тому компанійці з боями почали відходити до своїх і сховалися за іспанськими рогатками, якими був обкиданий табір. Спагі в кількості 100 чоловік, з десятима білими прапорами, в яких був червоний берег і півмісяць посередині, хотіли пробитися за ними, але кілька залпів з козацьких самопалів примусили їх зупинитися і ретируватися. Спочатку спагі відійшли на безпечну відстань. Звідти вони побачили, як з протилежного флангу на російсько-українські позиції вирушив ще один загін спагі в 200 чоловік. Тому, повернувшись, знову пішли в атаку. Витримавши 3 залпи з 9 гармат з протилежного берега Дніпра, турки відійшли, залишивши на пісках двох убитих, чотирьох коней і захопивши на списи 32 голови зарубаних солдат [78, с. 105 — 106].

Під вечір, 27 серпня, Ромодановський переправив під Бужин генерала Гордона з його солдатським полком нового строю, а на світанку 28 серпня перевезли ще й охочепіхотний полк сердюків.

Цього ж дня Патрик Гордон провів рекогносцировку місцевості й наказав збудувати рівну лінію укріплень від лісу на півночі та озера на півдні — загалом у 1600 сажнів. Цей простір розподілили між полками на три частини: лівий фланг біля озера — виборні солдагські полки, центр — лівобережне козацьке військо, правий фланг від лісу — полки “нового строю”.

Після полудня 28 серпня, коли війська споруджували укріплення, з боку Чигирина запалало величезне багаття, дим якого стояв стовпом і підпірав небо. Козаки Полтавського полку й компанійці Новицького, які повернулися із розвідки, повідомили, що це татари й турки розклали багаття на півдорозі до фортеці. Розвідники побачили у таборі Ібрагіма-паші великий рух, який свідчив, що турки хочуть кудись іти, а скоріше всього — вдарити на бужинський табір.

Ця звістка підтримала бойовий дух козацького війська, й будівництво укріплень завершили дуже швидко. На природних і штучних висотах між ротами і сотнями встановлювали по 2 — 3 гармати [78, с. 109].

Незабаром на пагорбах побачили численну татарську кінноту. Коли вона підійшла зовсім близько, солдати й козаки відкрили по ній гарматний і рушничний вогонь. Татари відступили і сховалися за висоти, звідки довго не з’являлися. Тоді генерал Косагов взяв сотню рейтарів, а кілька сотень сховав у засідки зліва й справа і вирушив проти татар. Але й ті зробили подібний маневр. Кілька разів обидві сторони намагалися заманити ворога в засідку удаваним відступом, але марно. Тоді татари швидко рушили дорогою у напрямку Чигирина й сховалися за лісовим виярком. Косагов побоявся засідки й не переслідував ворога. Десь далеко після полудня розвідка зважилася увійти до татарського табору й побачила його порожнім — жодної живої душі, тільки голови убитих напередодні солдатів.

У боях 27 — 28 серпня активну участь брав і підрозділ запорозьких козаків. Про його дії згадує С. Величко [53, с. 224], а про козацьку січову сотню є згадка і в актових джерелах.

Одержавши із турецьких донесень свідчення про бужинські бої уже в Константинополі, польський посол Ян Гнінський повідомляв короля Яна III: 6 листопада 1677 р. “сераскир за Тясмин відправив велику частину орди (боронити москві і задніпрянцям переправу).

Пізніше Осман-паша з боснійськими найбойовитішими полками й Ахмед-паша, заступник найвищого дефтердара, який з найкращими полками, з Мізії та Анатолії, під трьома тулами, тобто бунчуками, ходили, щоб припинити переправу москві і задніпрянцям. Але ті за чотири години, перейшовши Дніпро, випередили їх і всіх на голову знесли, так що Ахмед-паша заледве в 15 коней втік” [53, с. 248].

До вечора 28 серпня противник залишив бужинський табір і став панічно тікати до Крилова, а потім заглавою Тясмину до Чигирина: “Коли надіслані через Дніпро з цього боку війська дружно чинили їм (туркам) опір, із гармат по них стріляли. Тоді, хоча уночі то було, не добачаючи неприятелі на собі наступ, повернулися знову від пристані...” “Знатную одержав победу над неприятелями, многих побили, гоня их на 5 верст от Днепра” [9, № 73, 88].

З-поміж наступаючих у боях відзначились Новицький, ніжинський полковник Борсук, полковник Косагов, полтавський полковник Левенець. Вояків підтримувала тилова 20-тисячна армія В.Голіцина та І.Бутурліна, що стояла на Дніпрі між Чигирин-Дібровою і Максимівкою, навпроти Воронівки, позбавляючи можливості татар перейти Дніпро на лівий берег і з тилу завдати удару Ромодановському.

Ми переконані, що розгром турків у боях 27 — 28 серпня коло бужинської переправи вирішив хід кампанії 1677 р., яку турецька армія практично програла. Це була вирішальна битва, після котрої Ібрагім-паша почав відступати, тому що боявся утратити всю армію. Бої засвідчили визначальну роль козацької кінноти, яка разом з московськими військами захопила плацдарм на правому березі Дніпра, чим забезпечила переправу всьому війську. На березі Дніпра дії російського та українського війська мали активний, цілеспрямований, наступальний характер на позиції противника, що добре укріпився. Російсько-українське військо не лише форсувало Дніпро, а й повністю розгромило й відкинуло ворога від берегових укріплень.

Допоки ішли бої під Бужином, в обложеному Чигирині турки 25 — 27 серпня вели посилений артобстріл і водночас з тим з 26-го розпочали нав’ючувати верблюдів і запрягати в гарби та вози мулів, буйволів, волів, сідлати коней [423, с. 445]. Це було схоже на підготовку генерального штурму [78, с. 119]. С.Величко зазначає, що в ці дні Юрій Хмельницький хотів утекти від турків до християн, але завадила варта [53, с. 224].

Ібрагім-паша з військом відступив до Крилова. Увечері 28 серпня заплавою Тясмина пішов до Чигирина. Вночі з 28 на 29 серпня зібралась військова рада, на якій хан Селім-Гірей заявив, що зберегти честь і гідність імперії можна лише відступивши від Чигирина. “Військо ісламське, що розташувалося в таборі і шанцях, не може встояти проти невірних неприятелів, — говорив він. — Якщо ще два дні триватиме облога міста, то і непереможне воїнство, і снаряди, і гармати — все загине, а ми, очевидячки, зганьбимо себе. Найрозумніше — вивести військо з окопів, витягти гармати та й піти собі прямо рятівним шляхом відступу” [162, с. 590].

Підтримавши пропозицію хана, члени військової ради вирішили відступати. Як повідомив 1678 р. із Туреччини російський посол Афанасій Поросуків, до Ібрагіма-паші на допомогу йшов сам султан, але, довідавшись про відступ війська з-під Чигирина, зупинився за Дунаєм. Залишивши біля фортеці частину обозу й артилерії, Ібрагім-паша наказав підпалити табір й о 3 годині ранку 29 серпня почав відступ. Дорогою турки продовжували залишати військове майно, що заважало. Відступ дедалі більше нагадував панічну втечу.

С.Величко так пише: “Турки впали в сильний страх та й кинулися втікати налегці додому, покинувши всі обозові тяжарі, запаси і великі користи чигиринським обложеним” [53, с. 227]. Свій табір турки запалили — той вогонь і дим було видно аж у Бужині. Подібний запис є і в реляціях Яна Гнінського: “Рушив і сераскир, кидаючи піхоту, намети і гармати, [так швидко], що через три дні вже на Бuzі стояв, звідти 13 днів ішов в дорозі до Дунаю. Хан же втік обороняти Крим від Каспулата і Сірка” [53, с. 248].

Побачивши вранці 29 серпня табір порожнім, оточенці, “чая какой обман”, не мали наміру переслідувати ворога, а вислали до табору розвідку, котра й підтвердила, що противник відступив. Генерал Гордон у спогадах пише, що в Чигирині залишалось припасів і сил дуже мало. Місто могло протриматися ще днів зо три. Оточену фортецю врятувала перемога гетьмана і князя над Дніпром біля бужинської переправи. Відступаючи, Ібрагім-паша залишив коло Бужина загони для прикриття. Гордон, який був біля Дніпра, пригадує, що на світанку 29 серпня татари кілька разів з’являлись. Але вранці із Чигирина прийшли 7 козаків і принесли

звістку, що турецько-татарське військо відступило. Одразу всі передові полки попрямували до фортеці.

Першого вересня російсько-українська армія ще переправлялася через Дніпро [78, с. 121]. До неї із запізненням 2 вересня привіз з Києва 22 байдаки для переправи підполковник Генріх Ціммерман. Їх розподілили між полками. 5 вересня армія Г. Ромодановського й І. Самойловича вирушила від Дніпра до Тясмину похідним табором — посередині обозу — і під вечір стала понад Тясмином навпроти Чигирина [78, с. 121].

Переслідувати Ібрагіма-пашу, що відступав, князь і гетьман не захотіли. Надто далеко відійшов уже ворог, щоб можна було його наздогнати, маючи такий обоз, який ледь рухався за російсько-українською армією. Обмежилися посилкою погоні. Коли турки відійшли 15 верст від Чигирина, навздогін їм відправили загін керибердянського сотника Полтавського полку, який за 40 верст від фортеці наздогнав ворожий ар'єргард — турків, волохів і сербів з 150 возами. Після тривалого бою козаки відпустили православних (сербів і волохів), а з турками продовжили бій і перемогли їх [9, № 82].

На четвертий день після відходу Ібрагіма-паші козацький загін переволочанського сотника Федора Мойсеєнка наздогнав за Великим Інгулом на ріці Кам'янка, за 100 верст від Чигирина турецький обоз з 200 возів і 500 чоловік обслуги. В бою козаки розбили противника, захопили всі вози і привезли 10 полонених [9, № 86].

5 вересня 1677 р., коли все військо підійшло до Чигирина, Самойлович і Ромодановський послали навздогін противникові тритисячний загін переяславського полковника Лисенка й стольника Косагова теж в 3 тисячі чоловік. До нього ввійшли також козаки Сумського та Охтирського полків. Загін увійшов аж в долину між Великим та Малим Інгулом. Цей загін наздогнав частину ар'єргарду ворога біля Чорного лісу й захопив бранців, котрі повідомили, що турки, перейшовши Інгул та Інгулець, посварилися з татарами й ханом і, розділившись, татари попрямували до Криму “обороняти улуси від Сірка й Каспулата”, а Ібрагім-паша пішов до Дністра і далі за Дунай до Туреччини [9, № 82; 78, с. 122].

Про дії загону Лисенка й Косагова написав Яну Ш Гнінський: “Після відходу турків козаки завдали їм удару з тилу й захопили

чимало возів і амуніції. Француз, вихвалюваний інженер, зрадник, першим утік, та так прудко, що й розгубив надто багато грошей” [445, с. 256].

Одразу ж услід татарам, що відступали, Самойлович послав загони козацької кінноти, які наздогнали хана між Дніпром та Інгулом і завдали йому тяжких втрат. Татари втікали так швидко, що коло Кизикермена, 4 вересня, не шукаючи броду, кидалися в Дніпро, аби скоріше дістатися протилежного берега, “один одного випереджаючи” [9, № 90].

Порахувавши власні втрати, гетьман Самойлович і князь Ромодановський дізналися, що при облозі загинуло 150 стрільців, 800 козаків і 48 солдатів, поранено понад 500 вояків. На бужинській переправі та в інших боях полягло 2460 чоловік і 5000 поранено. За свідченнями Патрика Гордона, а також згідно з повідомленнями полонених, втрати турків (убиті, поранені й полонені) сягали від 4 до 6 тисяч чоловік [78, с. 120; 369, с. 210].

До 9 вересня російсько-українське військо стояло під Чигирином і коло Бужина. Ромодановський і Самойлович тричі приїздили до фортеці й наказали зрівняти із землею всі турецькі укріплення, ями, бастіони, шанці, підкопи, розпочати відбудову мурів і веж, бастіонів фортеці, поруйнованих турками. Бо, за свідченням сучасника [9, № 82], Чигирин був дуже пошкоджений: і верхнє, і, особливо, нижнє місто. Для укріплення стін підвезено 5 тисяч колод соснового лісу [9, № 82]. Заготівля їх продовжувалася і далі. Проте наприкінці 1677 р. чигиринські фортечні стіни так і не були відновлені: “Ныне Чигирина не крепили для того, что люди изнужились; да и крепить его ныне нельзя, потому, что его и сделаютъ, и то от дождей валитца; а будучи подъ нимъ турки дерево истребили, а что разбили и подкопами раскопали, а крепить его и делать будут вновь весною”. Тобто не вистачало сил і матеріалів. Хоча до зими будівельний ліс для фортеці все ж завезли [9, № 82, с. 314]. У Черкасах, Ведмедівці, Жаботині, Мошнах і Драбівці полишено козацькі залоги з полків Новицького і Павловського, до міст постачали збіжжя, харчі й амуніцію. Командири вважали війну закінченою, залишивши в Чигирині гарнізон із козаків і ратників під орудою Г. Коровченка, почали відхід на Лівобережжя. “А у Чигирині, — пише Самовидець, — гетман оставил своего батуринского чоловіка Коровченка

полковником, а старшину і козаков старинних спровадил з Чигирина на Задніпря, которіє розно по городах и селах мешкали, бо не довірав чигиринцям” [189, с. 127], — тобто виселив на Лівобережжя і розселив у різних місцях.

У звітах до Москви цареві Федору Олексійовичу Ромодановський і Самойлович відступ від Чигирина пояснюють тим, що всю округу пограбували і спалили татари й турки, а дістати будь-які харчі для людей і коней було майже неможливо. Відправивши донесення, князь і гетьман 9 вересня 1677 р. прибули з військом до Дніпра і, переправивши його за одну ніч, 10 вересня рушили в зимові ставки [9, № 82]. Армія Г.Ромодановського рухалася по лінії Сула — Лукомль — Лубни — Артополоть — Берестовка — Лохвиця — Суми — Рильськ — Сєвськ. Військо І.Самойловича від Лохвиці повернуло на Ромен і далі до Батурина. По дорозі 11 вересня команди відправили всі байдаки до Чигирин-Діброви для зимівлі до наступного літа, а 22 вересня російську артилерію залишили в Сумах [78, с. 122]. 26 вересня гетьман дав наказ І.Новицькому розпустити по домах і донську та запорозьку сотні, котрі стояли в Черкасах і чинили “велику доuku жителям тамошнім” [232, № 14078].

Вважаємо за необхідне відзначити, що позиція Січі в цілому і її кошового Івана Сірка зокрема, в подіях 1677 р. була неоднозначною. Ще 26 січня в Січ відправляють царську грамоту, в якій визнається факт обмови польськими гетьманами запорожців, що вони нібито підписали мирну угоду з ханом і московський уряд наказує бути обережними з “замислами бусурманськими” [9, № 4]. Але подальші документи засвідчують, що така мирна угода все ж була таємно підписана. Та й дії хана і запорожців це підтверджують.

Від початку квітня між І.Сірком та І.Самойловичем розпочинається листування, в якому гетьман виносить кошовому безкінечні догани за самовільні зносини з татарами і Юрієм Хмельницьким. 22 квітня Сірко відсилає “прелестное письмо” Юрія до Самойловича, а той 9 травня виносить йому догану за прийом цього листа [9, № 23]. 29 червня кошовий пересилає гетьманові чергового листа Хмельницького й повідомляє про просування турків і татар [9, № 43]. І.Самойлович у відповідь пише 2 липня грамоту цареві Федору, в якій скаржиться на самовільні зносини І.Сірка з Ю.Хмельницьким [9, № 45]. Через кілька днів, 5 липня, гетьман

говорить з царським послом О.Карандєєвим і вказує на “коварство Сірково” [9, № 46]. 12 липня в Москві вже царський посланець на Січ стольник Перхуров доносить в приказі, що запорожці таки ведуть переговори з Ю.Хмельницьким і татарами [9, № 49]. Так що ж, гетьман мав рацію в своїх підозрах? І він пише 28 липня в наказовій формі листа кошовому і, висловлюючи догану, наказує діяти разом з російсько-українською армією проти ворога [9, № 59]. Але, мабуть, ці дії не були активними, а можливо й навпаки — супротивними указу. Бо 6 жовтня І.Самойлович в листі до І.Сірка прямо пише, що запорожці “дружились з бусурманами і допомагали їм на переправах після втечі з-під Чигирина” [9, № 85]. Напевно гетьман поскаржився і цареві, бо на Січ скерували посланців приказу для того, щоб переконати Сірка слухатися гетьмана й виконувати всі його накази і не водити дружби з його ворогами [9, № 87].

Коли в листопаді гетьман зустрівся з Васи́лієм Тяпкі́ним, то просив його передати цареві, що І.Сірко водить дружбу з кизикерменським беєм, котрий походить з польських татар (ліпків) і має гарну освіту. Вони з’їжджалися в полях і, взявшись за руки, ходили по яругах і там кошовий присягав султанові на мир. Падишах для кошового послав через того бея 30 тисяч золотих червонців. Тоді московський уряд у грудні 1677 р. скерував на Січ піддячого Шестакова, а гетьман канцеляриста Артема Золотаря, котрі мали з’ясувати безпосередньо у І.Сірка, чому так ведуть себе запорожці. Кошовий сказав, що не допомагали у війні, бо на Коші людей було мало, цар жалування не дає. Привезеного у травні стряпчим Перхуровим було дуже мало і козаки ним невдоволені. Отож воювати було нічим. З ханом довелось помиритися, бо ні гетьман, ні цар свої залоги на Січ не присилали, корму не дали. А татари дозволили добувати сіль і ловити рибу в лиманах. Але І.Самойлович і надалі не довіряв І.Сіркові, бо йому доносили з самого Стамбула, що кошовий листується з Ю.Хмельницьким, а всі гетьманські й царські грамоти пересилає султану [369, с. 212].

Деякі джерела [9, с. 330, 370] взагалі заперечують участь запорожців у російсько-турецькій війні в 1677 р., окрім зазначеної сотні січовиків [5, № 107]. Але Самійло Величко наводить інші дані, зокрема, що Іван Сірко з козаками, випередивши відступ Ібрагіма-

паші, поруйнував мости через Буг, де той мав переправлятися [53, с. 238]. А восени кошовий напав на 40 турецьких суден в Дніпровому лимані, котрі ішли в Кизикермен з хлібом. Забравши припаси, амуніцію, а судна потопивши, козаки степом відійшли на Січ [53, с. 238].

Напевно тому, не сподіваючись на запорозьку підтримку, І. Самойлович власними силами організував службу попередження раптових нападів татар. 17 жовтня він дав наказ І.Новицькому та Я.Павловському розставити свої полки для охорони течії Дніпра в Каневі, Мошнах, Дереньківці, Драбівці, в Черкасах та інших придніпровських містечках. А за Буг послати розвідку дізнатися, чи не повертаються турки під Чигирин [232, № 14079]. Коли розвідка не підтвердила цих сподівань, гетьман і компанійців розставив на “звичлі становиська” [232, № 14080]. Турецька армія таки відступила з України.

6 листопада 1677 р. польський посол у Туреччині Ян Гнінський послав до Яна III листа, в якому повідомляв: у Стамбулі стало відомо, що Ібрагім-паша повернувся з-під Чигирина ні з чим. Хоч і стояв він близько від замку, але обложені у фортеці обстрілювали його воїнів по 4 години на день з гармат і рушниць. Тому Ібрагім-паша відступив від Чигирина і через три дні отаборився на Бузі. Звідти хан подався обороняти Крим від нападу військ Сірка та Каспулата, а сераскір через 13 днів прибув у Білгородщину. Там його чекав султанський посланець Казима з наказом перезимувати армії в Тягині і готуватися знову в похід проти московського й козацького війська. Для майбутньої війни з Константинополя сераскірові відправили морем 40 гармат, готували також корпус яничарів, але відплиття мало відбутися не скоро, оскільки багато яничарів загинуло під Чигирином, а ті, що лишилися, збідніли й не могли негайно вирушити в новий похід [445, с. 248].

Полишивши військо на Дунаї й прибувши до Туреччини перед ясні очі падишаха, Ібрагім-паша усю провину за поразку переклав на хана, котрий, на його думку, діяв погано і не пішов у похід на Лівобережну Україну. Султан прийняв пашу суворо й нібито мовив: “Геть стара псино! Не зміг ти взяти такої нікчемної фортечки, як Чигирин, повернувся вигнаним. Скільки викинув на вітер грошей? Що, в тебе хіба війська обмаль було? Чи в тебе гармат і снарядів

мало було? Що ж спричинилося до цього?” [365, с. 142; 369, с. 210].

Ібрагім-пашу ув’язнили у Семибаштовому замку, а хана Селім-Гірея усунули від влади і заслали на о. Родос (за іншими даними, він втік у “Черкеську землю” [189, с. 128; 84, с. 225]). Полонених стрільців і козаків падишах наказав стратити перед палацом і оголосити підготовку до нового походу.

І.Самойлович відразу ж відреагував на ворожі задуми: 27 жовтня в Москву вівовою службою полетіла грамота цареві, що турки й татари весною знову лаштуються під Чигирин [9, № 91, с. 370 — 381].

Що це було саме так, свідчить Ян Гнінський. За його реляцією королеві, “до Азії і по Румелії вислано 60 чаушів з фірманом — виганяти на війну навіть ветеранів. Турки крають собі серце тим, що москва і задніпрянці були сміливіші” [445, с. 248]. Султан збирається зимувати в Адріанополі, готуючись до війни. Тут же й байрам у грудні святкуватиме, разом з великим візиром. Для війни викликано з Багдада Каплан-пашу, знатного воєначальника. Ходять чутки, що хану доручено шукати можливості підписання миру з Москвою. Ібрагім-паша кам’янецький, Халіл-паша, який забрав його людей, Ахмед-паша, що був дефтердаром, вислані султаном до Далмації, проти венеціанців і цісаря, разом з відважнішими пашами, що під Бужином з Ібрагімом-пашою воювали. Візира вже призначено в похід під Чигирин, але поки що його заступить Каплан-паша, який залишиться на Дунаї. На весну думають зібрати велике військо, 30 тисяч одних лише до бою, не рахуючи обслуги військової [445, с. 249].

Поразка турецької армії в Україні справила величезне враження в Османській імперії, особливо на приборкані народи, котрі, як писав із Молодови купець Ф.Яковлев, “зело о том радуются, что со стыдом, будто собаку, выгнали из-под Чигирина с Украины Ибрагима-пашу” [9, с. 531].

Не менше того було вражене й українське суспільство, але новими приготуваннями ворога. Майже в усіх “козацьких реєстрових записках” це відзначено: “Поневаж не достали Чигирина, меншую вину складали на Юрія Хмельницького, але тих пашей казал потратити, же уступили зпод Чигирина з соромом. И хана крымского

хотів стратити, але хан в Черкескую землю уступил, и иншого хана в Крим наслано, приказавши, жеби знову готови били на другое літо под Чигирин и под Киев” [189, с. 128].

Юрія Хмельницького залишили зимувати в Молдові, в Сороках над Дністром. На його ім’я закликали козаків з Поділля і Правобережжя, котрих селили в слободах над Бугом. Туди ж втікали й переселенці, зігнані на Лівобережжя [189, с. 128].

Серйозні плани й поважні наміри турків на наступне літо й очевидна підготовка до нової воєнної кампанії поставили питання перед Москвою про Чигирин — тобто чи варто боротися за нього, якщо на ці території продовжує претендувати Річ Посполита на переговорах про “вічний мир”? Московський уряд уже в 1677 р. ладен був зруйнувати фортецю дощенту, щоб не дати приводу туркам до нової війни, а заодно і щоб не лишати нічого полякам. Але для українців Чигирин був майже святим місцем і знехтувати їхніми сподіваннями царизм тоді ще не міг [162, с. 561].

У кінці вересня 1677 р. до Самойловича на раду направили найдосвідченішого дипломата, царського полковника й стольника Василя Тяпкіна. Гетьман переконував 6 жовтня в Батурині посланця і просив переконати царя й бояр, щоб у жодному випадку не здали та не руйнували Чигирин, котрий за розташуванням, безперечно, важливіший за фортецю Кодак. Біля нього впадають у Дніпро Ворскла, Псел, Сула, Удай, вздовж яких розташувалися численні полки — Полтавський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький. Поряд, за Дніпром, розташований Переяславський полк. Від Чигирини на схід тягнеться шлях через Путивль у Росію, а на захід — до Польщі, Молдови, Угорщини. Той, хто володів Чигирином, мав ключі до всіх цих земель. Фортецю, як важливий стратегічний пункт і політичний центр України, потрібно зміцнювати й обороняти, не здавати [9, № 83: 78, с. 124].

Гетьман Іван Самойлович сказав, що коли й зруйнувати Чигирин і лишити той край туркам, то вже відразу треба сказати всім українцям, козакам, що вони цареві не потрібні як піддані. Бо в Україні такий звичай: чий Київ і Чигирин, того й вони підлеглі. Віддачею Чигирини буде дано дозвіл жити там Юрію Хмельницькому і турецьким башам, котрі людей з Лівобережжя переманюватимуть і нападатимуть на Гетьманщину, Слобожанщину і

Московщину. Гетьман навіть пустив сльозу, молячись перед образами, щоб не допущено було бусурманів в Україну [9, № 83, ст. 317 — 341].

У своїх намаганнях І.Самойлович, попри його недоліки як політика і полководця, як патріот власної вітчизни хотів насамперед об'єднання пошматованої України. Стиснений колоніальними кайданами Москви, захищаючи Чигирин, він добивався для України того мінімального блага, яке було можливим у тодішніх умовах.

З приводу долі Чигирина між гетьманською канцелярією і наказами розпочалося тривале листування. В листах цареві І.Самойлович наполягав на обороні й зміцненні Чигирина й надалі. Він просив зміцнити залогу ратними людьми, завезти до міста різних запасів (харчів і зброї) достатню кількість, як і в Київ. Адже лишити Чигирин не можна, він Україні — надійний захист і оборона постійна. Бо стоїть він на Тясмині, через який немає татарських бродів і переправ, окрім під фортецею [9, № 22].

Царський уряд змушений був скерувати в Україну нового посла — стольника Олександра Карандєєва, котрий 11 листопада прибув у Рильськ до князя Г.Ромодановського. 20 листопада туди ж приїхав і гетьман [78, с. 124 — 125], а 21 листопада в Рильську відбулася нарада О.Карандєєва з І.Самойловичем та Г.Ромодановським. Було вирішено зміцнити й наступного року захищати Чигирин. Залогу міста і фортеці посилити: 600 козаків і 600 солдат. Вони мають стати табором перед містом і зміцнюватимуть фортечні укріплення. Якщо ж турки підуть під Київ, то ця залага залишиться для захисту Чигирина. Гетьман так хотів виконання цієї угоди, що поривався особисто сам поїхати до Москви й “бити чолом великому государю” [78, с. 125; 9, № 92, ст. 381 — 385]. Відтак, козацька старшина наполягала на своєму й наступного літа вирішено було продовжити бойові дії за Правобережжя.

Підбиваючи підсумки подій 1677 р., ми можемо констатувати, що в листопаді закінчився перший етап Чигиринської війни, коли було відбито великий наступ турецького війська на фортецю Чигирин, в якому українське і російське військо здобуло перемогу завдяки цілеспрямованим спільним діям. Загальними зусиллями підготували необхідні матеріальні засоби й людські сили для тривалої облоги і відбиття нападу. Завдячуючи спільним діям,

українці та росіяни змогли витримати облогу Чигирини й розгромити ворога на бужинських полях. Оперативність і чіткість дій привели не тільки до відступу Ібрагіма-паші, а й зупинили підхід підкріплення на чолі з султаном.

Переконливими фактами ми довели, що український народ як збройними силами, так і матеріальною допомогою взяв безпосередню, найактивнішу участь у кампанії 1677 р. і відіграв вирішальну роль у її переможнім завершенні. Селяни й міщани заготовляли харчі, виробляли зброю, будували укріплення для фортець, переправи, мости, човни та баржі, несли обозну службу, на своїх возах і власною тягловою силою перевозили амуніцію. Духовенство, організовуючи молебні й хресні ходи, підтримувало духовно й ідеологічно справедливую боротьбу українського народу з інтервентами. Генеральна старшина брала участь в опрацюванні загального стратегічного плану бойових дій. Під час облоги перший жорстокий удар прийняв на себе козацький гарнізон долішнього міста. У боях на Дніпрі загони Самойловича були в десанті, разом з російськими солдатами билися на березі 27 і 28 серпня. Після відступу турків переслідували їх, а потім несли варту й розвідувальну службу.

До відступу турецько-татарське військо понад усе спонукав опір, що його вчинило українське і російське військо у Чигирині й на Дніпрі. Велику вагу мала й тилова підтримка армії В.Голіцина, що готова була будь-якої миті ударити по ворогові з тилу через Чигирин-Діброву — Воронівку. Певну роль відіграли складні відносини між турецьким і татарським командуванням: “Орда не весьма зичлива туркам била” [84, с. 224].

Між ханом та Ібрагімом-пашою існували напружені стосунки, а між турками й татарами часто-густо виникали сутички. Хан не хотів цієї війни, бо Січ уклала мирний договір з татарами, а їхній похід міг викликати невдоволення з боку запорожців і кошового Івана Сірка. Давалося взнаки й відоме прагнення кримських ханів до самостійної, незалежної від Стамбула політики. Як переконливо довів російський історик Г.Санін, хани не завжди прямували у фарватері турецької політики, як вважали довгий час. Періодично дії Криму були самостійними, незалежними, а іноді й такими, що суперечили намірам Стамбула [345]. Його гіпотезу стверджують і зазначені нами епізоди: Селім-Гірей прибув із військом з великим

запізненням, посів окремий табір на лівому березі Тясмину, привів замість армії незначний загін, хоча більше ніде у воєнних акціях його війська не брали участі, воєнні дії вів мляво, першим запропонував відійти й татари першими пішли від фортеці.

Українське суспільство сприйняло успіх у кампанії 1677 р. як заслугу саме козацького війська. В кінці 1677 р. на честь гетьмана І.Самойловича, а відтак і всього українського козацтва, на ознаку його мужності й відваги у війні, на ознаку принципової позиції старшини у відстоюванні рідної землі було складено панегірик, вміщений у літописі С.Величком. Його написав випускник Києво-Могилянського колегіуму, викладач Новгород-Сіверського колегіуму Олександр Бачинський-Аскольд і назвав "Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677" [22, с. 71 — 78]. Панегірик засвідчує, що вже сучасники вбачали провідну роль українського козацького війська у воєнних діях 1677 р. в часи першої російсько-турецької війни.

4.3. Другий Чигиринський похід та його розгром

Сподіваючись нової війни, Москва все ж намагалася врегулювати конфлікт мирним шляхом. 12 грудня 1677 р. до Стамбула відбув стольник Афанасій Поросуків, але його місія виявилася невдалою: султан відмовив йому у прийомі, а тому Поросуків повідомляв, що турецький уряд готується до нового, ще більшого походу. В річищі політичного демаршу османського керівництва падишах нібито сказав: "Не тільки Чигирин, а й усю Україну під владу свою візьму й державу свою далі розповсюджу" [365, с. 145]. Султан мав намір особисто прибути до дунайського війська й відправити під Чигирин великого візира Кара-Мустафу-пашу. Як засвідчать пізніше турецькі бранці, Мехмед IV загрожував візиру, що усуне його, коли той не здобуде Чигирин за 10 днів. Зі свого боку Кара-Мустафа присягнувся: "Якщо не візьму фортецю, то накажи мене стратити" [336, л. 1115].

Як свідчать джерела, турки, здобувши Чигирин, прагнули збудувати постійний міст через Дніпро й охороняти його до

наступного походу, цього разу на Лівобережжя й Москву. На початку 1678 р. для переправи споруджувалися мости на Дунаї, коло Галата, й на Дністрі, проти Тягині (Бендер) [9, № 122, 147]. 28 березня 1678 р. турки поновили мирну угоду з Річчю Посполитою, забезпечивши собі тил. Аби послабити козацьке військо, кримський хан здійснив кілька спустошливих нападів на українські міста. Особливо великих втрат зазнав Переяславський полк. 31 січня переяславський полковник Лисенко повідомляв гетьмана, що Батирша-мурза “з ордами як з неба впав, по селах ударив порічних і, багато їх зруйнувавши, знов блискавично повернувся до себе”. Полк Лисенка наздогнав під Бубновом один чамбул і розгромив його, захопив язиків, які повідомили, що напасники — білгородські орди (близько 7 тис. чоловік) на чолі з Батиршою, котрого кримський хан призначив беєм Білгородщини. Зі свого боку, козаки вдалися до контрпоходів у степи проти татарських чамбулів і, зупинивши їх, завдали значних втрат [298, л. 1 — 3, 21 — 22, 42].

Навесні 1678 р. українське та російське командування заоходилося скласти оперативний план наступної кампанії. Гетьман Самойлович 7 березня, а Ромодановський 17 березня у листі цареві обстоювали необхідність майбутнього походу [9, с. 518 — 519]. Нарешті 22 березня визначили остаточний план дій. Г. Ромодановському, зібравши в Курську ратників, піших і кінних Сєвського, Белгородського полків і московську піхоту, вирушити швидким маршем до Дніпра і чим раніше, тим краще, а генералові Венедикту Змєєву зі своїми солдатами й рейтарами із Сєвська прямувати до нього на з'єднання. Об'єднавшись із гетьманом Самойловичем, поспішати до Чигирина, щоб прибути туди раніше, ніж турецькі сили. Ці війська мусили доставити до фортеці наряд, гармати та збіжжя, що прибули із Києва, Брянська й Чернігова. До Нового Оскола в Україну відрядили з міст Белгородського розряду запаси пороху й зброї. Іван Самойлович для поліпшення забезпечення війська ввів винні ордени та відкуп. Воеводою в Чигирині став Іван Ржевський. Розбудовою фортеці керував П. Гордон. Гетьман забезпечував фортецю також харчами [298, № 33 — 41, 161 — 178, 225 — 231; 94, с. 166; 189, с. 128].

17 березня 1678 р. в Чигирині з'явився І. Ржевський і просив уряд допомогти зміцнити й озброїти фортецю як слід. Проте до

червня вона практично не відбудовувалася і не постачалась. Про це свідчить новий звіт Ржевського цареві від 1 червня, де він зазначав: фортеця в такому занедбаному стані, що на неї годі мати якісь сподівання [94, с. 95]: „А старый верхний город Чигирин — разбитыя городовыя стены и башни не пониваны, да и починивать не мочно: делают те разбитыя и худыя городовыя стены и башни вновь, как новый верхний город Чигирин со всеми крепостьми будет в совершенстве, а ныне того не делано за великим безлюдчеством и за лесною скудостью” [95, т. 9, с. 95]. Аналогічне засвідчує у власному щоденнику й Гордон. Лишень із червня до міста стали надходити перші будівельні матеріали, харчі, боєприпаси, приїздити будівельники. Тоді ж під керівництвом Гордона в горішньому місті почав вивершуватися новий замок, а водночас укріплювали старий. На цих роботах переважали козаки лівобережних полків, де їх працювало майже 10 тис. [424, с. 464; 445, с. 372]. До початку другої облоги більшість місцевого населення подалася на Лівобережжя.

Маючи намір відстоювати Чигирин, російський уряд передбачав ситуацію і зі здачею його. Тому 12 квітня Ромодановському адресувалася таємна від Самойловича царська грамота — на випадок появи турків починати з ними переговори й мирно розв’язувати конфлікт. При відмові — стояти за Чигирин до останніх сил. Коли ж утримати фортецю не пощастить, її слід підірвати і відійти на Лівобережжя [368, с. 354 — 366].

Самойлович через козацьку розвідку мав відомості, що султан призначив ханом Мурад-Гірея і влітку має намір здобути не лише Чигирин, а й Київ. 16 травня гетьман з-під Ромен розіслав наказ усім полковникам прибути з полками на річку Артополоть для з’єднання із силами Ромодановського і просування до Дніпра [232, № 14087]. Він також оголосив по Лівобережній Україні загальну мобілізацію, аби дати відсіч супротивникові: “Не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третего виправовали, й убогшие чотири п’ятого з оружем і борошном... Нікому не фольговано: й войтов, бурмистров, райцов и ремесленников всяких, навет і мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до війська” [189, с. 129].

Цей запис Самовидця свідчить про ту вирішальну роль, котру відіграв український народ в обороні Чигиринна. Крім постачання,

спорудження необхідних будівель і забезпечення війська, українське селянство, міщани й обивателі змушені були виставляти ополчення — заможніші віддавали третину до кінноти у повному спорядженні, а біднота — 20% свого складу зі зброєю і харчами до піхоти. Слова “усіх гнано” засвідчують, що мобілізація на Лівобережжі не завжди проходила добровільно.

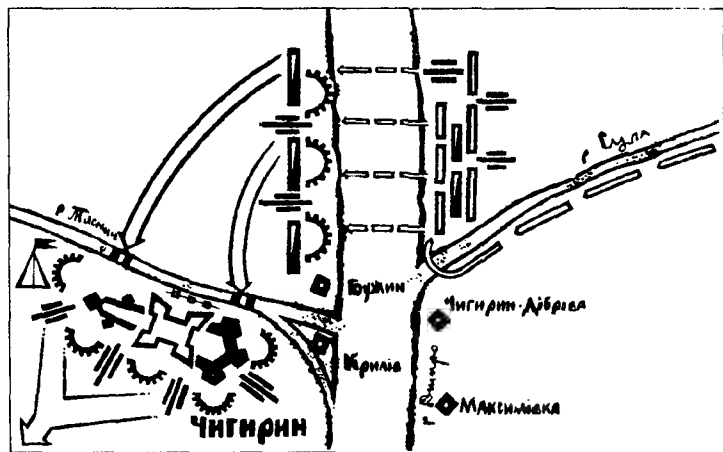
10 травня 1678 р. гетьман Іван Самойлович з регіментом вирушив із Батурина. Ще раніше, 14 квітня, із Курська в Україну подався Ромодановський [9, с. 589; 78, с. 186; 445, с. 374; 271, с. 333]. На початку червня вони зустрілися на річці Артополоті й вирушили на Лубни. Щодо кількості російсько-українських з'єднань думки істориків розходяться. Зокрема, О. Попов вважає, що їх було близько 100 тисяч чоловік (с. 304), Д. Мишко, а за ним і К. Стецюк, називають 70 тисяч у Ромодановського і 50 тисяч у Самойловича. „Очерки истории СССР” визначають їх відповідно в 50 та 30 тисяч чоловік (с. 525). П. Гордон повідомляє, що у князя було 70 тисяч, а в гетьмана 40 тисяч воїнів. Знаючи з літопису Самовидця про мобілізацію населення Лівобережжя, важко погодитися, що в козацьке військо прибуло лише 30 тисяч реєстру. Кількість же росіян в 20 тисяч підтверджують і архівні джерела. Відтак вважаємо, що в армії князя було 70 тис. солдат, дворянського ополчення, помісної кінноти і стрільців. Козацьке військо гетьмана після загальної мобілізації склало 50 тисяч чоловік — приблизно на половину кінноти й піхоти [298, л. 23 — 26].

Календар літа 1678 року

	Червень					Листопад					Серпень				
Пн.	3	10	17	24		1	8	15	22	29	5	12	19	26	
Вт.	4	11	18	25		2	9	16	23	30	6	13	20	27	
Ср.	5	12	19	26		3	10	17	24	31	7	14	21	28	
Чт.	6	13	20	27		4	11	18	25		1	8	15	22	29
Пт.	7	14	21	28		5	12	19	26		2	9	16	23	30
Сб.	1	8	15	22	29	6	13	20	27		3	10	17	24	31
Нд.	2	9	16	23	30	7	14	21	28		4	11	18	25	

16 травня на марші гетьман І.Самойлович „рукою власною” надсилає І.Новицькому „пильний ординанс”, в якому зокрема значиться: „Жадаєм і приказуєм абись зо всім полком своїм і з табором оного, з того где тепер найдуться месца, завтра яконайраній рушивши, притягнул на пору обідню до тих байраков у котрих ми в том року з войсками, рушивши от Бобрика, а недотягнувши до Артополоті стояли. Там теди станувши, ожидайте з військами нашого прибитія. Пишемо і до панов лубенського і миргородського полковників, аби з полками своїми цілі, не оставляючи таборів, до Артополоті шли, і на том же станули месцу” [232, № 14087]. Тобто на шляху до Дніпра гетьман „совокупляв полки свої”.

12 червня, прибувши до Лубен, Ромодановський та Самойлович послали на правий берег Дніпра передовий загін генерал-майора Косагова та два козацьких полки (всього 12 тисяч), щоб зайняти переправу і “охорону течії Дніпра” [298, л. 27 — 28; 48 — 51]. Корпус генерала Косагова по Сулі наблизився до Дніпра біля Максимівки, на заздалегідь приготовлених човнах переправився на правий берег й отаборився нижче Воронівки за три милі від Чигирина, біля підніжжя гори, від якої пролягав вузький шлях через болотяну місцевість до фортеці. Тут він очікував підходу головних сил.

Бойові дії під Чигирином у 1678 р.
(Лівий берег Дніпра — війська І. Самойловича і Г.Ромодановського;
правий берег — турецько-татарські війська)

Самойлович і Ромодановський теж по Сулі підійшли до Максимівки і зупинилися 26 червня на рівнині проти Чигирин-Діброви. Хоча тут і була зручна місцина для переправи, стояли припасені човни та пороми, а правий берег охороняв загін Косагова, однак гетьман і князь ухвалили, що йти звідси до Чигирина вузьким шляхом, болотяною місцевістю бойовим маршем незручно. Згодом на військовій раді вирішили рухатися знову вгору по Дніпру до Бужинської пристані, переправившись через Сулу [9, № 144; 5, № 110; 78, с. 186, 187, 142]. Загін Косагова перекинули на Тясмин охороняти броди й переправи біля Крилова.

3 липня 1678 р. розпочався перехід через Сулу до Бужинської переправи, куди прибули наступного дня і там отаборилися. 6 липня гетьман писав І. Новицькому, що всі вони ще стоять на лівому березі Дніпра, готуючись до переправи [232, № 14099]. Як бачимо, командири діяли надто повільно, замість того, щоб квапитися до Чигирина, зайняти там оборону й не пускати ворога. У літопису Величка є свідчення навіть про те, що вони “значно больше згинуті, нежели жити Чигирину зичили” [56, с. 456].

Та, звичайно, ігнорувати складну оперативну обстановку гетьман не міг. 6 липня, коли Чигирин покинули ніжинський та лубенський полки, Новицький лишив у ньому кілька десятків вершників на деякий час з розвідметою. Самойлович за це похвалив його і попросив доповідати про всі ворожі дії і наміри. Того ж дня почалася і переправа на Правобережжя під Бужином [5, с. 148]. За кілька годин гетьман змінює рішення щодо компанійців і рапортує, що “для оборони городов побережных от наездов татарских и для захисту людских добитков, отпустил есмы з табору пана Ілляша Новицького, полковника комонного, зо всею его компанією межі городи побережные”, а відтак щоб “ему і всій его полку компанії живності належитої давано, міти хочемо і приказуємо” [5, с. 148].

До прибуття турецько-татарських сил українсько-російське військо дислокувалося у Середній Наддніпрянщині. На лівому березі Дніпра на Бужинському напрямі стояло 108 тис. вояків армії Ромодановського та Самойловича. Під Криловим, на тясминських бродах, скупчився дванадцятитисячний корпус генерала Косагова. У чигиринській фортеці, недостатньо укріпленій, де ще тривало будівництво, перебували воєвода І. Ржевський, полковник

чигиринський Г.Коровченко, генерал П.Гордон і наказний гетьман, генеральний суддя П.Животовський із полками, що разом мали 12 тисяч вояків — це полки нового строю, стрільці й охотницькі полки, а також окремі сотні Охтирського й Сумського слобідських полків. У фортеці були: 91 гармата, 2 тисячі пудів пороху, 3600 ядер, 500 бомб, 1200 ручних гранат [9, с. 408, 413, 489, 493; 78, с. 141 — 146]. Таку чисельність гарнізон мав до облоги. З її початком туди постійно надходило підкріплення й до середини серпня у Чигирині перебувало близько 30 тисяч вояків.

**Гарнізон Чигиринської фортеці перед початком облоги 1678 року
(дані Патрика Гордона)**

У замку:

1. Драгунський полк полковника Патрика Гордона	726 чол.
2. Піхотний полк полковника Патрика Гордона	733 чол.
3. Стрілецький полк полковника Давида Барантаєва	854 чол.
4. Стрілецький полк полковника Никифора Коптева	487 чол.
5. Стрілецький полк полковника Івана Немцова	624 чол.
6. Сумський козацький полк	300 чол.
7. Охтирський полк полковника Миколи Давидова	1200 чол.
Всього:	<u>4654 чол.</u>

У нижньому місті:

1. Гадяцький полк полковника Федора Криницького	4860 чол.
2. Чигиринський полк полковника Григорія Коровченка	340 чол.
3. Сердюцький полк полковника Данила Рубана	867 чол.
4. Рота польської найманої драгунії	96 чол.
5. Рота Бориса Корсакова	896 чол.
Всього:	<u>7059 чол.</u>
Разом:	<u>11713 чол.</u>

У цей час ворожі сили наближалися до Чигирини по лінії Ісакчі — Дунай — Бендери — Рашків — Кучманський Ліс — Чечельник — Тимонівка — Піщаний Брід — Синюха — Бежбайрак — Чорний Ліс [9, № 127, 142]. 22 червня 1678 р., об'єднавшись з кіннотою кримського хана Мурад-Гірея, вони перейшли через Дністер і напали на Україну. Події, які сталися на марші, ми вже означили вище.

За даними російського командування, у ворога було 30 тисяч солдат, 3 тисячі яничарів, 15 тисяч волохів і молдаван, 10 тисяч албанців і сербів, 50 тисяч татар. Артилерія складала 117 різно-

манітних гармат. Як свідчить П.Гордон, у турецько-татарському війську налічувалося 120 тисяч вояків і 175 гармат, а в обозі — 8 тисяч возів, 5 тисяч верблюдів, 8 тисяч погоничів, 10 тисяч возів із харчами. В інших джерелах називається цифра — від 90 до 140 тисяч турецько-татарського війська [78, с. 175; 9, № 145 — 157].

Ян Гнінський у своїх звітах зазначив, що 13 червня 1678 р. візир перейшов міст через Дунай і 17 червня вирушив на Бендери, але сили мав дуже малі: до 15 тисяч кінноти, а відважних воїнів серед них (тих, що звуться шаленими) — не більше тисячі. Разом з тими, що при вісликах, мулах та верблюдах, може, й набереться 50 000; яничарів — десь близько 4000 чоловік. Пашів усього п'ять, а, як правило, сераскір їх веде не менше дванадцяти; беїв п'ять, а паша повинен мати 20 беїв; кілька бойових хоругв — десь по 400 чоловік у кожній. Величезний обоз, котрий тягнеться за військом більш ніж на милю, і верблюди під знаменами, яких є, мабуть, 15 000 та стільки ж мулів, — все це і створює враження грізного й сильного війська [445, с. 358].

Трохи згодом, 16 червня, Гнінський писав з Ісакчі на Дунаї до Яна Собеського, що сили турків невеликі. Уся їхня надія на татар, хоча вони військові дії хочуть завершити за 60 днів. Турецьке командування не виключає можливості походу на Київ та Канів. Повернутися на Дунай Кара-Мустафа передбачає десь 1 листопада [445, № 129].

Поляк Самуель Проський, що був резидентом у турецькому поході, не повідомляє про кількість турецького війська, але констатує, що в нього було 110 стволів (80 великих і 30 мортир). Молдавський господар привів до візира 4 тисяч, а валаський — 8 тисяч вояків [445, № 129]. Ці дані дають нам підстави вважати, що в Кара-Мустафи було близько 130 — 140 тисяч разом з ханською кіннотою, а гармат — 115 — 120 одиниць [9, № 145 — 157; 78, с. 145].

Юрій Хмельницький зі своїм невеликим загоном знову йшов на рідну землю під вартою: “І тримає його візир при собі близько, й навколо нього безперервний караул. Іздити йому, окрім візира, нікуди не вільно, а до візира їде він за наказом, за караулом...”, “і відкликався він Самарицьким князем по неволі, як йому скажуть писати, так і пишеться, а рад він тому, як би йому із цієї проклятої

неволі вийти”, — розповідали посланці Самойловича в Розрядному приказі [9, с. 642].

Військо Кара-Мустафи рухалося до Чигирина статечно, поважно й урочисто. Цю пишноту й помпу сповна передає у своєму щоденнику очевидець — польський резидент Проський, за спогадами якого [445, с. 359 — 378], 14 червня 1678 р. візир Кара-Мустафа вирушив з Ісакчі на Дунаї у похід на Чигирин. 19 червня о 8 годині він отаборився у татарському селі Аткиві і пробув там до 21 червня. Рано, удосвіта, вирушив і через вісім годин ходу став між двома татарськими селами — Кіркіє та Скамбеніє. 22 червня, по восьми годинах дороги, виїхали з Буджака і рушили на Чигирин, а вже 8 липня 1678 р. о 10 годині ранку солдати й козаки, котрі знаходились у фортеці, побачили, що з’явився авангард турецько-татарської армії й одразу вступив у бій із сердюками, які стояли під містом. Тому вони сміливо вступили в бій, у якому поранили кількох чоловік і убили командира-агу. У бою під полковником І.Рубаном упав кінь. Він не встиг піднятися, як спагі встромив йому в груди списа, а потім зіскочив з коня і відрубав голову [9, № 148; 78, с. 144 — 145].

Під вечір біля міста почали з’являтися головні загони турків і татар на чолі з Гяур Хусейн-пашою, котрі прибували і протягом наступного дня. 9 липня уже вся турецько-татарська армія, зодягнута в строкатий одяг, стояла під Чигирином “з тяжарями великими”, а на південній стороні оточенці побачили барвисті намети турецьких і татарських воєначальників, з-поміж котрих виділявся п’ятиголовий намет Кара-Мустафи із зеленим штандартом.

Кара-Мустафа зайняв правий берег Тясмину з кримського боку, розташувавши свій табір півмісяцем навколо Чигирина на 10 верст удовжину. Північний бік (лівобережжя Тясмину) турецько-татарські війська не чіпали, тому що боялись удару російсько-українського війська в тил.

Увечері 9 липня вздовж Тясмину з північного боку прийшов для підкріплення гарнізону загін 2200 козаків слобідського Охтирського полку й полку сердюків. Разом з ними замість загиблого Рубана прибув новий полковник Кожуховський. Загін охороняв корпус генерала Косагова, котрому наказали залишити переправи поблизу

Крилова й прикривати похід козаків. Переправа лишилася без охорони, турки одразу ж скористалися цією помилкою російського генерала: захопили її й окопалися на ділянці лівого берега річки недалеко від Крилова. Пізніше цей плацдарм використає ворог. Патрик Гордон зазначав, що ввечері 10 липня три рейтари під'їхали до міських воріт і кинули пакет із ультиматумом сераскіра. Кара-Мустафа-паша наказав здатися, інакше всі будуть “віддані до рабства, посічені і в полон захоплені” [9, № 152; 78, с. 144 — 149; 445, с. 368; 424, с. 485; 428, с. 179].

Не одержавши відповіді, він почав штурм Чигирина піхотою і артилерією. “Сімнадцять хоругв серденгестів, у котрих могло бути понад 1000 піхотинців, зодягнених доволі легко, без лат і панцирів, лише в суконних червоних каптанах, узявши в руки гаки для захоплення оборонців, а також яничарки і, нахиливши до землі знамена, через шквальний вогонь козацьких мушкетів, пішли на штурм”, — так починає оповідь про перший бій під Чигирином Самуель Проський. Далі він пише, що проти штурмуючих “вийшли козаки із самопалами, стрільці із бердишами й хотіли відібрати у турків прапори. Проте їх відтіснила кіннота — спагі. Зупинивши козаків і стрільців, спагі відступили, надавши можливість для атаки списоносцям турецьким і 3 тисячам яничарів. На цей штурм кинулось стільки охочих, що він нічим не відрізнявся від генерального: здавалося, що фортеця ось-ось капітулює. Понад 2 години тривала атака, в якій полягло 800 турецьких вояків. Серед взятих у полон був і Капіджі-паша. Він надто струнко сидів у сідлі, тому козаки піймали його на аркан і зтягли до міста.

По цій січі ні на день не припинявся обстріл фортеці щільним вогнем артилерії. Турки, поставивши ломові гармати, палили по чигиринських мурах. Яничари рили звивисті траншеї у напрямку до міських укріплень. Чигирин, “шанцями осыпавши й арматами обставивши, начал турчин крепко і неустанно оного добувати й бомбардировати”. Турки вели такий сильний обстріл фортеці, що заглушили відповідний вогонь майже усіх чигиринських гармат. Оточені, попри скажений натиск, чинили сміливий опір і стійко трималися. Вони гасили запалювальні снаряди і пожежі, козаки, “до шанців турецьких впадаючи, завдавали їм достоту біди і в військах бусурманських втрат” [56, с. 455]. Так, у ніч на 11 липня

перед світанком козаки вирвалися з фортеці і знищили в шанцях майже дві тисячі яничарів.

За час другої облоги турки зробили 25 підкопів. 29 липня підірвався перший, 30 — другий і третій. Одним вибухом пошкоджено стіну. В її отвір ринули загони яничарів, але їх зупинили московські ратні люди.

Оточена фортеця постійно піддавалася обстрілам. Турки вели вогонь проти бастионів, гаубичні батареї нищили обслуги та обстрілювали місто, а бреш-батареї ламали куртину у місці майбутнього штурму, системою апрошів наближалися до бастионного фронту, тобто вели інженерну атаку. У захисників не вистачало сил, щоб відбиватися і гасити пожежі. Бої за місто засвідчили силу й відвагу українських козаків і московського війська. Особливо проявилися їхні бойові якості у спільних вилазках на окопи суперників, атаках. Понад місяць змогли протриматися солдати і козаки в оточенім, недостатньо забезпеченім і укріпленім форті, лише іноді отримуючи бойову підтримку з боку головного командування [445, № 129; 9, № 147, 154].

За будь-яку ціну турки хотіли взяти фортецю наскоком. Полонені свідчили, що в шанцях сиділо 3 тисячі турків-смертників. Перекинчики повідомляли, що яничари козаків і солдат “вельми вихваляють і бояться їх надто” [336, л. 1009].

Павло Животовський 14 липня писав гетьманові, щоб той прислав загін у 20 тисяч або пішов зі своїм військом на турецький табір. У такий спосіб можна розгромити ворога, оскільки серед турків зчинилася паніка, коней удень і вночі тримають під сідлом, аби на випадок атак рятуватися втечею. Але гетьман і князь не квапилися. Вони в цей час ще стояли на Дніпрі [336, л. 1123].

6 липня 1678 р. Іван Самойлович писав Іллі Новицькому до Чигирини, що військо готується до переправи, а 11 липня в листі цареві доповідав, що з 6 по 10 липня вони з князем переправили частину війська на правий берег Дніпра. В листі цареві 14 липня повідомляв, що 12 липня він і Ромодановський переправили військо на Правобережжя між містечком Бужин і селом Шабельники. Влаштуванням табору займався генеральний осавул Л. Полуботок [232, № 14099; 336, л. 1111].

З листа Самойловича від 11 липня дізнаємося, що 9 липня Кара-

Мустафа послав 10-тисячний загін нуреддіна Аджі-Гірея зайняти залишені Косаговим броди через Тясмин поблизу Крилова. Цей загін, переночувавши на крилівських переправах, уранці 10 липня напав на табір Л. Полуботка і корпус генерала Змеєва, що стояли поряд, але був відбитий у шаленому бою.

Зважаючи на посиловану облогу Чигирина, переправа здійснювалася надто повільно — 6 днів, майже тиждень, в умовах, коли поважних перешкод з боку противника не було. Як свідчить лист І. Самойловича від 14 липня, лише 13 липня під табір на Дніпрі з Чигирина прибув 20-тисячний загін під проводом Кара-Магомет-паші з п'ятьма пашами кінноти спагі й військами кримських та інших татар на чолі з ханом, а також полків молдавського і валацького господарів. Означену дату підтверджує і П.Гордон [78, с. 152]. О третій годині дня “затіяли з нами бій, — пише гетьман, — сильно на війська московські та козацькі, цілий день до самого вечора натискали” [9, № 147]. Атакуючі вдарили по всьому фронту кіннотою й піхотою. На лівому фланзі, де розташувався полк генерала Змеєва і де натиск був особливо сильним, противник почав відтісняти солдат, примушуючи відступити. Створювалась загроза проникнення ворога в тил. Становище врятувала артилерія, яка за наказом її командира полковника С.Грибоєдова відкрила шквальний вогонь по кінноті татар. Позаяк у загоні Кара-Магомеда-паші не виявилось артилерії, він не зміг подавити вогонь козацьких гармат і змушений був відступити. Скориставшись цим, генерал Змеєв перешикував свій полк і вдався до контратаки, його люди “гнали й рубали турків на версту й більше” [304, л. 27 — 32]. Пішли в атаку козацькі сотні й солдати.

Зазнавши поразки, турецько-татарські частини не наважилися одразу відновити атаку. 15 липня російсько-українські з'єднання атакували ворожий табір, розташований поряд з їхніми позиціями. Січа тривала повний світловий день. Турки й татари не витримали натиску, відступили й заховалися в лісі, звідки протягом 10 днів нападали на табір Г. Ромодановського.

Загалом на бужинських полях турки зазнали поразки. Самойлович доповідав Москві, що “безперервні з тими силами неприятельськими були бої... Чимало неприятелів од сил московських і козацьких побито”, “неприятель не одержав утіхи” і не зміг заважати

зв'язкам оточених з табором гетьмана й князя [336, л. 1110 — 1115].

Бої коло Бужина тривали з перервами від 13 по 28 липня. 18 липня з Чигирина до ставки прибув гонець і доповів, що в турецькому таборі страх і переляк, посилюється дезертирство, а спагі вдень і вночі стоять, не випускаючи з рук осідланих коней, щоб негайно побігти. Полковник Коровченко від імені оборонців просив допомоги в 10 тисяч воїнів, аби вдарити “не так бо на шанці, але й на намети турецькі” і прогнати “поганий народ”.

Але Ромодановський не квапився надати допомогу. Виконуючи царський указ, він чекав війська черкесів і калмиків князя Каспулата Черкаського. Таким чином, командування навіть дрібними операціями на великій відстані від столиці здійснювалося царями, які не виїжджали на поле бою, що сковувало ініціативу польових командирів. Свою неквапливість воєначальники пояснили підлеглим можливістю походу турків на Київ та очікуванням армії султана, що стояла на Дунаї [9, № 147, 150].

Князь Каспулат Черкаський добрався до Дніпра ввечері 29 липня 1678 р. і вранці 30 липня був у таборі Ромодановського і Самойловича. На їхній подив, він привів лише 5 тисяч калмиків, [445, с. 359 — 378], котрі вигуками “ураля” вітали козаків та стрільців. Наступного дня його загін, а також полки списоносців, рейтерів і українські охотницькі полки Новицького та Павловського ввійшли до складу 20-тисячного авангарду і, залишивши табір, попрямували на Чигирин. За ними до фортеці рушило все військо.

Про перший бій гетьман писав, що “неприятельських... людей сікли до чигиринського поля й багатьох побили та язиків піймали і з валкою пішли до чигиринських гір. 31 серпня головні сили українсько-російського війська підійшли до чигиринських висот, що перешкоджали просуванню до міста. Тут був тільки один проїзд — Кувиченський узвіз.

Коли Ромодановський вирушив табором під Чигирин, проти нього візир відправив Каплан-пашу з різними полками. А щоб заохотити до бою всіх спагі та аг, “особливо тих, що любили сидіти при боці головнокомандуючого, візир сказав, що москва і задніпрянці йдуть геть, на Лівобережжя”. Тому майже все живе одразу ж ки-

нулося за Тясмин. Кара-Мустафа, зачекавши, коли вони відійдуть від Тясмину, наказав зняти за ними мости.

У той же день коло Кувиченського козаки й стрільці відбили турецько-татарський загін, що намагався не допустити проходу військ гетьмана й князя. В ніч на 1 серпня військові сили Каплан-паші зайняли Стрільникову гору та інші висоти, не підпускаючи вогнем артилерії солдат і козаків. У складі війська було 18 пашів з яничарами і спагі, молдовські, сербські, болгарські, волоські полки, а також частини всіх орд на чолі з ханом Мурад-Гіреєм і нуреддіном Адиль-Гіреєм. Вороги “на чигиринських горах валки свої окопали й навколо гармат влаштували укріплення”. Коли військо князя й гетьмана намагалося прорватися в обхід і вибудувати мости через Тясмин, його обстріляли з гармат. Стало зрозуміло, що без бою за гори до Чигирина не дійти.

Вранці 1 серпня сталася жорстока січа за переправу на Тясмині. У ній особливо проявили себе донські козаки отаманів Ф. Мінаєва та М. Самаріна. 2 серпня бої тривали біля підніжжя Стрільникової гори. Однак, незважаючи на вперті атаки українських і російських полків, при значних їхніх втратах, узяти чигиринські форпости знову не вдалося. Турецькі позиції на горі мали добре укріплення, достатньо боєприпасів, гармат і вояків.

На 3 серпня українські й російські воєначальники готували воїнів до загального штурму. На правому фланзі атакуючих стояли частини Ромодановського: полки “виборного строю” генералів Шепелева, Кравкова — до 6 тисяч та в резерві 10 тисяч піхоти й кінноти генерала Змеєва. В центрі були 9 стрілецьких полків — 6 тисяч воїнів і 15 тисяч у резерві солдат із Севського і Белгородського полків. На лівому фланзі під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського стояли полки гетьманського регіменту: Чернігівський, Миргородський (П. Апостол), Лубенський (М. Ілляшенко), Ніжинський (В. Ігуменський), Прилуцький (Ф. Мовчан), два піхотних й два кінних полки — І. Новицького, Я. Павловського. В ар’єргарді йшли Переяславський, Полтавський, Стародубський полки під проводом гетьмана. Як бачимо, резерви були набагато сильнішими, ніж фронт, що засвідчує тверді наміри виснажити противника в боях з передовими загонами, а потім подолати ворога переважною більшістю резервних частин [336, л. 1073, 1112; 78, с. 187 — 190; 189, с. 130].

Петро Дорошенко
Гетьман України

Петро Дорошенко
та його власноручний
підпис

ОПИСАНИЕ ИСТОРИИ ВОЙНЫ С КАЗАКАМИ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ
ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ

ОПИСАНИЕ ИСТОРИИ ВОЙНЫ С КАЗАКАМИ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ
ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ ПОСЛАВЛЯЮЩАЯ

Л. Крицкович, Хотинська битва 1673 року

Юрій Хмельницький

Василь Дупін-Борковський

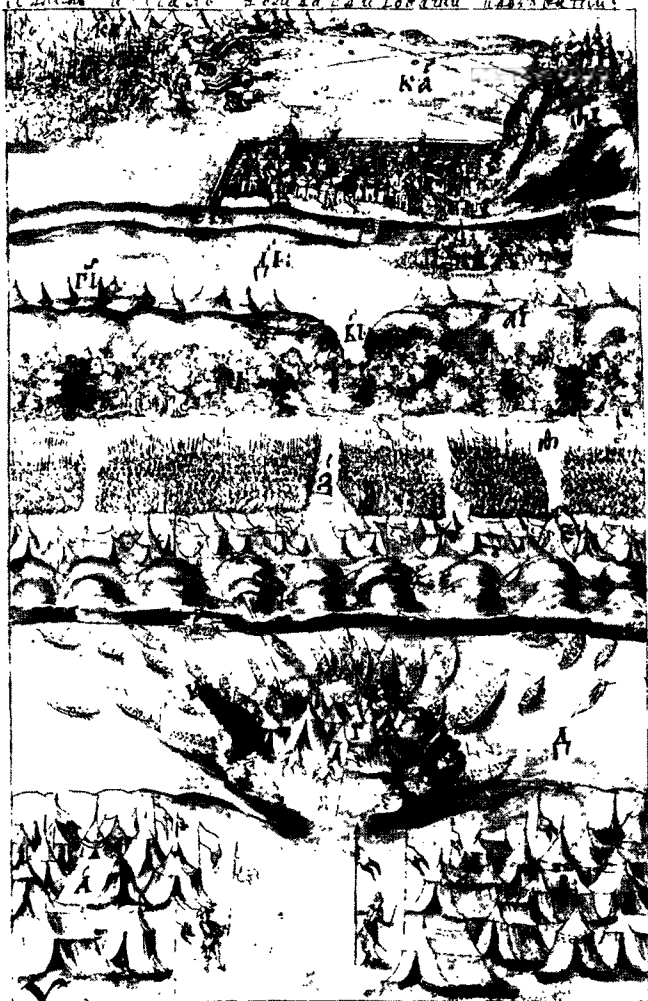

Російський цар
Олексій Михайлович

Російський цар
Федір Олексійович

Славоубиство стовати: мовство босацько туркиъ Адвеса зетового
Слава и чатаъ в омиа бди Ровати и дотвати

А: Босацько-турки; В: Босацько-турки; Г: Босацько-турки; Д: Босацько-турки; Е: Босацько-турки; Ж: Босацько-турки; З: Босацько-турки; И: Босацько-турки; К: Босацько-турки; Л: Босацько-турки; М: Босацько-турки; Н: Босацько-турки; О: Босацько-турки; П: Босацько-турки; Р: Босацько-турки; С: Босацько-турки; Т: Босацько-турки; У: Босацько-турки; Ф: Босацько-турки; Х: Босацько-турки; Ц: Босацько-турки; Ч: Босацько-турки; Ш: Босацько-турки; Щ: Босацько-турки; Ъ: Босацько-турки; Ы: Босацько-турки; Ь: Босацько-турки; Э: Босацько-турки; Ю: Босацько-турки; Я: Босацько-турки

Босацько-турки

Битва за Чигирин у 1678 році. Малюнок-схема з літопису С. Величка
(Погод. 2020/2, а. 1663в)

Рано-вранці 3 серпня розпочалась атака на висоти. Підпустивши до них козаків і солдат, противник відкрив масований вогонь гранатами по правому флангу. Піхоті Шепелєва й Кравкова вдалось витримати такий вогонь, витіснити турецько-татарську кінноту й захопити висоту. “Скоро світ войска козацкие і московские гору опановали, турков отбивши”. Водночас атакуючі припустилися помилки — не послали полки у погоню за відступаючими і “комонник турецькій оглядівшись знову отвернул і так аж до самого табору войско казацкое й московское гнали рубаючи”. Було вбито до 10 тисяч російських і українських воїнів, з-поміж яких і генерал-лейтенант Шепелєв. Серед відступаючих лише один полковник наказав вишикувати залишки свого полку в каре і, обгородившись рогатинами, оборонявся від ворога до прибуття підкріплення, котре відкинуло турків і виручило товаришів [304, л. 78 — 81].

У цей час розпочало наступ військо лівого крила, а за ним резерв правого і центр: з “чигиринських гір турських, і кримських, і інших земель війська збили, і окопи, і містечка взяли, і вийшовши на ті гори зі всіма ратниками... багатьох неприятелів побили” [9, с. 652].

Передбачаючи наступ такої потужної сили і не маючи можливості перешикуватися, аби його відбити, турецько-татарські загони відійшли за чигиринські висоти, а потім безладно побігли на правий берег Тясмину до Чигирина, у напрямку до табору Кара-Мустафи, зруйнувавши за собою мости, збудовані молдаванами між Чигирином і Суботовим для зайняття Стрільникової гори. Величко писав, що яничари й спагі ламали мости своєю вагою і тонули в Тясміні. [56, с. 459; 78, с. 162]. Не витримавши натиску козаків та солдат, турецькі війська так тікали, що навіть Каплан-пашу забули, не побачили, що він бігає без коня. На його щастя, це помітив Кара-Ахмед-паша і зі своїми кіннотниками буквально вирвав його напівживого з московських рук. Турки втратили багато людей, коней, знамена, залишили 24 великі гармати тощо. Військо дуже обурювалося, що знято тясминські мости, які допомогли б переправі й обороні. У боях загинуло 5 тисяч турків, а також Ескіжер-паша, було тяжко поранено Каплан-пашу й Осман-пашу. Росіяни й українці втратили 1500 убитими і мали 1000 поранених. Переможцям дісталися 28 гармат, намети, прапори, обоз [445, с. 371]. Бої за висоти засвідчили відмінні бойові якості як реєстрової,

так і сердюцької козацької піхоти, а також піхотних полків “нового строю” А. Шепелева, котрі разом зі своїми командирами в атаках завжди були попереду.

Перемога на Стрільниковій горі — другий успіх російських та українських полків у боях з турецько-татарськими з’єднаннями. Вона й вирішила б завершення кампанії 1678 р., привела б до повного розгрому ворога, якби не повільність і обережність дій Ромодановського і Самойловича.

Після втрати Кувиченського перевозу Кара-Мустафа провів військову раду. Паші радили йому відступити, інакше “переможне військо загине і гармати всі втратимо з рук, честь держави буде загублено”. На раді розлючений візир звинувачував хана, що пропустив Ромодановського і загубив людей. Хан не мовчав, а в свою чергу закидав візирів, що вчасно не надіслав резерви яничарів. Зрештою, візир провів у війську заміни командирів, офіцерів, переформував частини спагів та яничарів і наказав продовжувати штурм Чигирина. А військом прокотилася хвиля протесту і навіть були яничарські виступи. [9, № 157; 78, с. 163; 360, с. 592]. Ромодановський і Самойлович 4 серпня поминули чигиринські висоти й після нетривалого маршу за 4 години отаборилися на лівому березі Тясмину, “на пісках” за дві версти від Чигирина [9, № 151; 78, с. 164]. Командири не ризикнули форсувати Тясмин і атакувати табір Кара-Мустафи. “В неделю, августа 4 под Чигирин притягнувши і на взгорю над Тясмином станувши, не так об обороне Чигирина, яко о своей целости промышляли, через 3 дне обози свои ровами окопували і валами обсыпали”, — писав свідок облоги С. Величко. А потім, — відзначає літописець, — коли турки безперестанку атакували нещасливців-оборонців, наші командири 7 днів стояли без бою, сиділи в обозах, “як щурі из окоп своих выглядали, й знать иже не живота, но кончины чигиринской, з братиею своею в нем бившею, дожидались”. [56, с. 459 — 460].

З турецького табору теж спостерігали, як 4 серпня пополудні Ромодановський і Самойлович підійшли табором під місто з лівого берега Тясмину. З лівого і правого флангів їхнього табору йшла кіннота, в центрі стояли піхота й артилерія. Турки побачили, що вершники (важка кавалерія, або помісна кіннота) всі закуті в залізо. Піхота була одягнута в нове різнокольорове вбрання — переважно синє, жовте і червоне.

Похідний табір з артилерією зупинився перед очима ворога над берегом Тясмину, нижче міста. За кілька метрів від нього став великий ар'єргард. Протягом ночі всі ці війська спішно окопалися й оточилися возами, ввівши в місто свіжі підрозділи — кілька тисяч кінноти і піхоти. Наступного дня турки зробили спробу атакувати табір князя і гетьмана, але успіху не мали, а тому облишили подібні наміри і взялися закладати міни під фортецю. [445, с. 371 — 372].

Становище Чигирина щодня погіршувалося. Турки подовжили шанці до самісінького міста. Оточивши фортецю з південного боку Тясмину, до якого виступав горішній замок, вони почали діставати його з окопів стрільбою й атаками, а також підкопами. 3 серпня під час вибуху одного з турецьких підкопів загинув воєвода Іван Ржевський, “чоловік воєнний, исправний”, він був “душею оборони”. [304, л. 124 — 125, 446]. Замість нього комендантом призначили Патрика Гордона. Називаючи зручні місця для атаки, 5 серпня він писав до Ромодановського з пропозицією штурму ворожого табору. Аби воєвода послушався Гордона, війна закінчилася б розгромом деморалізованого двома поразками ворога. Але Ромодановський і Самойлович обмежились тим, що вислали згадане підкріплення.

Невдовзі командири, не продумавши як годиться і не передбачивши наслідків, бажаючи полегшити становище обложених, вивели із долішньої фортеці головну частину гарнізону й замінили його новими військами. Тому досвідчені в обложних справах частини опинилися в тилу, а необстріляні й недосвідчені потрапили на рубежі вогню, чим, природно, й була послаблена оборона.

Гордон ще кілька разів просив Г. Ромодановського атакувати табір Кара-Мустафи. Безрезультатно. Ратники Косагова й Вульфа змогли лише зайняти острівці на Тясміні. На штурм командири не наважились, не маючи указу з Москви. А тим часом бранці свідчили, що за першої ж атаки турецьке військо не втримає позицій, до того ж відчуває велику нестачу харчів. [56, с. 466; 78, с. 165 — 170].

Цьому сприяли дії запорожців під проводом І. Сірка. 12 червня коло Кизикермена вони захопили турецьку валку з харчами, що прямувала на Чигирин. Через кілька днів біля річки Буг знищили чимало возів із різними запасами, що їхали до фортеці, остаточно перетнувши цим ворожі комунікації [303, л. 52; 9, № 154, 156; 20, с. 277 — 290]. Вочевидь давалися взнаки минулорічні догани царя і гетьмана.

На початку серпня козаки винесли з палаючого Чигирина мощі митрополита Йосипа Тукальського і перевезли їх до лубенського Мгарського монастиря. Там їх поховано 8 серпня духівником покійного ієромонахом та ігуменом Макарієм Русиновичем [136, с. 559].

10 серпня сильним бомбардуванням турки розпочали загальний штурм фортеці. 11 серпня, підірвавши 4 підкопи, вони зробили в стіні пролом і о 7 годині вдерлися до долішнього міста. Під час вибуху одразу загинуло 500 козаків, що захищали цей вал. Величко, який бачив усе це на власні очі, засвідчує, що “єдних на штуки порвано, других целиком позабиало, в гору високо кидаючи, третих, — аж страшно вспоминати, — аки главню опалило, — еще три дня обгоревшие жили в обозе” [56, с. 460 — 461].

Яничарську піхоту, яка кинулась у пролом, зустріли в рукопашному бою сердюки й городові козаки гетьманського регіменту. Але більшість, що спала після нічного гуляння в обозі, не захищала місто, а “усі наутеки скочили з города обачивши войско турецкое на той вирві, где подкопи вирвало” і побігли за Тясмин до табору Самойловича і Ромодановського через Московський міст [189, с. 130]. Аби не пропустити їх, турки підпалили Московську вежу, що виходила на міст. На нього набігло стільки вояків, що міст упав у воду, де чимало козаків загинули разом із гадяцьким полковником Федором Криницьким [189, с. 130; 78, с. 178].

Три сердюцьких полки, що стримували в кількох місцях сили турків, спрямовані Кара-Мустафою на допомогу яничарам, змушені були відійти у горішнє місто. Це полки Ребриковського, Герасим й Іванєєва. У долішньому місті почалась жорстока розправа над жителями, після чого спалахнув посад, підпалений з усіх боків. Коли вогонь розгорівся, “турки конно і пешо отошли в обоз свой” [56, с. 461]. Частина сердюцької піхоти продовжила оборону долішнього міста, де не було пожежі, “до смерку не поддававшись врагу”. Разом зі стрільцями вони відігнали турків від млинової загати на Тясміні, що з’єднувала горішнє і долішнє місто з табором Ромодановського.

Полковник Г. Коровченко просив Г. Ромодановського й І. Самойловича терміново надати допомогу, вказуючи, що ворог спалив зовнішні стіни горішнього замку, на черзі внутрішні, а сил мало.

Підкріплення ж ще зможе пройти до замку. Командувачі відправили негайно М. Кравкова, Ф. Тумашева і полк стрільців О. Карандєєва. Але увійти до замку загони не встигли, бо саме в цей час у долішньому місті шаленів вогонь, загорілися комори зі збіжжям і почали рватися порохівні.

Відбита увечері козаками млинова загата стала ниткою Аріадни, завдяки якій вийшли рештки захисників із горішнього міста. В ніч з 11 на 12 серпня бої у долішньому місті припинилися, з півдня продовжувало оборонятися тільки горішнє місто. Але о третій годині ночі до замку прибув гонець від Ромодановського з наказом — залишити Чигирин. Боярин не вбачав сенсу обороняти його, а тому скористався правом, яке давав йому царський указ від 12 квітня 1678 р. [368, с. 357 — 366]. Гордон, ознайомивши з цим документом офіцерів, наказав набити порохом важкі гармати і підпалити горішній замок. Після цього, зазначає він, солдати кинули зброю і зі страшним криком побігли з палаючої фортеці. Водночас Величко і Самовидець говорять, що стрільці й козаки, підпаливши замок та всі його дерев'яні будівлі, організовано вийшли з міста і, відбиваючись від яничарів, прорвалися через млинову загату й дісталися до табору Ромодановського на лівому березі Тясмину [95, № 140; 9, № 156; 445, с. 372].

Коли замок розгорівся, близько четвертої години зі страшною силою почали рватися набиті порохом гармати, вони розліталися на шматки “аж земля тряслася”. А казна порохова, “в крепком склепу каменном бывшая”, рвонула так сильно, що освітила все чигиринське поле, турецькі й московські обози. Під ранок 12 серпня турки ввійшли до зданої фортеці. Гордон зазначив у щоденнику, що “Чигирин залишено, але не скорено” [78, с. 185]. Вибух він побачив уже в обозі Ромодановського саме тоді, коли до замку ввійшли турки і їх там було вбито понад 4 тисячі. Гордон пише, що він тривалий час дорікав Ромодановському за повільність, погану допомогу обложеним, приховування можливості здачі міста, через що відступ став неорганізованим. Ромодановський здебільшого докори сприймав мовчки [233, л. 261 зв.].

Кара-Мустафа здобув місто, але перед його військом, ослабленим облогою, стояла боєздатна армія, котру треба було розгромити, аби виграти кампанію. Та й те, що дісталосся ворогові,

фортецею назвати важко. Ромодановський і Самойлович вирішили відступити до Бужина на свої старі позиції. Крім того, командири боялися, що до них у тил через крилівську й суботівську переправи зможе зайти турецько-татарська армія і, оточивши табір, прорватися на Лівобережжя. До того ж на відкритих полях вони мали невідгідну позицію, а над Дніпром уже стояли заготовані шанці.

12 серпня табір зняли й перенесли до Дніпра. Війська, що відступали, переслідували кримський хан і частина турецьких спагі, тому доводилося проходити кілька миль у день, відбиваючи їхні атаки. Війська рухалися похідною колоною (вагенбургом), під фланговою охороною возів. Кіннотники зішли з коней. Відтак напади ворога не дошкуляли [304, л. 126, 127, 141, 142, 149, 157].

Ось як змальовує відступ Ромодановського С. Проський. Спаливши місто і зруйнувавши фортецю, Ромодановський посеред дня рушив назад до Дніпра, звабивши своїм відступом і візирів війська. Три години турки йшли за його обозом, не завдаючи шкоди, бо табір був досить міцним. Вишикуваний він був так: попереду їхало 10 000 возів, по сто в ряду. З них найпершими рухалися тисячі бричок з різним бутір'ям і барцманням для переправи. Возів було два кільця. Збоку від возів йшли козаки із самопалами. За возами стояла кіннота, а далі ще за одним кільцем — піхота й артилерія.

Кіннота спагі розпочала сутички з відступаючими, а табір потишеньку рухався, і з нього через кожні 15 хвилин виходили відбиватися від турок нові полки. Ті ж, що відстрілялися, ховалися в таборі. Спокійний рух тривав з півгодини, а потім табір зупинився і, відправивши поперед себе авангард, почав знову відбиватися від нападників.

Інфантерію поділено на три частини, по десять тисяч з кожного боку табору. Кожна частина поставила перед собою захисні споруди, із-за них виривалося по 100 донських козаків, прив'язаних один до одного поясом за талію так широко, щоб між двома було місце і третьому. Вони зв'язувалися, щоб здорові тягли пораненого і щоб не дати розірватися шерензі. У кожного козака було по два самопали, і вони, вискочивши із-за захисту, стріляли по ворогові з позиції півколіна, а тоді знову ховалися до табору.

Потім виходила п'ята шеренга, теж зв'язана, і, випаливши по ворогу, відходила до табору. Таким чином, знову якийсь час вони воювали, завдаючи туркам і татарам великих втрат.

З боями табір нарешті здолав півмилі від Дніпра і хотів почати переправу. Але турецько-татарська кавалерія, що стояла вже біля переправи, не допустила солдат і козаків до неї. Коли ж натиск Москви і задніпрянців посилювався, артилерія, яку турки встигли встановити на крутому дніпровському березі, відкрила вогонь по центру переправи і спалила її. До місця переправи всю ніч і весь наступний день підходили турецько-татарські війська. 13 серпня вони оточили табір Ромодановського й Самойловича, що за ніч став над Дніпром, козаки засіли в старих шанцях, а солдати окопалися на кручах, насипавши високі вали (бальверки) і бруствери” [445, с. 373].

Отож увечері 13 серпня 1678 р. московські й козацькі полки нарешті зайняли позиції на Дніпрі. Водночас вони були атаковані військами візира, котрі зі всіма силами і 12 гарматами підійшли до шанців і, оточивши їх, цілий тиждень, тобто 14 — 20 серпня, “безперервними штурмами атакували”. Самойлович доповідав Москві, що на переяславську сторону переправились лише частини князя Каспулата для прикриття тилу від можливого удару татарської кінноти. Самі ж командири стоять на березі Дніпра і не переправляються. Вони заявляють: “хоча і до смерті стояти будемо” [9, с. 688].

14 серпня до російсько-українського табору підійшла майже вся турецька артилерія, прибули всі яничари, як і на штурм Чигирини. Того ж дня прихід турків і татар 6 тисяч піших козаків зустріли щільним вогнем самопалів. У цій сутичці піддалося і відступило ліве крило візирського війська. Козаки навіть захопили санджак. Але Ахмед-паша з Боснії зі своїм полком ввірвався у козацькі ряди і зумів відібрати знамено пророка. Корпус Каплан-паші майже повністю знищено, і яничари змушені були відступити.

Коли у великокаліберні гармати вже впрягли буйволів, і військо мало відступати, Самойлович раптом вислав в атаку кілька десятків піших і кінних козаків. Але обидві сторони так уже потішили себе боєм, так втомилися і виснажилися, що, вискочивши, козаки повернули до своїх окопів, а спагі — у свій табір до наметів.

Після цього бою турки поставили на придніпровських висотах 6 далекобійних гармат і відкрили вогонь по табору Ромодановського. Але ніякої шкоди йому не завдали, оскільки табір був у

низині і ядра, просвистівши над головами козаків і солдат, падали в Дніпро.

15 серпня зі сходом сонця знову до двох тисяч козацької піхоти налетіло на турецький табір і окопи. Яничари кинулися вибивати їх звідти, та дарма — ті були настирніші. Лише сипахійська кіннота змогла відігнати українців і відбити гармату, яку козаки вже тягли до свого табору.

Годині о п'ятій ранку близько 5 — 6 тисяч козаків і солдат, які були напідпитку, вдерлися в яничарські окопи. Вигнавши звідти яничарів, козаки й солдати засіли в окопах і ніби зацікавилися — не лаштували гармат, не готувалися до оборони.

Оговтавшись і залучивши інші турецькі підрозділи, яничари пішли в контратаку. Щоб злякати козаків, вони дали потурнакам татарські шапки і сказали, що за ними іде вся армія, та й послали перед собою в окопи. Вдершись за потурнаками в шанці, яничари почали люто і шалено сікти козаків і солдат за їхню зухвалість. У цій січі загинуло близько 1000 козаків, яничари захопили 14 козацьких хоругв і 2 московських прапори. За словами сучасників, туркам ця війна так набридла, що не було вже сили її продовжувати. Через відсутність корму коні дохли, а спагі спішувалися.

17 серпня посеред табору Ромодановського на підвищенні поставили батарею гармат. Тепер крупнокаліберні стволи сягали пострілами навіть до візирових наметів і дуже руйнували ряди воїнів. Військова рада змушена була відвести передові частини далі від табору [445, № 129, с. 373].

Отож бої велися такі жорстокі, що було багато вбитих, у тому числі три паші, сердюки билися врукопашну, козаки виявляли приклади стійкості та героїзму в численних контратаках і вилазках проти ворога. Особливо кривавою була січа 18 серпня, коли у бій вступили всі сили обох сторін.

Турбуючись про долю Лівобережжя, гетьман розставляє по берегах загороджувальні загони з найманців. 16 серпня він пише листи охотницьким полковникам з наказом стати з компаніями Новицькому у Вереміївці, Павловському в Жовнині, а Юр'їші в Чигирин-Діброві і оголосити тамтешнім жителям гетьманський ординанс про охорону кордону від татарського потоку. Полковники мали розіслати сторожові загони вверх від Ірклієва аж до Сокирині і вниз

до Кременчука. Якщо татари прорвуться — знести між собою і розгромити їх, а доповісти гетьману та Каспулату. Втікачів же зупиняти, ловити, все забирати, а самих “вішати яко здрайцов на місцу” [5, с. 148 — 149].

Тим часом на бужинських полях вночі 18 серпня під грізним вогнем козаків Самойловича турки відправили до Чигирина намети і великі гармати, а на світанку 20 серпня і весь візирський обоз повернувся за Тясмин. Молдаванам і румунам наказали зруйнувати рештки фортечних мурів, а залишки гармат, дзвонів тощо звести до турецького обозу. Три дні — 20, 21, 22 серпня — турецько-татарське військо тріумфувало на чигиринським згарищі — гучно стріляли з гармат і мушкетів, день і ніч грали музики, а солдати чинили різні ігрища.

Турки вважали себе переможцями, і по всій імперії та за кордоном поширювалися радісні вістки про взяття Чигирина. 19 серпня 1678 р. кам'янецький паша Халіл писав до Яна III: “Доносимо вашій королівській милості — війська наші незліченні потужно неприятелеві відсіч дали і Чигирин з усіх чотирьох сторін обступили, що його ж великими зусиллями взяти змогли. Потім короля московського гетьман великий Ромодановський з 200 000 хотів нас схопити і знищити, несподівано підійшов, переправившись через Дніпро, переправив у Чигиринський замок свіжий гарнізон, тобто 20 тисяч, не виводячи попередніх людей, після укріплення якого назад ретирувався над ріку Тясмин, де і окопався.

Сьомого дня, по відступу Ромодановського, з Божою поміччю дві міни підложили ми під передмістя, і те, що хотіли, шасливо зробили ми, а потім серденгесті, тобто люди охочі, з великою силою в місто вдерлися і велику шкоду серед неприятеля вчинили, так що він не тільки до замку не міг сховатися, а навіть якимось чином оборонитися. А та вилазка тривала, почавшись перед полуднем, аж до самої темної ночі, і зараз війська наші містом опанували.

Побачивши тоді вороги, як у старому замку, так і в новім наших військ успіх, почали від нас втікати і в ріці Тясмині, рятуючись від небезпеки, потопилися. Уздріло наше військо, що ворог наладився втікати, і з великою силою, з серцем грізним ввірвалося в замок і ворога впень вистинало. Того ж вечора Ромодановський між Дніпром і Тясмином відступив табором. На ранок візир з ханом із усією

ордою і з частинами війська турецького вийшов за ними в погоню. Довідавшись про це, супротивник, схопивши всі свої тяжари, сховався в окопи над Дніпром. Там їх багато від шабель мусульманських загинуло. Ми потім, після бою, запитували у полонених, скільки їхніх вояків у тих боях полягло. То вони відповідали, що до 30 тисяч” [445, с. 373 — 374, 397 — 398]. Звичайно, тепер ми розуміємо, дані паші дуже перебільшені.

Вночі з 19 на 20 серпня у таборі Ромодановського й Самойловича українці і росіяни зачули гамір у стані ворога. Полковники і воевода вже почали шикувати вояків на відбиття штурму, коли розвідка доповіла, що Кара-Мустафа зі всім військом почав відступати до Чигирина. “Зустрівши вперте й мужнє стояння і в своїх військах жертви великі, серпня проти 20 числа опівночі турецького султана візир з пашами турськими й інших різних земель з військом із окопів своїх і хан кримський з ордами подалися назад”, — писав до Москви Г. Ромодановський [304, л. 184 — 185].

23 серпня візир наказав зняти свій чигиринський табір і розпочати відступ до Бугу через Корсунь — Умань — Ладизин і далі до Молдови. Ні Самойлович, ні Ромодановський не переслідували ворога. Стоячи кілька днів на правому березі Дніпра і дізнавшись від розвідників, що турки прямують до Бугу, гетьман і князь 27 серпня перейшли Дніпро і, відправившись у свої ставки, почали розпускати полки [304, л. 254, 255, 259, 262; 224, с. 419 — 483].

У переліку втрат, що надіслано Ромодановським до Розряду 5 вересня, зазначено: росіян загинуло 3291 чоловік (з полоненими й тими, що пропали безвісти), поранено — 5431 чоловік [304, л. 87 — 88; 365, с. 159]. Про втрати в армії Самойловича свідчень немає, але й вони були численними, адекватними російським. Що стосується гарнізону фортеці, то Ромодановський називає — 332 вбитих і 1047 поранених. Та, очевидно, правдивішими є дані Гордона, який визначає вбитими 1300 чоловік, адже лише 11 серпня під час вибуху підкопу на валу загинуло близько 500 козаків [424, с. 540 — 550].

**Розпис убитих та поранених під Чигирином у 1678 році,
а також скинутих на фортецю ядер та бомб турецьким військом
(За даними П. Гордона)**

Дата	Убитих	Поранених	Ядер	Бомб
10.VII.	27	40	278	86
11.VII.	18	25	468	246
12.VII.	15	24	542	183
13.VII.	16	36	528	160
14.VII.	19	48	635	217
15.VII.	26	18	578	265
26.VII.	19	24	849	212
27.VII.	24	28	905	315
28.VII.	37	35	844	225
29.VII.	36	45	976	283
30.VII.	68	97	945	328
1.VIII.	28	42	708	196
2.VIII.	34	42	1008	387
3.VIII.	28	46	973	225
4.VIII.	18	22	407	176
5.VIII.	28	43	225	204
6.VIII.	25	32	185	184
7.VIII.	12	11	249	142
8.VIII.	17	28	281	175
9.VIII.	21	43	197	95
10.VIII.	17	28	103	75
Всього	533	757	11 882	4379

Беручи участь у січах, офіцери й командири показували зразки мужності й відваги. Бились і загинули в боях полковники гадяцький Ф. Криницький, стародубський — Ф. Мовчан, сердюцькі — І. Рубан, Я. Коробка, генерал А. Шепелєв, а дехто дістав тяжкі поранення, наприклад, І. Новицький.

Дані про втрати турок суперечливі — від 12 до 60 тисяч, та вони були, безперечно, більшими за втрати російсько-українських з'єднань, особливо під обложеним Чигирином [365, с. 162].

Підбиваючи підсумки досліджених подій, вважаємо, що відходом війська Кара-Мустафи завершився другий, вирішальний етап російсько-турецької війни 1676 — 1681 рр. Похід турецьких сил до Чигирини з метою його захоплення, з наступним форсуванням Дніпра, а потім зайняття Лівобережної України зупинили. Як ж його наслідки? Хоча ворога й не пустили на Лівобережжя й до Києва, але розгромити його, завдати остаточної поразки, а отже, вирішити хід війни Ромодановському й Самойловичу не вдалося. Стан війни з Османською імперією зберігався. До того ж Кара-Мустафа не вважав себе переможеним.

У боях за бужинські поля і біля Чигирини московське командування виявило повільність і пасивність, тактичну й стратегічну слабкість, не зуміло розвинути успіх й ініціативу, перехоплені в боях за переправу 13 і 15 червня та на чигиринських висотах. Відповідальність за зрив польової кампанії і падіння Чигирини ніс у першу чергу князь Ромодановський, оскільки гетьман фактично був його підлеглим і виконував його, воєводи й царського намісника, накази. Самуель Проський зазначав: “Не переживе ніколи такої ганьби Ромодановський, котрий, маючи таке велике військо, на очах у себе дозволив упасти фортеці, котру, якби не вивів досвідчених воїнів, міг би захистити” [445, с. 374].

Крім того, мало що здали ворогові важливий стратегічний пункт Правобережжя — Чигирин, князь і гетьман не переслідували ворога, який сам почав відступати, кинули ці українські землі напризволяще й створили додаткову загрозу Лівобережжю та Києву. Адже армія візира була ще боєздатною і, повернувши на північ, могла б розпочати новий похід. Перед цією небезпекою дії князя й гетьмана слід вважати вкрай необачними. Вже сучасники добачали в цьому причину поразки. Думка Самійла Величка щодо цього недвозначна:

вся провина лежить на Ромодановському й Самойловичу. Спущення та завоювання Правобережної України турецькими зверхниками також на сумлінні старшини, яка затіяла міжусобну війну і, маючи на меті захоплення влади, не думала про спокій і блага свого народу. “Паде, паде Україна тогочасная малоросийская, козако-русская з многими крепкими грады й весьми, аки Вавилон... й же чрез незгоду тогдашнюю козаки всі пропали, сами себе зводили”.

В Україні падіння Чигирин викликало глибокий смуток. Дії Ромодановського літописці та інші очевидці пояснюють так: візир прислав до нього гінця з пропозицією — князь здає Чигирин, а Кара-Мустафа випустить його сина із татарського полону. В іншому випадку візир погрожував здерти з нього шкіру, набити її соломною й прислати до батька. “І якщо це є правда, — пише Величко, — то Ромодановського можна виправдати, але Самойловичу жодного виправдання немає”.

Прикладом негативного ставлення українців до дій гетьмана Величка вважає лист кошового Сірка до Самойловича від 26 вересня 1678 р., який він повністю наводить у літописі [56, с. 462, 466 — 470]. Сумуючи з приводу здачі фортеці й захоплення турками Правобережної України, Іван Сірко зазначав, що після Богдана Хмельницького було чимало гетьманів, які, ворогуючи за булаву, не добра матері Україні зичили, а вірну загибель їй готували. Після падіння Чигирин Сірко таким недобррозичливцем власного народу вважає і Самойловича. Гетьман, як нікчемний боягуз, спостерігав смерть людей у місті, не квапився їм на поміч, а, сховавшись, про власну жалюгідну долю дбав. “Що ж ви з Ромодановським не соромилися Чигирин у Дорошенка воювати, — пише Сірко, — а оборонити від турків посоромилися? Чого ж ви досягли за довгі роки боротьби за фортецю? Ти мов Каїн, бо один син Ромодановського здався тобі дорожчим тисяч жителів України”.

Але все це, скоріше, емоції уболівальників за долю України і, мабуть, насамперед самого Величка, бо автентичність листа викликає сумніви. Якщо на дійсність дивитися реально, то, по-перше, Ромодановський діяв згідно з царським указом — домовлятися з візирем про мир і домагатися його. Чигирин боронити, а коли такої можливості вже немає, то “знищити фортецю” [9, 3 146; 368, с. 354 — 366]. Указ цей не розголошували, про нього знали лише вищі

командири. Бо навіть Гордон, що боронив її, не був поінформований про можливість капітуляції. По-друге, нерішучість і непоквап пояснюються відсутністю дисципліни насамперед у військах Ромодановського, інтригами між московськими командирами, недбалим забезпеченням і надцентралізацією командування з Москви, що сковувало ініціативу воєначальників на місці. На будь-яку значну чи незначну дію слід було мати дозвіл боярської думи й царя.

У тогочасному війську Москви панував великий безлад. Ось як писав про це І. Посошков: “У піхоти гвинтівка була нікчемна, і володіти нею не вміли, лише боронилися ручним боєм, списами та бердишами і то тупими, на боях змінювали голів по три, по чотири й більше на одну ворожу голову. Кіннота викликає сором: коні нікчемні, шаблі тупі, а самі голодні, без одягу, гвинтівкою не володіють. Дехто з дворян і заряджати не годен, не тільки стріляти по цілі: вб’ють двох-трьох татар і дивуються, вважають великим успіхом, а своїх, хоча й сотні покладено, нічого! Не прагнуть, щоб неприятеля забити, один клопіт — аби додому пошвидше. Моляться: дай, Боже, рану мати легеньку, аби хоч трохи від неї похворіти, а від великого державця допомогу за неї мати. Під час бою одне в голові мають, як би за кущем сховатися: декотрі цілими ротами ховаються в лісі чи в долині, вичікують, коли ратники повернуться з січі й вони з ними, нібито, теж з бою їдуть до табору. Дехто казав, “дай, Боже, великому державцю служити, а шаблю із піхов не виймати” [285, с. 287 — 288].

Юрій Крижанич, що перебував тої пори в Московщині, також відзначав: “Турки і татари хоча й побіжать, то не даються просто так вбити себе у бою, але бороняться до скону. А наші ратні люди, коли тікають, то вже не бороняться, але дадуть себе бити, ніби мертві” [369, с. 156].

Про закостенілість російського командування, відсутність ініціативи писав М. Костомаров [162, с. 399]. А С. Соловйов вважав, що московські царі реформи війська проводили шляхом долучення до старих порядків чогось нового [369, с. 73]: “приставляя новое к старому”.

Не стало винятком такої “ратної” поведінки і військо Ромодановського, що підтверджують події чигиринської війни. У російському війську дієздатними були практично лише полки

“нового строю”. Стрільці, а особливо дворянське ополчення, виявляли себе не з ліпшого боку. Армію захлинали місничтво. Про це свідчать твердження і генерального осавули І. Мазепи, і гетьмана Самойловича. У березні 1679 р., перебуваючи в Москві, Мазепа казав думному дякові Ларіону Лопухіну: “У попередню війну з князем Ромодановським було ратних людей багато, а як вони були на тому боці Дніпра і квапилися на виручку до Чигирини..., то державцевих ратників у боях було замало, тільки були солдатські полки та стрілецькі прикази, і в стрілецьких приказах людей до бою було замало ж, осіб під триста, решта стрільців були всі в обозі коло возів, а від рейтерів і міських дворян лишень гвалт був; до гетьмана полковники й голови надсилали бузугавно, просили людей для допомоги, й гетьман людей своїх до них повисилав, а сам полишався лише з двором своїм і драгунським полком”. На випадок нової війни з Туреччиною і нового походу на Україну, — додав Мазепа, — треба надіслати більші сили, але щоб “бояр і воєвод було б з ним небагато і ратники слухались би їх, а великий воєвода був би один; а якщо буде бояр і воєвод багато і полки у них різні, то бояри й воєводи будуть між собою місцями рахуватися і ні один свого полку полчан нікому не дасть, кожен своїх полчан оберігатиме, і буде від цього незлагодя строю” [369, с. 215].

Продисципліну у вищому складі війська досить відверто говорив Самойлович стольникові Алмазову: “Надивився я, коли був разом із князем Ромодановським: бувало, накаже боярин іти якому-небудь полку на відоме місце, куди слід, а від полковників як почнуться такі крики й непослух, що неможливо й вимовити. У нас у полках і не такі люди — вольниця, але якщо я накажу йти — ітимуть без відмовок” [369, с. 215, 381 — 382]. Велетенський обоз, котрий рухався за армією і був страшним тягарем і великою згубою, також не сприяв оперативності дій.

У кампанії 1678 р. негативну роль відіграли не лише об’єктивні, але й суб’єктивні причини. Ромодановський і Самойлович, маючи певний досвід військових дій у 1677 р., наступного року виявили слабкість командування і бездарне керівництво операціями. Хоча загалом спільний стратегічний план і виконувався, командування припускалося безлічі помилок. По-перше, набувши досвіду переправ під час походів проти Дорошенка і в кампанії 1677 р., командири,

Султан Мехмед IV

однак, попрямували спершу до Максимівки й Чигирин-Діброви, а потім, визнавши місце непридатним, відійшли до Бужина, форсувавши Сулу, на що витратили досить багато часу; по-друге, невинуватим було очікування загону К. Черкаського: по-третє, знявши із криловських переправ корпус Григорія Косагова, вони відкрили фронт для атак ворога і, по-четверте, не розгорнули наступ від Стрільникової гори на обози Кара-Мустафи, а стали на лівому березі Тясмину табором, подалі від фортеці

й турецько-татарського війська. Самі ж турки готувались до відступу, чекаючи атаки, але, побачивши бездіяльність князя й гетьмана, послали штурм фортеці [9, № 157].

Важко погодитися з думкою окремих дослідників, що все пройшло за планом, що Ромодановський і Самойлович отримали блискучу перемогу, що "російські війська шукали бою, а турки всіляко його уникали" [364, с. 17]. Ще австрійський історик Хаммер відзначав, що Ромодановський і Каспулат не мали бажання вступати в поєдинок, до чого їх постійно провокував Кара-Мустафа [426, с. 180]. І хоча подальше просування турецько-татарського війська зупинили, все-таки турків не вдалося розгромити. Кара-Мустафа виконав план, визначений на 1678 р. Полонені турки говорили, що напередодні відступу, 19 серпня, військова рада ухвалила відійти, бо переслідувати на Лівобережжі російські та українські війська нема сенсу. Чигирин-бо взято, як і територію до Дніпра, а похід на Київ і будівництво мосту перенесли на наступний рік [9, № 157]. Подальші їхні дії ці свідчення підтвердили.

Відтак, означеними подіями завершився другий етап війни, котрий охоплює час з листопада 1677 р. до кінця серпня 1678 р., й під час якого здійснено відсіч широкомасштабного походу агресорів на Чигирин, а також розгром самостійних загонів ворогів і зрив їхніх спроб захопити окремі території та населені пункти.

4.4. Провал загарбницьких планів Османської імперії в Україні. Бахчисарайський мир

Залишивши Чигирин, турецькі урядовці не відмовилися від загарбницьких планів щодо України та реваншистських домагань. Військо Кара-Мустафи дійшло до Капустиної Долини й стало табором біля Звенигородки, звідки від імені Юрія Хмельницького розіслали загони до Черкас, Канева, Корсуня з універсалами, вимагаючи від населення здаватися військам його наказного гетьмана Яненка-Хмельницького [304, л. 263 — 266; 232, № 14103]. Незабаром з'явилися і війська. 3 вересня 1678 р. під Межигірським монастирем і біля Вишгорода татарська орда захопила чимало селян з найближчих сіл. У той же день Яненко із загоном, а також “частина війська турецького й татар” — 30 тисяч з п'ятнадцятьма гарматами — підійшли до Канева [304, л. 267 — 269; 365, с. 159]. Зі слів Е.Челебі „це міцна, чудова фортеця, за стінами якої п'ять тисяч будинків, п'ять церков з дзвіницями, торгові ряди, базари, сади... Всього в фортеці війська три тисячі козаків з рушницями” [416, с. 81].

Гетьман, який стояв обозом у Переяславі, довідавшись про рух загону Яненка, послав до Канева кілька сотень сердюків Кожуховського. Але ті не встигли переправитись до приходу ворога під місто й стояли на лівому березі [232, № 14094]. 4 вересня, одержавши вісті від канівського полковника Д. Пушкаренка про прихід орди, Самойлович пише листи компанійському полковнику І. Новицькому з наказом іти на оборону Канева, і Д. Пушкаренку, якому дає пораду переселити жителів міста на Лівобережжя.

Зокрема, І. Новицькому гетьман пише, що піхота Кожуховського не поспішає на допомогу Каневу і не форсує Дніпра через свою малочисельність та відсутність у місті корму. Отож Новицький з полком має іти на Канів і допомогти жителям: залишити дві сотні в місті, якщо татар мало, або переселити жителів на Лівобережжя, якщо татар багато [5, с. 150]. А Давиду Пушкаренку гетьман тоді ж дав наказ забрати в місті все добро, жінок і дітей, того, хто опиратиметься силою, і переселитися на лівий берег. Людей і добро відправити в Переяслав, а полк стане в селі Ліплява, щоб бачити через Дніпро Канів. До нього надійде на допомогу піхотний полк

Кожуховського з слободи Піщаної, та полк Новицького, котрим віддано відповідні накази [5, с. 151].

Але зарадити катастрофі вже ніяк не вдалося. Того ж таки 4 вересня вороги “Канів дістали і вирубали людей, і Канів спалили”, “крайній піддали руїні й запустінню” [232, № 14089; 189, с. 131; 56, с. 465].

Сердюки, що були у фортеці, не витримавши натиску ворога, загинули в бою. Рештки оборонців із жителями заховалися у соборній церкві Канівського монастиря. Татари, обклавши її соломою та дровами, спалили разом з людьми, а монастир зруйнували. Загони Яненка захопили Черкаси, Мошни, Жаботин, Корсунь, жителі котрих “остраху ради турецького, поклонилися йому” [304, л. 270 — 275; 5, с. 150 — 152]. Страшну картину боїв за Канів і його взяття відтворив у щоденнику С.Проський. Він свідчить, що, поки під Каневом збиралися війська хана й візира, тамтешні козаки мушили оборонятися. Коли ж побачили турецькі намети, то і серця у них завмерли — одні, особливо старшина, на той бік Дніпра повтікали, інші, котрі з дружинами, дітками і майном, зачинилися в монастирі, а місто самі запалили. Турки одразу ввійшли в місто, але жодної поживи не знайшли, бо половина міста вже палала. Монастир мужньо оборонявся і протягом двох днів 500 чоловік з обох боків полягло. Боронилися зброєю, поки порох мали, а коли його не стало, то голоблями і довбнями турків вибивали з монастиря, б’ючись вперто і вдень, і вночі. Та ось у п’ятницю, 3 вересня, Хмельницький надіслав до них листа, щоб здалися, обіцяючи всім волю. Обложені у свою чергу, бачачи, що далі оборонятися без зброї неможливо, вислали чотирьох старшин до Хмельницького з хлібом і сіллю, вимагаючи від нього присяги на вільний вихід обложених.

Юрій Хмельницький присягнув на хресті і хліб поцілував. Тоді козацтво одразу почало виходити з монастиря, а найбільше — жінки в намітках (“білі голови”) та дітки. Але за кілька хвилин, коли їх зібралось вже чимало, на них напали турки. Налетіли з усіх боків яничари і всіх людей, яких було близько трьох тисяч, мов худобу, розтерзали, дехто вернувся до монастиря, а декого в’язали й хапали.

Козаки, коли побачили зраду, скочили на коней і яничарів до одного вигнали з монастиря, але й їх загинуло доволі. Ті, що

лишилися, замкнулися в монастирі і жодним словом про підлеглість не хотіли обмовитися. Турки й татари зятато штурмували монастир, видираючись на башту, але козаки давали ще затятішу відсіч. Під вечір вороги запалили монастир. Він горів день і ніч, проте здаватися обложени не бажали. З усіх боків їх огорнуло полум'я, тисячу, можливо, й більше чоловік або подушив дим, або згоріли. Решта, чоловік 200, вийшла з вогню і здалася в полон. Та Хмельницький їх усіх відіслав до Корсуня в турецький обоз.

Трагічна доля Канева повністю покладається на Ромодановського, пише Проський, бо він, знаючи про численні ворожі війська, найближчих фортець не укріпив, особливо Канева, й амуніцією не забезпечив, і допомоги їм вчасно не надіслав, хоч обложени про неї і просили, до того ж сам дезінформував їх, що то лише малі татарські загони надходять. А небожата, цим заспокоєні, не повтікали, як черкаські, і не піддалися, як корсунці. Тому зо дві тисячі людності найбільше від вогню загинуло в монастирі. Проте й татарам перепало в Каневі, тому вдарили чамбулами за Дніпро, аж до Піщаної миль сім чи вісім углиб, де людей мало, а худоби багато, і пограбували її [445, с. 375].

Оперативні дії штабу Самойловича у відповідь на ворожі випадки характеризує лист гетьмана до І.Новицького від 5 вересня 1678 р. Головнокомандувач знімає табір у Переяславі і веде війська на зміцнення міст Гетьманщини. Новицькому й Павловському дано наказ укріпитися в Баришполі та Воронівці, а разом з переяславським полковником охороняти від набігів татар також Березань і Переяслав [5, с. 151].

Одержавши вісті із прибережних міст, що турки їх взяли і що візир стоїть коло Звенигородки і під Корсунем, російський уряд посилав війська Ромодановського до Києва для захисту на випадок нападу. Ці дії виявилися обачними. 17 вересня розвідка повідомила, що Кара-Мустафа почав похід на Білу Церкву, а потім піде і на Київ. Тоді ж доправили й універсали Юрія Хмельницького від 12 вересня із закликами переходити під його гетьманат і підтримувати Яненка [5, с. 151].

Означені оперативні розвіддані подавали служби Іллі Новицького, полк якого стояв в той час на правобережжі. 19 вересня І.Самойлович дякував йому листовно за донесення і просив

повідомляти про дії Юрія Хмельницького та Яненка, а також про настрої жителів містечок Черкас, Мошнів, Дереньківки. 2 жовтня гетьман дяє вказівку охороняти від татар Корсунь разом з Павловським та переяславським полком. Причому тих жителів, які не підтримують лівобережний гетьманат, “обирати і навіть убивати, бо вони нічого доброго задніпрянцям не жадають” [5, с. 153].

Опрацьовані матеріали архіву Малоросійського приказу свідчать, що московський уряд відрядив у Переяслав до гетьмана загін Неплюєва, дав указ готуватися до походу князеві Козловському у Путивлі, Урусову в Києві, Косагову в Сумах з Охтирським і Сумським полками. До Києва відправили генерала Ф. Ульфа з тисячею солдат; з полковником Я. Готтером 500 драгунів ішли із Сєвська. Для охорони від татар Слобожанщини й Лівобережжя в Путивлі залишили війська касимівського царевича і князя Щербатова [9, № 171; 304, л. 277 — 280, 305].

У свою чергу оперативні дані про дії турецько-татарського війська доповідала розвідка гетьмана Самойловича [232, № 14097]. Вздовж Дніпра — в Ірклієві, Золотоноші, Кропивній — стояли сотні городових полків, очолювані переяславським полковником І. Лисенком.

Довідавшись про такі масштабні приготування, візир повернувся до Бугу і простояв до 28 жовтня в Ладижині, а потім вирушив до Туреччини. Татар, які переходили Дніпро, наздогнали запорожці І. Сірка і “багатьох побили”. Пізніше такі відомості давали самі полонені татари [20, с. 277 — 296].

Гетьманом на Правобережжі залишився Ю. Хмельницький. На його вимогу польські війська залишили Немирів, Кальник, Меджибіж, Лисянку, Жорнище й інші містечка. “Хмельницький став у Немирові з військом своїм, а Яненко у Корсуні, при котрих і татари стояли і свої залоги по тих містах поклали” [189, с. 131; 9, с. 707; 5, с. 152]. На жителів міст і сіл, що вціліли після нашестя, була накладена данина для утримання гарнізонів фортець. У Ю. Хмельницького, крім своїх загонів, залишилось 700 татар і 800 волохів, що спустошили Поділля й здійснювали набіги на Лівобережну Україну. Такий напад вчинили татари і загін Яненка в листопаді на Іркліїв, але були відбиті тамтешніми козаками і міським ополченням [162, с. 312; 5, с. 154; 9, № 164]. Джерела рясніють свідченнями

про численні набіги на Лівобережжя на початку 1679 р., мета яких — не лише переселення жителів у спустошений край, пограбування і захоплення здобичі, а й ослаблення лівобічного українського війська в майбутній війні.

Похід у січні 1679 року був одним із найбільших. 10 січня білгородська орда з двома мурзами і загонами Яненка перейшла Дніпро біля с. Стайки і “многие села повибирали, й там немалую шкоду у людей учинили” під Козельцем і Носівкою. Коли вони повертались, І. Лисенко коло села Глибокого розбив один татарський загін і визволив бранців. Але основна маса нападників перейшла замерзлий Дніпро і разом з Яненком утекла до Корсуня [305, л. 1 — 4; 271, с. 337].

Через кілька днів почався новий комбінований похід. 26 січня Ю. Хмельницький з чотирма білгородськими солтанами і кримцями (всього 700 чоловік) перейшли Дніпро біля Черкас і напали на Вереміївку, захопили Чигирин-Діброву, Городище, Жовнин. Узявши понад 3 тисячі чоловік, Юрій наказав перегнати їх на поселення до Жаботина й Чигирини [5, с. 155, 189, с. 132]. Другий загін (на чолі з Яненком) спустошив Піски, Яблунів, Золотоношу і рухався на Лубни, де стояли з полками лубенський полковник М. Ілляшенко і компанійський полковник І. Новицький. З-під Жовнина й Горошина Хмельницький направив універсали, в яких вимагав від жителів Лівобережної України здаватися й переселятися на правий берег Дніпра [232, № 14204; 162, с. 314].

Але, як свідчать документи, в кожному, навіть маленькому селі, люди чинили мужній опір. Збройні сили України стали на захист Лівобережжя. Самойлович, зібравши частини міських полків, виступив з Батурина до Дніпра. Із Сум рухався з російськими ратниками й слобідськими полками Г. Косагов, з'єднавшись з частинами міських полків і компанійцями Я. Павловського та І. Новицького, очолюваних Семеном Самойловичем (всього 30 тис.). Зі своїх полкових міст вийшли Миргородський і Полтавський полки. Полтавський полковник П. Левенець першим підійшов до Дніпра і, розбивши орду під Жовнином, відтіснив її до Лукомля. Довідавшись, що частини російських і українських військ уже стоять поблизу Миргорода й Ірклієва, Юрій Хмельницький 2 лютого відступив з татарами за Дніпро. Розбитий козаками Лубенського полку, загін

Яненко ледве врятувався, а перейшовши Дніпро, утік до Корсуня.

Григорій Граб'янка досить вдало передає драматизм означених подій. Тому дозволимо собі об'ємну цитату з його твору: “Яненко, озвавшись гетьманом, випровадил білоградські немаліє орди, із-за Дніпра, — под Козелець прийшов, і даже по Носовку села повибєрєли, — і абєє, по тих, з кримской орди чотирма султанами и сам Хмєлницкій идяше на Черкаси и Малу Россію розоряти; котрих сніги великіє зєло воспятїли, что токмо по Лукомль и Яблунєв заго-ни сягли. И полишавши войска готовіє — от Иркалієва и от Миргорода, потерявши много коней и татар, воспять возвратилися. По отході оних, гетман Самойлович послал сина свого Семєна за Дніпр, — пред котрим Яненко з Корсуна бежал, а Семєн Гетьманович Корсун, Мошни, Дравовку, Черкаси и Жаботин со всеми людьми на свою страну Дніпра переправил” [84, с. 230].

Як видно зі слів літописця, через глибокий сніг татари й турки з труднощами просувалися на південь. Козаки, які їх переслідували, захопили багато коней, “та й самих татар набрали чимало” [5, с. 155 — 156; 189, с. 132]. Частина татар, що були у поході з Юрієм (близько 7 тис. чоловік) на чолі з нуреддіном, повертаючись до Криму, знову форсували Дніпро, напали на міста й села Миргородського полку, набрали добра й захопили ясир. Під Кременчуком, біля села Менжєліївки, їх наздогнав загін Г. Косагова, сотні Полтавського, Миргородського й І. Новицького полків. Вони відбили награбоване і самих “татар положили немало”. Бій був настільки жорстоким, що нуреддін ледве не загинув. Кинувши все, грабіжники навіпростець побігли через Дніпро до південних степів. Козаки й солдати наздогнали їх від місця бою аж за 65 верст від Інгульця, проте змушені були повернутися через глибокий сніг. Оперативними діями просування ворога на Лівобережжя зупинили [38; 162, с. 315].

Зважаючи на бажання Ю. Хмельницького заселити спустошені землі Правобережної України, гетьманське правління з ініціативи І. Самойловича вирішило знищити вцілілі фортеці на правобережному Придніпров'ї, а їхніх жителів розселити на Лівобережній Слобожанщині. У народі ця акція отримала назву “великий згін”. Якщо не зробити цього — означало б залишити турецько-татар-

Район бойових дій чигиринської війни

зверхникам бази для нападу й походів, резерв набору військ, також робочу силу для утримування армії й чиновників. Щоб зловити їх цього, у жовтні 1678 р. на Правобережжя направили козацьке з'єднання на чолі з І. Лисенком для переселення жителів, але через їхню впертість, а також через малочисельність загону і близькість противника акція успіху не мала, про що свідчить лист І. Лисенка до гетьмана [9, с. 697].

Грунтовно приготувавшись, 8 лютого 1679 р. наказний гетьман Семен Самойлович здійснив похід на Правобережжя, “до которого темало войска скупило козацкого й московского”. У складі з'єднання були козацькі сотні Київського, Переяславського і компанійського (Новицького) полків, а також ратники переяславського зоеводи Леонтія Неплюєва (усього 8 тис. чоловік з кількома гарматами). Після впертої оборони 24 — 25 лютого вони “узяли приступом замочок” у Ржищеві, захопили в полон кілька десятків татар і козаків. Жителів розселили у Переяславському полку.

Зважаючи на впертий опір населення, Семен Самойлович повернувся до Переяслава, аби зміцнити загін трьома тисячами полчан Ніжинського й Прилуцького полків. 27 лютого він віддає наказ полковникам М. Ілляшенку та І. Новицькому прибути з козаками до Домонтова, щоб об'єднатися і йти в похід за Дніпро.

28 лютого, не чекаючи збору всіх полків, С. Самойлович з Ні-

жинським, Київським, Переяславським, Прилуцьким полками, компанійцями й раттю Неплюєва (всього 10 тис.) виступив у похід і 1 березня перейшов Дніпро, здобув Канів. Звідси він знову пише листа Ілляшенку й Новицькому, наказуючи похідним маршем квапитись із Домонтова до Канева, а потім услід за ним — “нашою тропою” — під Корсунь для спільних дій проти Яненка.

2 березня наказний поїхав до Корсуня, де сховався Яненко, щоб захопити його небоєздатним. У ніч з 3 на 4 березня Корсунь взяли. Яненко втік до Хмельницького. С. Самойлович захопив гармати, наказав знищити укріплення, а жителів переселити на лівий берег [189, с. 132; 5, с. 158].

4 березня, йдучи лівим берегом Росі до Дніпра, С. Самойлович захопив Дереньківку, Драбівку, Мошни. Гадяцький полковник з козаками та Г. Косагов із солдатами, перейшовши Дніпро, зайняли Жаботин і 5 березня зустрілися з військами С. Самойловича коло Черкас [189, с. 132; 162, с. 318 — 319].

Гетьман І. Самойлович повідомляв Малоросійський приказ, що “все жители ржищевские, каневские, корсуньские, староборские, мошенские, драбовские, белозерские, таганьковские, черкасские на сю сторону согнаны и от неприятеля отстранены, а города и села, и местечки, и деревни их, где прежде жили в тоей стороне, все без остатку выжжены” [331, л. 667]. Це була велика трагедія для українського народу, а особливо для багатостраждального населення Правобережної України, що терпіло гніт з усіх боків. Як образно висловився Величко, Україні в ту пору було і “оттоль горяче і отсель боляче”.

Захоплені в боях полонені татари говорили, що султан разом з кримським ханом передбачають здійснити напровесні 1679 р. похід на Київ, Лівобережжя, Запорожжя й Слобожанщину двома ударами — з Молдови (Бендер) та з Кизикермена. Біля Дунаю зосереджується 200-тисячне військо, до Кизикермена підходять яничари з численними запасами. Ці свідчення підтверджені також розвідкою восени 1678 р. [9, № 162, 166].

Російський уряд і генеральна козацька старшина почали посилено готуватися до оборони Києва. “З настанням весни численне військо, піше й кінне, з тисячами високих начальників полишили казарми й зимові квартири, вирушили в похід” [56, с. 474].

До Києва відправилися полки М. Черкаського, П. Шереметева, М. Долгорукова, Ф. Баратинського, Б. Шереметева, І. Милославського, М. Урусова, смоленська шляхта та інші частини російського війська чисельністю 69 321 чоловік під командуванням князя М. Черкаського [338, с. 25 — 29]. Гетьман Самойлович зі свого регіменту відрядив полки Київський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Стародубський, Лубенський, а також компанійський полк Новицького [5, с. 154]. Після об'єднання спільні сили перевищували 100 тис. і стали під Києвом з обох боків Дніпра.

Зважаючи на досвід швидкого форсування Дніпра на Бужинській переправі, у Києві було збудовано, з огляду на стратегічні цілі, важливу споруду — “мост, якого прежде там не було”. Збудував його полковник С. Янов “через майстерство й труд стрельцов московських... на байдаках, широкий, же у три лаві йти могли вози” [189, с. 133; 56, с. 476].

Всю весну й літо 1679 р. російські та українські полки зміцнювали Київ, бо, згідно зі знайденим описом укріплень, вони досить-таки зносилися [284, с. 172 — 173]. Генерал П. Гордон із солдатами і стрільцями ровом і високим валом укріпили горішнє місто навколо Софійського собору, а козаки валами і ровом — Печерськ [300, л. 279 — 286, 314 — 317]. Об'єднані сили провадили розвідку й розташовувалися в прикордонних районах, аби відбивати напади. На Січ князь Урусов спровадив 1500 солдат Белгородського полку й стрільців. Стольник С. Перхуров привіз на Запорозжя гармати, сукно, порох, свинець та інші припаси [301, л. 585; 5, с. 154].

З настанням літа 1679 р. об'єднані сили розташовувалися так: коло Дрижиполя на Бузі — російсько-український загін охтирського полкового осавула М. Уманця. Він спостерігав за діями турків за Дністром; на дніпровських переправах — Переяславський полк; під Києвом — 100-тисячна армія М. Черкаського й гетьмана; стольник В. Перхуров з 15 тис. ратників і козаків — на витоках Самари. Новгородський і Псковський полки князів І. А. Хованського й Я. С. Баратинського вартували Белгородську засічну лінію. Князь К. Черкаський з калмиками та черкесами стояв на рубежах Ворскли по Муравському шляху [53, с. 250].

Восени 1679 р. силами російського та українського люду завершили будівництво Ізюмської засічної лінії на 400 км, що

прикривала Слобідську Україну [27, с. 485 — 491; 110; 396]. На Сіверському Дінці й Осколі відновлювалися броди й переправи, споруджувались засіки. Між Усердом і Полатовим на Кальміуській саkmі виріс вал-укріплення [306, л. 1 — 11]. Весною й улітку 1679 р. військові акції локалізувалися в середній Наддніпрянщині, а татарська розвідка неодноразово з'являлася на кордонах України. Вона раптово появлялась і блискавично зникала, провокуючи сили для опору. 24 травня загін татарської розвідки мурзи Батирші наблизився до Києва, та його тут розгромив полк князя Урусова. Турецькі шпигуни поширювали серед населення панічні чутки, начебто турецька армія розформована, щоб російсько-українські сили залишили оборону Києва. І тоді турок, “хитрый лис і хищный волк”, вдереться до українських міст. Дізнавшись про масштаби оборонних приготувань, турецький уряд відмовився 1679 р. від походу-реваншу в Україну [56, с. 476; 233, с. 217].

З настанням липня дійшли перші вісті про відхід ворожих сил. Першими до Малоросійського приказу принесли цю новину Сірко й Перхуров. 24 липня І.Самойлович писав М. Долгорукову, що біля Дунаю вже “ніякої сили турського війська немає”, а 28 липня надійшов царський указ розформувати полки. І тільки 8 вересня армія почала відходити [155, т. 2, с. 1291 — 1293, 1324; 340, т. II, с. 502 — 506]. Під Києвом, крім російсько-українського гарнізону, залишили охотницькі полки Новицького, Герасима й Ребриковського. Це був доречний крок, позаяк 13 вересня “татаре подпавши учинили немалу шкоду... козаков й москви немало порубали й живо побрали, которие при конех зоставали за Либеддю, так же й коней много барзо заняли”. Кіннота І. Новицького розгромила лише невеличку частину загону, решті ж удалося втекти.

Іван Самойлович же, у листі до царя, звітував про цю сутичку так: “А так коль скоро неприятели под Киевом сего месяца в 13-м числе появились, тогда увидів их товариство конное Новицкого, и не допустив их под город приближаться, сами на них купно и мужественно ударили. И за Божиею помощью весь тот подъезд неприятельской татарской, в котором было человек со сто, розно розгромили, коней их всех поганских при коше будучих отняли, самих многих трупом положили и несколько человек живьем взяли; меж которыми были некоторые зело изранены, тех Новицкой при

себе держал, а двух, здоровых ко мне в Батурин прислал, которых я у себя не задерживая, к вашему царскому пресветлому величеству тотчас обоих для роспросу о замыслах и оборотах неприятельских посылаю” [271, с. 410]. Аби захистити кордони, козацькі загони до Різдва стояли пікетами вздовж Дніпра, розквартирувавшись у Лукомлі, Горошині, Жовнині й Чигирин-Діброві [300, л. 514 — 523; 189, с. 133; 5, с. 126].

Весною 1679 р., готуючись до походу на Київ, султан мав намір спорудити в пониззі Дніпра дві фортеці, що стали б військовою базою для розгортання агресії. Цей намір давно хотів здійснити турецький уряд. Ще 1675 р. хан клопотався перед польським королем, щоб той надіслав інженерів для керівництва будівництвом фортець [360, с. 366]. Розвідка доповідала, що під час приготувань до першого чигиринського походу султан і візир “на урочищах Кучкасах город делать похвалялися”. Про ці наміри доповідав Москві 10 квітня 1677 р. і Петро Дорошенко [9, с. 92, 123].

З точки зору Туреччини ці фортеці разом з уже побудованими там, повинні були закрити доступ козакам до Чорного моря, щоб “запорожские козаки на море не выходили й им, туркам, разорения не чинили” [9, с. 417], а також стати плацдармом для нападу турецько-татарських військ на Україну. Самі турки так писали про мету спорудження фортець: “Численні спричинені козаками неприємності призвели до того, що в 1090 року хіджри поблизу Тоган-Хісари збудовані 2 фортеці, аби заблокувати козакам вихід до Чорного моря” [65, т. 1, с. 146].

П. Дорошенко у розмові з дяком Ларіоном Івановим застерігав, що, вивершивши ці укріплення, турки й татари вільно можуть вчиняти свої навали на наші землі, “подем і водою завше на обід і на вечір надходити зможуть”, а козакам до татарських і турецьких земель шлях назавжди зачинять [9, с. 92 — 93]. Його слова засвідчили те велике стратегічне значення, що мали нижньодніпровські фортеці для всіх суміжних країн.

Готуватись до будівництва почали 1675 р., а саме спорудження розпочали аж чотири роки по тому. Хочемо уточнити, що, власне, будувалася тільки фортеця Мубеуреккермен (Шингірей, Шагінкермен). Ісламкерменську фортецю заклали раніше (вона є на картах кінця XV ст.), в той час вона лише значно розширювалась і

наново укріплювалась. Тут маємо на увазі окремі неточності в попередніх дослідженнях. Зокрема Д. Мішко (с. 217) говорить про спорудження Кизикермена, Мустріткермена (Таванська) та Шагінкермена (Мубеуреккермена). Деякі історики (М. Смирнов, К. Стецюк, Ю. Князьков) та окремі узагальнюючі праці й довідники повторюють цю думку. Те, що Кизикермен та Ісламкермен було споруджено ще в кінці XV — на початку XVI ст., не потребує доказів. До 1679 р. вже стояла й Таванська фортеця. Співставлення та аналіз джерел дає підстави нам говорити лише про побудову Шингірей та зміцнення Ісламкермена.

Фортеці будувалися поряд із Кизикерменом і Мустріткерменом. Центральною вважалася Кизикерменська (в перекладі — суддівська фортеця), а кизикерменський бей був “стражем от турчина, и резидентом пограничным между Крымом й Украиной” [5, 155; 302, л. 13]. Будували укріплення 4 тисячі турків, татар, молдаван і волохів, яких надіслали з центру ейялета — Очакова. Щоб не допустити нападу з боку козаків, працюючих охороняли 10-тисячні сили яничарів і спагі Мехтердар-паші й Гусейн-паші, а також 15-тисячний загін кримських татар.

Обидві фортеці — однотипні й мали вигляд квадрата з чотирма вежами. Ширина між ними — десять сажнів, висота кожної — чотири сажні. Стіни заввишки три сажні, ширина — чотирнадцять п’ядей. Навкруги фортець видно глибоку канаву шириною до двох сажнів. Залога Мубеуреккермена складалася з 300 чоловік, Ісламкермена — 200, що комплектувалися з добровольців за плату.

Таким чином, на Дніпрі, куди з лівого берега впадає річка Кінські Води, був острів Тавань (з тур. — плоске місце). На ньому височіла фортеця Таванськ (Мустріткермен) в п’ять веж. Праворуч від неї з іншого берега стояв Кизикермен, ліворуч — Ісламкермен — Форт ісламу (Арслан, Асланкермен, Орсланордек). Навпроти Ісламкермена через річку Кінські Води в її гирлі на правобережжі стояла фортеця Мубеуреккермен (Шингірей).

Грубезні залізні ланцюги між містечками на Дніпрі перепиняли шлях запорожцям до моря. Найбільшою була фортеця Кизикермен “з міцними стінами й надійними ворітьми”. Вона складалася із замка й підзамчого. Стіни, вивершені з тривкого каменю, охороняв

гарнізон, що мав понад 30 гармат. Меншою була Мустріткермен (в перекладі — щаслива, задоволена).

Турки й татари зробили дві спроби з фортець оволодіти Січчю, але відступили, довідавшись про розташування там гарнізону регулярних військ. У свою чергу запорожці Сірка разом із ратними людьми Перхурова кілька раз нападали на турецькі містечка, хоча й теж невдало.

Після відходу об'єднаних сил від Києва, у вересні, турецькі сили Кара-Магомет-паші вчинили новий напад на Січ, але, довідавшись про відступ козаків до Лугу, повернули додому. Запорожцям поталанило схопити яничара, який оповів, що султан і хан мають у 1680 р. здійснити великий похід в Україну. Для цього у Валахії формуються сили, а Кара-Магомед-паша вже побудував для переправи коло Тягина мости через Дністер і Буг.

У листопаді від бранців надійшли новини про підготовку кримського хана Мурад-Гірея до великого зимового походу на Лівобережжя. У відповідь на це генеральна старшина й гетьман вжили заходів, аби приготуватися до відпору ворогові [5, с. 155, 158, 159].

Разом із військовими приготуваннями царський уряд і гетьманська адміністрація роблять ряд дипломатичних кроків до мирного врегулювання конфлікту, позаяк після згубної війни внутрішній і зовнішній стан краю залишався надто важким.

Османська імперія також мала у цьому інтерес: її становище, підірване війною з Річчю Посполитою, а потім з Україною і Росією, погіршувалося. Ось що писав 16 липня 1679 р. про внутрішній стан імперії польський посол Ян Гнінський королеві Яну III: "Порта така слаба, як ніколи не була: ні грошей, ні люду, ні ради їм не вистачає, де можуть, там правдами й неправдами збирають кошти. Війську нічим платити, воно бунтує, нобілітет зажирів і керує політикою двору султана" [439, с. 63]. Особливо підривали владу центрального уряду повстання у християнських провінціях. Неблагополучним було і зовнішньополітичне становище Порти.

Московський уряд першим зробив крок на шляху до примирення. 31 грудня 1678 р. до Константинополя з пропозицією про мир поїхав дворянин Василь Даудов з піддячим Ф. Старковим [5, с. 155]. Зі свого боку Туреччина під тиском Франції доручила волоському господареві Григорію Дуці стати посередником і розпочати з ро-

сійським урядом переговори про мир. 5 травня 1679 р. до Москви з пропозиціями від нього приїхав посланець Ян Білевич. Ці посольства засвідчили, що турецький уряд згоден на перемир'я за умови, що Росія відмовиться від Правобережної України. Аби не зірвати переговори, на пропозицію Туреччини було домовлено, що попередні консультації надалі вестиме кримський хан, а султан підтвердить мирну домовленість [365, с. 163 — 164; 369, с. 223 — 224]. У кінці 1679 р. до Криму відрядили друге посольство — І. Сухотина та Б. Михайлова.

Хоча й тривали переговори про мир, хан продовжував вдаватися до спустошливих нападів на Лівобережну й Слобідську Україну [210]. З настанням 1680 р. “вийшов хан с ордами немалими под слободи й стал коло Мерли й барзо великую шкоду учинил, миль на 30 спустошив, аж і поза Белагородом” [189, с. 133]. Весною татарські загони зруйнували околиці Києва. Принагідно зазначу, що значні й переконливі факти про ординський напад на Слобожанщину Мурад-Гірея та про його відсіч підрозділами Семена Самойловича навів доктор історичних наук, отець Юрій Мицик [210].

Чекаючи на татарські напади, сили гетьманського регіменту перебували в постійній бойовій готовності. Вони розташовувалися по всій Лівобережній Україні. Самойлович звернувся до царя з проханням посилити оборону Києва. На його вимогу туди зібрали й відрядили ратників Сєвського розряду під проводом боярина й воєводи Петра Великого Васильовича Шереметева [325, а. 1 — 26, 134 — 136; 36]. Справа налагодилась, бо в різних місцях з'явилися лише невеликі татарські чамбули. Орди, що перейшли Дніпро коло Максимівки і рухалися у глиб Гетьманщини між Псллом і Хоролом, за наказом гетьмана, були побиті козаками І. Новицького та М. Ілляшенка [232, № 14107]. Після того як крига скресла, для посилення Запорозької Січі з Києва на судах відбув стольник Перхуров з тисячею ратників, продовольчими та військовими припасами. У Путивлі зосереджувалися великі російські сили князів В. Голіцина та Г. Ромодановського*. У червні провели їхній загальний огляд разом із козацькими військами Самойловича. Знову

*Г.Г. Ромодановського вбили стрільці під час династійного бунту 25.V.1682 р.

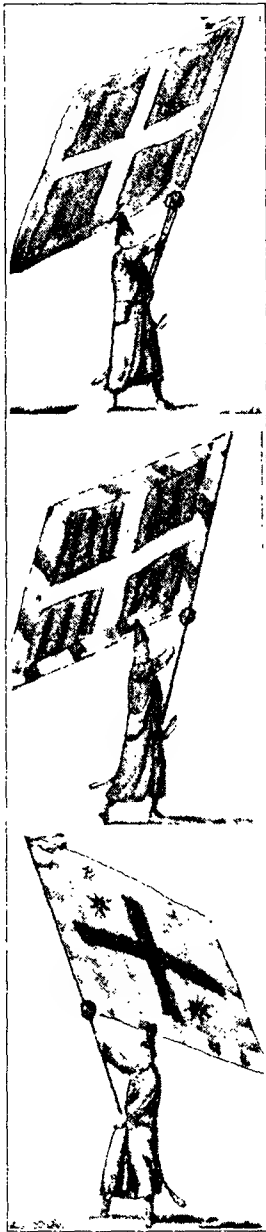
Татари женуть полон (з угорської хроніки)

готувалися сили для оборони кордонів від агресора [56, с. 489 — 492; 5, с. 163].

Як ми щойно показали, турецько-татарським урядовим чинникам так і не вдалося у 1678 — 1680 рр. узяти реванш. Походи на Хіїв восени 1678 р. та весною — літом 1679 р. були зупинені, а юкальні напади на Лівобережжя в 1679 — 1680 рр. відбиті. 26 черпня 1680 р. до Криму відбуло третє московське повноважне посольство для підписання миру з Портою. Його очолили досвідчені дипломати стольник Василь Тяпкін і дяк Микита Зотов. В Україні до них приєднався гетьманський посланець, канцелярист і дипломат Семен Ракович — “відома людина, бусурманських мов і латинської мови знавець”.

25 жовтня посли прибули до Криму й почалися переговори. Вони відбувалися у надто важких для російсько-українського посольства умовах, з неодноразовим фізичним та моральним примусами щодо послів, залякуваннями й непоступливістю з боку турецько-татарських опонентів, — такою була їхня політична культура [369, с. 227; 376]. Але В. Тяпкін, М. Зотов і С. Ракович з честю витримали цей нелегкий дипломатичний бій. 3 січня 1681 р. таки було підписано мирну угоду на 20 років.

За її умовами: а) кордон між Російською державою та Осман-

Стріпці з прапорами

ською імперією проходить по річці Дніпро. Міста Київ, Васильків, Трипілля з навколишніми містечками відходять до Росії. Територія вздовж правого берега залишається незаселеною; б) землю між Бугом і Дніпром теж не заселяти, зруйнованих фортець не лагодити й нових не будувати; в) кримські, очаківські, білгородські татари могли вільно пересуватися по обох берегах Дніпра; г) мешканці України мали право вільно ловити рибу в Дніпрі і його плавнях, добувати сіль у лиманах, полювати, плавати по Дніпру до Чорного моря; д) султан і хан обіцяли не допомагати ворогам царським, писати царський титул повністю, припинити татарські наскоки на російські та українські землі. Ухвалено також періодично обмінюватися бранцями [281, с. 290 — 293, № 854, 864, 916].

В Україні народ радів підписанню довгоочікуваного миру. Послів, які поверталися, урочисто “стрічали духовенство з хрестами й святою водою, полковники, сотники й осаули з кіннотою, зі знаменами, сурмами й литаврами, сердюцька піхота з барабанами, міщани з хлібом-сіллю й напоями” [369, с. 229].

У березні 1682 р. Бахчисарайську угоду ратифікував турецький султан у присутності московського посла П.Возніцина [369, с. 229]. У складній міжнародній обстановці укладення Бахчисарайського миру стало значним успіхом. Це була безумовна дипломатична й військова перемога, що стала наслідком спільної героїчної боротьби української козацької армії і російського війська. Водночас вона не влаштовувала

ні Росію, ні Туреччину. Остання, зокрема, не оволоділа Києвом і Лівобережною Україною. Московщина ж не спромоглася приєднати Правобережжя й забезпечити спокій південним українським землям, залишаючи загрозу постійних нападів турецько-татарських загонів. Це свідчило про непевність миру, його тимчасовий характер.

Підсумувавши результати третього етапу російсько-турецького конфлікту, можемо в цілому відзначити, що у війні 1676 — 1681 рр., котра була збройною спробою Османської імперії заволодіти Україною, виявилися мужність і стійкість простих людей — міщан, посполитих і козаків, які зупинили просування ворога. Доля нашого народу і його війська в перемозі була значною. Українська козацька армія брала участь у всіх без винятку малих і великих битвах з ворогом. За безпосередньої участі козаків інтервентів зупинено й розбито у боях на бужинській переправі, на чигиринських висотах, біля обложеної фортеці. Україна забезпечувала як московську, так і козацьку армії продуктами, спорядженням, боєприпасами, брала участь як у наступках, так і в обороні від татарських чамбулів, її представники виконували інженерну службу, вели дипломатичні акції.

Події війни справили велике враження на сучасників і знайшли відображення в українській літературі та мистецтві. Крім літописців, про них писав вірші Лазар Баранович, склав поему Олександр Бачинський-Аскольд під назвою “Чигирин — прикордонне місто у важкій турецькій облозі”, Семен Дівович згадав про них у “Розмові Малоросії з Великоросією” [56, с. 434 — 439; 22].

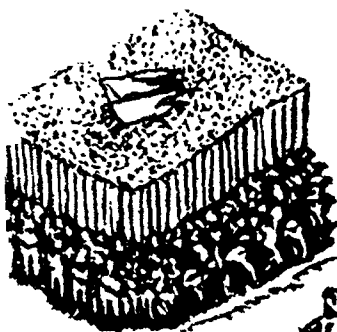
Проведене нами дослідження ходу війни дає підстави підвести ризик у під питанням про термін “Чигиринські походи”, — тобто чиї вони були — українсько-російські чи турецько-татарські. Джерела засвідчують, що походи на Чигирин здійснювалися турецько-татарськими загарбниками з метою утвердити владу на Правобережжі, захопити Київ і Гетьманщину. Отже, Чигиринські походи — це агресивні, загарбницькі навали турецько-татарського війська на Чигирин з метою окупації всієї України. Розглядати їх як російсько-українські — безпідставно й неправочинно.

Шляхом залучення нових джерел надалася можливість класифікувати форми турецько-татарської агресії на всіх етапах війни, а також визначитися з формами антиосманської боротьби, котрі

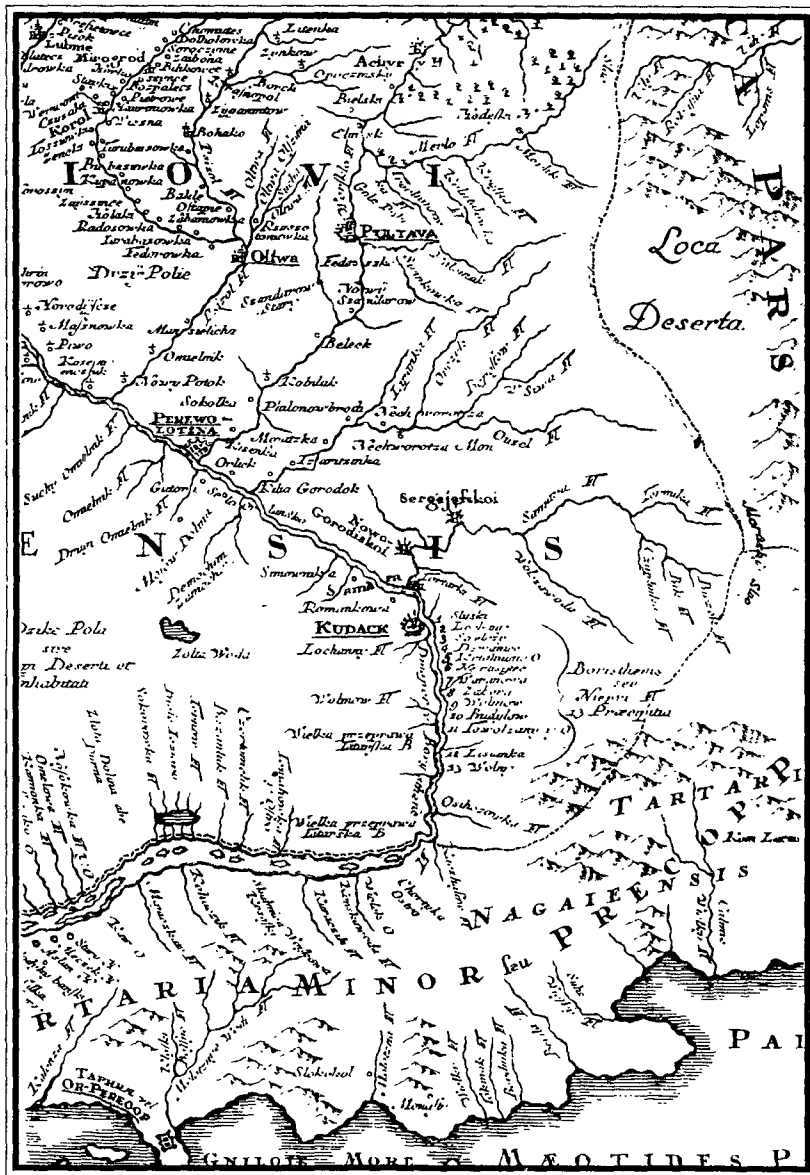
виробив і застосовував український народ. Насамперед, на першому й другому етапі війни, поряд з незначними військовими сутичками, переважали широкомасштабні військові дії з обох сторін, в котрі задіяно крупні з'єднання збройних сил. Третій етап можна розділити на два підперіоди. Перший спочатку характеризується дрібними сутичками та нападами, грабунками, полоненням населення, зосередженням на кордонах військових контингентів, побудовою фортець, укріплень, засланням у тил вивідувачів, диверсантів, сіячів паніки, паліїв. Цим діям було протиставлено відповідні заходи: контрпоходи, укріплення Січі, підготовка фортець, переправ, зосередження війська, його розташування, спільне вироблення оперативного плану, дипломатичні акції, переселення жителів на Лівобережжя. Силами козацтва було зупинено спроби за володіння окремими територіями Гетьманщини, спільними зусиллями з росіянами підготовлено оборону Києва, чим зірвано реваншистські плани Османів. На другому підперіоді, дипломатичному, українське керівництво взяло участь у безпосередньому виробленні й підписанні мирної Бахчисарайської угоди, чим, власне, і завершилася війна.

Отже, на підставі означеного пропонуємо хронологічні межі першої російсько-турецької війни визначити 1676 — 1681 рр. і розділити її на три етапи: а) вересень 1676 — листопад 1677 рр. — підготовка і здійснення першого Чигиринського походу; б) листопад 1677 — серпень 1678 рр. — підготовка і здійснення другого Чигиринського походу; в) вересень 1678 — січень 1681 рр. — зрив загарбницьких реваншистських планів Порти і вироблення та підписання Бахчисарайської угоди. Вважаємо науково необґрунтованим обмежувати війну лише 1677 — 1678 рр., як це пропонували окремі дослідники. Детальний аналіз подій, наведений щойно, переконує і підтверджує правильність запропонованої періодизації і свідчить про те, що війну Порти оголосила восени 1676 р., а мир підписано 3 січня 1681 р., і що протягом цього періоду військовий стан зберігався. Походи на Чигирин були найбільш значною, проте лише складовою частиною військового конфлікту.

ОЗДІЛ
П'ЯТИЙ

УКРАЇНСЬКЕ
КОЗАЦТВО
У
ВІЙСЬКОВИХ
ДІЯХ ДРУГОЇ
РОСІЙСЬКО-
ТУРЕЦЬКОЇ
ВІЙНИ
1686 — 1700
РОКІВ

Район бойових дій другої російсько-турецької війни (1686 — 1700 рр.).
3 карти України 1730 року, видрукованої в Аугсбурзі
Георгом Магнусом Сютнером

5.1. Вступ Москви до “Священної ліги”. Особливості стратегії і тактики козацьких формувань та російської армії в Кримських походах

У той час, коли московський уряд та гетьманське правління дотримувалися умов Бахчисарайської угоди, Порта та Ханат постійно порушували їх, починаючи від моменту підписання. В листах сотенної і полкової старшини до Іллі Новицького говориться, що вже в лютому 1681 р. кримські татари в кількох місцях вторглися чамбулами в лівобережні полки [232, №14126; 5, №133]. Турецько-татарські загони, окрім періодичних навал, нападали з Азова та нижньодніпровських фортець на українські землі, руйнували козацькі зимівники. Султанський уряд підтримував Юрія Хмельницького, а після його усунення в 1681 р. — Драгініча. Турки відбудовували й заселяли Корсунь, Канів, Лисянку, Чигирин, забороняли козакам та селянам займатися промислами та полюванням, здирали податки за рибальство й видбуток солі в пониззі Дніпра [5, с. 167; 189, с. 137].

Ставало очевидним, що нова війна неминуча, й для боротьби з Османською імперією Москва шукала союзників, тим паче, що на початку 80-х років XVII ст. виникли сприятливі міжнародні умови для створення антиосманської коаліції європейських держав. Війни 70-х років з Портою довели, що для перемоги чи хоча б значного успіху у війні необхідне об'єднання зусиль держав Центральної та Південно-Східної Європи. Створення такої коаліції внесло б у боротьбу Росії з Туреччиною значну полегкість. Тому московські дипломати уважно слідкували як за перебігом антиосманського руху в Європі, так і за зовнішньополітичними акціями Туреччини.

Уклавши в 1676 р. мир з Річчю Посполитою, а в 1681 р. з Московською державою, султан Мехмед IV всю могутність збройних сил обрушив на Австрію. Розуміючи, що потім на черзі Польща, король Ян III Собеський 31 березня 1683 р. переконав сейм укласти оборонно-наступальний союз з Австрійською імперією, котрий поклав початок створенню антитурецької коаліції.

Український народ брав участь в антиосманській боротьбі і на боці Речі Посполитої. Це засвідчує той факт, що коли Ян III розпочав комплектувати армію для походу в Австрію проти турків,

значну її частину склали козаки право- та лівобережних полків [56, с. 533 — 534]. 1683 р. Османська імперія розпочала війну з Австрією. 14 липня 1683 р. величезне турецько-татарське військо Кара-Мустафи-паші взяло в облогу Відень. Два місяці трималися обложені захисники міста, коли 12 вересня Ян Собеський з 25-тисячним корпусом польських хоругв, до якого входило біля тисячі козацької піхоти та до двох тисяч кінних козаків регіментаря Дружкевича [437], завдав нищівної поразки султанській армії. В цьому бою особливо відзначилися козаки полків корсунського, фастівського, білоцерківського, полковників Іскри, Палія та Самуся [5, с. 166; 56, с. 524]. Опосередковано успіх під Віднем забезпечили лівобережні козацькі полки, які стояли в Придніпров'ї, скувавши біля себе значні сили кримського хана. Річ Посполита відразу ж очистила від турецьких залог міста Південної Київщини, Брацлавщини. Її війська захопили Немирів і рухалися на Кам'янець-Подільський — центр Кам'янецького ейялету. За ганьбу поразки Мехмед IV помстився візиру Кара-Мустафі, стративши його.

5 травня 1684 р. в Лінці було офіційно створено “Священну лігу” — антиосманський військово-політичний союз, до якого ввійшли Австрія, Польща, Венеція, римська курія і Мальта. Учасники Ліги наполягали на входженні до неї російських царів Петра та Івана, тому що без московської та козацької армії боротьба з Туреччиною заздалегідь була приречена на поразку. Московська дипломатія відразу ж вигідно використала міжнародну ситуацію, яка склалася, на свою користь. Вона висунула умовою входження до Ліги підписання миру з Річчю Посполитою. Про це оголосили ще 1683 р. у Варшаві російські послы І. Чаадаєв та Л. Голосов: “Без вічного миру і без уступки міст і всієї України та Запорожжя чинити союз нині неможливо” [260, с. 531].

Історики не відзначали раніше тої обставини, що царський уряд у питанні про входження до Ліги виступив єдиним дипломатичним фронтом з українською гетьманською адміністрацією. Про це свідчать такі факти. В травні 1683 р. і в листопаді 1684 р., в розпал переговорів навколо Ліги, до Самойловича приїздили царські послы на консультацію. Гетьман їм відповідав, що український народ “і імені польського чути не хоче”, хоча мир з королем укласти необхідно, але союзу — в жодному разі. Тим паче, не варто розпочинати

війну з Туреччиною та Кримом. І.Самойлович був проти розпалювання нового військового конфлікту з татарами й наполягав “не міняти золотий мир на залізну війну. Довіряти польським магнатам, які будь-коли готові підписати сепаратну угоду з ворогом, не можна”, — підсумовував гетьман [369, с.387; 162, с.334 — 338]. Ці консультації свідчили й про те, що Москва зондувала ґрунт, перевіряла реакцію українців на такий союз, пам’ятаючи наслідки Андрусівської угоди.

Москві давно було відомо, що І.Самойлович не любить Польщі, як і та його [369, с.205 — 211]. Про поляків гетьман казав: у них “що не русин — то й псина кістка, і не годен русин, а особливо наш брат козак, не лише перед ляхом сісти, але й стояти не може” [8, с.49]. Хід подальших подій показав, що Австрія не могла самостійно досягти значних успіхів на Дунаї, а війська Яна III зазнавали на Поділлі поразки за поразкою: в грудні 1683 р. татари на Пруті розгромили значний загін козаків польського гетьмана Стефана Куницького, надісланий королем до Буджака; в травні 1684 р. турецько-татарські зағони під Студеницею розбили козацькі полки королівського полковника Андрія Могили; сам король, простоявши всєнєке літо 1684 р. під Кам’янцем, не зміг взяти фортеці, а під час відступу був розбитий кримським ханом під Жванцем; невдачею скінчився і похід в Молдову гетьмана Станіслава Яблоновського в 1685 р. [232, №14136, 14146; 5, №147; 58, с.25 — 45; 271, с.350]. Все це змушувало польський уряд прийняти нав’язані Москвою умови миру й підписати з нею угоду, яка й була укладена протягом 26 квітня — 6 травня 1686 р. в Москві під гучною назвою “Вічного миру”, або трактату Гржимултовського (щоправда, Росія і Польща в подальшому більше вже не воювали між собою, як дві окремі держави). За його умовами, за Москвою остаточно закріплювалася Лівобережна Україна, Запорожжя і Київ з околицею. Правобережжя відходило Речі Посполитій, Поділля — Османській Порті. Територія південної Київщини і Брацлавщини, зруйнована у війнах 1672 — 1680 рр., мала залишатися незаселеною [281, №1187]. Сусіди порушили міжнародну правосуб’єктність і сповна зігнорували принцип єдності народу, розділивши українців по живому тілу між трьома державами.

Угода містила і статтю про військово-політичний, оборонно-

наступальний союз Московської держави і Речі Посполитої. Росія зобов'язувалася “розірвати перемирні літа” з Портою і виступити з військовим походом проти Кримського ханату. В цей час польська армія вестиме воєнні дії проти турецького війська й білгородської орди в Молдові. Жодна з договірних сторін не мала права укласти сепаратний мир з ворогом. Уже тоді князь Василь Голіцин вказував польським послам К. Гржимултовському та М. Огінському на труднощі походу проти Криму, пов'язані з бездоріжжям, браком води, корму, необхідністю волочити за собою обоз з фуражем і провіантом, на відсутність досвіду саме такого, великомасштабного походу.

12 грудня 1686 р. Ян Собеський ратифікував у Львові “Вічний мир”. Його укладення створило сприятливі умови й для підписання у Відні 8 лютого 1687 р. союзу Росії з Австрією та Венецією, чим власне завершилося входження Москви до “Священної ліги”. Створення її справило дієве враження на Порту. Як зазначалося в тогочасному дипломатичному листуванні, падишах, дізнавшись про союз європейських держав з Москвою, “зело со всем бусурманством задрожал” [262, т.6, №1321, 1493; т.7, с.97].

Іван Самойлович знову не пропустив нагоди, щоб задекларувати своє негативне ставлення до Речі Посполитої. „Полякам я не вірю, — сказав він. — Вони люди брехливі і непостійні, і вічні народу московському і нашому козацькому недоброзичливці!” [369, с. 379].

Походи військ князя Василя Голіцина й українських гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи на Кримське ханство у 1687 і 1689 рр. тісно пов'язані із загальним розвитком Московщини останньої чверті XVII ст., її внутрішньою й зовнішньою політикою. Якщо до початку 80-х років Росія в основному дотримувалася оборонної політики щодо Туреччини й Криму (Чигиринські походи), то починаючи від Кримських походів переходить до активної наступальної боротьби проти турецько-татарського владарювання у Північному Причорномор'ї за встановлення тут власної гегемонії. Вихід до моря стає оперативним планом Москви. Незвичайність Кримських походів у тому, що здійснювалися вони в рамках коаліційної війни “Священної ліги” європейських держав проти Туреччини. Росія, підписавши ціною України “Вічний мир” з Річчю Посполитою і вступивши до коаліції, мала своїми діями “привести

до розподілу бусурманську численну силу й татарську завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення сил у війський похід на Австрію не допустити” [263, с.29]. Хоча Кримські походи й стали частиною воєнних дій “Священної ліги”, але участь у ній Росії визначалася також вирішенням власних завдань — зупинити наступ турецько-татарських військ на Московію із кримського напрямку і, завоювавши Північне Причорномор’я, дістати в подальшому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання у зовнішній політиці, В. Голіцин був тим державним діячем Московського царства, який підготував ґрунт для розв’язання морської проблеми імператором Петром І.

Москва давно виношувала подібні заміри: ще у 1675 р. цар Олексій Михайлович хотів здійснити похід на Крим і консультувався з цього питання з Самойловичем. Гетьман тоді відповів “государю”, що коли вже й іти на ханство, то найкраще розпочати похід напровесні, перед Пасхою, зійтися козакам і ратним людям на Орелі або за Маячкою і тоді до Криму можна дійти за три тижні [8, с. 151 — 155].

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекосяжним наміром — “підкорити його своїй владі або й зовсім розорити” [135, с. 181]. Як зазначав російський історик М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули перед Туреччиною вимоги, повністю неприйнятні для останньої, виступивши з програмою, яку вдалося здійснити імператриці Катерині ІІ рівно через сто років. Вони вимагали ні більше, ні менше, як поступитися Кримом для Росії, здати Азов та Очаків і виселити татар в Анатолію. Крім того, звільнити всіх бранців і заплатити два мільйони контрибуції [43, с.207]. Авантюризм подібних претензій сьогодні очевидна, але тоді уряд Росії сподівався утвердити себе перемогою над Кримом як у самій Московщині, так і за кордоном. У військові дії проти ханства були втягнуті також збройні сили України — гетьманський регімент (городові та наймані полки) і слобідські полки.

Розуміючи тогочасну марність колоніальних зазіхань Московщини на півдні щодо Кримського ханства, а також з огляду на невдоволення козацької старшини союзом Москви з Польщею — давнім ворогом України гетьман Іван Самойлович виступив

противником Кримської війни. У середовищі найближчих однодумців та прихильників з числа полковників і генеральної старшини він не приховував своїх поглядів і відверто нарікав на “дурну Москву” та висловлював як невдоволення майбутнім походом, так і неприхильність до польської угоди, нетривкої через “всюдисушую польську зраду”. Проте міцно схоплений Москвою і непоборно пливучи фарватером її зовнішньої політики, старий гетьман мусив роботи вигляд вдоволеного й виконувати царські укази.

Починаючи війну проти Криму, російський уряд намагався розв’язати назрілу для нього проблему ліквідації турецько-татарського владарювання на півдні країни. Та в той час ні об’єктивні, ні суб’єктивні передумови для підкорення Криму остаточно ще не склалися. Не настав цей час і в 1735 — 1739 рр., тобто в роки чергової російсько-турецької війни. Навіть коли Б. Мініх і П. Лассі спромоглися захопити Кримський півострів, закріпити його за Росією не вдалося. А ця війна супроводжувалася значно більшими втратами (людськими й матеріальними), ніж походи 1687 р. і 1689 р.

Голландський резидент у Москві барон Келлер у листах на батьківщину повідомляв, що з підписанням “Вічного миру” Москва розірвала дипломатичні відносини з Кримом. Про це свідчили такі факти: в десятих числах травня був схоплений і ув’язнений татарський посол. У червні така ж доля спіткала нового посла, який прибув із Криму [35, с. 158]. У травні 1686 р. царською грамотою, надісланою гетьманові Івану Самойловичу і запорожцям, наказувалося почати промисел над татарами у степах, на річках, через які вони переходять, зайняти переправи. Запорожці навіть спробували атакувати Кизикермен, що правда, безуспішно.

Російське й українське командування спільно розробило план оперативних дій, за якими у 1687 р. головного удару по Кримському ханству завдадуть об’єднані війська гетьмана І. Самойловича і князя В. Голіцина. Цю акцію від Азова підтримають донські козаки, а від Кизикермена — запорожці разом з розташованим біля Кам’яного Затону загonom Г. Косагова. Дії російсько-українського війська мали співпасти з виступом Яна III Собєського на Поділлі. Щоб розширити кількість учасників “Священної ліги” й підтримати наступ на Крим з боку західноєвропейських держав, Посольський

приказ направив до Бранденбургу, Голландії, Англії і Флоренції посольство В. Постникова, до Людовика XIV — Я. Долгорукова, а до Швеції і Данії — Б. Михайлова. Похід на Крим у 1687 р. починався широким дипломатичним і воєнним фронтом.

Гетьман Самойлович, хоч і не хотів цієї війни, оперативно розіслав універсали в полкові міста про підготовку до походу, а в листі до московських царів Івана та Петра радив не зволікати з виступом і починати його напровесні, коли у степах буде вдосталь трави і води [401, с. 300]. Вживалися заходи щодо охорони південних рубежів від зимових вторгнень татар. На Січ з великим загоном солдат і козаків направили Г. Косагова. Запорожцям і донцям послано грамоти, щоб вони виходили в Чорне й Азовське моря і на сушу війною з татарами. Слобідські полки охороняли південні кордони [189, с. 142; 35, с. 160; 413, с. 609; 414, с. 8].

Головнокомандувачем об'єднаного козацько-московського війська царівна Софія Олексіївна призначила свого фаворита Василя Голіцина. Полки комплектували: К. Щербатов, В. Змеєв, О. Шеїн, Д. Баратинський, Б. Долгоруков, П. Скуратов, Л. Неплюєв. До складу російської армії входили також українські слобідські полки. Військо мало зібратися до 1 березня 1687 р. загальною кількістю 100 тисяч [419; 74; 3, с. 436-438; 396, отд. 3, с. 62; 393, с. 192 — 193].

Самойлович оголосив мобілізацію і став збирати регімент ранньої весни 1687 р. Українські літописці про це, зокрема, повідомляли, що наприкінці квітня поблизу Гадяча із частиною городових та охотницьких полків гетьман провів великі маневри, що свідчили про серйозність підготовки української армії до майбутньої війни. На початку травня гетьман уже стояв під Полтавою із 50-тисячним військом, в якому було дев'ять городових, два компанійських і один сердюцький полки [35, с. 160]. Частину війська І. Самойлович залишив для охорони Лівобережної України, розташувавши його вздовж Дніпра і в Полтавському полку. Як оповідав Самовидець, у війську було й цивільне населення, переведене в козаки, — “где и козаков прибольшало з посольства” [189, с. 143]. Реєстр складався з 30 тисяч чоловік, а в похід вивели — 50 тисяч за рахунок ополченців.

На початку травня війська В. Голіцина зосередились на річці Мерло. Через “нетчиків” їх було трохи менше ніж 100 тисяч.

Частина дворян, не вірячи в успіх походу, з'явилася в жалобному одязі, а коней покрила чорними попонами. Виступивши у похід, військо князя перейшло річку Коломак і 20 травня досягло допливів річки Орелі. У цей час із Полтави зі своїми полками вирушив І.Самойлович. 2 червня російські та українські війська об'єдналися на лівобережжі Орелі й, утворивши 150-тисячну армію, повільно рушили в південні степи, не маючи жодних свідчень про розташування і плани противника [424, с. 172 — 174; 441, с. 145 — 147].

Вони йшли вздовж Дніпра, за 2 — 3 версти від річки, остереігаючись нападу татар, хоча про них і не надходили звістки. Учасник походу генерал Патрик Гордон пише, що армії виступали одна за одною степовою дорогою. Раті В. Голіцина рухалися похідною колоною у вигляді величезного прямокутника, верстою завширшки й дві завдовжки. У центрі колони виступали піхотні полки, що прикривалися з флангів обозом. За обозом зліва й справа розташовувалася артилерія. Вона закривалася колонами кінноти. Попереду колони прямокутником 1000 на 557 сажнів крокував авангард — „батальйонне каре” (так його називає Байєр). Центр каре займали 5 стрілецьких полків, на лівому фланзі — солдатський полк П.Гордона, на правому — О. Шеїна [424, с. 174; 30, с. 130 — 140]. Військо гетьмана прямувало за російською армією, вишикувавшись похідним табором. Тягарем для з'єднань був величезний обоз, який налічував 20 тис. возів. Тому, далєбі, не дивним є донесення Голіцина в Москву, що він “іде на Крим з великою поспішністю”, а війська за сім тижнів ледь здолали 300 верст, тобто 5 — 6 задень [393, с. 197]. На початку червня російські та українські війська, збудувавши на Самарі 12 мостів, перейшли річку й вийшли у степ. Згідно з оповіддю Гордона та Самовидця, армії далі рухалися через річки Кільчень — Татарку — Великі Плеса — Ворону — Осокорівку — Вільну — Кам'янку — Конку [189, с. 143; 425, с. 174]. Полки просувалися безводним, курним і сухим степом, страждаючи від спраги і спеки. Гетьман усю дорогу бурчав про “дурну Москву”, яка затіяла цю безглузду війну [162, с. 354]. Одразу далася взнаки відсутність досвіду подібних далеких походів. Московські війська раніше воювали з татарами переважно на власній території — на берегах Дніпра і Дону, з порівняно невеликими турецько-татар-

ськими загонами, а в південні степи з великим військом, де безроздільно господарювали татари, вийшли вперше.

13 червня 1687 р. війська перейшли Конку й розташувалися біля річки Олби в урочищі Великий Луг [425, с. 174]. Тут армію зустріла несподівана перешкода — попереду на багато верст горіли степи, підпалені татарами. Командири, порадившись, вирішили йти далі, сподіваючись обминути пожежі і вважаючи, що не може жувесь степ до Перекопу вигоріти. 15 червня, пройшовши 12 верст за два дні, військо досягло річки Янчокрак, де його застав дощ. Зробивши денний перехід, російсько-українські з'єднання зупинилися на річці Карачокрак. Попереду знову простягалися випалені степи. У Самойловича сльозилися старечі очі й постійно боліла голова. Він уже відверто нарікав на “нерозумну Москву”. В. Голіцин скликав військову раду з російських і українських командирів. Судячи з відписки Голіцина й Самойловича до Москви, на раді проаналізували досвід переходу від річки Мерло до річки Карачокрак і вирішили, що решту відстані до Перекопу (220 верст) в умовах випалених степів можна пройти за півтора — два місяці, тобто до кінця серпня. Армія прийде знесилена, без провіанту, без коней, половина вояків помре з голоду. Воювати така армія не зможе. Хан без бою всіх переловить і продасть у рабство.

Враховуючи досвід спільного наступу на Крим в умовах південних степів і відірваності від головних баз, військова рада 17 червня прийняла рішення — почати відступ, не чекаючи татарського нападу [368, № 185]. Аби до кінця виконати союзницькі зобов'язання, приховати відступ від татар і позбавити їх можливості допомогти туркам і білгородській орді у війні проти польських військ, вирішено було послати на нижньодніпровські фортеці Кизикермен і Таванськ військовий загін. До цього загону ввійшов Шуйський полк Л. Неплюєва, два полки графа фон Грагана, полк Вестофера і дивізія Г. Косагова — загальною кількістю 20 тис. До них мали приєднатися 20 тис. козаків наказного гетьмана Г. Самойловича у складі Переяславського, Чернігівського, Прилуцького, двох сердюцьких полків і частини компанії Новицького [425, с. 174; 30, с. 137]. Вони мали вийти до Кам'яного Затону і, з'єднавшись там із загonom запорожців, разом завдати удару нижньодніпровським турецьким фортецям. Гетьман писав до Москви: “І веліли ми на той бік Дніпра

переправившись до попереду реченого городка Кизикермена йти та обложити його шанцями; у тих проміслах наказав я бути їй отаману кошовому з військом низовим” [368, №185]. Російсько-українське військо повернуло назад, гнане об’єктивними обставинами — пожежами, відсутністю води й кормів, невідповідністю армій до екстремальних умов півдня. Татар не було і за інших умов можна б спокійно просуватися далі. П. Гордон зазначав, що “терпіли велику нужду від смороду й пилу”, що “коні ставали у нас чимраз гірші, а у війську з’явилося багато хворих”, “коні так вимучилися, що гармат і амуніції везти не могли”, що “померло від нездорової води дуже багато людей і коней” [30, с. 136 — 140].

18 червня Самойлович і Голіцин послали до Москви звіти про похід. Князь, бажаючи показати прагнення російської сторони виконати союзницькі зобов’язання, написав, що війська дійшли без малого до самого Перекопу. Налякані татари поховалися, а вони довго стояли біля Карачокра в очікуванні бою з неприятелем. У морі дріб’язкових подробиць походу В. Голіцин намагався потопити невдалу кампанію і свою “конфузію” подати як явну “вікторію” [393, с. 199; 35, с. 158 — 167].

20 червня відступаючі війська прибули на річку Конку й простояли там два тижні, збираючи вози, що розтяглися, й підраховуючи втрати. 3 липня армії дійшли до кордонів Гетьманщини. Прикриваючи спочатку їхній наступ, а потім і відступ, донські козаки розбили сильний татарський загін біля Овечих Вод, а посланий до Кизикермена загін Григорія Косагова і Григорія Самойловича завдав поразки ворогові в урочищі Каратебень. Судячи з джерел, тут був великий бій між гарнізоном Кизикермена і російсько-українським загоном. І “ратні люди і запорозькі козаки на Дніпрі турських людей побили, взяли на тому бою два судна, а на тих судах прапори, та п’ять гармат, та турків 29 чоловік; а їх великих государів ратні люди і запорозькі козаки прийшли всі з того бою в цілості” [425, с. 176 — 177; 329, л. 671 — 679; 368, № 188].

Фінал Першого Кримського походу був дещо несподіваним Гетьмана І. Самойловича як противника цієї безглуздої, на його думку, війни, контрольована Москвою старшина, нацькована Голіциним, який шукав цапа-відбувайла за свої невдачі, звинуватила у зв’язках з ханом і в підбурюванні татар до спалювання степів.

Товорнення військ В. Голіцина та І. Самойловича з Кримського походу.
Мініатюра з рукопису П. Крекшніна "Повість о зачатии и рождении
Петра Великого" [43]

Заарештованого 23 липня на річці Коломак, його заслали до Сибіру, а сина Григорія окольничий Л. Неплюєв схопив у Кодаци [328, л. 128 — 132, 147 — 193; 57, с. 17; 136, с. 322]. Звинувачення у спалюванні було фальшивим, як і звинувачення І. Самойловича у зраді.

На наш погляд це була заздалегідь продумана політична гра, щоб повалити ще одного козацького керівника-невдачу, котрий прагнув дистанціюватися від зовнішніх авантур Москви, проявляючи водночас васальну лояльність в прагненні все ж імплантувати українську державність до соціально-політичних структур Росії і якому зрештою не поталанило з найближчим дорадчим оточенням. При підтримці (а можливо, й за прямою вказівкою) В. Голіцина ситуативна більшість провідників держави та війська обрала новим гетьманом на елекційній Коломацькій раді 25 липня генерального осавула І. Мазепу [328, л. 3 — 20, 40 — 67, 82 — 91; 368, № 186, 187].

Під час його обрання склали й затвердили нову українсько-московську угоду — Коломацькі статті. У ст. 7, 16 і 20 спеціально застерігалася подальша боротьба з турецько-татарською агресією. Тому Іван Мазепа змушений був підтримувати голіцинський зовнішньополітичний курс. Українське гетьманське правління зобов'язалося воєнною силою, продовольством, участю в спорудженні оборонних укріплень допомагати боротьбі. Козацтво мало постійно “чинити всякий воєнний промисел” над Кизикерменом, Очаковом та іншими турецькими укріпленнями. На Самарі, Орелі й Оричку передбачалося спільними силами спорудити лінію укріплених містечок для захисту Лівобережжя від турецько-татарських вторгнень і заселити їх козаками й українськими міщанами [368, с. 554 — 557; 57, с. 23 — 53; 281, с. 871 — 879].

Отже, як бачимо, перший Кримський похід, так помпезно розпочатий, закінчився цілковитою невдачею. Плани російського командування не здійснилися. Та активний виступ з'єднаного 150-тисячного російсько-українського війська проти Кримського ханства і нижньодніпровських турецьких фортець відволік значні сили кримської та білгородської орд від допомоги турецько-татарській армії, що діяла на Балканах. Завдяки цьому походові австрійська й венеційська армії здобули ряд перемог у Греції, Словенії, Сербії, на морі, розбивши турецькі полки під Мохачем 11 серпня 1687 р. А 8

листопада 1687 р., внаслідок заворушень невдоволених поразками Мехмеда IV, його було повалено з престолу і замінено Сулейманом II.

Венеціанці високо цінували дії російсько-українського війська, особливо під Кизикерменом. Ян III особисто Г. Косагову висловив подяку за те, що він походом з козаками до Дніпра затримав хана в Криму, не допустивши його на Балкани. Та й сам хан визнавав, що війська Г. Косагова та Г. Самойловича перешкодили йому прийти на допомогу буджацьким татарам проти поляків і австрійців [25, с. 171; 35, с. 170].

Відтак, незважаючи на те, що перший Кримський похід не досяг мети, він мав велике значення. Насамперед сприяв загальному послабленню споконвічних ворогів України — Османської імперії та Кримського ханства. Не проминув він безслідно й для козацько-московського війська. Це був перший досвід далекого спільного походу у південні степи, війни з татарами на їхній території. Він показав, що для перемоги необхідні ретельна підготовка, надійне тилове забезпечення, постійний зв'язок із продовольчими базами, а також слід враховувати оптимальний час здійснення походу — ранньої весни, коли вдосталь води, трави тощо. Невдале закінчення походу пояснюється й бездіяльністю безпосереднього союзника Москви — Речі Посполитої. Голіцин просив Яна III розпочати воєнні дії і до виступу в похід, і під час походу, і біля Січі. Та король обмежився тим, що послав армію С. Яблоновського до Кам'янця, яка достоту повернулася ні з чим [393, с. 212 — 213; 25, с. 166 — 167]. Келлер писав до Голландії: “Панове поляки в цих небезпечних обставинах не зробили ні найменшого поруху і не вжили заходів для інтересів спільної справи” [35, с. 165]. Бездіяльність польської сторони гальмувала рішучі дії на кримському напрямку.

Протягом 1688 р. уряд вів дипломатичну й військову підготовку нового походу [25, с. 167 — 173]. Кримський хан посилив навали на Лівобережжя і Слобожанщину. Зима — весна 1688 р. минули для козацьких полків в обороні кордонів: “І тоєй же зими усі полки повиходили й стояли в городах украинных наготови”, — писав Самовидець. Козаки несли охоронну прикордонну службу, збирали інформацію, здійснювали контрпоходи, вели розвідку [5, с. 215]. Дізнавшись про підготовку нового походу, хан з ордою вдерся на

Волинь і “шкоди починив за необережністю військ коронних” [189, с. 146 — 147]. До глибокої осені татари не давали спокою українським землям. У березні вони хотіли вчинити напад на Полтаву й Миргород, але були розбиті під Царичанкою і Керебердою козацькими роз'їздами городових полків та кінноти Іллі Новицького. На Дніпрі, від Кереберди до Переяслава, стояли сотні І. Новицького на чолі з осавулом І. Максимовичем і повідомляли про татарське просування у степах. Розвідка дізналася і сповістила І. Мазепу, що в березні хан стояв на Кічкасі з ордою, готовою рушити на Лівобережжя. Козацькі полки вжили контрзаходів щодо загарбників. У лютому І. Новицький, перейшовши Дніпро зі своїм полком і з козаками Лубенського та Миргородського полків, розбив татарський загін поблизу Тясмину [232, № 14520; 5, № 180, 184]. Особливо тяжких ударів завдавали татари слобідським полкам — Охтирському, Ізюмському й Харківському, на які вони нападали протягом червня — жовтня, захоплюючи великий ясир, спалюючи міста і села [396, от. 4, с. 134].

Українські війська не обмежувалися оборонними заходами. Продовжуючи політику активної наступальної боротьби, на початку року розгорнули підготовку до походу на фортеці Кизикермен, Ісламкермен та Очаків. На Запорожжя байдаками і човнами стали переправляти продовольство й боєприпаси. Та значного наступу здійснити не вдалося, обмежилися нападами запорозьких і донських козаків на Азов, Кизикермен й Ісламкермен [189, с. 147; 417, с. 62 — 69]. У вересні-жовтні 1688 р. замість походу на Крим козаки рушили на Очаків. Як свідчить листування І. Мазепи з І. Новицьким, цілком вірогідно, що він готувався дуже ретельно: заздалегідь продумали все до дрібниць — від кількості військ і припасів до перебігу воєнних дій біля самої фортеці. Передбачався штурм міста, бо із собою козаки везли 5 гармат, але вдалося лише взяти два посади та захопити полонених.

Операцію здійснили полк Новицького і 1000 козаків Переяславського полку. З'єднавшись біля Чигирина, вони пройшли понад Бугом, форсували його і вдарили на Очаків. Спаливши посад, поруйнувавши житла й захопивши полонених, козаки в цілості повернулися додому [232, № 14723; 5, с. 219; 189, с. 148]. Це була чи не перша велика спроба гетьманського регіменту активним наступом

заволодіти Очаковом. Відтоді організовані походи козаків на фортецю здійснювалися постійно до кінця XVII ст.

Якщо до 1688 р. на Очаків робили невеликі напади запорожці, то від Кримських походів до подібних акцій залучали регулярні військові козацькі формування, вони проходили не локально, а в значних масштабах. У Коломацьких статтях взяття Очакова, як і нижньодніпровських фортець, було визначено найважливішим завданням [368, с.554 — 557; 57, с.23 — 53]. Ці походи, як і Кримські, засвідчують про початок нового періоду у відносинах із Туреччиною — перехід до активної наступальної боротьби на її бази у Південній Україні та на васальне Кримське ханство, а також репрезентують пошук нових напрямків цієї боротьби, серед яких вирішальним стає Очаків.

У той час як Москва, силами українського козацтва, вживала активних дій по боротьбі з нападами ворога й підготовці нового походу, її союзники фактично бездіяли. Ян III все літо простояв з військом під Львовом, а гетьман Яблоновський, як і минулого літа, підійшовши до Кам'яця, відступив під натиском білгородської орди. Австрійські війська, захопивши Белград, припинили військові дії на Балканах, через наступ на Рейні французьких військ. Учасники “Священної ліги” перейшли від наступу на Порту до оборони захоплених у неї територій. Більше того, Австрія та Польща, порушивши умови угоди не вести сепаратних переговорів з противником, пішли на змову з ворогом, розпочавши їх. І якщо Леопольд I діяв відверто, повідомивши царський уряд про початок переговорів, то Ян III умовляв московського посла в Варшаві не припиняти підготовку до нового походу на Крим, нагадував про союзницькі зобов'язання Москві, а сам вів таємні перетрактації з кримським ханом і надіслав своїх наглядців на австрійсько-турецькі зустрічі у Відні. Сталося те, від чого застерігав досвідчений у подібних інтригах І.Самойлович, в той час коли з ним радилися з приводу антитурецького союзу з Річчю Посполитою [189, с.148; 25, с.167 — 168; 393, с.213; 369, с.379 — 382].

Використовуючи означені факти як привід, Москва могла б відмовитися від повторного походу на Крим. Але підготовка продовжувалася і похід таки було здійснено. Це свідчить, що Росія мала власну мету і плани в Лізі, як зовнішні, так і внутрішні, і походи

на Крим здійснювалися згідно з цілями московського двору, а не під тиском і на догоду учасникам “Священної ліги”.

До підготовчих заходів до нового походу належить спорудження в гирлі Самари Новобогородицької фортеці [321]. Вона мала прикривати Полтавський полк від турецько-татарських вторгнень і стати базою російського та українського війська у наступному поході. Москва давно збиралася спорудити тут ряд укріплень. Проїжджаючи у 1680 р. ці місця по дорозі до Криму, стольник В. Тяпкін записав у статейному списку: “У тому місці пристойно для полегшення запасів і перепони шляху бусурманського на Русь град звести земляний і всякими фортецями укріпити, і піхотою й іншими полковими припасами вдоволити, і тримати його міцно без всіляких труднощів...” [376, с. 20 — 22]. Самійло Величко зазначав, що царський уряд збирався будувати тут фортеці у 1684 р. На необхідність їх спорудження вказувала й царівна Софія у листі до В. Голіцина від 12 липня 1687 р., яка радила йому поставити на Самарі й Орелі фортеці, щоб “заставити в них усілякі тягості, запаси і ратних людей, аби завше було ратникам надійне пристановище, а неприятелям острах”. Будівництво фортець передбачалося й Коломаськими статтями [56, с. 539; 368, № 118].

Підготовчі роботи і зведення фортеці здійснювалися з лютого до серпня 1688 р. На будівництві задіяли до 6 тис. чоловік ратних людей і 20 тисяч козаків 6 лівобережних полків [101, с. 473]. Роботи від можливих набігів татар охороняли загони Г. Косагова і Л. Неплюєва. Фортеця являлась земляним укріпленням у чотири версти навколо. У ній залишався російсько-український гарнізон з 1000 чоловік, через кілька місяців доповнений загonom із 700 донських козаків [329, л. 646 — 650; 35, с. 176 — 177; 189, с. 147 — 148; 391, с. 152].

Готуючись до другого походу в Крим, уряд Софії Олексіївни намагався залучити до участі в ньому навіть васала Порти господаря Валахії Щербана Кантакузіно, якому надіслали 8 жовтня 1688 р. листа з пропозицією скерувати на Перекоп війська князівства [134, т. III, с. 94, № 28]. Щоправда, господар на таку пропозицію не відгукнувся.

18 вересня 1688 р. московський уряд оголосив про завершення підготовки до нового походу на Крим, а 28 жовтня було вказано

термін зборів ратних людей — початок лютого 1689 р. і призначені воеводи в полки: В. Голіцин, Я. Долгоруков, В.Змєєв, А. Шеїн, Д. Баратинський, Б. Долгоруков, А. Хитрово, Л. Неплюєв і Б.Шереметєв (в Сумах, Рильську, Оболоні, Межирічі, Чугуєві). 8 листопада вийшов указ про збір грошей з посадських і торгових людей на ведення війни.

У вересні з указом про підготовку до походу і для розробки спільного оперативного плану в Україну до І. Мазепи приїхав Федір Шакловитий [63]. Гетьман повідомив, що українські козаки з охотою допоможуть ратним людям у святій справі боротьби з ворогом українського народу — кримським ханом. Він порадив почати похід ранньої весни, аби мати корм і воду для коней, а щоб запобігти пожежам — самим спалити степи цієї осені [162, с.339]. Загалом же Мазепа вважав ситуацію хоча й не дуже втішною, проте й не безнадійною. За кілька тижнів з новою царською грамотою в Україну прибув окольничий Леонтій Неплюєв. Він мав “разом з козацькою старшиною помислити накріпку” про майбутній похід, розробити його план: які запаси зробити, скільки взяти людей, артилерії, продовольства.

Ще у вересні гетьман Мазепа уже призначив у похід городові й охотницькі полки й розіслав їм інструкції про підготовку до нього. У листі до І. Новицького він писав про сприятливі умови для здійснення походу, що склалися на півдні країни, насамперед ослабленість татарських орд воєнними діями в інших регіонах Східної Європи. Але в лютому 1689 р. татари підійшли до Інгульця і щоб не допустити вторгнення, гетьман скерував проти них І. Новицького, Леонтія Свічку та Івана Стороженка з полками, з наказом розбити, або вчинити напад на Кизикермен [232, № 14708; 5, с.219].

У середині лютого 1689 р. російська армія зібралася у призначених місцях. Вона нараховувала 112 тис. воїнів і 350 гармат. На початку березня до Сум прибув князь В. Голіцин і провів у Сєвську нараду командирів з приводу плану дій, на якій був і гетьман з генеральною старшиною [369, с.407; 393, с.218 — 219; 57, с.71]. Дотримуючись порад Івана Мазепи, на нараді, напевне, найконструктивніші пропозиції висловив генерал Патрик Гордон. Він пропонував іти вздовж Дніпра і через кожні чотири переходи

біля переправ степових річок будувати невеликі фортеці на 100 чоловік гарнізону, з двома-трьома гарматами й запасами. Такі укріплення мали б стати тиловою базою для походу, у них можна залишати хворих і поранених, порожні вози з обозу. Будівництво укріплень викличе переляк у татар і, на думку генерала, переконає в необхідності виконання умов “вічного миру” з Росією. Щоб закріпити південні землі за Московією, Гордон пропонував узяти стінобитні й ломові гармати, понтонні мости, драбини й захопити приступом нижньодніпровські турецькі містечка. Армії у штурмі допоможе з Дніпра річкова флотилія запорожців, яка матиме гармати й дробовики [425, с.249]. Напевне, за тих умов це була здійснення пропозиція, набагато реальніша й корисніша для України, ніж завоювання Криму. Голіцину слід було б до неї добре прислухатися. Та без погодження з Московією (на що пішло б досить багато часу) він не міг нічого робити. Тому головнокомандувач лишив ці пропозиції поза увагою. Зазначу, що подібний план походу на Очаків та Кизикермен пропонували на російсько-польських переговорах і поляки [35, с.171, 175]. Дещо пізніше аналогічні пропозиції вносив і І.Мазепа.

17 березня 1689 р. В. Голіцин виступив у похід. Просувався він повільно через весняне бездоріжжя — доводилося будувати мости й гаті через річки й болота. 17 квітня дійшов до річки Орелі, де до нього приєдналася решта полків російської рати. Гетьман І. Мазепа зібрав війська в середині березня у Батурині (мобілізаційний лист І. Новицькому датований 14 березня 1689 року [5, с. 222]) і виступив 17 березня під Ромни, де призначив місце збору для всіх полків, а звідти рушив на з'єднання з армією Голіцина. Козацьке військо налічувало 50 тис. і складалося з козаків, мобілізованих посполитих і міщан. Кожний полк мав обоз і полкову артилерію.

20 квітня на річці Самарі російські та українські війська з'єдналися у 150-тисячну армію. Узявши у Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів, 24 квітня об'єднана армія попрямувала до Перекопу [232, № 14743; 5, с.222; 393, с.357, 361]. Для охорони кордонів Гетьманщини від татар на Самарі залишилася тилова армія І. Волинського, яка складалася з новгородців і псковичів [393, с.364]. На Дону, ударами по Азову й Таманському півострову дії Голіцина підтримували донські козаки.

Як і в першому поході, російська армія йшла похідною колоною з авангардом, а козацьке військо, вишикувавшись полками, розтяглося колоною на кілька верст. Українське військо просувалося вздовж лівого берега Дніпра, а московське — поряд, від донських степів. Війська рухалися обережно, командири, аби запобігти несподіваному нападу ворога, висилали далеко вперед кінні розвідувальні загони [57, с.72].

Об'єднані армії поминули річки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозерку [368, с.541, 563 — 564, 593, 602 — 605]. Дійшовши 11 травня до річки Каїрки, Голіцин надіслав двотисячний загін для взяття Ісламкермена. 14 травня армія вийшла в Зелену Долину, що буяла травою і мала воду. Сюди прибув посланий до Ісламкермена загін, який не зумів навіть дійти до містечка. Козаки захопили полоненого, який повідомив, що за 20 верст звідси, біля Чорної Долини, стоїть хан з великою ордою ногайців, кримських і білгородських татар. 15 травня об'єднані війська на Кизикерменській дорозі, переходячи із Зеленої Долини в Чорну, в місцевості Кара-Єлга побачили татар. Вони напали на полки Шеїна, що йшли в авангарді, й були відкинуті в бою, котрий тривав від другої до десятої години.

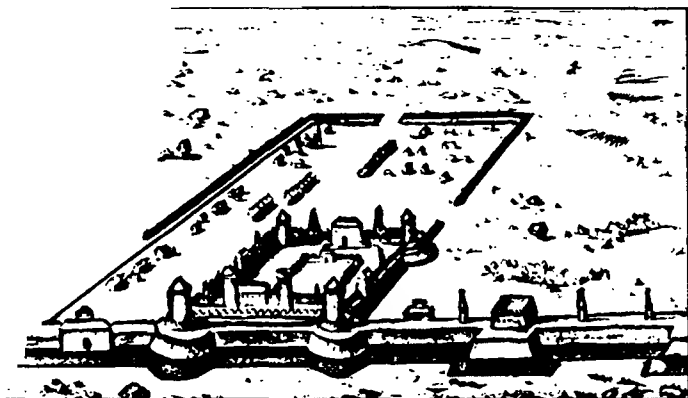
Турецькі джерела повідомляють, що після бойовища хан уночі провів воєнну раду. Особливо войовничо був налаштований нуреддін Азамет-Гірей. Воєначальники вирішили зранку вдарити всіма силами, розподіливши військо на три корпуси: перший — з ханом, другий — з калгою Давлет-Гіреєм, третій — з нуреддіном Азамет-Гіреєм [133, с.388 — 389]. 16 травня, коли російсько-українське військо стояло табором у Чорній Долині і вояки поховалися від невщухаючої зливи, о 5 годині ранку ханська кіннота разом з білгородською ордою, яничарами і черкесами з навалюною швидкістю вдарила в тил об'єднаної армії і посіяла паніку в Прилуцькому, Стародубському і московських кінних і піших полках. Та врятували артилеристи, які несподіваним для татар гарматним вогнем примусили їх відійти. Перешикувавши кінноту, хан кинув її на лівий фланг колони, де стояли слобідські Сумський та Охтирський полки. Слобожанам, яких було у п'ятнадцять разів менше, ніж татар, довелося витримати тяжкий бій. На жаль, думний дяк Ємельянов, який керував баталією, виявився кепським воєначаль-

ником. Коли б не російська артилерія, яка цього разу відіграла татар, полки загинули б. Із 1500 воїнів вціліло трохи більше 150 [396, от. 4, с. 135]. Зелену рівнину “перетворили у квітник червоних тюльпанів, чи, вірніше, в море крові”, — писали турки [133, с. 389 — 390]. За даними, надісланими до Приказу Голіциним, ці полки втратили 142 воїни, 563 були поранені, 12 полонені [393, с. 374]. Відбити ворога слобожанам допомогли сердюцькі піхотні полки, які, виявивши мужність і відвагу, “значний ущербок” йому завдали [57, с. 72]. Бій був настільки запеклий з обох боків, що в бойовищі “вбито сина ханського і сина бейського перекопського” [189, с. 149].

Слова Самовидця підтверджують повідомлення Голіцина, який відзначав, що “старшина й полковники, кінні й піші билися з тим поганством мужньо й хоробро, побили знатних мурз і добрих проводців, багатьох і живих піймали, знамена, коні, бутір’я та барцямання всіяке побрали, і розповідають полонені, що побито у них і переранено у них значне число, а поранений сам нуреддін-солтан та вбито сина каябея Мансурова Кантимира” [393, додаток, №20].

Татари відійшли і до ночі було видно на горизонті їхні загони, мов чорні хмари: “Хан спіткав військо з ордами і біля війська об’їхав і труп свого сина й інших побрав, йдучи коло війська, все чіплявся, а його з гармат бито міцно” [3, №300; 189, с. 149]. Після бою московські командири та козацькі полковники, побачивши безсилля власної кінноти проти татарської і силу піхоти, сховали кавалерію у вагенбург і табір, а на фланги виставили піхотинців-сердюків і солдат нового строю.

17 травня 1689 р. турки й татари знову намагалися зупинити російсько-українське військо. І був “бій великий і жорстокі напуски безперестанку цілий день”. Та, побачивши закриту піхотою колону, вороги відійшли до Перекопу й, спаливши все довкола, сховалися за його укріпленнями. Як з’ясувалося пізніше із свідчень полонених татар, хан боявся, щоб російське та українське військо не напало на турецькі фортеці на Дніпрі й не зайняло їх. Коли ж побачив, що війська проминули фортеці та йдуть до Криму, він сховався за перекопським валом, оскільки був певен, що В. Голіцину фортеці не взяти й до Криму не прорватися. Тому він спокійно сидів у місті й вичікував наслідків перебігу подій [393, с. 379]

Укріплення Перекопа [53]

Військо Мазепи та Голіцина до вечора досягло Колончака, а через два переходи 20 травня підійшло до Перекопу. Голіцин наказав розбити табір перед перекопськими укріпленнями. І тут перед командувачем постало питання: як бути далі? [189, с. 149; 224, с. 257 — 258].

Не можна погодитися з тими істориками, які звинувачували Голіцина в нерішучості, боягузстві й малодушності, коли він не почав одразу штурм “ничтожной крепостенки” Перекопу і завоювання Криму, хоч армія прагнула бою. По-перше, Перекоп був досить кріпленим містом і вважати його мізерною фортечкою — це означає глибоко помилятися [393, с. 228 — 236; 260, с. 539]. По-друге, як повідомляв Голіцин, а відомості його підтверджують записи у щоденнику Гордона, військо вже чотири дні йшло без води, закінчилися запаси хліба, а спека, що почалася від середини травня, зсушила всю траву в степах. Люди й коні втомилися й знесилю, і перед військом стояла фортеця, яку неможливо було взяти штурмом, а на облогу не мали часу. Та навіть якби Перекоп і взяли, то що далі? Ослаблене військо знову мусило йти голими й безводними кримськими степами, відбиваючись від ворога. А противник, використавши бездіяльність Польщі й Австрії, зосередив у районі Перекопу близько 150 тисяч кінноти усіх татар, що кочували від Азова до Буджака. Щодо кількості, то сили були рівні. Але татари перебували на своїй території й добре почувалися у степових

умовах. Військо ж Москви, відірване від тилових баз, могло стати легкою здобиччю для ворога. Не існувало навіть можливості не те що завоювати й утримати Крим, а й прорватися на півострів. Пізніше один з учасників походу свідчив, що хан замірявся здати Перекоп без бою, а російські воїни там від голоду й спраги самі перемруть, тому що фуражу й продуктів на сотні верст немає, а із прісною водою в місті лише три криниці (це на 150 тис. чоловік і 10 тис. коней) [393, с.228 — 234; 369, с.408].

В. Голіцин побачив марність планів його уряду — без поважної підготовки підкорити Крим, а тому вступив у переговори з ханом. Гадаємо, це був єдино правильний вихід із становища, що склалося. Крім того, загальне завдання походу — ослаблення і відвернення татарських сил з Балкан московсько-козацькі війська виконали сповна.

Князь хотів добитися вигідних умов, але хан наполягав тільки на пунктах Бахчисарайського миру 1681 р.: “Хан... прислав кеманамурзу Сулешова просити миру на попередній шерті, поставлений за думного дворянина Василя Тяпкіна... Ми... у мирних угодах ханові відмовили, позаяк той мир супротивним буде польському союзові” і “нам великим государям не потрібний і не прибутковий” [3, № 300; 393, с. 227 — 228]. Переговори тривали 20 і 21 травня. Хто їх вів і як вони відбувалися, сказати важко через відсутність точних джерел. Князь Голіцин і воєводи в листах називають тільки ханського посланця Сулешова. Капітан стрільців В. Сапогов згодом на допитах у Москві посвідчив, що з російського боку до хана їздили хрещені татари Кармашка і Тинбаєв, а потім Венедикт Змеєв та брати Яків і Борис Долгорукови. Турецькі джерела називають російським послом Камлук-агу, а татарським — Кемаль-мурзу [393, с.311; 133, с.390]. Розуміючи, що хан зволікає час, а війську стояти за нестатків та в умовах спеки стає чимраз сутужніше, Голіцин наказав зняти табір і спішно відступити у межі Московської держави. Це рішення для багатьох стало несподіваним і незрозумілим. Пішли навіть чутки, що хан підкупив Голіцина діжечкою золотих талярів, які, далєбі, виявилися фальшивими [57, с.72 — 73; 166, с.288 — 289, 198, с.323; 135, с.185; 186, с.35; 189, с.149]. Як свідчать джерела, частина війська прагнула бою і мала охоту до наступу, тому відступала “з наріканням” і поширювала подібні

небилиці. Дійсно, одним із таких невдоволених був і В. Сапогов, який на допитах свідчив, що “з-під Перекопа князь Василій Голіцин повернувся невідомо для чого, а під Перекопом помисел йому чинити була можливість і нужди ніякої ратним людям з першого дня не було” [393, с.311].

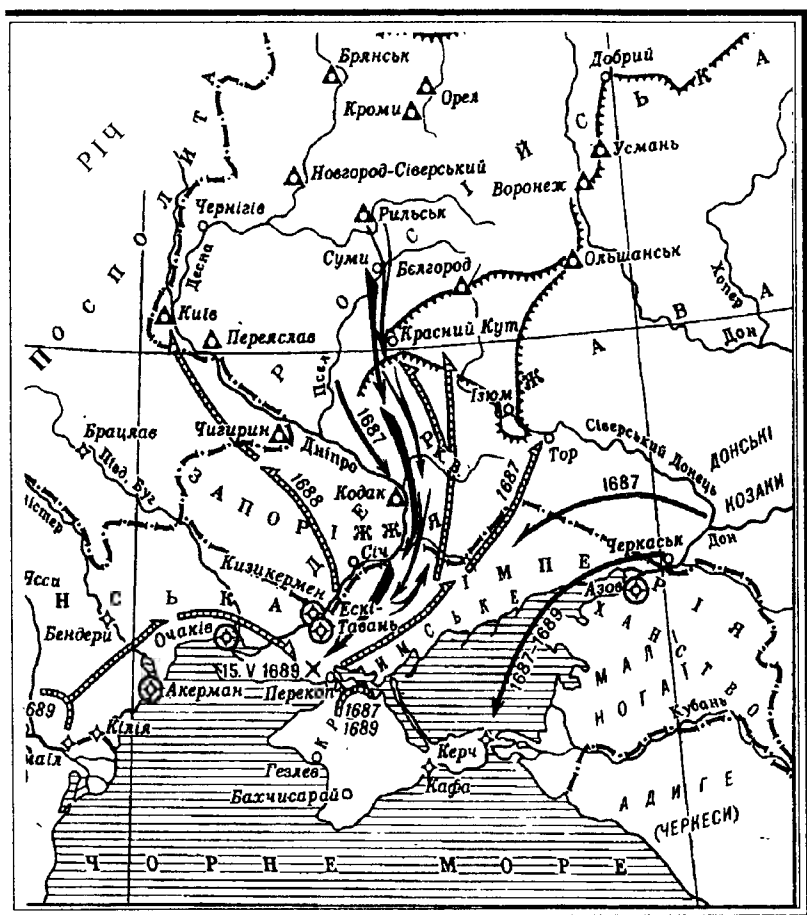
21 травня російське й українське військо відійшло від Перекопу, і зранку хан побачив, “що невірні, вишикувавши полки свої, ретируються” [133, с.390]. Вісім діб до самісінької Січі татари йшли загонами і постійно нападали на ар’єргард — сім піхотних і один кінний полк під командою генерала П. Гордона. У своєму щоденнику він писав про часті бої з ворогом, відзначаючи при цьому, що більше, ніж від татар, військо потерпало від спраги, нестачі продуктів і фуражу, чим опосередковано підтверджує причини відступу, вказані Голіциним. 25 травня армія підійшла до Дніпра нижче острова Тавані, а 29 травня на ріці Білозерці на військо востаннє напали білгородські татари й черкеси: “Білгородська орда зразу докучала, по сторонах хапаючи найбарзій московських людей”, — пише Самовидець. Та “з тими неприятелями були у ратних людей бої великі, на яких вони, ратні люде, того поганства багато побивали”. Турецькі джерела повідомляють, що татари наздогнали Голіцина при Донузлу-оба та, “не виймаючи стріл із колчанів, врубалися в лави одними шаблями й навалили цілі пагорби трупів” [189, с.149; 133, с.390]. Ці суперечливі твердження свідчать лише про те, що й одні й другі мали величезні втрати. Ханська кіннота переслідувала відступаючих до місцевості Четь-Каір. І знову, як тільки російсько-українська армія поминула турецькі фортеці, татари дали їй спокій. Дії хана ще раз переконують нас у тому, що Перекопу Голіцин взяти не міг і що завданням татар у цій кампанії було не допустити російсько-українські з’єднання до нижньодніпровських фортець.

Шлях до Самари довелося пройти в димові й згирищах — татари знову палили степи. Проти них Голіцин і Мазепа посилали в поля загони для промислу, та вони поверталися безрезультатно. 12 червня армія досягла Самари. Щоб забезпечити Гетьманщину від татарських вторгнень і мати базу для майбутніх походів, В. Голіцин наказав збудувати на Самарі в урочищі Сорок Байраків Ново-сергіївську фортецю. Її споруджували українські козакі й російські ратні люди під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена з 20

червня по 18 липня 1689 р. [368, с. 805]. У Новобогородицькій фортеці залишили всі запаси, що мала армія, — порох, гармати, вози, кулі, ядра, продукти — як резерв і базу для майбутньої боротьби з турецько-татарською агресією. 24 червня з річки Коломак війська розійшлися на свої “становиська” [189, с. 149; 57, с. 84]. Самовидець пише, що козацьке військо дуже виснажилося в поході, люди “барзо хоровали, і коні барзо нужні поприходили, і многії з козаків померли, і коні попрпадали, а то усе з безводдя” [189, с. 149]. Цей запис підтверджує правдивість інформації Голіцина про причини відступу й правильність прийнятого ним рішення. Про загальні втрати даних немає. Та, судячи з описів боїв, вони були значні з обох сторін.

Як наслідок — політична ситуація в державі загострилася. Мазепа відбув до Москви, де вирішувалася доля уряду Голіцина. Пильнувати за настроями в краї він лишив І. Новицького [5, № 191, 192, 194]. “А войска наши козацкіє стояли коло Дніпра на залозі от татар до повороту гетманского, аж до святой Покрови”, — пише Самовидець [189, с. 149].

Таким чином можемо констатувати, що відступ від Перекопу знаменував провал далекосяжних колоніальних планів Москви й у другому Кримському поході, хоча Голіцин і намагався подати його російському боярству як перемогу. Зазнавши колосальних втрат і витрат, Росія практично не отримала нічого. Другий похід відбувався за вкрай несприятливих умов. В середині країни його здійснення ускладнювалося гострою династійною боротьбою за владу між Софією і прибічниками Петра. Причинами невдачі стали також погана підготовка війська до незвичних умов походу, повільні комплектація, мобілізація, зосередження й просування армій, бездоріжжя, відсутність трави й води, тилового забезпечення тощо. В. Голіцин не поклопотався про надійний тил, щоб з його допомогою утримати завойовані землі. Новобогородицька фортеця, розташована за сотні верст від Криму, не могла витримати всього навантаження. Крім того, князь припустився помилки, лишивши в тилу своєї армії гарнізони турецьких фортець на Дніпрі. Відіграли негативну роль посушливий клімат і незнайома місцевість. Сприяло ворогові й відверте небажання Австрії та Польщі виконувати союзницькі зобов'язання. Російський посланець Волков дорікав

Карта-схема Кримських походів [142. т.2. — С.101]

хоронному гетьманові Яблоновському за пасивність, що призвело до ускладнень під час другого Кримського походу, коли “всі олгородські, буджацькі, ногайські й інші поганські орди перейшли за Дніпро й навалилися на царські війська” [263, с.29 — 34; 25, с.168 — 170; 393, с.241].

Незважаючи на поразку, спільні походи російського та українського війська на Крим мали певне історичне значення. Коаліційна війна європейських держав підточувала сили й розхищувала могутність Османської імперії. Їй довелося відмовитися від завоювальницьких планів у Європі. Значного удару було завдано й Кримському ханству — знярядно турецької експансії до Східної

Європи. Завдяки походам союзники Росії здобули перемоги. У 1689 р. султан не наважився наступати на Балканах, дізнавшись про похід на Крим. Він змушений був зняти частину дунайської армії для укріплення гарнізонів на півострові, в Очакові, Кизикермені, Азові та інших фортецях.

Кримські походи стали для Росії першою спробою активної наступальної боротьби з Туреччиною й Кримом з метою відвоювання у них північного Причорномор'я, здобуття виходу до Азовського й Чорного морів. Цей зовнішньополітичний курс Москви продовжувався до кінця XVII ст. і завершився взяттям Азова, Кизикермена, Таванська та інших фортець на Дніпрі. Через історичні умови, що склалися, ця боротьба припинилася. Та з початком 30-х р. XVIII ст. (при Анні Іоанівні) вона неодноразово поновлювалася і зрештою Катерина II досягла жаданого — Крим став окраїною Російської імперії. Як перша спроба, Кримська війна показала, що для подальшої боротьби необхідна мобілізація значних матеріальних і людських ресурсів, що завоювання не можна здійснити навалю, одним ударом. Походи викрили недостатню обізнаність командування, слабкі місця російської армії, її застарілі стратегію і тактику, комплектацію й забезпечення. Водночас вони довели величезне значення об'єднання російського й українського військ, що набули перший досвід спільного далекого походу за відірваності від тилкових баз і в екстремальних умовах клімату й місцевості. Під час боїв 15 і 16 травня 1689 р. стало зрозумілим, що російська кіннота з татарською не впорається і що піхотні (сердюцькі) полки — надійний захист від ворожої кавалерії у боях оборонним табором.

Тобто можемо вважати, що другим походом на Крим закінчився перший етап російсько-турецької війни 1686 — 1700 рр., котрий характеризуємо значними військовими акціями в масштабах всієї країни. В цих акціях задіяно збройні сили України, які відіграли визначну роль у позитивному досягненні військових цілей. Кримські походи з зацікавленням і детально висвітлювала європейська преса. Зокрема в 1687 році жваво відгукнулися на цю подію “Leipziger Post” та “Ordinar Zeitung” [175].

5.2. Створення населенням Півобережжя системи оборони від татарських вторгнень. Контрпоходи півобережного та правобережного козацтва в 1690 – 1694 роках

Після походів В.В. Голіцина на Крим стан війни Росії з Туреччиною тривав. Залишаючись учасником “Священної ліги”, Московська держава разом зі старшинським керівництвом Гетьманщини готувала третій похід на Крим. Тому українське козацьке військо спільно з російською армією взяло активну участь у війнах “Священної ліги” проти Порту і в 90-х роках XVII ст. Складовою частиною цих подій стала боротьба за Північне Причорномор’я в цілому і за гирло Дніпра та Бугу, зокрема. Час від 1690 до 1695 рр. можна сміливо назвати періодом козацьких походів в Північне Причорномор’я, як лівобережних і слобідських, так і правобережних та запорозьких. Козацькі загони охороняли кордони, давали відсіч ворожим навалам, здійснювали сміливі контрпоходи на супротивника. Тим самим вони послаблювали противника й готували ґрунт Петрові Першому для більш широкого наступу на Крим і Порту в 1695 — 1699 рр.

Вивчення документів архіву Іллі Новицького дало підстави глибше дослідити хід самооборони від ворожих вторгнень і дійти висновку про те, що у 80 — 90-х рр. XVII ст. в Україні розроблено цілісну систему оборони від турецько-татарських навал [232]. Для повного її відтворення матеріалів архіву Новицького недостатньо, але за наявними даними можемо судити про все в цілому.

Система оборони створювалася протягом 80-х років XVII ст., а в 90-х уже діяла. Разом з гетьманами важливу роль в цій справі відіграв і Ілля Новицький, що засвідчують численні листи, які надходили до нього від сотенної і міської старшини, а також те, що 26 червня 1696 р. його призначено начальником прикордонних фортець і містечок [5, с.280]. У 1697 р. переяславський полковник називає його начальником усього кордону вздовж Дніпра й Ворскли, а Мазепа тоді ж титулує навіть наказним гетьманом [232, № 14459, 14660].

Створена система об’єднала в собі: а) службу попередження;

б) розвідку; в) службу сповіщення; г) контрпоходи; д) оборонні лінії і перешкоди із фортець, укріплень, ретраншементів, засідок.

Служба попередження складалася з козацьких пікетів і дозорів, розосереджених у прикордонних містечках, селах і фортецях. За листами старшини можна відтворити лінію оборонних дозорів. Вона проходила від верхів'я Коломака по Ворсклі до її гирла, а звідти — угору по Дніпру до Києва. Від Ірклієва до Києва сторожову службу несли козаки Переяславського та Київського полків. Компанійці Новицького разом з козаками Лубенського полку стояли на лінії Вереміївка — Жовнин — Чигирин — Діброва — Воронівка — Максимівка. Від Кременчука до Переволочної, а від неї до Кобеляк — Миргородський і компанійський (Пашковського) полки; від Кобеляк через Китайгородку — Царичанку — Нові Санжари і до верхів'я Коломака — Полтавський і компанійський (Кузьмовича) полки [232, № 14461 — 14663]. Власне компанійці Новицького постійно стояли в Чигирин-Діброві, де завжди були полковий осавул Іван Максимович і чоловік 50 — 100 рядових [232, № 14211, 14240].

Ще до офіційного призначення Ілля Новицький виконував обов'язки старшого на цій лінії (листи свідчать, що від Ірклієва до Києва лінією керував інший старшина, спочатку Яків Лизогуб, а потім Григорій Гамалія). За наказом Новицького на охорону кордонів виходили навіть дальні сотні. У 1693 р. глухівський сотник Василь Федорович повідомляв, що веде до Новицького кролевецьку, воронізьку, коропівську та ямпільську сотні [232, № 14521]. Новицький забезпечував дозорців Переволочни (Рутковського, а потім Безкровного) порохом, свинцем, гарматами, зброєю, продуктами. У 1697 р. Безкровний писав, що одержав значні припаси — 24 діжки пороху і свинцю [232, № 14656].

Новицький розробляв систему розташування дозорів і пікетів — їх кількість і місця дислокації. Про це дізнаємося з листа Мазепи до полковника від 27 липня 1694 р. У ньому зазначається, що вказівки Новицького обов'язково затверджував гетьман. На випадок появи татар спрацьовувала система оповіщення старшини, яка йшла знизу вгору: від дозорців — сотникам-городовим отаманам-полковникам — І. Новицькому й гетьманові. Розпорядження спускалися у зворотному порядку. На випадок термінової потреби рішення приймалося одразу, не чекаючи розпорядження зверху. Не довіряючи

паперу, гетьман іноді викликав до себе усіх відповідальних за охорону кордонів “для одобрання в деле певном виразноє словесное інформаціє” [232, № 14216, 14244, 14660, 14724].

Частиною системи оборони була письмова естафета сповіщення. Вона діяла таким чином. Містечка, що входили в оборонну лінію рубежів, уважно стежили за степом, і як тільки з'являвся ворог, розвідка сповіщала новину містові, а начальник охорони через систему оповіщення попереджав навколишні полки і сотні [232, № 14394, 14459, 14567]. Приклад цьому — дії старшини в січні 1696 р. У ті дні розвідка кременчуцького сотника Максима Остаповича, “заганяючи коней”, повідомила про появу в степу за Самарою орди. Він негайно відправляє письмове сповіщення власівському, кобиляцькому і, напевне, іншим сотникам. Андрій Дилецький, сотник кобиляцький, спішно пише полтавському полковникові, що “орди вже Кишеньку, Переволочну і Лучки спалили” й “і стрілянину гарматну в нашім місті чути”. Сотник керибердянський Ілько Косненко повідомив у Кременчук, що орда вже біля міста, а Максим Остапович негайно попередив миргородського полковника. Естафета рухається далі понад Ворсклою, і вже сотник новосанжарський Йосип Биченко повідомляє про орди сотника решетилівського, а той сотням по Ворсклі — Пслу — Хоролу — Сулі — Удаю і до Десни [232, № 14563, 14558, 14563, 14557, 14559, 14659].

Подібні дії відбувалися в 1690, 1695 рр. [232, № 14565, 14560]. Одержуючи попередження, старшина збирала козаків і рушала назустріч агресору. Як діяв полк Новицького у структурі оборони, дізнаємося з листа Івана Максимовича із Чигирин-Діброви від 10 грудня 1686 р.: “...Ведомость сая припала ко мне декаврия десятого увечері от... полковника миргородського завзятая з Кериберди о неприятельском намерению. А потом по вчитанию сей ведомости еще другая... полковнику миргородському от... полковника полтавського цидулою пришла. Теди ко мне и сая цидула десятого декаврия на рассвете прислана. А еще що якую завезу к себе ведомость, теди якнайпрудше днем и ночью до вашей милости... ознайомовати необавлюся” [232, № 14302].

Коли татари проривалися далеко, для відсічі збирали полки, що розташовувалися далі в глибині Лівобережжя. Так сталося в січні

1695 р. [232, №14449]. Для передачі відомостей слугували спеціальні вістові — “молодці”, які відвозили пакети й привозили накази [232, № 14565]. Діяла і традиційна сигналізація димом та вогнем — через вежі — “фігури”, розташовані на ближчій відстані.

Про те, як функціонувала система оборони, свідчать конкретні історичні факти боротьби з татарами в 1690 — 1697 рр. Зокрема, сторожові козацькі загони охотницьких полків стояли восени 1689 р. понад берегом Дніпра, а восени і зимою 1689/90 р. вони ж знаходилися на південних кордонах [57, с.84]. Пізньої осені 1689 р. присеймські сотні Ніжинського полку та охотники зосередилися понад лівим берегом Дніпра під проводом стародубського полковника Михайла Миклашевського [57, с.84]. В січні-лютому 1690 р. пікети лівобережних козаків та охотників чатували на ворога в Переволочній — Царичанці — Китайгороді — Кишинці — Кереберді — Кременчуці — Власівці — Городищі. Полчани Миргородського полку стояли в Кременчуці, Лубенського — у Вереміївці, Переяславського — в Ірклієві, Прилуцького — в Золотоноші, Київського — в Борисполі [5, с.253]. Весною-влітку наступного 1692 р. чернігівські, стародубські та київські козацькі ватаги і охотницькі частини, періодично змінюючи склад, несли дозорно-сторожову варту в слобожанських та самарських містечках, в Придніпров'ї по лінії Київ — Бориспіль — Воронків — Ліплява — Золотоноша — Кропивна — Іркліїв — Вереміївка — Жовнин — Чигирин-Діброва — Кременчук — Переволочна — Царичанка — Нехвороща.

Самійло Величко зазначав, що в 1690 р. указу про новий похід на Крим не надійшло в Україну, хоча про його ймовірність говорилося вже в 1689 р. І козацькі полки “для осторожности от неприятелей бусурманов... мал не через все лето находилися на рубежах малоросійських”. Посилена козацька залога квартирувала в Новобогородицькій фортеці, до того ж її склад змінювався кожні чотири місяці [5, с.227; 232, № 14740; 57, с.19; 189, с.152].

Про конкретні дії козацтва з охорони рубежів від татар і походи супроти них свідчить листування І Мазепи з І. Новицьким. 13 лютого 1690 року гетьман повідомив полковника, що з оперативного донесення козацької розвідки, “1 февраля орди великіє с Криму через Дніпр против Кизикермена переходили і потекли на Ингулен.

а з Ингульця запевне сюда мають на сей бок Дніпра ударити для свого поганського облову". Гетьман наказував компанійському полковникові разом з лубенським зайняти оборону біля Чигирин-Діброви понад Дніпром [5, с. 227]. Татарські чамбули все-таки прорвалися на лівий берег і нахапали ясиру. 17 лютого Мазепа наказав І. Новицькому, полковникам прилуцькому І. Стороженку, лубенському Л. Свічці, всім засеймським сотням наздогнати їх. Він розпорядився, якщо не буде можливості наздогнати ворога, то як помсту за набіг здійснити форсований оперативний похід під Кизикермен "і там тим поганцям... статки отгорнуть, а посад спалить і всякими способами шкоду старатися на заміну своїй ім учинить" [232, № 14774; 5, с. 228]. З цієї метою гетьман надіслав на допомогу вибраних козаків з городових та охотницьких полків. Всі мали зустрітися біля Ингульця в певному місці і йти під Кизикермен. Сам І. Мазепа з козаками та "раттю московською" мав намір іти туди ж лівим берегом. Проте похід довелося відкласти, позаяк частина орди, відділившись, напала на Чаплинку, Китайгородку, Торець, містечка й села Полтавського і Миргородського полків [232, № 14745; 5, с. 228].

Населення Слобожанщини безупинно давало відсіч татарським навалам. Жителі Маяцька в 1690 році повідомили в Малоросійській приказ: "Бьют челом холопи ваши, маяцкие жители — русские люди и черкасы... Живем ми в Маяцком в дальнем крайнем городе, а воинские люди татарове под Маяцкой приходят большими и малыми людьми беспристанно, и многих наших братьев, и жен наших, и детей рубят и в полон берут" [308, л. 18 — 25, 26 — 42; 201, с. 115]. Подібним діям і протистояла система оборони.

Від татарських навал потерпала й Правобережна Україна. Козацтво, яке там відроджувалося, на чолі з фахівським полковником Семеном Палієм (Гурком) підтримувало зв'язки з Мазепою, польським та російським урядами, захищало рідний край. З Варшави, Москви та Батурина паліївці діставали харчі, гроші, одяг, зброю для боротьби з нападниками. В боротьбі з турецько-татарськими навалами лівобережні та правобережні козаки дуже часто виступали спільно. Перший подібний похід здійснив С. Палій разом з переяславським полком у травні 1690 р. й погромив татарську орду на р. Тікич поблизу Білої Церкви [332, л. 291 зв.].

У липні 3000 татар та яничарів з Кизикермена напали на Гетьманщину. Їх зупинили й розбили козацькі загони, вислані для “промислу над ворогом” [232, № 14759; 5, с. 231 — 232]. У відповідь було вчинено похід правобережного та лівобережного козацтва. Генеральний осавул Іван Ломиківський з козацьким корпусом завдав удару Очакову “і посад спалили і много шкоди татарам починили”. Його дії підтримували правобережні козаки полковника Самуся, які напали на Акерман і Килію [189, с. 152; 135, с. 187; 198, с. 328]. Річ Посполита, пов’язана антитурецьким союзом з Москвою, заохочувала подібні акції.

Наскільки небезпечними і сміливими були очаківські операції свідчать описи фортеці, знайдені нами в джерелах. Евлія Челебі в 60-х роках XVII ст. [416, с. 111 — 113] та східні автори початку XVIII ст. [65, с. 146 — 147] розповідають про Очаків (Озю), як досить велику й добре зміцнену фортецю. З їхніх слів, місто складається з трьох окремих, але пов’язаних між собою цитаделей. Найстаріша і найміцніша у формі чотирикутника стоїть на пагорбі й має льохи, глибокий рів, могутні оборонні стіни в два ряди, завтовшки в двадцять кроків з 15 вежами, покритими тесом. Через рів перекинуто дерев’яний міст, який підіймається і запирає собою вхід (браму) до міста. Подвійні залізні ворота виходять на лиман в бік Килбуруна. З усіх башт виглядають жерла гармат. У середині цитаделі — до 200 глинобитних будинків.

Під пагорбом знаходиться середня цитадель, з’єднана з верхньою кварталом і воротами. Спочатку це було дерев’яне укріплення, але згодом його обіклали каменем, засипали землею і зміцнили 10 баштами. У фортеці двоє воріт, — північні й східні, — близько ста мазанок, одна мечеть і кілька крамниць. Зі східного боку між двома фортецями є укріплена стіна, з зубцями, гарматами та воротами. Відділяючи територію міста від степу і з’єднуючи дві цитаделі, вона ніби утворює третю фортецю, яка приєднана до перших двох. Взяти штурмом подібні укріплення було практично неможливо [416, с. 111 — 113].

Навпроти Очакова, через широкий в 4 милі лиман турки вибудували фортецю Кінбурн (Килбурун). де знаходилася резиденція очаківсько-сибістрійського санджакбея. Тут було споруджено міцну чотирикутну кам’яну фортецю в сто кроків по периметру, з двома

баштами і десятком гармат. Поряд з нею — стара цитадель з залізними воротами на захід, з високими в 40 аршин стінами, з 80 глинобитними під тесом будинками та 20 гарматами [416, с. 117]. Необхідно взяти до уваги і той факт, що Озю і Кінбурн знаходилися за сотні верст від Гетьманщини і правобережної Наддніпрянщини, в центрі кочів'їв Єдисанської і Джамбойлуцької орд, на берегах лиману, у відкритому степу. І, незважаючи на це, козаки здійснювали сюди походи практично щорічно в 90-ті роки XVII ст.

З кінцем червня 1690 р. розпочалася підготовка великого походу Палія та Новицького на Кизикермен. За час від 9 червня до 16 серпня Мазепа надіслав Новицькому декілька листів, в яких виклав план походу і вказав, як діяти під час нападу на укріплення [5, № 201, 204, 205, 207, 209 — 211]. Ці листи розкривають стратегію, тактику й військове мистецтво козацьких частин. У похід виступило вибране товариство компанійських полків І. Новицького, Г. Пашковського, М. Кузьмовича, сердюки Кожуховського, Андрійовича, Яворського, а також козаки Переяславського та Лубенського полків, загальною кількістю 4 тис. чоловік. Кожен полк мав з собою по дві гармати, запас харчів на місяць. Мазепа радив під Кизикерменом скерувати 2 тис. чол. на штурм передмістя, а 2 тисячі залишити як тилове прикриття від степу і для захоплення міської череди. В поході полковники мали пильнувати обережності, діяти приховано, виставляти дозори, вести контррозвідку, щоб про них не дізналися вороги. Загонам Палія Мазепа надіслав лише одну гармату, хоча й обіцяв достатньо харчів і кілька гармат. Місце з'єднання всіх частин визначено під Чигирином. У похід об'єднане козацьке військо вирушило після 22 липня і вже 16 серпня повернулося зі здобиччю, знищивши кизикерменське передмістя і захопивши полонених. Про дії корпусу під час походу свідчень знайти не вдалося, але з огляду на ретельну підготовку, зацікавленість самого гетьмана та зважаючи на нагороди, котрі одержала за його успіх старшина, це був великий похід [332, л. 291; 232, № 14750; 5, с. 231 — 240]. У цей же час запорожці, підтримуючи похід на Кизикермен, напали в пониззі Дніпра на татарські судна, захопили полонених і ханську казну для нижньодніпровських фортечних залог [414, с. 102 — 110].

Джерела свідчать, що в жовтні-грудні 1690 р. козаки постійно відбивали численні татарські вторгнення і напади на Кереберду,

Царичанку, Китайгородку й здійснювали походи за Дніпро проти чамбулів, котрі ішли по ясир [232, № 14780; 5, с. 243 — 245]. 22 грудня Мазепа наказав І. Новицькому розташувати в Чигирин-Діброві підрозділ осавула Рубана, щоб коли Дніпро замерзне, татари не змогли напасти на Лівобережжя [5, с. 245]. А в Новобогородицьку козаки постійно міняли залог [84, с. 237].

Тривала й війна “Священної ліги” проти Османської імперії. Тому в березні 1691 р. австрійський амбасадор І. Курц, а в серпні польський посол Ян Окраса вимагали від уряду царів Петра та Івана розпочати новий похід на Крим, щоб відволікти турецькі сили з морів та Балкан. Але Москва не захотіла більше ризикувати і військом, і політичною стабільністю в державі. В очікуванні третього походу на Крим минув для козацтва і 1691 р. Городові козаки, охотницькі й запорожці захищали населення Лівобережної та Слобідської України від татарських вторгнень, повідомленнями про які рясніють джерела і за 1691 р. [5, с. 246 — 249]. Особливо руйнівними стали набіги татар весною 1691 р. на містечка і села Чутувського повіту — Зміїв, Лиман, Біткін, Тирлове та інші. При цьому татари убили 95 людей, полонили близько 2 тисяч чоловік, захопили багатотисячні стада [307, л. 1 — 7, 24 — 45; 28, с. 54].

У відповідь на такі дії в жовтні трьохтисячний загін козаків лівобережних полків спільно з правобережними здійснили контрпохід на Білгородщину і Буджак, розгромивши велику орду, чим убезпечили кордони від її вторгнень. Щоправда, судячи з листування І. Новицького, не завжди таланило і козакам, і вони зазнавали поразок та прикрих тактичних помилок [5, с. 248].

Для випередження нападів татар і яничарських загонів з боку Дніпра на лінії Кременчук — Чигирин-Діброва — Переяслав у вересні-грудні виставлено пікети компанійців і козаків Лубенського й Переяславського полків, а під Чигирином стояв табором загін кінноти в 150 чоловік [232, № 14761; 5, с. 247 — 249].

Січень і лютий 1692 р. ознаменувалися численними боями з татарами. Про них дає свідчення листування полкової і сотенної старшини з І. Новицьким. З початку року він з “компанією” стояв в охороні під Чигирин-Дібровою і підтримував зв’язок з охороною Лубенського, Переяславського і Київського полків. 22 січня стало відомо про напад білгородської орди на Немирів та Сороку. І. Но-

вицькому наказали перехопити в степу чамбули, які поверталися з набігу, і відбити у них ясир. 4 лютого І. Мазепа повідомив полковника, що “орди з Криму в великій силі вийшовши, і в Кизикермені Дніпром переправивши, пошли сим і тим боком Дніпра под городи малоросійськіє для облову”. Через три дні стало відомо, що ще 21 січня чамбули кримської та білгородської орди разійшлися по Переяславському полку й пограбували села під Бубновом, Золотоношею і Домонтовом.

Проти них з регіментом виступив гетьман І. Мазепа і став табором під Переяславом у селі Баришівці. Звідти він пише 2 лютого гнівного листа Іллі Новицькому: “Дано нам знати сьогодні, на праздник Сретенія, же орда в немалой купе вдарила под Кропивную, да и под Золотоношу подганялася, а тих сотень всі люде военние пошли з паном асаулом нашим за ордою, перше под Золотоношею бувшею. За чим дивуємся вельце тому, же вашмосьць з паном полковником лубенським и з паном полковником миргородским и з паном полковником наказным переяславським, з людьми полков ваших в поготовности будучи, а напереді найдуючися, оспалисьє, же як за тою першою ордою в погоню не йшлисте, так и сіей не постереглисте приходу. Чого встидитися вам належало. Яко теди разумеєм, же сая орда мела од Кизикерменя оказатися, так приказуєм вам пильно, абисте з тими преречеными панами полковниками сославшиися и з людьми полков ваших ораз совокупившиися, ишли за тими ворогами в погоню конечно хочай же до Кизикерменя; просячи Господа Бога помочи, аби вам помогл достигнути их погромити. Тое пильно, пильно приказавши, поручаем вас Господу Богу” [232, № 14702].

Татари спішно перейшли на правий берег Дніпра. За ними навздогін надіслали погоню з козаків городових і компанійських полків на чолі з генеральним осавулом Г. Гамалією, котрий гнав їх до Бугу, але зупинити й розгромити не зміг. Протягом 3 — 14 лютого Мазепа пише Новицькому майже щодня листи, в яких дає детальні вказівки по боротьбі з татарами. Зокрема, розставити пікети понад Дніпром, надіслати роз'їзд під Смілу, захопити язиків, відбити награвоване. Якщо полковнику не вдавалося виконати наказ — гетьман виносив йому догану, а за успіхи — подяку [5, с. 253 — 255]. До кінця лютого Мазепа стояв у Переяславі, посилаючи загони

проти чамбулів, які з'являлися то на правому, то на лівому березі. Лише на початку березня, з відходом татар, повернулися “на свої становиська” і війська гетьмана [5, № 227, 228; 232, № 14695, 14696, 14470]. 10 числа він дав листовну вказівку І.Новицькому перейти на лівий берег, а на правий надіслати пікети [5, с. 256].

На початку 1692 р. знову розпочалися приготування до походу на Крим та Очаків. На засідання різдвяної старшинської ради приїздив царський гонець, стольник Циклер з грамотою “гетьману зі старшиною помислити і порадити”, як краще здійснити цей похід. На раді запропоновано, перш ніж штурмувати Очаків, захопити турецькі фортеці на Дніпрі. Старшина пропонувала рушити в похід в кінці травня, виславши перед собою авангард із козаків Лубенського, Миргородського і Полтавського полків. Він мав зайняти Переволочну й забезпечити переправу всьому українсько-російському війську. На турецькі містечка потрібно було йти плавно (Дніпром) і пішо (правим берегом Дніпра), взявши з собою обложну техніку, досвідчених інженерів та воєначальників. У поході мали брати участь запорожці, котрі заблокують флотилією Буго-Дніпровський лиман і не пропустять турецькі кораблі. Взявши фортеці, згодом можна розпочати наступ на Очаків, Буджак і Молдову (Тягин). А здійснювати далекі походи, лишаючи в тилу Кизикермен, небезпечно [334, л.314 — 328].

Подібна консультація відбулася і в лютому 1693 р. між І. Мазепою і дяком Посольського приказу А. Вініусом. Позаяк старшина наполягала на поході під Кизикермен, Вініус зазначив, що царі відклали такий похід до більш сприятливих часів. І. Мазепа йому відповів: “Нехай буде так, як жадають Великі державці! Моя справа лише показати, яка користь могла б бути від такого походу; весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь; з допомогою лише одного Белгородського розряду, вони змогли б оволодіти тими містечками, змусили б неприятели просити миру у великих государів, попередивши тим і невдоволення польського двору” [31, с. 12]. Отже, як бачимо, ідея Дніпровського походу на Кизикермен належала козацькій старшині й постійно обстоювалася нею. Починаючи з 1688 р., джерела фіксують, що з подібними пропозиціями старшина виходила в уряд кожного року, аж до їх реалізації в 1695 р. Тобто,

український уряд прагнув бути не лише об'єктом, але й суб'єктом міжнародної політики.

У березні 1692 р. здійснено похід загонів С. Палія і лівобережних козаків під Очаків. За планом, Палій разом з гетьманським “військом городовим і компанією на конях добрих” мали біти до Тягині, щоб підтримати дії польських хоругв. Проте “стала великая росквась, ріки почали розпускатись”, і через бездоріжжя козаки не змогли досягти мети. Тоді вони перейшли Буг і напали на Очаків, де попалили посади, захопили полонених і худобу [189, с. 153; 84, с. 237; 271, с. 362 — 363].

Турки й татари постійно посилювали натиск на Україну. Приводом для цього став виступ трохи екзальтованого українського патріота чи політичного авантюриста (наразі це питання до решти не з'ясоване) Петрика (Петра Івановича, Іваненка) [310, л. 1 — 32]. Колишній канцелярист, він наприкінці 1691 р. втік до Криму й, оголосивши себе гетьманом, попросив у хана допомоги для відвоювання України. В міста й села Гетьманщини Петрик розіслав універсали, в яких проголошував, що йде боротися з всіми пригнічувачами простого народу — заможними козаками, орендарями, поміщиками [135, с. 190-191; 162, с. 431 — 442; 57, с. 94 — 97, 103 — 121].

Мазепа миттєво відреагував на його виступ. 9 квітня 1692 р. він пише Новицькому: “Уведомилисьмоя тепер свежо од певних сторон и людей, же нецнотни Петрик мает сими часы з Запорожья выправлен были в поселстве до короля, а безмаль чи не з ним хочет и сам кошовый туда-ж удатися. За чим пильно вашмосьци жадаем, жеби вашмосьць зараз, чим найскорее, з полку свого прибравши какое сотце доброго товариства, выправили на тую сторону Дніпра, не так для промыслов военных, як для того зрайцы, и прикажите, жеби меж Бугом и Дніпром з пильностію на шляхах всюди попилювали и старалися з якими особами оного перенявши займати. Кгдаж не так нам язики татарские, як той здрайца потрібен есть для многих причин. О що и повторе вашмосьци жадаемо, а будет тое з великою вашмосьци прислугою, а товариству нагородою, если дасть Бог в руки брати оного” [385, с. 449]. Та схопити Петрика Новицькому не вдалося.

У травні 1692 р. кримська орда, перейшовши Дніпро під Кизи-

керменом і понад Інгульцем, Чорним шляхом підійшла до Чигирина. Її зупинив полк І. Новицького, котрий стояв навпроти Чигирин-Діброви [5, № 238]. Вторгнення великого 20-тисячного війська калги й Петрика почалося аж у серпні 1692 р. Татарам вдалося спалити передмістя Новобогородицької фортеці, захопити Китайгородку, Царичанку, села на півдні Полтавського полку. Гетьман, стоячи під Гадячем на Оболоні, 2 серпня зупинив полк Новицького на марші, а 3 серпня скерував його проти ворога, наказавши стати табором під Будищами: “Любо розказалисьмо вашмосьці найдоватися в купе з полками пана полковника лубенского и пана Пашковського, — писав гетьман, — а простовати з ними до панов полковников миргородского и полтавского, однак тепер засилаем вашмосьці сим нашим листом, абись, где колвек сей лист наш вашмосьць знайдесть, на том месці зостался до дальшого указу нашого. О що и повторне жадаючи, засылаем ласку нашу” [385, с. 450]. В авангард, на Самару, Мазепа надіслав Миргородський, Прилуцький, Гадяцький і Лубенський полки. З рештою полків гетьман підійшов до Полтави і став там табором, очікуючи підходу московських військ Шереметєва [309, л. 1 — 9; 232, № 14789, 14794; 5, № 240, 241; 189, с. 153].

Дізнавшись про масштабні маневри гетьманського регіменту, кримська “орда з тим Петриком уступила назад под Крим не даючи бою жодного”. Одна частина орди, розділившись на чамбули, заходилася хапати ясир. Друга частина пішла на слободи. Проти неї 16 серпня знову було скеровано полк І. Новицького. Паліїв Петрика виловили в Полтавському полку. Гетьман відійшов до Лохвиці, залишивши сторожові загони охотників по р. Самарі [232, № 14805; 5, № 242 — 243; 189, с. 153].

Не змігши прорватися в центр Лівобережжя з боку Самари, татари розпочали атакувати з правого берега Дніпра. 26 вересня І. Новицький спрямував проти орди, котра з’явилася на Правобережжі, свого осавула Рубана. В кінці жовтня інший загін кримців, перейшовши Дніпро під Кизикерменом, пішов степом Чорним шляхом під Чигирин. Йому назустріч вийшли вояки Іллі Новицького та миргородського полковника і з 4 до 14 листопада переслідуючи, зупинили й змусили втікати назад [311, л. 163 — 166, 190 — 197; 232, № 14798].

Наприкінці року С. Палій повідомив про готування татарами нового вторгнення взимку 1693 р. Ці свідчення підтвердила з початком року запорізька розвідка. 11 січня хан Селім-Гірей, зібравши 40-тисячне військо, очолене нуреддін-солтаном і сином Ширін-бея, разом з залишками загону Петрика, скерував його на Гетьманщину й Слобожанщину. Підійшовши до Січі, Петрик запропонував запорожцям приєднатися до нього. Кіш відмовився від його пропозицій. Не ризикуючи штурмувати січові укріплення, татари, обійшовши їх, 15 січня вночі підійшли до Переволочної. Залогу вже попередила січова розвідка й вона підготувалася до бою. Лишивши фортеці спокій, татари лівим берегом Ворскли пішли на Полтавщину. Не змігши взяти навіть невеличких укріплень Кишинки, вони випалили її околиці й підійшли під Полтаву з боку Старих Санджар. Як і під Кишинкою, вороги “многих людей... в полон забрали, і многіє статки людськіє” захопили. Татарські чатові донесли, що назустріч грабіжникам іде військо гетьмана й боярина. Тому вони на початок лютого від Сторожової Могили через річки Орчик, Берестову та Оріль “позаберавши людей полку полтавського з статками їх... назад до Криму повернули” [57, с. 134, 136, 140; 415, с. 454 — 471, 477 — 478; 162, с. 445].

Гетьман І. Мазепа готувався до боїв з початком року. На допомогу йому 6 лютого прибув С. Палій (але татари вже пішли), з Московщини ішла 40-тисячна рать Шереметєва і Баратинського. Вздовж Дніпра і кордонів Полтавського полку гетьман зосередив застави з городових і охотницьких полків, посилив гарнізони прикордонних фортець, налагодив систему оповіщення. Сам він стояв у Лубнах, очікуючи звісток про рух білгородської орди, котра, за даними розвідки, мала б перейти з-за Дніпра на допомогу нуреддіну [57, с. 134 — 141]. Цінні свідчення з цього приводу Мазепі надсилав осавул полку Новицького Рубан з Чигирин-Діброви [5, с. 263].

Для підтримки дій “Священної ліги” зі згоди польського уряду здійснюються спільні походи С. Палія і гетьманських полків в дністровські степи на Бендери. Похід С. Палія та Л. Свічки, який готувався в лютому, не здійснився, через часті навали татарських чамбулів. У кінці вересня 1693 р. Мазепа наказав переяславському полковникові Мировичу з Київським та охочекомонним Пашковського полками вирушити разом з Палієм. Але вже з походного

маршу Київський полк повернувся до Дніпра для відсічі очікуваного нападу татар, і ця міра виявилася недаремною, позаяк кримська і білгородська орди двома потоками подалися в Україну. Нуреддін-солтан вів кримчаків по лівобережжю в Гетьманщину. Туди ж правим берегом Дніпра рухався білгородський солтан Онїта. Гетьман, зібравши військо в Батурині, вислав на Коломак Полтавський, Гадяцький, сердюцький і компанійський полки. Дізнавшись про це, нуреддін звернув на Слобожанщину і, набравши ясиру під Водолагою, пішов у Крим. Лишивши за Ворсклою компанійський полк Кузьменковського (Кузьмовича) і сердюцький полк Кожуховського, гетьман розпустив городових козаків.

Палій з Мировичем і Пашковським, пройшовши південні степи і розминувшись з 40-тисячною ордою солтана Онїти, напав на околиці Тягині, завдавши туркам суттєвих втрат. Онїта, відмовившись від походу в Гетьманщину, пішов назустріч паліївцям, які поверталися від Дністра. Бій стався в долині за п'ять миль від ріки Кодими. 26 вересня семитисячний козацький загін витримав протягом дня кілька боїв з переважаючими силами противника. Вночі козаки спорудили табір, котрий відразу ж оточили татари. Вранці 27 вересня вороги вдарили з новою силою. Але паліївці витримали, поклавши в бою до 4 тисяч татар. Простоявши під табором до вечора, орда рушила в Білгородщину. Перебувши ніч і впевнившись, що засідки немає, козаки пішли до Дніпра. З початком жовтня Мирович вже був удома [57, с. 177 — 184].

Наведені щойно нами численні факти свідчать, що українсько-російська армія походу в Крим більше не здійснила, але виконуючи союзницькі обов'язки, українські козаки вчинили багато військових акцій, щоб відволікти татар від дунайського театру воєнних дій і послабити сили агресора, тим самим відігравши неабияку важливу роль у ході стратегічно-тактичних операцій “Священної ліги”.

Наприкінці лютого 1694 р. козаки С. Палія з лубенським полком Л. Свічки і вибраними козаками охотницьких полків, очолених І. Новицьким, були направлені під Кизикермен. Розбивши на Бугогардівській паланці загін татар, 2 березня вони підійшли до фортеці й розпочали її облогу. Укріпленням верхнього міста завдано значної шкоди: “посад сожгли и близ города всё опустошили”. Вилазку залоги відбили з великими для турків втратами. Козацькі

ж загони безборонно повернулися назад [57, с. 235; 218, с. 30]. У той же час, щоб відволікти татар від допомоги туркам в Угорщині, загін запорозьких, донських і городових козаків під проводом кошового Шарпила демонстративно проривався під Перекопом до Криму. Їм вдалося захопити на Сиваші каланчу (вежу), прапори, 8 гармат, зброю, взяти в полон близько 200 татар. Нуреддін наздогнав загін Шарпила біля Молочних Вод, але був відкинутий козаками [189, с. 154; 162, с. 450].

У серпні 1694 р. київський полковник Мокієвський, компанійці Пашковського й Кузьменковського з'єдналися в Лисянці з загоном С. Палія і рушили в похід під Очаків. Назустріч їм виїхав бей з кіннотою і піхотою в 600 чоловік і вдарив на козацькі з'єднання. Командири дали козакам наказ до відступу й заманили ворога в степ. Турки за димом і пилом не побачили загонів Палія і Пашковського й були оточені. Лише кільком десяткам з них вдалося повернутися до фортеці. Решту схопили або посікли. Захопивши здобич, хоругви, 300 полонених, козаки повернулися до Батурина і роз'їхалися по домівках [189, с. 154; 31, с. 18 — 19]. У вересні полки Палія і 20-тисячне лівобережне військо наказного гетьмана чернігівського полковника Я. Лизогуба здійснили похід на буджацьку орду. Здобувши укріплену турецьку паланку Ганкушлі, вони в Буджаку “села попустошили, и много ясиру набрали, и иной здобичи, и вцілости повернули, бо орди при турецьком войску били противко цесара християнского” [189, с. 154; 57, с. 254]. В цей же час полк Новицького діяв на Правобережжі під Бугаївкою.

Незважаючи на активні контрдії українського козацького війська, татарські загони продовжували вторгнення в Україну. В лютому 1694 р. чамбули завдали втрат Переяславському полку, через недогляд молодого переяславського полковника. Протягом усього року орди нападали на українські землі — слободи, Львів, Фастів, Брусилів та ін. Для охорони від них І. Мазепа вислав караули на лінію Самара — Дністер, а сам спорудив на ріці Синюсі земляне укріплення-ретраншемент, де й стояв табором до наступного року. На лінії Вереміївка — Переяслав розташувалися загони чатових Я. Лизогуба. На початку 1695 р. татари нападали головним чином на Галичину, Волинь, Білоцерківщину, і лише частина орди діяла в січні під самарськими городками [189, с. 154 — 155; 57, с. 264 — 265; 5, с. 274].

Відтак, констатуємо, що від 1690 р. і до початку 1695 р. тривав і завершився **другий** етап російсько-турецької війни 1686 — 1700 рр. Його можна схарактеризувати козацькими походами на турецькі містечка і фортеці в Північному Причорномор'ї та в Молдові. Збройні сили України виснажували й послаблювали противника, чим готували сприятливі умови для більш широкого й масштабного наступу проти агресора в наступному, третьому періоді, як в південних степах, так і на дунайському фронті країнами „Священної ліги”.

5.3. Участь українського війська в походах на Азов, Кизикермен і Таванськ у 1695 — 1696 роках та його роль в захопленні турецьких фортець

Протягом 1695 — 1698 рр. царським урядом та гетьманським правлінням було вчинено значні, великомасштабні військові акції проти Туреччини та Криму на двох напрямках: 1) на Азов і 2) на Очаків. Вони були спрямовані на роз'єднання турецько-татарських сил і на завоювання виходу до Азовського й Чорного морів. Виявлені нові та вивчені опубліковані джерела і їхнє зіставлення дають нам можливість висловити припущення, що кожен з цих напрямків — очаківський та азовський — були самостійними в загальному плані військових дій і на кожному з них було вчинено певну кількість воєнно-політичних акцій — два Азовських і три Дніпровських походи. Щоб довести цю думку, вважаємо за необхідне детальніше розглянути безпосередній хід подій, виокремивши в них особливу роль українського війська.

Про дії козацьких полків у першому Азовському поході знайти свідчення нам не вдалося. Є лише поодинокі не достеменні згадки у С. Величка та одного з українських літописців, які згадують про участь в першій облозі Азова кількох полків гетьманського регіменту. Літопис навіть зазначає, що очолював їх наказний гетьман Іван Обідовський [57, с. 272]. Спростувати чи підтвердити ці свідчення, за відсутності інших вірогідних джерел, нам наразі не надається можливим [191].

Відомо, що перша облога Азова в червні-вересні 1695 р. закінчилася невдачею. Більш успішними стали дії українсько-російської армії на нижньодніпровському напрямку. Вадим Дядиченко Дніпровським вважає лише один похід 1695 р., хоча й називає його першим [103]. На нашу думку їх було три — в 1695, 1697 і 1698 рр. Метою всіх трьох Дніпровських походів було взяття Очакова і завоювання виходу в Чорне море. Але за кінцевим результатом досягнута мета в кожному конкретному поході була такою: в першому — штурм і захоплення нижньодніпровських фортець, у другому — оборона й зміцнення Кизикермена і Таванська, третій — розвідка тактичного становища в пониззі Дніпра і ремонт та зміцнення укріплень.

Подробиці про перебіг подій походів в Пониззя ми знаходимо в літописі С. Величка, свідчення якого мають характер щоденника акцій. А також в архівних матеріалах Розрядного приказу: про виступ у похід і рух до Січі повідомляє в рапорті Шереметев до Москви від 2 і 16 липня; хід облоги і штурму Кизикермена викладений в його ж листі від 1 серпня 1695 р. [271, с. 410 — 415; 372, с. 269 — 272].

Дніпровська кампанія являлася частиною плану Петра I по завоюванню виходу в Чорне море і водночас мала самостійне значення як правий фланг удару на Північне Причорномор'я — Пропонтиду. Лише в зв'язку з одночасним ударом на Азов можна говорити, що метою походу на Кизикермен та інші фортеці у 1695 р. передбачалося також відвернення турецько-татарських сил від Азова. В цьому розумінні і штурм Азова мав характер відволікаючого маневру для дніпровської кампанії. Переконані, що одночасний удар у двох напрямках змушував турецько-татарське командування розосередити, а значить послабити сили й воювати на два фронти. Про те, що дніпровську кампанію спрямовано на завоювання виходу в Чорне море в районі лиманів, свідчать листи Петра I, дипломатична пошта, літописи [273, с. 82; 57, с. 272; 263, с. 987].

План походу розробили в кінці 1694 — на початку 1695 рр. з ініціативи і при безпосередній участі козацької старшини. Ми вже звертали увагу на те, що саме їй належав цей план і він постійно нею захищався. Нагадаємо: починаючи з 1688 р., джерела

фіксують, що з цією пропозицією козацькі командири виходили в уряд кожного року, аж до її реалізації в 1695 р. План полягав у наступному. Російське військо, до складу якого мали ввійти севський, белгородський, путивльський та українські слобідські полки [57, с. 273; 84, с. 244; 31, с. 348] під проводом Б.П.Шереметєва [34], з'єднуються біля Дніпра з полками гетьмана, ідуть правим берегом до Кизикермена й беруть його в облогу. З Дніпра на чайках фортеці блокують запорожці, які мають великий досвід річкових та морських походів і боротьби з татарами. Вони ж діють на суходолі, на лівому березі, перетинаючи допомогу від татар [372].

Здійснення плану розпочалося весною 1695 р. 10 травня Б.П. Шереметєв з військами полишив Белгород і 28 травня прибув на річку Коломак, де з'єднав усі свої полки. Дізнавшись про виступ військ боярина, 17 травня з Батурина розпочав похід і І. Мазепа. Наблизившись до дніпровської переправи, козацькі полки затрималися там на кілька тижнів для побудови суден “до перевозу войск”. На цих суднах російські полки переправлялись на правий берег біля Переволочної, а козацькі — біля Мишуриноного Рогу. Загальну зустріч обох корпусів було призначено на річці Омельничці. Б. Шереметєв прибув туди 2, а І. Мазепа 3 липня. 11 липня об'єднане військо рушило в похід на Кизикермен “звичайним трактом, переходячи в том маршу розніе речки и долины, з степу в Днепр впадаючи”. Частину війська відправили плавно Дніпром до Січі, щоб, з'єднавшись з запорожцями, воно рухалося далі на Кизикермен і Таванськ. Очолив плавний загін Я. Лизогуб [84, с. 244; 271, с. 410 — 415; 57, с. 273]. Запорожці під проводом кошового М. Самойленка вирушали в похід плавно — по Дніпру. Загальна чисельність об'єданого війська, за даними Г. Байєра, М. Костомарова, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Д. Бутурліна та В. Дядиченка складала 100 тисяч чоловік. У джерелах, зокрема в донесенні австрійського посла в Москві, говориться про 120 тисяч чоловік [162, с. 452; 52; 30, с. 163; 103, с. 160; 394, с. 569].

Українсько-російське військо до міста Кизикермена “прийшло липня 24 числа, години за дві до ночі”, — повідомив царя у “відписці” Шереметєв, — “і того ж дня в вечері у ратних людей полків наших з кизикерменцями, котрі виходили з того міста на вилазку, був бій”

[372, с. 269 — 270]. Ставши вночі обозами навколо фортеці на безпечній відстані, військо стало очікувати наступного дня. Рановранці 25 липня гетьман наказав сердюкам і городовим полкам іти на штурм фортечних валів. “Котре військо радісним серцем скочило охоче на промисел воєнний і ввійшло майже без опору в садки та огороди кизикерменські”. Назустріч козацькому загону вийшло кілька сотень яничарів. У короткій сутичці вони були розбиті, а їхні залишки сховалися за укріпленнями. Козаки зайняли захоплені позиції біля стін фортеці і “шанці собі починивши в них залягли, для подальшого військового промислу”.

Українсько-російське керівництво врахувало тактику штурму турками Чигирина в 1677 — 1678 рр. і застосувало його в 1695 р. під Кизикерменом, а роком пізніше, в 1696 р., під Азовом проти самих же турків. За пропозицією гетьмана українські та російські полки стали підводити під фортецю шанці, підступаючи все ближче до мурів. Були насипані вали, на яких розмістили гармати, корзини з землею, розставили піхоту з карабінами та мушкетами. Роботи ішли дуже спішно й до ранку 26 липня фортецю було суціль осаджено. Вранці 26 липня розпочався її шквальний артилерійський обстріл, котрий тривав п'ять днів. Гармати козаків та солдат придушували вогонь противника, не даючи йому навіть зробити постріл. Артилерійський вогонь, який вели турки з Таванська, не чинив жодної шкоди штурмуючим. Обложені ж були просто засипані ядрами, снарядами й ручними гранатами. Плавне військо запорожців, Київського та Чернігівського полків, вийшовши на Дніпро, оточило Таванськ (Мустріткермен) і відрізало облоženим шлях до відступу й можливість отримувати допомогу від татарських орд нуреддіна і Ширін-бея, котрі стояли в степу. Не змогли обложені й втекти Дніпром, позаяк кизикерменську флотилію захоплено першого ж дня облоги й спущено в пониззя Дніпра.

Козаки і солдати під прикриттям артилерії прорили під зовнішню очаківську башту глибокий підкоп. Закладений в ньому порох вибухнув 30 липня о п'ятій годині ранку, утворивши величезну вирву в фортечній стіні. В пролом з прапорами, під бій барабанів і звуки бойових сурм кинулися козаки й ратні люди. На вулицях міста розпочалися рукопашні бої, котрі тривали п'ять годин. Від вибухів підкопів і гранат у містечку розпочалися пожежі. Не бачачи мож-

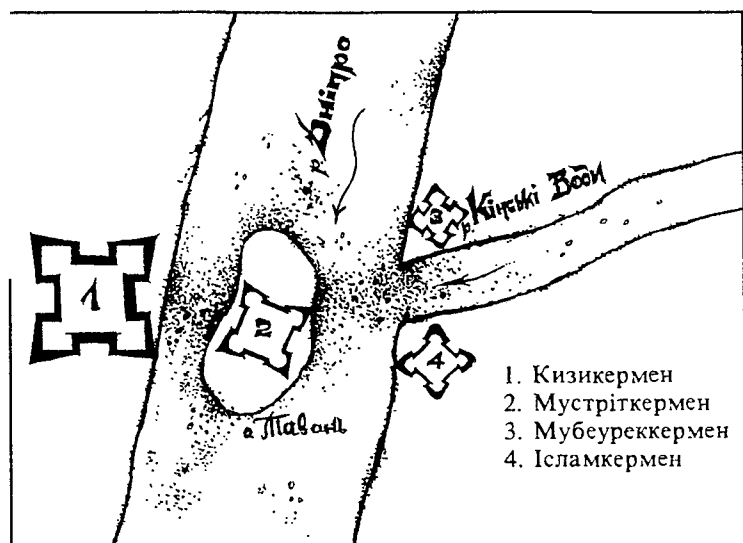

Схема розташування нижньодніпровських турецьких фортець

ливості боронити фортецю далі, турки, замахавши шапками, дали знати що здаються. Увечері 30 липня капітулювало верхнє місто (цитадель), а ранком наступного дня — і нижнє (передмістя). Оточений запорожцями й городовими козацькими полками гарнізон Таванська, побачивши, що капітулював Кизикермен, теж здався на ласку переможців. Турки й татари, котрі захищали Мубеуреккермен, уночі 2 серпня, зірвавши порох, підпаливши фортечні укріплення і кинувши гармати, втекли в степи до орди, яка там стояла. Залога Ісламкермена в ніч з другого на третє серпня була виведена калгою і Ширін-беєм у степ. Захопивши боєприпаси і гармати, вони підірвали порох "і місто спалили, і, лишивши його порожнім, пішли геть". Цілими лишилися тільки укріплення Таванська [372, с. 270]. Б. Шереметєв та І. Мазепа відправили під Азов царю доповідні про взяття фортець. Їх доправили стольник А. Воейков і наказний полковник Іван Скоропадський вночі 19 серпня. На честь такої визначної перемоги Петро I влаштував бучний бенкет з гарматними пострілами та фєсрверками [43, с. 249; 394, с. 247 — 248].

Дійсно, це була подія значної історичної ваги. Вона справила

велике враження на сучасників в Україні, Росії, Туреччині, Західній Європі. На честь Б.Шереметєва Терлецьким написано панегірик, котрий видано в Чернігові з чудовими гравюрами Леонтія Тарасевича, котрі алегорично ілюстрували штурм фортець [378]. Представники вищого православного духовництва — патріарх московський Адріан, митрополит київський Варлаам Ясинський, ректор Києво-Могилянського колегіуму Стефан Яворський — звернулися з урочистими привітаннями й похвалою до українських козацьких полків. З захоплених трофейних гармат відлито дзвін “Кизикермен” для Успенської церкви в Полтаві [54; 57, с. 286 — 288; 377; 222; 51].

Українські та російські полки захопили кизикерменського бея, багато турецьких офіцерів, полонили близько тисячі яничарів, взяли прапори, гармати, зброю та інші трофеї [57, с. 283 — 285; 372, с. 272]. Шереметєв і Мазепа згодом були осипані царською милістю і подарунками. Як повідомляють джерела, більше за всіх у боях відзначився Миргородський полк Данила Апостола [189, с. 155 — 156]. Втрати росіян та українців, треба гадати, були значними. За повідомленням гетьмана лише в одному Ніжинському полку загинуло 242 і поранено 311 чоловік.

Отже успіх швидкого падіння чотирьох форпостів турків у Подніпров'ї був забезпечений узгодженими діями українських та російських з'єднань. На всіх етапах боїв найактивнішу участь брало козацтво, яке відіграло значну роль у досягненні перемоги. Визначні бойові якості були виявлені козацькою піхотою в штурмі Кизикермена і запорізьким плавним військом на Дніпрі.

Після взяття фортець командири мали намір штурмувати Очаків. Але військо “зело зголоднено”, було виснажене, а передбачався ще значний перехід і марш з боями та новий штурм. Тому похід на Очаків відклали до наступного року. Ці свідчення, наведені учасником штурму Г. Граб'янкою, засвідчують, що кінцевою метою нижньодніпровської кампанії у війні з Туреччиною було взяття Очакова [84, с. 244].

Б. Шереметєв та І. Мазепа, оглянувши фортеці, вирішили, що швидко відбудувати Кизикермен неможливо. Не було необхідних матеріалів, а руйнувань завдано значних. Щоб фортецю не зайняли яничари та орди, вирішили зрити укріплення, що залишилися, до

решти, а зміцнити уцілілу Мустріткермен (Таванськ). Борис Шереметєв писав, що це зроблено “для того, чтоб в том городке без ваших великих государей людей они, бусурмане, пришед, по прежнему не засели и пристанища им в том городке не было” [372, с. 270]. Дві інші фортеці зруйнували, втікаючи, турки й татари. В Таванській фортеці залишили залого з 200 російських солдатів полковника А. Ларонта, 600 запорожців і сердюцький полк Ясиковського. Його ж призначили і комендантом (каштеляном) укріплення. Гарнізону лишили значні продовольчі запаси, зброю та боеприпаси. Він мав розширити й зміцнити фортецю [189, с. 155; 166, с. 292 — 293; 186, с. 38].

За короткий час, відчуваючи брак матеріалу, козаки й ратні люди провели необхідні ремонтно-відновлювальні роботи. Їм восени допомагав загін з 500 козаків Лубенського та Гадяцького полків, надісланий гетьманом. До грудня роботу завершили. Незважаючи на відсутність теплого житла і міцний мороз, гарнізон не покинув фортеці, а охороняв її всю зиму 1695/96 рр. від татар, які постійно з'являлися на обрії.

Козаки, окрім гарнізонної служби в Мустріткермені, охороняли кордони Гетьманщини та Слобожанщини (а відтак і Московщини) від татарських навал. Охотницькі полки розосередилися вздовж Самари, слобідські полки — понад Коломаком. На випадок руху татарської кінноти під Азов вони мали перетнути шлях ворогу й розсіяти його. Коли І. Скоропадський привіз у Батурин звістку про відхід військ царя Петра від Азова, полки відкликали з кордонів, але охоронні загони все ж залишили. Підкорення нижньодніпровських фортець відразу ж відбилосся на ході військових акцій запорожців. Восени кошовий отаман Іван Гусак з січовиками безперешкодно вийшов у Лиман й спустошив околиці Очакова [414, с. 225 — 226].

Готуючись до зимових татарських нападів, І. Мазепа виставив варту понад Дніпром і наказав бути напоготові до боїв південним полкам. У січні 1696 р. на Гетьманщину вчинено спустошливу навалу татар. Про дії козацтва по відсічі цих нападів детальні свідчення, окрім архіву І. Новицького [5, с. 274 — 277], подає звіт І. Мазепи в Малоросійський приказ від 8 лютого 1696 р. [335, л. 1210 — 1216] Хан, “бажаючи за Кизикермен та інші містечка

помститися..., з Петриком в Малу Росію наступив і розпочав спустошити Полтавщину та Миргородщину". Вторгнення ішло двома потоками. З-за Самари наступ вели кримські та ногайські татари, калмики та черкеси на чолі з нуреддіном та калгою. Під Кременчуком, з-за Дніпра, готувалася до вторгнення білгородська орда [166, с. 293; 57, с. 368; 189, с. 156].

На початку січня татари попалили села й хутори понад Оріллю і, розсипавшись чамбулами, пішли на Полтавський та Миргородський полки, до Решетилівки, Нових Санжар. 15 — 16 січня вони захопили передмістя в Китайгородці, Кишинці, спалили Царичанку і "людей где набрали в пень рубали". 18 січня від Кереберди і Кишинки, понад Пслом, Говтвянським шляхом татари рушили в глибину Гетьманщини, до Говтви. Гетьман, "не допускаючи далій оним неприятелем распростиратися и спустошити України", зібрав полки і вирушив з Батурина у напрямку Прилуки — Лохвиця — Гадяч. 14 — 21 січня розіслано накази в городові й охотницькі полки самостійно виступити для відсічі ворога [232, № 14659, 14562, 14568; 5, с. 274 — 276; 271, с. 416]. Київський, Переяславський і Ніжинський полки стояли біля Дніпра в очікуванні білгородської орди. З Охтирки і Белгорода на допомогу їм рушив Б. Шереметєв. До Говтви спрямовані Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки. Полковники М. Борохович, Д. Апостол і П. Герцик дали під Говтвою бій ворогу. Але сила й перевага була на боці татар, тож вони змусили козаків, "осоромившись", відступити за міські стіни. Орди, скориставшись цим, почали грабувати околиці Решетилівки, Білоцерківки, Багачки та й рушили на Гадяч [57, с. 368; 271, с. 416 — 417].

У цей час від Кременчука, форсувавши Дніпро, розпочала наступ білгородська орда, з якою ішов Петрик [246]. Вона обложила Омельник і Потік. Швидкому просуванню козацьких військ заважала розквась — виїхали на санках, але сніг почав танути і козакам довелося пересідати на вози, що не обійшлося "без великої доуки обивателям". І. Мазепа писав 23 — 25 січня листи І. Новицькому і Л. Свічці, щоб вони зі своїми полками не вирушали й залишалися в Лубнах, а на випадок підходу білгородської орди завдали їй поразки й відкинули за Дніпро [232, : 14477; 5, с. 277 — 278].

З'єднавшись на певний час у Гадяцькому полку, орди,

дізнавшись про рух до Гадяча І. Мазепи з регіментом і Б. Шереметева з ратними людьми, знову розділилися і, хапаючи ясир, почали відходити в степи. Білгородська орда рушила через Миргородський полк на дніпровські переправи. За нею навздогін кинулися полки Новицького й Свічки. До Дніпра поспішали Київський, Переяславський і Ніжинський полки. Татари, не наважуючись кинути награбоване, розпочали панічну переправу через Дніпро. Підтала крига ламалася під ними, через що багацько татар потонуло в Дніпрі [57, с. 369; 271, с. 415 — 418].

Кримська орда через Полтавський полк підійшла до Ворскли. За нею рушили Гадяцький, Полтавський та Миргородський полки, які стояли в Говтві. До них приєднався і Прилуцький полк Д. Горленка. Як і на Дніпрі, під час переправи через Ворсклу татари відступали безладною юрбою і багато з них втопилося. Рештки цієї орди ще довго виловлював у самарських та орільських лісах компанійський полк Пашковського. Полонені повідомляли, що татари пішли з Гетьманщини, оскільки боялися повені на ріках і бездоріжжя та розквасі на шляхах [162, с. 456 — 187]. І. Мазепа з полками дійшов до Рашівки, де 1 лютого 1696 року дізнався про втечу татар за Дніпро та Ворсклу [270]. За даними М. Костомарова, тоді ж йому надійшла і звістка про загибель Петрика — його нібито вбив списом гадяцький полковий осавул Яким Вечірко [246; 166, с. 293; 57, с. 368]. Інші історики заперечують цей факт, посилаючись на згадки про Петрика ще й у 1708 р.

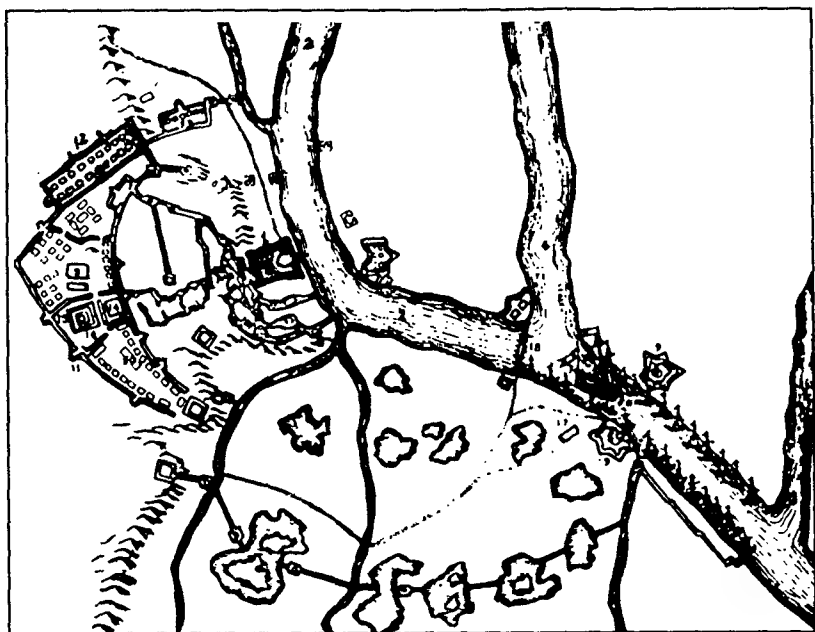
Після відсічі татарської навали на Лівобережжя розпочалася підготовка військової кампанії 1696 р. Петро І планував, як і минулого року, завдати удару по Туреччині й Криму на двох напрямках — азовському та очаківському, де українському козацтву відводилася особлива роль. У 1695 р. перший етап боротьби за вихід до Чорного моря під Очаковом було завершено — турецькі фортеці в пониззі Дніпра, які перетинали підхід до Очакова, було захоплено. Згідно з даними джерел оперативний план на літо 1696 року був таким. Готувався спільний похід на Очаків плавню і суходелом військ Б. Шереметева, лівобережних, слобідських і запорозьких козаків. Одночасно козацькі полки, що дістали бойове загартування при штурмі турецьких нижньодніпровських фортець, переводилися під Азов. Солдати й козаки мали

охороняти підходи до Таванська, а частина січовиків — “чинити військовий морський промисел” на Чорному морі проти турків, щоб не допустити надходження допомоги під Азов. З цією метою передбачалася видача козакам значного грошового жалування і продуктових запасів. Судна для плавного походу потрібно було спорудити в Брянську і спустити по Десні в Дніпро [162, с. 457].

Здійснення плану розпочалося напровесні. 10 березня 1696 р. гетьманові вручено наказ “йти в похід воєнний з військом і якнай-сильніше, і якнайраніше”. Указом визначалося скерувати під Азов 15-тисячне військо в складі городових і охотницьких полків, які брали участь в штурмі Кизикермена, з п’ятимісячним запасом харчів [263, с. 1118, 1123, 1124]. Таку кількість українського війська визначено за вказівкою І. Мазепи, котрий повідомив у Малоросійський приказ, що 20 тисяч, які вимагав цар, він вислати не зможе, тому що в тривалій боротьбі з турками та татарами, в далеких походах не лише населення (посполиті та міщани), але й городове козацтво збідніло та виснажилося [162, с. 458 — 459]. До того ж, значна кількість війська була потрібна й для одночасного походу на Очаків. Кількість українського козацького війська, яке брало участь в другому Азовському поході, визначається в джерелах по-різному: в 15, 20 і 25 тисяч козаків [166, с. 294; 186, с. 39; 287, с. 153; 425, с. 37 — 38]. Напевно, слід погодитися з думкою М.Н.Петровського та В.А.Дядиченка, котрі довели, що під Азовом було 15 тисяч українських лівобережних козаків [271, с. 372 — 373; 103, с. 168 — 169].

В Азовський похід скерували полки чернігівський (Я. Лизогуб), гадяцький (М. Борохович), лубенський (Л. Свічка), прилуцький (Д. Горленко), компанійський (Федька) і сердюцький (Кожуховського). Наказним гетьманом корпусу призначено чернігівського полковника Якова Лизогуба [189, с. 157]. Слідом за літописами М.Костомаров, а за ним М. Богословський та деякі інші автори називають лише п’ять полків, забуваючи про чернігівський, полковником якого одночасно був Я. Лизогуб. До складу російських полків, висланих під Азов, входили й українські козаки слобідських полків [287].

24 квітня 1696 р. українське військо вирушило в похід під Азов. Воно рухалося трактом по лінії міст Батурин — Охтирка — Валуйки

План облоги та взяття Азова в 1696 році
(п. 1. — Азов; п. 12. — табір Якова Лизогуба) [391]

— Черкаськ — Азов. “Идучи зело спишно”, козаки “в поході том от орди міли перепону, але добрий отпор дали орді, и притянули под Азов” в полудень 17 червня [189, с. 187]. Їх зустрів генерал Патрик Гордон і визначив місце обложного табору — на лівому березі Дону. Розташування козацького табору добре видно на плані облоги і взяття Азова в 1696 р. Він витягся прямокутником поряд з табором донських козаків, своїм південним боком притулившись до циркумвалюційного валу, і знаходився дещо позаду розташування кінноти та інфантерії головнокомандувача О. Шеїна. В середині табору козацькі намети вишикувалися в два ряди й навколо них з возів і земляних валів зроблено захисні укріплення. Два виходи вели з тилового боку табору в степи, а ліворуч і праворуч в табори донців та солдат О. Шеїна.

Спорудивши табір за Азовом вниз за течією Дону, від моря і кубанських степів, козаки “отняли тем комунікацію полевим татарам с азовскими сидельцами в совѣтах и послилках запасов”. Місце розташування табору визначило й мету козаків в облозі. Як найбільш досвідчена частина війська, вони мали відбивати напади татар з боку степу й не дати їм можливості подати допомогу обло-

женому в фортеці гарнізону. Всередині кільця облоги частина українських козаків спостерігала за діями залоги, відбивала її вилазки, брала участь в інженерних роботах [287, с. 94; 189, с. 157; 391, с. 156; 43, с. 320].

Полки Я. Лизогуба щоденно вели бої з татарами й турками. 18 червня яничарська піхота, побачивши, що козаки заклопотані влаштуваннями табору, напала на позиції О. Шеїна. “Червня 18 дня, — говорить про цей випадок “Описание похода боярина Шеина к Азову”, — приходили на обоз великого полку неприятельські люди, і боярин та великого полку воєвода Олексій Семенович з кінними ратними людьми і війська запорозького наказного гетьмана Якова Лизогуба, з полків своїх старшинами і козаками із обозів своїх тих неприятельських людей побили і гнали від обозів своїх тих неприятельських людей до ріки Кагальника”. Українські та російські частини спільно відбивали турецько-татарські напади з боку степів 24 червня, 30 червня, з 2 по 8 липня, 13 липня і протягом усієї облоги. Козацькі полки брали активну участь і у відсічі вилазок турецького гарнізону із обложеного Азова [288, с. 19; 287, с. 96; 52, с. 262]. 20 червня о 8 годині ранку турки вчинили вилазку “на козацкие шанцы войска малороссийского”, сподіваючись саме тут прорвати облогу й отримати підтримку від турецько-татарських військ “нуреддин-солтана кримського, Муртаза-паші кафинського, Кубек-аги кубанського, з ханськими синами й багатьма мурзами і з кримськими татарами і з кубанськими ногайцями”, які стояли в степу за Кагальником. Але з допомогою російських ратних людей українські козаки дали відсіч атаці “і рубали до самих азовських стін ті неприятельські загони”.

Беручи до уваги досвід штурму Кизикерменської фортеці при допомозі обложного валу, командування, “на прохання нижчих чинів”, вирішило насипати такий же вал і під Азовом. До цих робіт, крім російських ратних людей і донських козаків, було залучено й українських козаків. Останнє засвідчує в листах до патріарха Адріана цар Петро: “Великоросійські і малоросійські наші війська... біля граду Азова земляний вал до ворожого рову звідусіль рівномірно насипали”. Факт підтверджують й інші джерела. Роботи розпочалися увечері 23 червня, а вже 15 липня тим “валом у багатьох місцях рів засипали... і з-за того валу через той рів до

Взяття Азова в 1696 році (п. 1 — табір Я. Лизогуба).
Гравюра Паннемакера з малюнка Шхонебека[43]

неприятельського валу дійшли і вали притулили так близько, що можна було з ворогом крім рушниць навіть руками битися, навіть земля за їхній вал киданням до міста сипалася” [89, с. 970 — 973; 287, с. 96 — 98; 425, с. 44 — 45; 186, с. 40].

Вал, підведений впритул до фортечної стіни, вирішив результат другого походу. Найбезпосереднішу, навіть вирішальну роль у боях останніх днів відіграли українські лівобережні та донські козаки, мужністю котрих і захоплено Азов — турецьку твердиню на південних кордонах Гетьманщини та Московщини [288]. 14 і 15 липня, встановивши на валу артилерію, штурмуючі відкрили гарматну стріляницю по фортеці й місту, яка тривала і 16 липня. Подальший перебіг боїв більшість джерел, а також дослідників подають таким чином. Артобстрілом вдалося зруйнувати один з бастионів цитаделі. 17 липня козаки наказного Якова Лизогуба й донці отамана Фрола Мінаєва, відбивши одночасну атаку татарської кінноти з боку степів виласку турецького гарнізону з Азова, “все єдиновластно в шанцях своїх занумели і... о полудні з шанцов вискочивши, на Азов устелилися”. Вилізши на вал, вони “тисячей смертей перед очима явно бивших не убоївшись” захопили найближчий до них бастион портеці. Турки вчинили шалений опір — бої тривали близько шести

годин до кінця дня 16 липня. Але двохтисячний загін українських та донських козаків витримав шалений натиск ворога: “Не тільки турков стрільбою, но і зруч ламали і убивали, хоругви їх хватали і канатами водними за палі городскія закидая, з валу оніе ворочали и в город діру учинили; но и на діру тую одни других в город же увалитися тиснули и захоочали. А так турки не могучи козаків оружем отбити, мішками з порохом приправляя огонь, за стіни кидали и козаков ожигали, потом ров глубокий в городі близ штурму ископали на упад козакам. Но ні мішки, ни ров не помогли туркам”. Закріпившись на бастіоні з допомогою надісланого підкріплення, — солдат П. Гордона, — козаки вночі захопили чотири ворожі гармати [89, с. 970 — 973; 425, с. 50 — 53; 186, с. 40; 189, с. 157 — 158; 98, с. 271; 57, с. 384].

Вранці 18 липня в штабі облоги вирішили здійснити 22 липня генеральний штурм фортеці, використовуючи успіх, досягнутий козаками в боях 16 — 17 липня. Але турецька залога, зрозумівши, що подальший опір не має рації, в полудень “18 липня замахала шапками і нахиливши прапори, стала до миру закликати і помилування у державця просити”. Розпочалися переговори, і 19 липня азовський гарнізон капітулював [425, с. 55 — 56; 89, с. 970 — 971].

Падіння Азова справило значне враження в Європі, Туреччині, в Криму. Воно знайшло жвавий відгук у тогочасній пресі, літературі, мистецтві, — як важливіша подія російсько-турецької війни та причорноморського театру військових дій Ліги, викликало піднесення національно-визвольної боротьби підкорених Османами народів, сприяло перемогам держав-союзниць. Олексію Шеїну цар Петро присвоїв першому в державі звання генералісімуса.

Після капітуляції Азова полки Якова Лизогуба з 20 до 29 липня були задіяні на ремонтно-відновлювальних роботах біля фортеці. Після їхнього завершення, 30 липня, козаків відпустили додому і 31 липня вони залишили Азов. За активну участь в боях, виявлені при цьому мужність та героїзм, відвагу і стійкість, ініціативу та кмітливість рядових козаків і старшину щедро нагороджено царем [89, с. 970 — 973; 162, с. 461; 103, с. 180]. Яків Лизогуб після смерті був з почестями похований, як герой Азова, в прибудові Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. Втрати, яких зазнали козацькі полки під Азовом, згідно з даними В. Дядиченка склали 455 чоловік убитими, пораненими та полоненими [103, с. 179].

Втрати гетьманського війська під Азовом в 1696 році

Полки	Убитих	Поранених	Полонених
Чернігівський	26	25	4
Гадяцький	24	99	—
Лубенський	46	36	—
Прилуцький	36	73	—
Кіннота Федька	14	4	15
Сердюки Кожуховського	14	35	—
Всього	160	272	19

У зв'язку з направленням значних військових сил під Азов влітку 1696 р. довелося відкласти великий похід на очаківському напрямку й обмежитися заходами оборонного спрямування. 25 квітня 1696 р. Б. Шереметев одержав царський указ, згідно з яким він мав зібрати ратних людей свого розряду і разом з військами гетьманського регіменту, котрі не були задіяні облогою Азова, йти походом на Очаків. Для блокади фортеці з моря передбачалося спорудити в Брянську великі човни-струги й спустити їх у Дніпро по Десні. Гетьман мав також виготовити човни в лівобережних полкових містах і зібрати їх в гирлі Орелі біля Переволочної [162, с. 469; 414, с. 250]. Але готування в похід і будівництво стругів йшло надто повільно — через брак коштів і людей, які були кинуті на Азов. Уже добігав кінця червень, а початку походу ще й не було видно. Тоді цар Петро Олексійович вирішив використати війська Б. Шереметева та І. Мазепи для охорони кордонів Гетьманщини та Слобожанщини, а в південних степах, лиманах і на морі наказав “промисел чинити запорожцям”. Про те, що цар прийняв саме таке рішення, свідчить листування Посольського приказу з союзницею Москви — Австрією. В листі від 13 червня говориться, що цар надіслав гетьманові Мазепі грамоту, щоб “він, гетьман, разом з боярином і воєводою, своїм походом чи висилками, прихід неприятельських військ під великоросійські і малоросійські міста і під Азов стримував і відсіч їм чинив” [263, с. 1120].

Війська гетьманського регіменту, котрі залишилися на Лівобережжі, тільки 10 червня зосередилися під Гадячем, очікуючи походу на Очаків. У зв'язку зі зміною плану дніпровської кампанії царем Борис Шереметєв з'єднався 6 липня на річці Коломак з козацькими полками гетьмана Івана Мазепи, і, розтягшись по лінії річок Коломак — Орчик — Берестова, вони “стали, ретельне і пильне око на всі боки маючи” [57, с. 384; 189, с. 158; 166, с. 295; 31, с. 22]. Названі заходи спонукані тим, що кримський хан зі своєю ордою стояв понад берегом Азовського моря від Сиваша до Кальміусу, готовий вдарити в тил діючим під Азовом арміям [61]. На з'єднання Шереметєва та Мазепи покладалося завдання не допустити цього нападу. Охотницькі полки також розосереджено в містечках Полтавського полку. Про це свідчить універсал І. Мазепи від 2 червня про призначення Іллі Новицького начальником усіх прикордонних з татарами містечок і фортець [5, с. 280].

На Дніпрі, від Кременчука до Києва, сторожову службу відбували вибрані козаки Чернігівського, Переяславського та Лубенського полків. Частина з них, плаваючи Дніпром, слідкувала за південними степами, попереджуючи раптовий напад ворога [263, с. 1121]. Мазепа і Шереметєв надсилали в степи козацькі роз'їзди для ведення розвідки боєм. Один з таких загонів під проводом М. Плечника, витримавши нерівний бій з татарами на Муравській сапці, був частково полонений, а частково знищений (українські літописці до невпізнання спотворили прізвище ватажка загону — Фляка, Пляка, Аляка тощо) [189, с. 158; 166, с. 295; 31, с. 22; 186, с. 41].

На цей час закінчилося будівництво стругів, 42 з яких, зроблених у Брянську, мали 10 сажнів довжини. На них в Таванськ відправили хлібні й збройні припаси для залоги фортеці. З ними рушив думний дворянин Л. Неплюєв з 2500 солдатами полків В. Єльчанінова та М. Кривцова, котрі пливли на човнах, виготовлених у лівобережних містах за гетьманським наказом для “воєнного промислу над Кримом і для оборони завойованих у турків городів” [312, л. 289 — 291, 335 — 346, 424 — 427, 439 — 442; 362, с. 372]. Вони везли плату запорожцям для їхніх морських і сухопутних походів проти ворога. Переправившись з харчами і вапном через пороги, Неплюєв прибув у Таванськ [313, л. 154 — 186]. Там стояв гарнізон із запо-

рожців і козаків київського полковника Мокієвського загальною кількістю 1036 чоловік. Л.Неплюєв, порадившись з І. Мазепою, вирішив відбудувати укріплення Кизикермена і Шингірею (Мубеуреккермена) [162, с. 460, 463, 464].

Більш успішними на очаківському напрямку в військовій кампанії 1696 р. стали походи запорожців. Їхні дії змусили турків і татар тримати в Криму і на берегах Чорного та Азовського морів значні сухопутні й морські збройні сили. Відтак було послаблено агресивний тиск не лише на Азов, але й на підкорені в 1695 р. нижньодніпровські фортеці, а також на українсько-російські війська, які стояли на кордонах Московщини та Гетьманщини. Через активні дії запорожців турецько-татарське командування не наважилось захопити Таванськ та інші фортеці, незважаючи на відсутність там значних українських та російських сил і дислокацію під Перекопом великого турецько-татарського війська. Посольський приказ так і повідомив австрійський двір: “Від ходження козацького на грабунки, всі турки там в великому страхові і обуренні перебувають” [263, с. 1093, 1108].

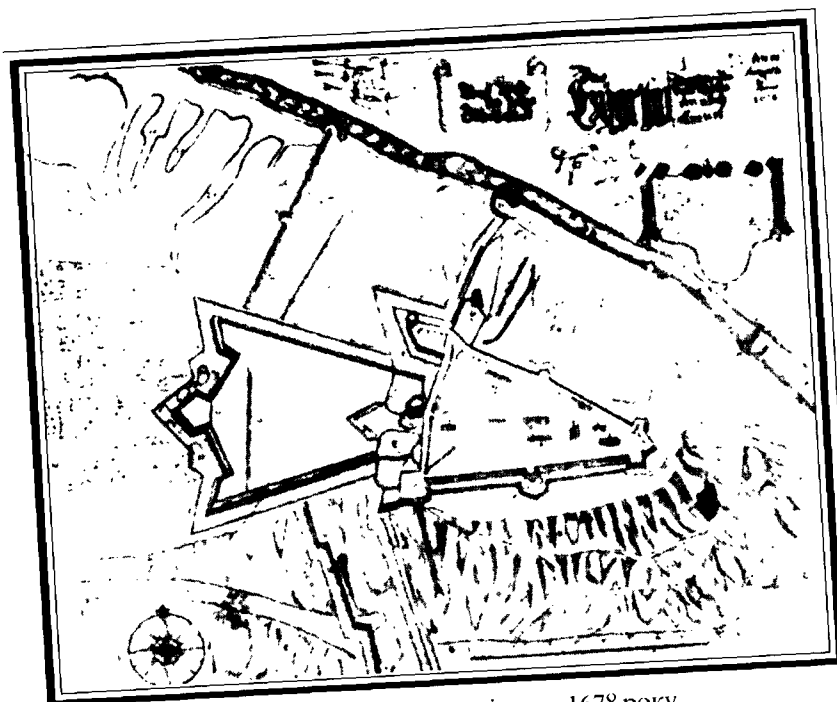
З метою організації походів гетьман скерував на Січ тисячу рублів для спорудження чайок і 200 підвод з продовольством. Морські походи січового товариства розпочалися в кінці квітня — на початку травня 1696 р. В цей час на Чорне море вийшло 500 запорожців на чолі з ватажним отаманом Чалим. 21 травня вони напали на турецьку флотилію з дев’яти кораблів, котрі везли припаси в Очаків. У морській битві козаки “багатьох бусурманів побили, а інших піймали і в Січ припровадили” [263, с. 1091, 1108], повідомив в Австрію Посольський приказ про виконання російською стороною союзницьких зобов’язань.

У червні колишній кошовий Гусак з загоном у кілька сотень козаків розбив на Кінських Водах татарську розвідку, чим позбавив ворога даних про дислокацію російсько-української армії. 30 червня почався об’єднаний похід 1740 запорожців на чолі з кошовим Я. Морозом та отаманом Чалим, а також лівобережних козаків київського полку і частини сердюків на чолі з полковником Мокієвським. Але дійшовши до Буго-Дніпровського лиману, загони були змушені повернутися назад через повстання проти Мокієвського таванського гарнізону.

В кінці липня — на початку серпня січовики двома флотиліями вийшли через лиман у Чорне море. Першу очолював Я. Мороз. З ним були полковники Г.Сагайдачний і П. Сорочинський. Вони на 40 чайках напали вночі у відкритому морі на турецьку флотилію. Потопивши три каторги й захопивши здобич (у тому числі й султанську пошту в Бахчисарай), козаки вирушили у зворотний шлях. Але в гирлі Дніпра їм перетнув шлях турецький флот. На березі стояла наготові татарська кіннота. За наказом Мороза, козаки, вночі потопивши чайки, вийшли на берег і степом рушили в Таванськ, а звідти в Січ. Друга флотилія з 340 чоловік з Чалим підійшла до Гезлеві й спустошила татарські берегові поселення. Турецький флот і татарська кіннота, прогавивши загін Мороза, очікували козаків під Очаковом. Чалий наказав висадитися на Козачому острові й зайняти оборону. Через два дні їм вдалося вислизнути з оточення і допливти до урочища Сагайдачного. Татари та яничари, які переслідували козаків, змусили їх вийти на суходіл на лівому березі Дніпра. Тут, 27 серпня, оточені козаки були захоплені в полон [415, с. 660 — 700; 414, с. 240 — 250].

За службу запорожці і кошовий Мороз в листопаді 1696 р. одержали щедрі царські дарунки, гроші та продукти. Тоді ж відбувся і останній спільний похід лівобережних та правобережних козаків на Дубосари, щоб підтримати дії польського війська.

На цьому закінчився **третій** етап війни, який тривав у 1695 — 1696 рр. і котрий ми можемо характеризувати великими військовими акціями — двома Азовськими та першим Дніпровським походом, а також відсіччю українським козацьким військом і частинами російської армії навал ворога на Лівобережну Україну. Приазовські землі у верхів'ях Вовчої — Кальміусу та біля Азова у 1696 р. відійшли (до 1711 р.) до Московської держави. Таким чином на певний час було перетнуто Муравський шлях на Кальміусі. Визначну роль в усіх військових акціях, як ми довели вище фактами, відіграли українські козацькі формування, забезпечуючи перемогу.

План чигиринських укріплень 1678 року

Прапор, під яким рухалося військо В.В. Голіцина
в Кримських походах

Софія Олексіївна

Василь Васильович Голіцин

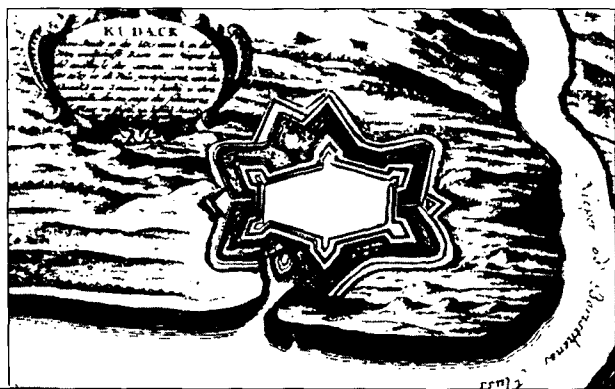
Петро Олексійович
(Портрет з літопису С. Величка.
Погод.2020/2, а.205 зв)

Борис Петрович Шереметєв

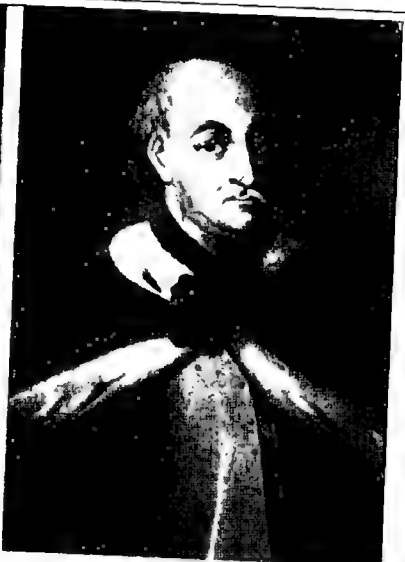
Взяття російськими військами та українськими козацькими полками
турецько-татарських фортець у 1695 р. Гравюра Л. Тарасевича

План фортеці
Кодак. Гравюра XVII ст.

Гетьман Іван Мазепа - князь
Священної Римської імперії

Іван Скоропадський -
генеральний бунчужний

Висновок
 Гетьман Іван Мазепа, князь Священної Римської імперії, у 1708 році втік до Польщі, де він і помер. Його втікачів, серед яких були й полковники Данило Апостол та Леонтій Свічка, було вбито. Ці події сталися внаслідок того, що Мазепа не зміг отримати підтримки від інших українських кошових отаманів, які залишилися вірними Росії.

Данилю Апостол полковник
миргородський

Леонтій Свічка - полковник
лубенський

5.4. Боротьба українсько-російських з'єднань за гирло Дніпра та Бугу в 1697 – 1698 роках і її історичне значення

Після завершення взяттям Азова першого етапу боротьби за вихід у Чорне море на азовському напрямку козацькому та московському війську необхідно було здійснити другий етап взяттям Очакова, який знаходився на очаківському стратегічному напрямку [130]. З цією метою були задумані й здійснені другий і третій Дніпровські походи. Другий похід планували здійснити по Дніпру з виходом до Очакова. Позаяк саме другий та третій Дніпровські походи недостатньо досліджені в історіографії, ми вважаємо необхідним детальніше висвітлити їх, розкрити в них роль козацтва, зупинившись перш за все на перебігові подій, які згідно з доступними нам джерелами відбувалися таким чином. Похід планувалося здійснити по Дніпру з виходом у лиман і з моря блокувати Очаків, а також сухоходом, ударом через нижньодніпровські фортеці. З цією метою в жовтні 1696 р. в Таванську з ратними людьми знаходився В. Бухвостов. Вони мали відбудувати Кизикермен, для чого туди скерували додатково загін ратних людей [312, л. 327]. У грудні на 40 човнах запорожцям відправили припаси, щоб забезпечити їхню участь у війні — 40 залізних якорів, 8 тисяч аршин полотна на вітрила, 80 діжок смоли, 160 пудів заліза, 800 сажнів канатів, 7900 аршин мотуззя, грошове утримання тощо [414, с. 249].

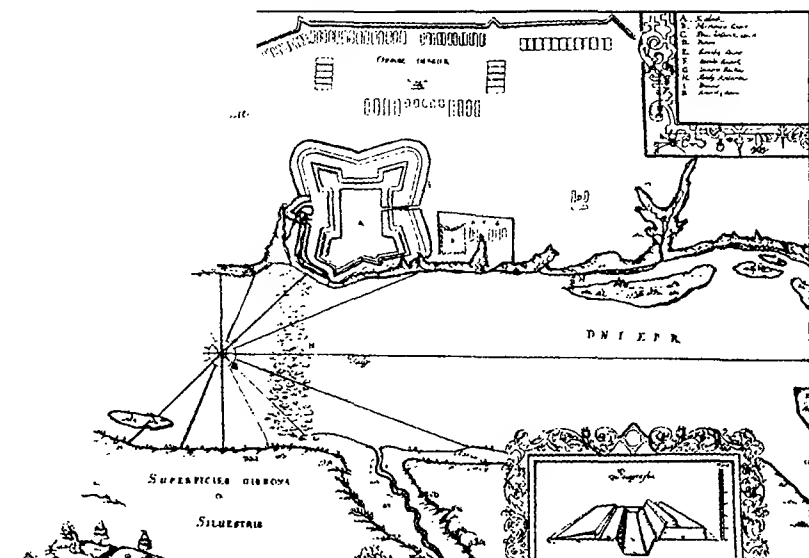
Всю зиму й весну 1697 р. в Україні готувалися до походу. Згідно з указом “судна готувати на море, що тоєй же зими много суден морських наготовано, так московских як и козацких, которие готовали коло Десни ріки, у лісах Брянских и Трубецких, и униз Десни и на двор гетманський” [189, с. 159]. І. Мазепа на власні кошти побудував 50 суден [414, с. 249]. 31 березня 1697 р. на Січ скеровано додаткові запаси продовольства та амуніції на підводах, які надали козаки й посполиті Ніжинського полку [312, л. 439 — 442, 447 — 448]. 11 травня гетьман доповів у Малоросійський приказ, що городові козаки виготовили 70 морських стругів і 600 човнів. 23 травня із Брянська прибуло ще 90 стругів. Ратні люди

спорудили для себе 121 струг [312, л. 328 — 334, 358 — 375; 330, л. 15 — 30].

25 травня було дано указ — йти плавним походом у лиман “для захоплення Очакова та інших бусурманських юрт” і для захисту Кизикермена й Таванська [330, л. 25 — 45; 312, л. 320 — 326]. Головнокомандувачем російського війська призначено белгородського воєводу Якова Долгорукова [390], його заступником — Л. Неплюєва. В кінці травня попереду, на стругах (дубах), попливли до Кодака ратники Неплюєва, везучи вапно й будівельні матеріали для зміцнення фортець, а також “козацкие судна з борошном и из людем” [5, с. 262, 284; 313, л. 98 — 102]. І. Мазепа, залишивши для захисту Лівобережжя від татар миргородського полковника Данила Апостола, гадяцького полковника Михайла Бороховича та Іллю Новицького з полчанами, “скупивши всі полки”, вирушив у похід [5, с. 283 — 284; 415, с. 691 — 692]. Одночасно з Белгорода виступив Яків Долгоруков, а з Сєвська — Лука Долгоруков. Українські та російські війська з'єдналися на ріці Коломак. Залишивши на Белгородській лінії і вздовж Коломака сєвський і чугуївський полки Л. Долгорукова і С. Короб'їна для охорони Слобожанщини, армія 6 липня була вже в Кодаци [312, л. 327]. На марші командири взяли запаси в Новобогородицькій фортеці й замінили в ній залогоу [312, л. 378 — 388].

У Кодаци розвідка повідомила, що турецький флот зайшов до лиману, а хан з ордою стоїть на річці Солончак, очікуючи підходу російсько-української армії [121]. Форсувавши Дніпро через Чернечий перевіз поблизу Кодака, українські та російські полки рушили правим берегом Дніпра до Вольного порога і, прийшовши туди 16 липня, стали очікувати приходу плавного війська [313, л. 98 — 102]. Самійло Величко і Самовидець повідомляють, що Неплюєв з ратними людьми і козаками пройшов пороги з великими людськими й матеріальними втратами через спад води в річці. Ці свідчення підтверджуються й архівними матеріалами [313, л. 187 — 193; 57, с. 438 — 439; 189, с. 159].

Постоявши біля Вольного порога на Кічкасі, командири дали наказ загонам вантажитися всім на струги для плавного походу. Дізнавшись від кур'єрів з Таванська, що турецько-татарські частини зайняли Ісламкермен і ведуть вогонь по Мубеуреккермену, І. Ма-

епа та Я. Долгоруков вислали на допомогу гарнізонів Л.Неплюєва : полком раті та Я. Лизогуба з 3200 козаками із різних полків [313, т. 98 — 102, 290 — 298]. Сівши в човни, українсько-російське зійсько попливло від Кічкаса до Січі. На березі Дніпра охороняти обоз залишився лубенський полковник Леонтій Свічка. Він мав наказ перейти на острів Томаківку і стояти там укріпленим табором. Зілька тисяч молодців компанії І. Обідовського та дворян Ю. Четвертинського рушили суходолом понад правим берегом Дніпра до Сизикермена [232, № 14650; 57, с. 441].

22 липня, припливши на Січ, командири плавного корпусу дізналися, що кошовий отаман Григорій Яковенко з козаками уже топили під Таванськ. Зійшовши на берег і вишикувавшись батальйонним каре, полки рушили степовими шляхами Правобережжя туди ж. 25 липня українсько-російське військо прибуло до Кизисермена, де його вже очікував Г. Яковенко із запорожцями. Майже одночасно підійшов загін І Обідовського і зайняв вириті в 1695 р. ланці. Татари, побачивши прихід значних військових з'єднань, залишили Ісламкермен і втекли в степи [232, № 14655; 57, с. 442 — 443].

На військовій раді командири об'єднаного війська вирішили тим часом утриматися від походу в лиман, а зміцнити фортеці й спосте-

рігати за діями супротивника. Мубеуреккермен (Шингірей) передбачалося зірвати, позаяк ця фортеця знаходилася північніше Мустріткермена й не захищала його. Але це рішення не було втілено в життя. Кизикермен і Таванськ домовилися зміцнити фортифікаціями. Інженерне керівництво укріпленнями здійснювали німець-інженер та В. Бухвостов, призначений комендантом Таванська [312, л. 413 — 420, 657 — 661].

Фортифікаційну працю уже завершували, коли 29 липня побіля Кінських Вод з'явилися татарські зағони. 30 липня біля Ісламкермена стала орда, а 31 липня Алі-паша з зағонами яничарів. Хан, розташувавшись табором під Ісламкерменом понад Кінськими Водами, дав наказ штурмувати Мубеуреккермен, де в шанцях сиділи солдати й козаки [57, с. 443].

Перед початком боїв українсько-російське військо розташовувалося таким чином: запорозьке плавне військо стояло південніше Кизикермена, І. Мазепа та Я. Долгоруков з полками — біля Таванська, зағін І. Обідовського — під Кизикерменом. Бої за Мубеуреккермен, гарнізону якого надіслали підкріплення, тривали до 2 серпня 1697 р. В цей день до Кизикермена підійшла білгородська орда солтана Кази-Гірея і разом з кримськими татарами та яничарами атакувала Таванськ і Кизикермен. З цього моменту, як повідомляв І. Мазепа Д. Апостола в листі від 7 серпня, “в кровавом бою надуємося”, а вороги “из ручного оружья и з гармат” вели щільний вогонь, від котрого “сперва чинилася в наших значная шкода людем”. Проте “и оные поганци в своїх барзей большой узнали и тепер узнають урон” [5, с. 283]. 2 серпня, напавши на шанці Обідовського, білгородська орда оманливим відступом виманила з них зағін Четвертинського, посікла й полонила багатьох козаків. Гетьман був змушений зняти табір Обідовського — людей посадив на струги, а коней відправив з ротмістром Ростковським у Томаківку до Л. Свічки в обоз. 7 серпня інженерно-відновлювальні роботи біля фортець в цілому було завершено. 10 серпня розвідка повідомила, що посилений турецький флот ввійшов в гирло Дніпра, а на допомогу ханові прибули зағони татар і яничарів. Того ж дня гетьман скерував наказ в Лубенський і Гадяцький полки — негайно прислати підкріплення. Вночі українсько-російське плавне військо відійшло від берегів Дніпра й стало на якір. Вранці 11 серпня з півдня на Дніпрі з'явилися

турецькі кораблі й відразу ж розпочали гарматну стрілянину з 30 стволів [57, с. 443 — 445].

У Таванську знаходилася українсько-російська залога В. Бухвостова, а в Кизикермені засіли 1000 козаків з наказним ніжинським полковником Л. Шрамченком, сотня Ольшевського і сердюцький полк Л. Шульги. 12 серпня татари спробували умовити запорожців перейти на їхній бік. Але ті не відповіли на пропозиції ворога. Турки й татари, знаючи, що у війська і гарнізонів мало припасів, а військові гармати залишилися в обозі, вирішили зволікати з генеральним боєм, сподіваючись взяти містечка виснаженням [57, с. 446; 414, с. 257].

15 серпня, не припиняючи бою, козаки й солдати завершили фортифікацію Таванська і Кизикермена. Я. Долгоруков та І. Мазепа вирішили збільшити залоги і з основним військом відплисти назад у Січ. Джерела по-різному пояснюють причину відступу. Самовидець вважав, що гетьман прийняв таке рішення тому, що “війська російські і до водної битви не навчені, і в хлібних запасах збідніли”. І. Мазепа в листі до царя пояснив свої дії необхідністю “отвращения бусурман от великороссийских и малороссийских городов” [209].

Напевно, гетьманська відповідь була ближчою до істини, що підтверджує його ж універсал, надісланий 17 серпня з І. Биховцем до жителів міст і містечок, розташованих по Дніпру і Пселу, з наказом бути напоготові дати відсіч нападаві татарських чамбулів, котрі з'явилися на кордонах Гетьманщини. Про це вторгнення, одержавши повідомлення від І. Новицького, писав і наказний полковник переяславський до старшини полку [232, № 14460; 5, с. 283]. Принагідно зазначу, що цей похід став останнім в біографії Новицького. В листі І. Мазепа від 20 липня 1697 р. він уже згаданий як “бувший полковник охотницький” [5, № 273; 415, с. 691 — 692].

Відтак, залишивши на допомогу залогам 1000 запорожців і 600 козаків та солдат, у ніч з 19 на 20 серпня гетьман і князь рушили на Січ, а далі на Томаківку, в обоз до Л. Свічки. Тієї ж ночі росіяни та українці полишили Шингірей і перейшли в Таванськ. Турецько-татарські частини відразу ж скористалися цією необачністю і, ввійшовши в порожні укріплення, зайняли вигідні позиції північніше острова Тавань. Розділившись на дві частини, турецько-татарські

з'єднання 20 серпня розпочали штурм фортець, котрий тривав майже два місяці [57, с. 447].

Я. Долгоруков та І. Мазепа 26 серпня прибули в Томаківку. Війська зійшли на берег, а струги та човни передали запорожцям. Виславши на допомогу обложеним у фортецях 760 виборних козаків і 300 ратних людей з наказним полковником лубенським Яковлєвим, князь і гетьман рушили степом до Гетьманщини. 4 вересня вони були на Орелі, а ще за кілька днів — біля Ворскли, звідки надіслали до Таванська нову підмогу з козаків і ратних людей загальною кількістю в 1800 чоловік з полтавським полковим суддею Буцьким. Цей загін мав би їхати до Січі на конях, а звідти пливти Дніпром на човнах до Кизикермена [162, с. 469; 414, с. 260, 262].

24 вересня на військовій раді в Опішні вирішили надіслати в обложені фортеці двадцятитисячне російсько-українське військо. Наказним гетьманом призначався полтавський полковник Іван Іскра, якому підпорядковувалися полтавський, ніжинський, гадяцький, лубенський і сердюцький полки. З російського боку скеровувався сєвський полк Л. Долгорукова і полк генерала П. Гордона. До Січі військо мало рухатися степом, а від Січі до фортець — плавно й похідним табором понад берегом [425, с. 142 — 145; 313, л. 103 — 140, 142 — 153].

Після відходу головних частин І. Мазепи та Я. Долгорукова до обложених фортець стали прибувати частини татарської кінноти. 23 серпня кошовий отаман Яковенко, який стояв з січовим товариством плавно на Дніпрі, побачив чотири турецьких кораблі. Атакувавши їх, запорожці захопили одну галеру, а три змусили втікати в Пониззя. 4 вересня кошовий ввів до Таванська підмогу, скеровану гетьманом і воєводою з Томаківки, а 9 вересня і сам з козаками ввійшов до фортеці.

Турецько-татарське військо беззупинно штурмувало фортеці й вело артилерійську стрілянину по них. Обложені змушені були насипати в містечку ще один вал, щоб ховатися від бомб, снарядів та гранат, якими їх засипали турки. 8 вересня білгородська орда і яничари розпочали загальний штурм Кизикермена, сподіваючись швидко його взяти. Бухвастов відправив з Таванська на допомогу кизикерменському гарнізону 1000 бійців, котрим вдалося зірвати штурм. Тоді турки вдалися до підкопу і 14 вересня підірвали одну з

кизикерменських бомб. У вирву, яка утворилася, кинулися яничари, а татари по драбинах намагалися залізти на стіни фортеці. Пролом було негайно, тут же, під вогнем ворога, засипано землею. Нападники відступили до Дніпра.

Після нападу турецько-татарське командування всі сили спрямувало на штурм Таванська. За час облоги там було вирито й підведено під стіни фортеці глибокі шанці. З двох боків ворог зайняв рів і підкопав три bastiони. Перед штурмом, 23 і 24 вересня, супротивник пропонував гарнізоні здатися, але одержав відмову [166, с. 296]. 25 вересня зірвано підкоп, і розпочався загальний штурм оточеного з усіх боків Таванська. Яничарів, які вдерлися в пролом і лізли по драбинах на стіни, підтримувала артилерія турецької флотилії. Але в п'ятигодинній битві залога фортеці витримала й відбила штурм. Обложені спорудили ще одну фортецю. А після відступу ворогів засипали проломи і в зовнішній стіні.

1 жовтня турки підірвали знову вириті підкопи і вдалися до нової спроби генерального штурму. Але й вона скінчилася безрезультатно. Тоді сераскір Алі-паша дав наказ насипати поряд з фортецею вал вищий за таванські bastiони, щоб мати змогу вести обстріл по гарнізону згори вниз. Робота вже йшла повним ходом, коли турецькі розвідники дізналися про наближення 20-тисячного війська І. Іскри і Л. Долгорукова. Алі-паша наказав яничарам сісти на кораблі, а татарам зняти табір і в ніч з 9 на 10 жовтня відступити. Турки по Дніпру через лиман пішли в Очаків, а орди — в улуси.

Самійло Величко, за оповіддю якого подано опис боїв, наводить дані допиту перекинчика з турецького табору, який засвідчив, що біля Тавані і Кизикермена знаходилися Юсуф-паша, Кечі-паша, Дервіш-Ахмед-паша з сераскіром Алі-пашою. Під час штурму Таванська і Кизикермена турки втратили 6 тисяч чоловік. Під городками стояли 22 каторги — 10 султанських і 12 бейських. У кожній каторзі було по 150 чоловік і 10 — 11 гармат, багато рушниць. Окремо було 15 галер, з котрих дві великі — на 230 чоловік. На галерах знаходилося по 4 гармати. Було багато човнів і близько 40 фуркатів. Всього — 50 тисяч турків, усі татарські орди й більше 200 гарматних стволів. З його ж слів, турки покинули фортеці, дізнавшись про наближення російсько-українського війська, але Алі-паша весною наступного року знову планував похід під нижньодніпровські фортеці

[57, с. 448 — 449]. Дані С. Величка підтверджуються й архівними джерелами [319, л. 109 — 116]. Кількість загиблих турків — “більше шести тисяч” — називають Самовидець [189, с. 160] і полковник І. Іскра, котрий повідомив гетьману, що турки й татари дуже пошкодили укріплення фортець ломовими гарматами, ядра яких важили від 3 до 5 пудів. За свідченнями Д. Бантиш-Каменського, козаки втратили убитими 253 і пораненими 425 чоловік [31, с. 15; 136, с. 21]. Даних щодо російських полків С. Стрекалова та Г. Аньонкова немає. На зиму в Таванську залишився Бухвостов з ратними людьми і “часть козаков полку ніжинського переміняючися” [189, с. 160].

Отже, другий Дніпровський похід, який завершився в жовтні 1697 р., ми можемо охарактеризувати зміцненням зайнятих нижньодніпровських фортець і їх обороною від спроб турецьких та татарських військ вибити звідти російсько-український гарнізон і взяти реванш. Тягар походів на дніпровські фортеці, їхнє завоювання, зміцнення і оборона тяжким ярмом висів на українському народі. Селяни й козаки Лівобережної України постачали не лише живу силу, але й будівельні матеріали, продукти, гроші, боєприпаси, вози, коней, амуніцію тощо. “От порушения и походу войск, значное в имениях людских учинилося умаление”, — відзначалося на старшинській раді 1 січня 1697 р. [162, с. 465]. На початку 1698 р. один лише Полтавський полк п’ять разів відсилав до Таванська запаси. Великі продовольчі збори проходили серед населення слобідських полків і Белгородського розряду [315, л. 79 — 82, 508 — 518].

Незважаючи на такі матеріальні та людські ресурсні втрати, українське козацьке військо продовжувало разом з російською армією боротьбу проти Османської Порти й Кримського ханату. На раді старшини в січні 1698 р. ухвалено рішення йти в новий плавний похід на Таванськ і Очаків, а для цього будувати човни (струги). Незважаючи на брак лісу, грошей, матеріалів до травня 1698 р. козаки все ж змогли змайструвати 430 різних суден. Відновилося спорудження стругів і в Брянську. Матеріали Розрядного приказу свідчать, що будівництвом керував стольник Огібалов. Частину суден він купив у брянчан за надіслані з Москви гроші, а частину збудував при допомозі майстрових людей, а також севських стрільців та пушкарів, яких прислав Л. Долгоруков. Заготовкою

якорів займався стольник А. Колтовський, одержуючи їх переважно з Москви [316, л. 15, 53, 54, 6 — 10, 47 — 48, 94 — 97].

До Тавані відправили лікарів з медикаментами, майстра з вапна Є. Макарова з Маячки, військових інженерів Д. Големана та Я. Адлера. В Пушкарському приказі для фортець підготували пищалі, а в Києві — гармати. Братам Долгоруковим на майбутній похід під Очаків надходила зброя з міст Росії. Всю зиму біля нижньодніпровських фортець велись ремонтно-відновлювальні роботи, яким заважали морози, брак людей та матеріалів. До того ж, через недогляд залоги вибухнув пороховий погріб у Таванську разом з продуктами та грошовим скарбом. Я. Долгоруков надіслав для зміцнення гарнізону Єфимовський солдатський полк з полковником А. Мітчелом [316, л. 51 — 72; 317, л. 1 — 83, 217 — 220].

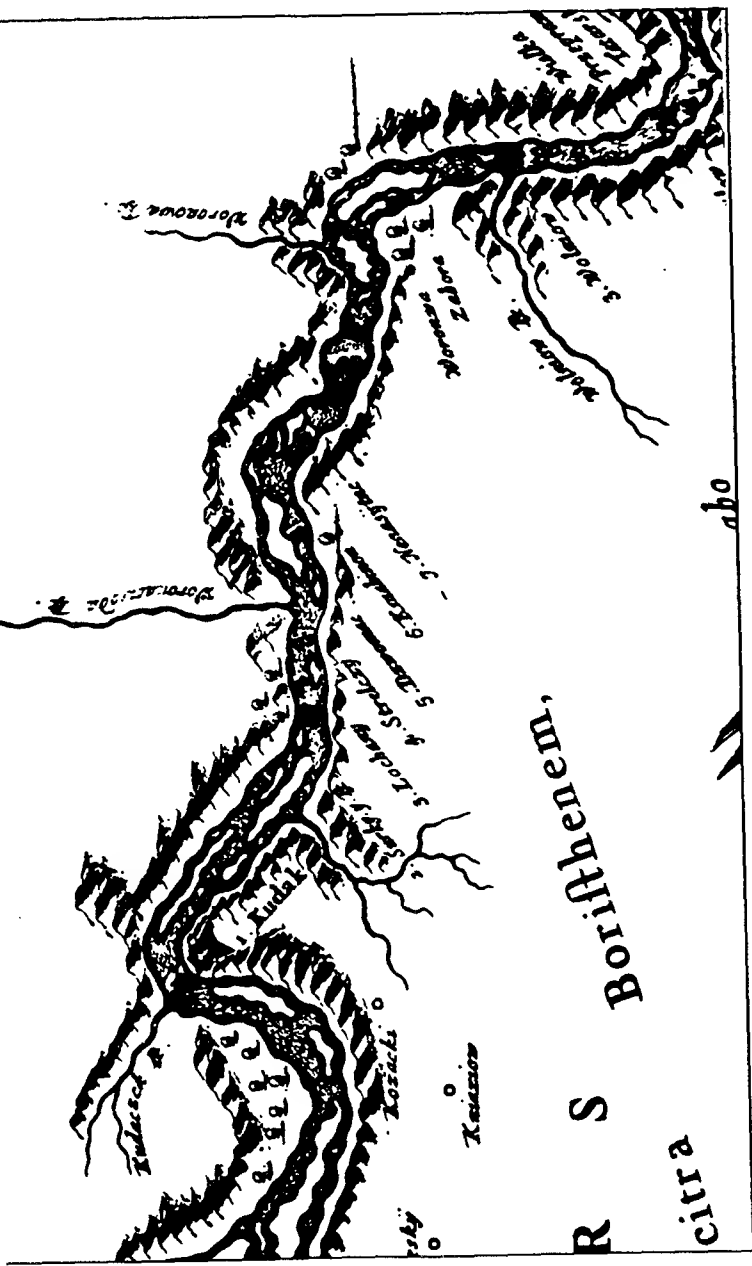
Як тільки скресла крига, до Тавані й Кизикермена відпливли струги з будівельними матеріалами для відновлення поруйнованого [57, с. 500; 189, с. 161]. З Брянська вирушили два каравани стругів, очолених А. Колтовським та Д. Норовим, які везли деревину, вапно, збіжжя, порох, якорі. До початку літа біля фортець зосереджено значні припаси для їхнього будівництва [316, л. 98 — 99; 317, л. 192 — 198]. Виходячи з того числа накопичення означених людських та матеріальних резервів, можна дійти висновку, що влітку 1698 р. готувався великий морський та сухопутний похід на Очаків. З цією ж метою на кордонах зосереджувалися набагато більші військові сили, аніж минулого року. 29 — 31 березня Я. Долгоруков з І. Мазепою обговорювали план майбутнього походу. В Белгороді й Сєвську було зосереджено російські полки Я. Долгорукова і всі слобідські українські полки. Всього під проводом воєводи мало перебувати 83 200 чоловік. Гетьман скерував до Таванська весною чотири полки, а шість городових і всі охотницькі полки вже були підготовлені до виступу в похід [314, л. 56 — 87; 162, с. 473].

У травні 1698 р. українсько-російська армія рушила лівим берегом Дніпра на південь. Полки Я. Долгорукова, Л. Долгорукова і Л. Неплюєва з'єдналися на річці Коломак, куди 29 травня прибув з регіментом і гетьман Мазепа. Об'єднавшись, вони рушили через Самару — Кінські Води до Перекопу. Не доходячи кількох верст до фортеці, 22 червня командири провели нараду й, остерігаючись пожеж і відсутності через них паші, відійшли назад і стали двома

укріпленими таборами над Кінськими Водами побіля Ісламкермена [314, л. 1 — 55, 88 — 99, 288 — 294; 57, с. 500; 395, с. 476]. Вони вирішили відбудувати й зміцнити Таванськ та Кизикермен і “чинити промисел на Очаків”. Але, як свідчать донесення воєначальників у Розряд, надісланий туди плавний 10-тисячний російсько-український загін Луки і Бориса Долгорукових повернувся ні з чим, не ризикнувши навіть напасти на досить міцні укріплення Кінбурна та Очакова. Похід корпусу набув розвідувального характеру [314, л. 464 — 475, 679 — 686; 395, с. 476]. Декілька днів війська стояли табором на лівому березі Кінських Вод, зміцнюючи фортецю. Для уряду було складено детальний опис нижньодніпровських укріплень та околиць фортець [315, л. 114 — 119; 317, л. 205 — 216]. В цей час до Ісламкермена наблизилася ханська кіннота й вчинила спробу напасти на російський обоз, кружляючи побіля Шингірея і Ісламкермена. Але козаки й ратні люди відкрили вогонь з гармат і рушниць, завдавши ворогові збитків, відігнали його геть [317, л. 125 — 172; 395, с. 476; 189, с. 161]. За татарами в степи кинувся загін козаків полковника І. Іскри.

Невдовзі розвідка повідомила, що турецька армія на галерах підійшла до Євпаторії та Очакова. За кілька днів, залишивши флот в Дніпровському лимані, турецько-татарські загони рушили Кучманським шляхом на Корсунь. Надіславши до Таванська Хотмижський солдатський полк [317, л. 176 — 179, 182 — 186, 328 — 335], зміцнивши фортечні укріплення, змінивши в них залоги і залишивши припаси, Я. Долгоруков та І. Мазепа перейшли на правий бік Дніпра і понад Інгульцем рушили в зворотний шлях. Форсувавши 31 серпня Дніпро північніше Кодака, війська розійшлися “в свої становиська”. По дорозі І. Мазепа лишив у Новобогородицькій фортеці запаси [317, л. 243 — 246; 395, с. 476], а також розташував у ній козацькі загони, котрі наїжджали до Кизикермена й доповідали про тактичну ситуацію в районі фортець. Скориставшись тимчасовою відсутністю російсько-українського війська, татари вчинили набіг на Слобожанщину, пограбувавши околиці Ізюма, Валуйок, Оскола та інших містечок. Про це повідомив з Новобогородицька воєвода П. Потьомкін [57, с. 500; 318, л. 118 — 136].

Похід у Пониззя Я. Долгорукова та І. Мазепи у травні — серпні 1698 р. став останньою в XVII ст. спробою заволодіти Очаковом.

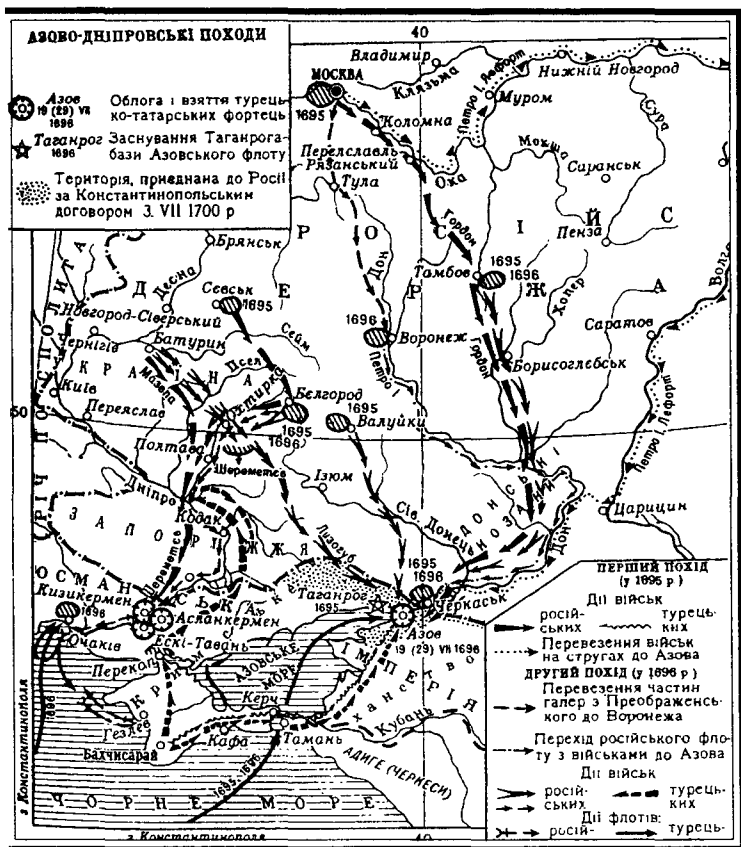

Дніпровські пороги і фортеця Кодак на карті XVII ст. (фрагмент)

Їхній поспішний відступ пояснюється тим, що між Туреччиною і державами “Священної ліги” на мирній конференції в Карловицях було досягнуто угоди про перемир’я. А 26 січня 1699 р. підписано мирну угоду на 25 років. Українських земель стосувався договір між Портою та Річчю Посполитою, за яким Османи залишали Поділля з Кам’янцем-Подільським, Брацлавщину й повертали їх польській Короні [241, с. 189 — 190]. Черговий етап війни завершився. Події перейшли в наступну фазу розвитку, котру ми можемо означити дипломатичною боротьбою навколо вироблення мирних угод [400].

Влітку 1699 р. цар Петро I відправив до Стамбула повноважне посольство, очолене спритним дипломатом і політиком Омеляном Гнатовичем Українцевим, котре в червні 1700 р. підписало Константинопольський мир на 30 років [400]. Росії не вдалося зреалізувати власні вимоги щодо Північного Причорномор’я, проте все ж миру було досягнуто на вигідних для неї умовах: Москва дістала Азов, за нею остаточно визнавалася влада над землями Війська Запорозького, її звільнено від щорічної обтяжливої данини кримському ханові. Всі фортеці в пониззі Дніпра мали бути зриті протягом 30 днів і там ніколи, нікому, жодних фортець у майбутньому не будувати. (Їх зрівняли з землею восени 1701 р. солдати й козаки під проводом генерала Кольцо-Масальського). Територія ж ця залишалася Туреччині. Між зруйнованими фортецями й Очаковим погодилися на спорудження невеличкого поселення без укріплень для відпочинку й ночівлі купців. Сторони домовилися не заселяти й не зміцнювати замками землі по обидва береги Дніпра від кордонів Запорозької Січі до Перекопа та Очакова. На цих територіях дозволялося займатися промислами підлеглим обох держав. Донським та запорозьким козакам, з одного боку, і “всім татарським народам” — з другого, восьма стаття угоди заборонила здійснювати походи й набіги на землі сусідньої держави. Росія направляла свого повноважного й постійного посла Петра Толстого до Стамбула [282, с. 67 — 70; 341].

Друга російсько-турецька війна, котра тривала з 1686 р., завершилася. За активну участь в азовській та дніпровській військових кампаніях за перемоги, отримані українськими військами в боях, гетьман І. Мазепа 8 лютого 1700 р. був нагороджений (другим

Карта-схема Азово-Дніпровських походів [142. т.2. — С.107]

після Ф. Головіна) новим і першим російським орденом Апостола андрія Первозванного. Від імені держав “Священної ліги” тольський король Август II Сильний нагородив гетьмана орденом “Білого Орла”. А австрійський імператор надав йому титул “найвітлішого князя Священної Римської імперії”. Цими високими нагородами європейські монархи відзначили заслуги всього українського козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією останньої чверті XVII ст. [48; 203; 375; 192].

Ми переконані: вищеназвані факти доводять, що лише завдяки часті козацтва та узгодженим діям українських і російських збройних сил в 1686 — 1698 рр. вдалося досягти значних воєнних успіхів. Кримські походи стали розвідкою-бою, яка дала можливість Московській державі перейти на захоплені турками й татарами

землі Північного Причорномор'я. Походи лівобережного та правобережного козацтва на татарські улуси й містечка в 1690 — 1694 рр. послабили сили турецьких гарнізонів і татарських загонів і підготували умови для взяття Кизикермена, Таванська та інших фортець у 1695 р. У свою чергу, досвід, набутий під час штурму Кизикермена, було використано при захопленні Азова російськими солдатами та українськими козаками в 1696 р. Розпочата в 1697 — 1698 рр. в другому та третьому Дніпровських походах боротьба за вихід у Чорне море принесла вагомі результати. Було зміцнено захоплені в турків фортеці, розпочалася підготовка до штурму Очакова. Спробу турків і татар досягти реваншу влітку-восени 1697 р. було зірвано. Через сепаратистські позиції союзників Росії, а також у зв'язку з більш сприятливими для неї умовами боротьби зі Швецією за Балтійське море дії на очаківському напрямку в 1698 р. припинилися. Та все ж Москва добилася від Порти в 1700 р. більш вигідних умов миру, аніж ті, котрі передбачала Бахчисарайська угода 1681 р.

Позаяк виходу в Чорне море, економічно й політично необхідного Росії та українським землям, не вдалося здобути, це зумовлювало подальшу гостру боротьбу з Туреччиною та Ханатом, яка тривала протягом усього XVIII ст. і завершилась приєднанням Криму й Північного Причорномор'я до Російської імперії.

Вивчення джерел та дослідження перебігу подій дають підстави періодизувати російсько-турецьку війну 1686 — 1700 рр. на п'ять етапів: **Перший** — 1686 — 1689 рр. — період Кримських походів українських гетьманів і боярина В.В. Голіцина. **Другий** — 1690 — 1694 рр. — підготовка козацькими походами на Очаків, Кизикермен і Бендери умов для загального наступу на Крим і Туреччину. **Третій** — 1695 — 1696 рр. — завоювання російсько-українською армією турецьких фортець на Дону й Дніпрі. **Четвертий** — 1697 — 1698 рр. — оборона і закріплення за Росією відвойованих територій. **П'ятий** — 1699 — 1700 рр. — дипломатична боротьба навколо вироблення умов мирної угоди. Фактами доведено, що на всіх етапах (окрім останнього) роль українського козацтва була активною, провідною, а підчас і визначальною.

ВИСНОВКИ

Героїчна боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії мала велике історичне значення як для долі України, так і сусідніх з нею держав і народів. Це була справедлива боротьба, спрямована на визволення і захист рідної землі, збереження власної національної самоідентифікації, як зрештою і етнічної незалежності. В її ході виникли й зміцніли збройні сили українського народу, сформувалися підвалини нової, козацької державності, розвивалися всебічні й різнопланові зв'язки з усіма сусідніми народами та країнами.

На підставі залучення широкого кола різноманітних видів джерел, вивчення літератури та комплексного дослідження проблеми участі українського козацького війська в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. констатуємо наступне.

Турецько-татарська агресія мала форму відкритої війни, систематичних навал та набігів, побудови фортець, уярмлення населення, економічного грабунку українських земель, зосередження на кордонах військових контингентів, втручання у внутрішньополітичну боротьбу старшинських угруповань, спорудження укріплень, засилання лазутчиків, паліїв, дипломатичного тиску та блокади, поширення паніки серед населення, чуток.

Їй протиставлялися контрпоходи по відсічі ворожих навал, наступ на захоплені Портою і Ханатом слов'янські землі Причорномор'я, переселення жителів, дипломатична боротьба, розробка оперативних планів, участь у "Священній лізі", охорона кордонів шляхом створення системи оборони і спорудження засічних ліній, побудова фортець, переправ, розосередження військ на татарських сакмах і рубіжних постах.

На всіх етапах відсічі ворога український народ ніс злигодні війни, брав на себе перший удар ворога, виставляв козацьке військо, забезпечував його амуніцією, провіантом, боєприпасами, ніс інженерну службу зі спорудження укріплень, суден, переправ. Селяни і міщани несли тилову службу, охороняли фортеці, давали відсіч набігам татар, проводили мобілізаційні та евакуаційні заходи.

Козацькі полки в складі російської армії проявили високі бойові якості під час відсічі Чингіризовських походів, у Кримських походах,

у взятті Азова, штурмі й обороні Кизикермена й Таванська. Козаки несли сторожову й розвідувальну службу, вели інженерні роботи. В складі російських військ мужньо протистояли ворогові й козаки слобідських полків. Широко використано багатющий досвід боротьби з татарами й запорозького козацтва.

У спільних бойових діях українських і російських військ плелася нова стратегія і тактика, накопичувався досвід боротьби з татарською кіннотою і яничарськими загонами в екстремальних умовах південних степів. З часом його використали теж у спільних воєнних акціях російської армії і підрозділів городового та запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах XVIII ст.

Всі означені в дослідженні перемоги одержано за безпосередньої участі й завдяки мужності українських козаків різних регіональних формувань і найперше полків гетьманського регіменту. В 1672 — 1676 рр. в результаті спільних з росіянами походів вдалося відстояти на певний час частину правобережних земель України й формально возз'єднати їх з Лівобережною Гетьманщиною. Проте утримати їх не вдалося в зв'язку з черговим нашествям ворогів і поступливістю московської дипломатії. Силами українського й російського військ у 1677 — 1678 рр. дано відсіч османській навалі на Правобережжя. В боях під Чигирином на всіх етапах війни, в найнебезпечніших і найважливіших місцях воєнних акцій у перших лавах знаходилися українські козаки.

Перемога у війні 1676 — 1681 рр. мала велике історичне значення. Вона підірвала силу й могутність Османської імперії, її агресивну наступальну міць. Чигиринська поразка стала передісторією розгрому турецької армії під Віднем 1683 р., його прологом. У цьому — міжнародне значення боротьби українців з Османами. Було створено передумови для початку визволення з-під турецько-татарського володарювання півдня України, відкривалась можливість для переходу до активних наступальних дій.

Не змігши взяти реваншу у 1679 — 1680 рр. і зломити силу козацьких загонів і московських гарнізонів, уряди Порти та Ханату змушені були укласти Бахчисарайський мир, котрий сприяв росту міжнародного авторитету Росії, в чому чимала заслуга й українців. Річ Посполита, оминувши почвари, почала шукати союзу з Московою. Підписання “Вічного миру” — багато в чому результат бойо-

Битва з турецько-татарським військом [53]

зацтва під Чигирином. Покращилися і російсько-шведські відносини. В антитурецькій боротьбі європейські держави прагнули до співпраці з Московією, ставлячи умовою обов'язкову участь у ній своїх союзників.

У 1676 — 1681 рр. і Бахчисарайський мир підбили підсумок третього етапу російсько-турецьких взаємин, котрі характеризувалися посиленням турецько-татарським наступом на українські землі.

Досліджені джерела засвідчили, що Османська імперія і Кримське ханство продовжували й далі щороку розширювати експансію проти українських земель. Татарські чамбули почали проникати на Лівобережжя так далеко, куди не заходили навіть під час війни 70-х років. Тому Російська держава, уклавши “Вічний мир” і вступивши до “Священної ліги”, розпочала активний наступ на зайняті турками й татарами землі Північного Причорномор'я, відкриваючи новий етап східної політики. Інакше кажучи, об'єднання українських та російських збройних сил не лише докорінно змінило міжнародно-правову та геополітичну ситуацію та дало змогу зміцнити безпеку лівобережної автономії, але й відкрило перспективу боротьби з наїзниками, дозволило розпочати більш радикальне вирішення давньої історичної проблеми — приєднання Північного Причорномор'я і убезпечення південних кордонів.

Кримські походи 1687 і 1689 рр., здійснені в рамках союзиної угоди держав “Священної ліги”, не зазнали бажаного успіху. Але вони довели необхідність продовжувати боротьбу саме об’єднаними зусиллями і їхній досвід дозволив діяти більш активно в 90-ті роки. Азовська й Дніпровська кампанії 1695 — 1698 рр. увінчалися лише частковим успіхом. Здобути вихід у Чорне море й утримати Причорномор’я Москві не вдалося. Та завдяки перемогам у пониззі Дніпра й Дону вперше в загальноєвропейській антиосманській боротьбі досягнуто невідворотних результатів, — розпочався крах системи турецько-татарського володарювання на півдні українських земель, а в Східній Європі розстановка політичних сил змінилася на користь союзників.

Зрештою, військові акції кінця XVII ст. детермінували передумови успішної боротьби з турецько-татарською експансією у XVIII ст. та забезпечили визволення Правобережної та Південної України і приєднання Криму до Росії в 1783 р. І в цьому теж немала заслуга українського козацького війська.

Вважаємо, що в спільній боротьбі з турецько-татарськими навалами царський уряд вбачав насамперед власні, імперські цілі, прагнучи зміцнити панування в Україні, мінімалізувати її правосуб’єктність, закріпити за собою приєднані землі, нівелювати національні особливості та закріпачити населення. Проте, навіть незважаючи на колоніальний характер зовнішньої політики Московської деспотії, боротьба з агресивними намірами південних сусідів мала певний прогресивний характер, позаяк вела до визволення від постійного страху наїздів, від османського володарювання, до встановлення безпечних кордонів, досягнення зручних торгових шляхів й стратегічних портів на Чорному морі. Ми прагнули довести, що роль козацьких формувань у цій боротьбі провідна й визначальна. В цьому її історичне значення не лише для долі українського народу в цілому, але навіть для втілення ідеї самостійності та державності в кінці XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аделунг Ф.П.* Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 года и их сочинений. — М., 1864. — 103 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст. /Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів). — К.: АН УРСР, 1990. — 218 с.
3. Акты археографической экспедиции. — СПб., 1836. — Т. 4. — № 292, 300, 436 — 438.
4. Акты Московского государства. — СПб., 1901. — Т. 3 (1660 — 1664 гг.). — № 117. — С. 112 — 113.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1853. — Т. 5 (1633 — 1696 гг.). — 300 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (АЮЗР). — СПб., 1879. — Т. 9. — № 1 — 6, 12, 19.
7. АЮЗР. СПб., 1880. — Т. 11. — С. 612 — 648.
8. АЮЗР. СПб., 1882. — Т. 12 (1675 — 1676 гг.). — С. 51 — 682.
9. АЮЗР. СПб., 1885. — Т. 13 (1677 — 1678 гг.). — С. 1 — 766.
10. *Алферова Г.В., Харламов В.И.* Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк. — К.: Наук. думка, 1982. — 160 с.
11. *Алферова Г.В., Харламов В.И.* Крепостные укрепления Киева во II пол. XVII в. //Вопросы истории. — 1979. — № 7. — С. 61 — 75.
12. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651 — 1765 гг.). — Харьков, 1895. — 259 с.
13. *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668 — 1669 рр. //ЗНТШ. — 1929. — Т. 150. — С. 197.
14. *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків в 1689 — 90 рр. //ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100. — 4.2. — Праці історичні. — С. 251 — 274.
15. *Антипович К.* Київська міська печатка //Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Т. 1. — С. 825 — 840.
16. *Антонович В.Б.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра (1679 — 1716) //Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — 813 с. — С. 252 — 371.
17. *Антонович В.Б.* Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга //Моя сповідь. — К.: Либідь, 1995. — С. 219 — 237. (Передрук з: Кисевская старина. — 1885. — № 1. — Т. 11).
18. *Антонович В., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа. — К., 1877. — Т. 1. — С. 75.
19. *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники. — К.: Наук. думка, 1983. — 206 с.
20. *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50 — 70-ті роки XVII ст. — К.: АН УРСР, 1961. — 300 с.

21. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1969. — 221 с.
22. *Аполлонова лютия.* — К.: Молодь, 1982. — С. 71 — 76, 228 — 238.
23. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1868. — Ч.3. — Т.2 (Акты о казаках, 1679 — 1716 гг.). — 846 с.
24. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т.7. — С. 165.
25. *Бабушкина Г.К.* Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. //Исторические записки. — М., 1956. — № 33. — С. 166 — 173.
26. *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1905. — Т.1. — С. 2 — 19.
27. *Багалей Д.И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 485 — 491.
28. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків: Дельта, 1993. — 256 с.
29. *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії. — К., 1923. — Вип. I; К., 1925. — Вип. II.
30. *Байер Г.З.* Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова, от создания сего города до возвращения оного под Российскую державу /Пер. с нем. И.К.Тауберта. — Изд. 3-е. — СПб., 1782. — 244 с.
31. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — Изд. 4-е. — М., 1904. — Ч. 1 — 3.
32. *Бантыш-Каменский Д.Н.* Обзор внешних сношений России. — М., 1896. — Ч. I. — С. 96 — 109.
33. *Баранович А.П.* Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII — начале XVIII вв. //История СССР. — 1960. — № 5. — С. 141 — 158.
34. *Барсуков А.* Род Шереметьевых. — СПб., 1899. — Кн. VII. — С. 52 — 56.
35. *Белов М.П.* К истории дипломатических отношений России во время Крымских походов (1686 — 1689 гг.) //Ученые записки Ленинградского госуниверситета имени А.А. Жданова. Серия исторических наук. — Л., 1949. — Вып. 14. — С. 154 — 188.
36. *Белоскургов С.А.* О Посольском приказе. — М., 1906. — 112 с.
37. *Беляев П.* О сторожевой и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. — М., 1846. — 94 с.
38. *Беляев П.* Поход боярина Петра Васильевича Большого Шереметьева в Малороссию в 1679 г. //Русский архив. — 1915. — №5. — С. 22 — 29.
39. *Берлинский М.* Історія міста Києва //Київська старовина (Щорічник) — К.: Наук. думка, 1972. — С. 154 — 164.
40. *Бескровный Л.Г.* Производство вооружения и боеприпасов на русских заводах в первой половине XVIII века. //Исторические записки. — М., 1959. — № 36. — С. 101 — 141.
41. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII в. — М., 1958. — С. 96.
42. *Богмаз М.* Річка називається. — Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1998. — 78 с.
43. *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии. — М.: Огиз-Госполитиздат, 1940. — Т. I. — С. 249, 320 — 322.

44. *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии. — М.: Огиз, 1948. — Т.5. — 396 с.
45. *Богоявленский С.К.* Вооружение русских войск в XVI — XVII вв. //Исторические записки. — М., 1938. — № 4. — С. 258 — 283.
46. *Божко О.І.* Населення Києва в другій половині XVII ст. //Український історичний журнал (УІЖ). — 1983. — №9. — С. 131.
47. *Борисенко В.П.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наук. думка, 1986. — 263 с.
48. *Борицак І.* Мазепа: людина й історичний діяч //ЗНТШ. — Т.152. — Львів, 1933. — С. 1 — 34.
49. *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник. — СПб., 1878. — 96 с.
50. *Брун Ф.К.* Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря //Записки императорского Одесского общества истории и древностей (ЗОИИД). — Одесса, 1875. — Т.9. — С. 105 — 112.
51. *Бугневич В.* Колокол “Кизикермен” //Киевская старина (КС). — 1886. — №12. — С. 59 — 62.
52. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII в. — СПб., 1819. — Т.1. — Ч.1. — 242 с.
53. *Величко С.* Літопис. /Пер. В.О. Шевчука. — К.: Дніпро, 1991. — Т.2. — 642 с. — С. 159 — 608.
54. *Величковський І.* Твори. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 169 — 170.
55. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1848. — Т.1. — С. 5.
56. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т.2. — С. 205 — 594.
57. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1855. — Т.3. — С. 17 — 539.
58. *Власова Л.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII вв. — Кишинев: Штиинца, 1980. — 166 с.
59. *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — 361 с. — С. 195 — 243.
60. Воссоединение Украины с Россией: Сб. док. — М., 1953. — Т.3. — С. 519.
61. *Востоков А.* Бытовые черты Азовских походов 1695 — 1696 гг. //Русская старина. — 1892. — № 5. — С. 49 — 67.
62. *Востоков А.* К истории первого Крымского похода //КС. — 1886. — Т.14. — Февраль. — С. 267 — 278.
63. *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. //КС. — 1890. — № 5. — с. 105 — 110.
64. *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича //КС. — 1889. — № 1. — С. 51 — 52.
65. Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М.: Наука. — Т.1. — 1964. — 302 с.; Т.2. — 1969. — 337 с.; — Т.3. — 1974. — 308 с.
66. *Гаспарян М.А., Орешикова С.Ф., Петросян Ю.А.* Очерки истории Турции. — М.: Наука, 1983. — С. 60 — 80.
67. Генеральне слідство про маєтність Лубенського полку //Український архів. — К., 1931. — Т.4. — С. 153 — 158.
68. *Герасимов І.І.* Филигрانی XVII в. на бумажі рукописних і печатних документів руського походження. — М., 1963. — № 1037. 1479.

69. *Гербель Н.* Изюмский слободской полк. — СПб., 1852. — 116 с.
70. *Гермайзе О.* Руїна і Дорошенко: Сторінка з історії української політики XVII ст. // Костомаров М. Чернігівка. — К.: Книгоспілка, 1928. — 88+233+18 с. — С. 5.
71. *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту народної освіти (ІНО). — К., 1928. — Т.3 — С. 107 — 196.
72. *Голиков А.* Деяния Петра Великого. — М., 1838. — Т.4. — 360 с.
73. *Голиков А.* Дополнения к деяниям Петра Великого. — М., 1892. — Т.7. — 289 с.
74. *Голицын Н.С.* Род князей Голицыных. — СПб., 1892. — 409 с.
75. *Голицын Н.С.* Русская военная история. — СПб., 1878. — Ч.2 — 365 с.
76. *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — 381 с.
77. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. — СПб., 1864. — 168 с.
78. *Гордон П.* Дневник (1661 — 1684 гг.). — М., 1891 — 1892. — С. 105 — 190.
79. [Гордон П.] Дневник генерала Патрика Гордона // Чтения Московского общества истории и древностей российских. Отдельный оттиск. — М., 1891 — 1892. — 172 с.
80. [Гордон П.] Дневник П. Гордона во время его пребывания в России за 1684 — 1696 гг. // Русская старина. — 1916: Т. 165, 166, 168. — 1917: Т. 169, 170, 171. — 1918: Т. 174.
81. *Горленко В.Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. — К.: Наук. думка, 1964. — 98 с.
82. *Горбонець В.П.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 102 — 114.
- 82 а. *Горбонець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 — 1665. — К., 2001. — 535 с.
83. *Горбонець В.М.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000.
- 83а. *Горбонець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII — XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 22 — 43.
84. *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани. — К., 1854. — 39+374+6 с. — С. 206 — 319.
85. *Грушевський О.С.* Універсали та грамоти лівобережним ратушам у XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К., 1928. — Т.І. — С. 217 — 224.
86. *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII століття: територіальні межі та населення. — К., 1992. — 56 с.
87. *Дабига А.* Горленки // КС. — 1887. — № 10. — С. 219.
88. *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні (Лівобережжя) // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 11 — 13; № 3 — 4. — С. 18 — 20.

89. Дворцовые разряды, по Высочайшему повелению изданные II отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. — СПб., 1855. — Т.4 (с 1676 по 1701 гг.). — 1158 с. — С. 970 — 973.
90. Денежные и натуральные повинности в пользу гетмана в конце XVII в. //КС. — 1899. — Май. — Т.65. — С. 76 — 77.
91. *Дзира Я.І.* Самійло Величко та його літопис (до 300-річчя від дня народження літописця) //Історіографічні дослідження в УРСР. — К., 1971. — Вип.4. — С. 198 — 223.
92. *Дзира Я.І.* Українські літописи XVI — XVIII ст. в радянській історіографії //Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Вип.3. — С. 177 — 189.
93. Договоры России с Востоком политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович. — СПб., 1869. — 561 с.
94. Дополнения к актам историческим (ДАИ). Собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1853. — Т.2. — С. 93, 95, 166.
95. ДАИ. — СПб., 1859. — Т.7. — С. 206 — 219. ДАИ. — СПб., 1863. — Т.9. — № 106.
96. *Дорошенко Д.І.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк: Видання УВАН у США. — 1985. — 712 с.
97. Древняя российская вивлиофика (ДРВ), содержащая в себе собрание древностей российских. — СПб., 1789. — Т.8. — 475 с.
98. ДРВ. — СПб., 1797. — Т.16. — С. 271, 372 — 378.
99. ДРВ. — СПб., 1798. — Т.17. — С. 286, 315, 344.
100. *Дядиченко В.А.* З історії боротьби правобережного козацтва проти Польщі (1690 — 1699) //Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР. — К., 1946. — Т.2. — С. 166 — 187.
101. *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: АН УРСР, 1959. — 532 с. — С. 443 — 484.
102. *Дядиченко В.А.* Украинское казачье войско в конце XVII — начале XVIII века //Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — М.: АН СССР, 1959. — С. 246 — 268.
103. *Дядиченко В.А.* Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695 — 1696 рр. //Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. — К., 1952. — Т.4. — С. 160, 168 — 169, 179, 180.
104. *Ефименко І.* Очерк истории Правобережной Украины. — К., 1895. — С. 110 — 120.
105. *Єршов А.* До питання про час написання "Истории русов", а почасті й про автора її //Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського. — Київ: ДВУ, 1928. — Т.1. — С. 36 — 49.
106. *Єршов А.* "Летописное повествование о Малой России" О.Ригельмана і "Краткая летопись Малья Росии". видана В.Рубаном //Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин, 1927. — Т.7. — С. 24 — 39.
107. *Журба О.І.* Київська археографічна комісія (1843 — 1921): Нарис історії і діяльності. — К.: Наук. думка, 1993. — 184 с.
108. Журнал гетманской канцелярии //Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1898. — Т.12. — С. 113.
109. *Забелин П.Е.* Посольские путешествия в Турцию в XVII столетии //Русская старина. — 1877. — № 9. — С. 1 — 33

110. *Загоровский В.П.* Изюмская черта. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. — 191 с.
111. *Замысловский Е.Е.* Сношения России с Польшею в царствование Федора Алексеевича. — СПб., 1888. — 90 с.
112. *Замысловский Е.Е.* Царствование Федора Алексеевича. — СПб., 1871. — Т.1 — 216 + 65 с.
113. *Записки еврея Давида Елизара Ляхну "Давар Севафаим"* //ЗООИД. — Одесса, 1848 — 1850. — Т.2. — С. 693 — 695.
114. *Записки яничара.* Написаны Константином Михайловичем из Островицы. /Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. — М.: Наука, 1978. — 136 с.
115. *Заруба В.М.* Архів компанійського полковника Іллі Новицького //Київська старовина. — 1992, № 4. — С. 12 — 19.
116. *Заруба В.М.* Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах "Архіву полковника Іллі Новицького" //Архіви України. — 1989, № 5. — С. 50 — 55.
117. *Заруба В.М.* Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького //Клейноди. Записки Українського геральдичного товариства. — Київ — Львів, 1991. — Том I. — С. 19 — 21.
118. *Заруба В.М.* Д.І. Яворницький як історик та археограф //Постаті (Студії з історії України. Книга друга) //Дніпропетровськ: Україна, 1993. — 261 с. — С. 3 — 27.
119. *Заруба В.М.* Забутий полковник та його архів //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — С. 57 — 72.
120. *Заруба В.М.* З історії російсько-турецької війни за Україну //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — С. 99 — 172.
121. *Заруба В.М.* Кодак //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — С. 5 — 41.
122. *Заруба В.М.* Козацькі печатки //Національна символіка. Бібліотека журн. "Пам'ятки України". — К., 1991. — Кн. I. — С. 44 — 46.
123. *Заруба В.М.* Компанійці і сердюки — наймане військо в Україні-Гетьманщині //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — 190 с. — С. 73 — 98.
124. *Заруба В.М.* Кримські походи //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — С. 172 — 189.
125. *Заруба В.М.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні-Гетьманщині в останній чверті XVII ст. //ЗНТШ. — Львів. — 1993. — Т.225. — С. 232 — 257.
126. *Заруба В.М.* Охоческомонний полковник Ілля Новицький та його архів //Рукописна та книжкова спадщина України /Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — К., 1993. — Вип. I. — С. 21 — 38.
127. *Заруба В.М.* Патріотичне виховання семикласників на прикладах бойового єднання російського і українського народів в останній чверті XVII ст. //УІЖ. — 1986. — № 8. — С. 129 — 135.
128. *Заруба В.М.* Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. //УІЖ. — 1992. — № 9. — С. 65 — 75.
129. *Заруба В.М.* Придніпров'я в походах російсько-українського війська

на Крим в 1687 та 1689 рр. //36. рефератів доповідей обласної наук.-практ. конф. з істор. краєзнавства. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. — С. 41 — 42.

130. *Заруба В.М.* Придніпров'я під час кримських та дніпровських походів. Кінець XVII ст. //Український історик. — 1990. — № 1 — 4. — С. 53 — 63.

131. *Заруба В.М.* Україна очима чужинців //Студії з історії України. — К.: Освіта, 1993. — С. 48 — 57.

132. *Заруба В.Н.* Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков: Основа, 1993. — 168 с.

133. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов //ЗОИИД. — Одесса, 1844. — Т.1. — С. 387 — 390.

134. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Док. и материалы. — В 3-х т. — М.: Наука. — Т.2. — 1968. — 446 с.; Т.3. — 1970. — 415 с.

135. История руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. — М., 1846. — С. 117 — 194.

136. Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч.1. — С. 149 — 348.

137. Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч.2. — С. 14 — 22.

138. *Пущенко С.А.* Война и военное дело у крымских татар XVI — XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1989. — 130 с.

139. *Іванов В.В.* Прапори слобідських полків //Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багатія. — К., 1927. — С. 745 — 747.

140. *Ісаєвич Я.Д.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) //Україна давня і нова /Народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — 335 с. — С. 44 — 49.

141. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) /І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б.З. Якимович; Передмова Я.Р. Дашкевич. — Вид. 4-те, змінене і доп. — Львів: Світ, 1992. — 702 с.

142. Історія УРСР. — В 8-ми т., 10 кн. — К.:Наук. думка, 1979. — Т.2. — 615 с.

143. *Кайданов Н.* Краткое изложение дипломатии российского двора. — СПб., 1833. — Ч.1. — С. 51.

144. *Калиничев Ф.Я.* Русское войско во второй половине XVII века //Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып.2. — С. 72 — 84.

145. *Каданін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI — XVII ст. — К., 1923. — № 544 — 551, 653 — 661.

146. *Каптерев Н.Ф.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI — XVII столетиях. — Изд. 2-е. — М., 1885. — 475+51+VIII с. — С. 283 — 299.

147. *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников. до истории Малороссии относящихся, за время: 8 генваря 1654 — 30 мая 1672 года. — М., 1870. — 179 с.

148. *Кашистанов С.М.* Очерки русской дипломатики. — М.:Наука, 1970. — 217 с.

149. *Квитка П.* Записки о слободских полках с иачала их поселения до 1766 года. — Харьков. 1812. — 311 с.
150. Киевский Синописис. — К., 1836. — С. 122 — 129.
151. *Кинросс*, лорд. Расцвет и упадок Османской империи /Под ред. М.С. Майера. — М.: Крон-пресс, 1999. — 695 с.
152. *Кіржаєв С.М.* З історії рукописних зібрань установ Всеукраїнської Академії наук //Рукописи та книжкова спадщина України. — К.:АН України, 1993. — Вип.І. — С. 143, 148 — 149.
153. *Клепацький П.Г.* Літописець Якова Лизогуба. — Кам'янськ-Подільський, 1920. — 50 с.
154. *Клепацький П.Г.* Літопис Самійла Величка. — Полтава, 1926. — 56 с.
155. Книги разрядные. — СПб., 1855. — Т.2. — С. 1291 — 1293, 1324, 1386 — 1387, 1392 — 1393.
156. *Князьков Ю.* Про місцезнаходження географічних об'єктів XVI — XIX ст. з топонімом "Каїр" у Нижньому Подніпров'ї //Осягнення історії. 36. наук. праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог — Нью-Йорк, 1999. — 595 с. — С. 300 — 304.
157. *Коков Д.* К истолкованию топонима "черкаassy" и слова "казак" //Ученые записки Кабардино-Балкарского ун-та. Сер. филол. — Вып. 25. — Нальчик, 1965. — С. 31 — 42.
158. *Колодзейчик Д.* Кам'янський сялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672 — 1699 рр. //Український археографічний щорічник. — 1992. — Вип.І. — С. 113 — 118.
159. *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: АН УРСР, 1963. — 152 с.
160. *Корот В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1928. — 208 с.
161. *Косачевская Б.М.* Н.А. Маркевич (1804 — 1860). — Л., 1987. — 238 с.
162. *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений //Исторические монографии и исследования. Кн. 6. — Т. 15 (Руина). — Т. 16 (Мазепа и Мазепинцы). — СПб., 1905. — 654 с.
163. К портрету М. Ильяшенко //КС. — 1891. — № 1. — Т.32. — С. 8 — 9.
164. Краткая летопись Малыя России. Издана В.Г. Рубаном. — СПб., 1777. — 96 с.
165. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание //Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — Т.І. — С. 45 — 105.
166. Краткое описание Малороссии //Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 130 — 296.
- 166а. *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2001. — 465 с.
167. *Крикун М.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь //ЗНТШ. — 1997. — Т.233. — С. 398 — 441.
168. *Крикун М.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. //Проблеми слов'янознавства. Респуб. міжвідомчий наук. зб. — Львів, 1992. — Вип.44. — С. 3 — 14.
169. *Крикун М.* Неопублікований лист Михайла Максимовича до

Пантелеймона Куліша // Вісник Львівського ун-ту. Сер. істор. — Вип. 33. — Львів, 1998. — С. 253 — 264.

170. Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Т. 2 — 3. — С. 37 — 58.

171. Кримський А. Історія Туреччини (УАН. Збірник ІФВ №10). — К.: ДВУ, 1924. — 259 с.

172. Крип'якевич І. До історії українського державного архіву в XVII ст. // ЗНТШ. — Л., 1924. — Т. 134 — 135. — С. 76.

173. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. — 1918. — Т. 123 — 124.

174. Крип'якевич І. Сербі в українському війську 1650 — 1660 рр. // ЗНТШ. — 1920. — Т. 129. — С. 88 — 89.

175. Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683 — 1688 рр. // Праці Українського істор.-філолог. т-ва в Празі. — Прага, 1942. — Т. 4. — С. 1 — 32.

176. Кушнір-Марченко К. Ілля Новицький. Охочекомонний компанійський полковник останньої чверті XVII та початку XVIII століття // Наук. зб. за рік 1929. // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. — К.: ДВУ, 1929. — Т. 32. — С. 100.

177. Лазаревский А. Два акта для истории "руины" Правобережной Украины 1672 — 1682 гг. // КС. — 1887. — № 2. — С. 31 — 34.

178. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1888. — Т. 1. — С. 325.

179. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. — С. 221 — 222.

180. Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 — 1733 гг. — К., 1897. — С. 3.

181. Лазаревский А. Портрет лубенского полковника Максима Ильяшенко (1672 — 1687 гг.) // КС. — 1891. — № 1. — Т. 32. — Январь. — С. 8 — 9.

182. Латышев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб., 1904. — Т. 2. — С. 294.

183. Пашков Ф. Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и в XVII вв. / Крымские шерстные грамоты (1535 — 1692 гг.). — Симферополь, 1891. — 206 с. — С. 175 — 206 (1681 — 1692 гг.).

184. Левашов П. Картина. или описание всех нашествий на Россию татар и турков. — СПб., 1792. — 171 с. — С. 96 — 108.

185. Летописец. в русских и полских що ся сторонах діяло і якого року // Южнорусские летописи. — К., 1856. — Т. 1. — С. 11 — 29.

186. Летописец. или краткое описание знатнейших действий // Сборник летописей. относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 29 — 42.

187. Литвиненко М. І. Джерела історії України XVIII ст. — Харків: ХДУ, 1970. — 110 с.

188. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Знання, 1992. — 185 с.

189. Літопис Самовидця. — К.: Наук. думка, 1971. — 208 с.

190. *Лукомский В.К., Модзалевский В.И.* Малороссийский гербовник. — СПб., 1914. — 228 с.
191. *Лушин Б.В., Потанов Н.И.* Азовские походы Петра I (1695 — 1696). — Ростов-на-Дону, 1940. — 186 с.
192. *Любимов С.* Борьба между представителями великорусского и малорусского направления в Великороссии в конце XVII и начале XVIII вв. //Журнал Министерства народного просвещения. — 1875. — Август. — Т.180. — С. 117 — 152.
193. *Маганов Е.А.* Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. — Симферополь, 1929. — 215 с.
194. *Макаренко М.* Запорізькі клейноди в Ермітажі //Україна. — 1924. — Кн.3. — С. 25 — 34.
195. *Максатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683 — 1699 гг. — Дис.д.и.н. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. — 639 с.
196. *Маркевич А.* Пребывание в Крыму московского гонца подьячего Василия Антемирова в 1692 — 1695 гг. //Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1890. — Т.9. — С. 60.
197. *Маркевич А.* Ручное огнестрельное оружие. — М., 1937. — Т.1. — С. 1 — 80.
198. *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т.2. — С. 249 — 345.
199. *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т.3. — С. 258 — 318.
200. *Марченко М.И.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — 280 с.
201. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI — XVIII столетии. — Харьков, 1886. — Т.1. — С. 115.
202. *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.). — К.: Наукова думка, 1974. — 164 с.
203. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської імперії //Український історик. — 1966. — № 3 — 4. — С. 31 — 40.
204. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып.1. — 298 с.
205. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып.2. — С. 215.
206. *Миллер А.Ф.* История Турции. — М., 1948. — 301 с.
207. *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 1 — 2. — Ч.6. — С. 155 — 156.
208. *Миньон*, аббат. История турецкая. — СПб., 1790. — Ч.3. — С. 108 — 485.
209. *Мицик Ю.А.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. //Укр. археогр. щорічник. — 1992. — Вып.1. — С. 72 — 93.
210. *Мицик Ю.* 1. До історії ординського нападу на Слобожанщину 1680 року //Зб. Харк. істор.-філол. т-ва. Нова серія. — Харків, 1999. — Т.8. — С. 205 — 214.

211. *Мишанич Я.* "Історія русів": історіографія, проблематика, поетика. — К.: Обереги, 1999. — 239 с.
212. *Мишко Д.І.* Перемога російського і українського народів над турецько-татарськими загарбниками у 1677 — 1678 рр. // *Вісник АН УРСР.* — К., 1953. — №2. — С. 32 — 39.
213. *Мишко Д.І.* Чигиринські походи (1677 — 1678 рр.): З історії спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних загарбників. — Дис. канд. іст. наук. — К.: АН УРСР, 1946. — 248 с.
214. *Мыцык Ю.А.* "Літописець" Дворецких — пам'ятник українського летописання XVII века // *Летописи и хроники.* — М.: Наука, 1984. — С. 219 — 234.
215. *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века: Учеб. пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1978. — 86 с.
216. *Модзалевский В.Л.* К истории компанейских полков // *Труды Черниговской земской архивной комиссии.* — Чернигов, 1915. — Вып. 2. — С. 180 — 183.
217. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т.3 (Л-О). — 824+24 с. — С. 669 — 670, 672 — 673.
218. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т.4. — С. 30.
219. *Модзалевский В.Л.* Материалы и заметки. — Чернигов, 1915. — Т.2. — С. 26, 31.
220. *Молчановский П.* Донесение венецианца Альберто Вимны о козаках // *КС.* — 1900. — Январь. — Т.68. — С. 71.
221. *Муляр І.М.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. // *УІЖ.* — 2000. — № 2. — С. 94 — 101.
222. *Мурзакевич П.* Кизикерменские памятники // *ЗООИД.* — Одесса, 1877. — Т.10. — С. 181 — 183.
223. *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до папи римського // *Український історик.* — 1965. — № 1 — 2. — С. 22 — 27.
224. **Національна бібліотека України ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукописів (НБУ ІР).** — Фонд І (Історичні матеріали). — № 165. — А.а. 419 — 483.
225. НБУ ІР. — Ф.І (Історичні матеріали). — № 203.
226. НБУ ІР. — Ф.І. — № 6300. — Історичний збірник XVIII ст. (Літопис Г. Грабянки. - А.а. 66 — 70, 80 — 132).
227. НБУ ІР. — Ф.І. — № 6698. — Історичний збірник XVIII ст. (Вибірки з літописів та хронографів. — А.а. 134 зв., 156).
228. НБУ ІР. — Ф.І. — № 52810 — 52883. — Колекція документів О.М. Лазаревського.
229. НБУ ІР. — Ф.І. — № 53764 — 53968. (Історичні матеріали).
230. НБУ ІР. — Ф.І. — № 58050 — 58122. (Супільський архів).
231. НБУ ІР. — Ф.ІІ. — № 13467 — 22194. — Малороссийские подлинныя грамоты.
232. НБУ ІР. — Ф.ІІ. — № 13960 — 14816. — Архів полковника І.Ф. Новицького. — Т.І — 6.
233. НБУ ІР. — Ф.ІІІ. — № 107/М.57. — Історичний збірник. — А.а. 216 — 217.

234. НБУ ІР. — Ф. VIII. — № 147/М. 56. — Рукописний збірник (Чернігівський літопис).
235. НБУ ІР. — Ф. XII. — Оп. 1. — № 18. — Рекомендація окружного архівного управління.
236. НБУ ІР. — Ф. 112. — № 79. — История о взятии города Азова.
237. НБУ ІР. — Ф. 262. — № 34 (Виписки Д. Кравцова з матеріалів "Древнехранилища РСФСР"). — 248 а.
238. НБУ ІР. — Ф. 262. — № 38. — Реестр подлинных малороссийских грамот. — 44а+6а.
239. НБУ ІР. — Ф. 262. — № 51. — Выписки и копии документов за 1668 — 1687 гг. — 328 а.
240. Никульче И. Осамэ дэ кувинте. Летописецул Церний Молдовой. Ед а доуа. — Кишинэу, 1974. — С. 101.
241. Новичев А. Д. История Турции. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. — Т. 1. Эпоха феодализма (XI — XVIII вв.). — С. 115 — 138.
242. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 657 с.
243. Новосельский А. А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения института истории АН СССР. — 1954. — Вып. 2. — С. 110 — 118.
244. Оглоблин Н. Воеводские "вестовые отписки" XVII в., как материал для истории Малороссии // КС. — 1885. — Июль. — Т. 12. — С. 397 — 416.
245. Оглоблин О. Вірші смоленського шляхтича Н. Полянського р. 1691 на честь Перекопського бою. — Петрик — ханський гетьман України. — Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. — Мазепа і Петрик. — Ще до історії Петрика. — Орлик і Петрик // Студії з Криму [ВУАН. 36. істор.-філол. відділ. — Т. 89.]. — К.: ДВУ, 1930.
246. Оглоблин О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика). // Записки ІФВ УАН. — Кн. 19. — К. — 1928. — С. 56 — 61.
247. Оглоблин О. П. Україна в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. Нариси з історії України. Випуск VI. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 280 с.
248. Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права (ПКЗРУП). — К., 1929. — Вип. VI. — С. XXXI — XLII.
249. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII — XVIII ст. // ПКЗРУП. — К., 1926. — Вип. II. — С. 54 — 175.
250. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині в XVII — XVIII ст. — Мюнхен. 1948. — 211 с.
251. Окиншевич Л. Приказ "Малыя России" Московської держави XVII ст. // ПКЗРУП. — К., 1925. — Вип. I. — С. 108 — 121.
252. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині (історико-юридичний нарис) // Україна. — 1924. — К. 4. — С. 12 — 26.
253. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII — XVIII ст. Ч. II. Рада старшини // ПКЗРУП. — К., 1930. — Вип. 8. — 352 с.
254. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции / Разрядный приказ. Белгородский стол. Столбцы. Кн. 12. — М., 1901. — 500 с. + 76 с.; Кн. 14 — М., 1905. — 338 с. + 84 с.; Кн. 13. — М., 1903; Кн. 11. — М., 1899.

255. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции /Разрядный приказ. Севский стол. Столбцы. — Кн. 19. — М., 1914. — 278 с. + 68 с.
256. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625 г.) //ЗООИД. — Одесса, 1879. — Т. 2. — Отд. III. — Материалы. — С. 473 — 493.
257. Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII века //Православный палестинский сборник. — Т. 10. — Вып. 30 /Под ред. и с предисл. П. А. Сырку. — СПб., 1890. — С. 19 — 26.
258. Описание Черного моря и Татариин /Составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татариин и прочая 1634 г. //ЗООИДР. — Одесса, 1902. — Т. 24. — С. 95 — 178.
259. *Останчук В.* Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Укр. археогр. щорічник. — 1992. — Вип. 1. — С. 94 — 112.
260. Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII век. — М.: АН СССР, 1955. — С. 531 — 539.
261. Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XVII — первая четверть XVIII вв. — М.: АН СССР, 1957. — 689 с.
262. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1858. — Т. 5. — С. 633 — 638.
263. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1864. — Т. 7. — С. 29. 1124.
264. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел //Известия Таврической ученой архивной комиссии. Вып. 12. — Симферополь, 1891. — С. 1 — 164.
265. *Панашенко В. В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). — К., 1997. — 74 с.
266. *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (Друга половина XVII — XVIII ст.). — К., 1995. — 212 с.
267. *Панашенко В. В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії //УІЖ. — 1977. — № 8. — С. 127 — 130.
268. *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка і "Війна Домова" Самійла Твардовського. Порівняльна студія. — Тернопіль, 1910. — 87 с.
269. *Петровський М. П.* До історії полкового устрою Гетьманщини //Записки Ніжинського ІНО та Ніжинської науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1929. — Кн. 9. — С. 69 — 73.
270. *Петровський М. П.* Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII ст. //Науковий збірник за рік 1929. — Т. 32. [Записки УНТ — Записки історичної секції УАН]. — С. 97 — 99.
271. *Петровський М. П.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків: ДВУ, 1930. — Т. I. — С. 315 — 418.
272. Пирятинская городовая армата в 1691 году //КС. — 1899. — Июнь. — С. 127.
273. Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887. — Т. I. — С. 70 — 101.

274. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала Б.П. Шереметьева. — М., 1778. — 84 с.

275. Письма к полковнику запорожского войска Ильи Новицкому //Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — М., 1863. — Т. I. — С. 20 — 45.

276. Письма малороссийских гетманов Ивана Самойловича и Ивана Мазепы //Русский архив. — 1913. — Т. 2. — С. 394.

277. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров (1817 — 1885). — К.: Наук. думка. 1992. — 232 с.

278. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1980. — 150 с.

279. Показание о службах лубенского полкового есаула Андрея Петровского (1675 — 1712 гг.) //КС. — 1899. — Отд. 2. — С. 7 — 12.

280. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. I. — С. 808.

281. ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. 2. — С. 290 — 916.

282. ПСЗ. — СПб., 1832. — Т. 4. — С. 67 — 70.

283. Попов А. Русское посольство в Польшу в 1673 — 1677 гг. — СПб., 1854. — С. 109 — 110.

284. Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича //Русский вестник. — 1853. — № 8. — С. 147 — 148, 154, 170, 287.

285. Посошков П. О ратном поведении //Соч. — М., 1841. — Ч. I. — С. 287 — 288.

286. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 11 — 13.

287. Поход боярина и Большого полку восводы А. С. Шеина к Азову //ЗООИД. — 1868. — Т. 7. — С. 94 — 153.

288. Походный журнал 1696 г. — СПб., 1853. — С. 19.

288а. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описание его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским //Перевод с арабского Г.А. Муркоса. — М.: Вип. I. — 1896; Вип. II. — 1897; Вип. III. — 1898; Вип. IV. — 1900.

289. Путешествие в Святую землю священника Лукьянова //Русский архив. — 1863. — № 1 — 5. — С. 56 — 60.

290. Ресстра всего войска запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 года октября 16 дня и изданная по подлиннику О.М. Бодянским. — М., 1875.

291. Ригельман А.П. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. — М., 1847. — С. 156 — 162.

292. Рикот Д. Монархия Турецкая... — СПб., 1741. — С. 1 — 278.

293. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Фонд 210 (Разрядный приказ). — Опись 13 (Белгородский стол. Столбцы). — Единица хранения (№) 821. — Л. л. 5 — 16, 21 — 25.

294. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 827. — Л. 426.

295. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 847. — Л. л. 1 — 3, 297 — 298.

296. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 848. — Л. л. 606 — 607, 635 — 636.

297. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 855. — Л. л. 81 — 82.

298. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 866. — Л. л. 1 — 3, 21, 22 и др.

299. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 872. — Л. л. 222 — 231, 233 — 240.

300. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 881. — Л. л. 279 — 286, 314 и др.
 301. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 959. — Л. 585.
 302. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 963. — Л. 13.
 303. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 1002. — Л. 52.
 304. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — № 1157. — Л. л. 27 — 280.
 305. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14 (Белгородский стол). — № 1301. — Л. л. 1 — 4.
 306. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1302. — Л. л. 1 — 11.
 307. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1320. — Л. л. 1 — 7, 24 — 45.
 308. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1321. — Л. л. 18 — 25, 26 — 42.
 309. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1361. — Л. л. 1 — 9.
 310. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1362. — Л. л. 1 — 32.
 311. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1363. — Л. л. 163 — 197.
 312. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1595. — Л. л. 289 — 661.
 313. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1610. — Л. л. 98 — 298.
 314. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1645. — Л. л. 1 — 686.
 315. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1648. — Л. л. 51 — 518.
 316. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1645. — Л. л. 1 — 198.
 317. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1661. — Л. л. 1 — 346.
 318. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1673. — Л. л. 118 — 136.
 319. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1679. — Л. л. 109 — 116.
 320. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 14. — № 1719. — Л. л. 178 — 190.
 321. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 18 (Столбцы Севского стола). — № 31. — Л. л. 4 — 36.
 322. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19 (Столбцы Севского стола). — № 310. — Л. л. 214 — 618.
 323. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 317. — Л. л. 1 — 8.
 324. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 320. — Л. л. 5 — 20.
 325. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 332. — Л. л. 1 — 136.
 326. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 369. — Л. л. 6 — 18.
 327. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 413. — Л. л. 3 — 25, 40 — 61.
 328. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 415. — Л. л. 3 — 193.
 329. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 416. — Л. л. 646 — 679.
 330. РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 19. — № 446. — Л. л. 15 — 40.
 331. РГАДА. — Ф. 229 (Малороссийский приказ). — Оп. 2 (Книги Малороссийского приказа). — № 50. — Л. л. 667.
 332. РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — № 59. — Л. л. 291 — 295.
 333. РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — № 62. — Л. л. 374 — 470.
 334. РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — № 65. — Л. л. 314 — 328.
 335. РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — № 75. — Л. л. 1210 — 1216.
 336. РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — № 125. — Л. л. 49 — 1123.
 337. Румянцев В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 76.
 338. Русский архив. — Изд. 2-е. — М., 1866. — Т. 5. — С. 154 — 155.
 339. Русская историческая библиотека. — СПб., 1875. — Т. 2. — 307 с.
 340. Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1070 — 1083.
 341. Русский посол в Стамбуле. — М.: Наука, 1985. — 160 с.
 342. Сборник грамот и договоров о присоединении царств и областей

к государству Российскому в XVII — XIX вв. — СПб., 1922. — Ч. I. — С. 89.

343. *Санін Г.О.* Боротьба України й Росії проти турецької агресії в 1672 р. // УІЖ. — 1979. — № 12.

344. *Санін Г.А.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60 — 70 гг. XVII в. / Авторсф. дис. канд. ист. наук. — М., 1979. — 27 с.

345. *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М.: Наука, 1987. — 397 с.

346. *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — 211 с.

347. *Сергієнко Г.Я.* Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // Із історії Української РСР. — Вип. 6 — 7. — К.: АН УРСР, 1962. — 200 с. — С. 64 — 69.

348. *Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна. Відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80 — 90-ті рр. XVII — поч. XVIII ст.) // УІЖ. — 1996. — № 3. — С. 84 — 91.

349. *Сергієнчук В.І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI — середині XVII ст. / Авторсф. дис. докт. іст. наук. — К.: Київський університет, 1991. — 56 с.

350. *Сибилев Н.В.* Очерки по истории Изюмского края. — Изюм, 1928. — 134 с.

351. Симбирский сборник (Малороссийские дела). — М., 1845. — С. 25.

351а. *Ситий І.* Книги Забіл (1671 — 1745 рр.) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Випуск 2. — Дніпропетровськ: Генеза, 2001. — С. 521 — 543.

352. *Січиський В.* Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — 243 с.

353. *Слабченко М.* Военная служба в Малороссии // Военно-исторический вестник. — К., 1913. — Кн. 4. — С. 83 — 88.

354. *Слабченко М.* Малороссийский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского ун-та истор.-филол. факультета. — Одесса: Техник, 1909. — Вып. I. — 436 с.

355. *Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. — Одесса: Тип. И. Скальского, 1912. — 16 с.

356. Словник гідронімів України. — К.: Наук. думка, 1979. — 780 с.

357. *Слюсарський А.Г.* Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі // 36. наук. робіт, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Харків: ХДУ, 1954. — С. 73 — 94.

358. *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис. XVII — XVIII ст. — Харків, 1954. — С. 246.

359. *Слюсарський А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв. — Харьков: Харьк. кн. изд-во, 1964. — 460 с.

360. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — 772 с.

361. *Смирнов В.Д.* Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVIII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — 271 с.

362. *Смирнов Н.А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII — XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией. 1654 — 1954 гг. — М., 1954. — С. 372.

363. *Смирнов Н.А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII в. // Вопросы историн. — 1954. — № 3. — С. 91 — 106.

364. *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI — XVII вв. // Ученые записки Моск. гос. ун-та. — Вып. 94. — М.: МГУ, 1946. — Т.1. — С.17.

365. *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI — XVII вв. // Ученые записки МГУ. — М.: МГУ, 1946. — Т.2. — Вып. 94. — С. 135 — 166.

366. *Смолий В.А.* Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст. — провінція Речі Посполитої чи частина самостійної Української держави? // Польща — Україна. Історична спадщина і суспільна свідомість / Тези доповідей міжнар. наук. конф. — Кам'янець-Подільський — К., 1992. — С. 79.

367. *Смолий В.А., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.

367а. *Смолий В., Степанков В.* Українська національна революція XVII століття (1648 — 1676 рр.). — К., 1999.

368. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (1656 — 1696 гг.). — М., 1828. — Ч.4. — 656+161 с.

368а. *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: Історія виникнення // КС. — 1998. — № 4. — С. 11 — 21.

369. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М.: Изд-во социально-экон. лит-ры. 1962. — Кн. 7. — Т.13 — 14. — 726 с.

370. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наук. думка. 1992. — 332 с.

371. *Софроненко К.А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII — начала XVIII вв. — М.: МГУ, 1960. — 179 с.

372. Список с отписки к государям и великим князьям Всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметьева о взятии и разорении города Кизикермента // ЗООИД. — Одесса. 1853. — Т.3. — С. 269 — 272.

373. Список со статейного списка подъячего Василия Антемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров // ЗООИД. — Одесса. 1895. — Т.18. — С. 29 — 36.; Одесса. 1896. — Т.19. — С. 26 — 31

374. *Стамеров К.К.* Нариси з історії костюмів. — К.: Мистецтво, 1978. — С. 159 — 179.

375. *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686 — 1699 рр. // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 3 — 11; 1999. — № 1. — С. 18 — 31.

376. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 году. — Одесса. 1850. — С. 20 — 22.

377. *Стеблин-Каменский С.* Старинный колокол в Полтаве // Русская старина. — 1876. — № 10. — С. 24 — 26.

378. *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1986. — 232 с.

379. *Стецюк К.І.* З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. // УІЖ. — 1983. — №3. — С. 64 — 80.

380. *Стороженки.* Семейный архив. — К., 1908. — Т.4. — С. 82 — 83.

381. *Стороженки*. Фамільний архив. — К., 1908. — Т.6. — 795с. — С. 82 — 394.
382. *Стороженки*. Фамільний архив. — К., 1909. — Т.7. — С.8.
383. *Стороженко І.С.* Збройні сили України від останньої третини XVII ст. — до кінця XVIII ст. //УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 61 — 70.
384. *Стороженко Н.* К портрету Ільї Федоровича Новицького //КС. — 1886. — Сентябрь. — Т.16. — С. 194 — 198.
385. *Стороженко Н.* Охочкомонный полковник Ільї Федорович Новицький //КС. — 1885. — Июль. — Т.12. — С. 430 — 457.
386. *Судиенко А.* Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т.2. — С. 27.
387. Сулимовский архив. — К., 1884. — 169 с.
388. *Тищенко М.* Гуральнє право та право шинкувати горілкою на Лівобержній Україні до кінця XVII в.: /До історії фінансового права Лівобержної України //ПКЗРУП. — К., 1927. — Вип.ІІІ. — С. 150 — 202.
389. Труды IV Археологического съезда. — СПб., 1884. — Т.3. — С. 376 — 377.
390. *Туров Е.* История о князе Яковс Федоровиче Долгоруковс. — М., 1807. — 107с.
391. *Тушин Ю.* Русское мореплавание. — М., 1979. — С. 151 — 156.
392. *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. — М., 1973. — С. 16 — 40.
393. *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т.1. — 379 с.
394. *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1860. — Т.2. — 569 с.
395. *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1863. — Т.3. — С. 476.
396. *Филарет* [Гумилевский]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков, 1852. — Отдел I — 6.
397. *Фоменко В.І.* Військові печатки запорожців //Історичні джерела та їх використання. — К.: Наук. думка, 1972. — Вип.7. — С. 152 — 160.
398. *Фоменко В.І.* Про козацькі човни "чайки" та "дуби" //УІЖ. — 1966. — № 8. — С. 29 — 34.
399. *Фролов Б.* Реліквії військової історії //КС. — 1993. — № 1. — С. 111 — 114.
400. Чрезвычайное посольство думного советника Емеляна Украинцева к Порте Оттоманской в 1699 и 1700 годах для заключения мирного договора на 30 лет //Отечественные записки. — 1827. — Февраль (№ 82) — Март (№ 83). [Отдельный оттиск].
401. Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — М., 1847. — Т.1. — Р.4.; 1858. — Т.1. — С. 300.
402. *Чухліб Т.В.* Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобержної України //УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 94 — 103.
403. *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобержної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — 90 с.
- 403а. *Чухліб Т.В.* Українсько-польська взаємодія під час гетьманування С.Кунинського (1683 — 1684 рр.) //УІЖ. — 2000. №5. — С. 44 — 56.

404. *Чухиб Т.В.* Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 — 1689 pp.) // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 65 — 70.
- 404а. *Чухиб Т.В.* Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: Пошуки втраченого миру // УІЖ. — № 1, 2002. — С. 38 — 52.
405. *Шамрай Г.* Стація в лівобережних містах XVII віку // Записки Наукового товариства в Києві. — Т.24. — 1927. — С. 39 — 45.
406. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851. — 391 с.
407. *Швидько А.К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (II половина XVII — I половина XVIII вв.) — Днепропетровск: ДГУ, 1981. — С. 91 — 105.
408. *Швидько Г.К.* Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. I. — С. 92 — 97.
409. *Шевчук В.* Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. — К.: Абрис, 1995. — 389 с.
410. *Шевчук В.* Політичний ідеаліст другої половини XVII століття Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави. — 1993. — № 5. — С. 44 — 52.
411. *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К.: Наукова думка, 1972. — 250 с.
- 411а. *Шушков А.* О происхождении Ильи Новицкого // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. — К.: 1996. — С. 134.
412. *Эварницкий Д.Н.* История запорожских козаков. — СПб., 1893. — Т.1. — 630 с.
413. *Эварницкий Д.Н.* История запорожских козаков. — СПб., 1895. — Т.2. — 686 с.
414. *Эварницкий Д.Н.* История запорожских козаков. — СПб., 1897. — Т.3. — 691 с.
415. *Эварницкий Д.Н.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1897. — Т.1. — 1072 с.
416. *Эвлия Челеби.* Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Пер. и комментарии. Вып. I. Земли Молдавии и Украины. — М.: АН СССР, 1961. — С. 211 — 243.
417. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — 284 с.
- 417а. *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 415 с.
418. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках. — Варшава, 1934. — 174 с.
419. *Brickner A.* Furst W.W. Golizin. — Leipzig. — 1887. — 136 s.
420. *Fisher Alan W.* Moskowite — Ottoman Relation in the Sixteen and Seventeen centuries. — Humaniora Islamica. — Vol. I. — 1973. — S. 63.
421. *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696 — 1728* / Opisał wspolczesny Erasm Otwinowsky. — Kraków, 1849. — S. 15.
422. *Gloger Z.* Encyclopediala staropolska ilustrowana. — Warszawa, 1900 — 1903. — Т.1. — S. 70 — 71. — Т.2. — S. 22. — Т.4. — S. 186.
423. *Gordon P.* Tagebuch des generallen Patrick Gordon. — M. — SPb., 1849. — Band I. — Th.1 (1635 — 1661). — Th.2 (1661 — 1684). — 67+671 s.

424. *Gordon P.* Tagebuch des generalen Patrick Gordon. — M. — SPb.. 1850. — Band 2. — Th.3 (1684 — 1692). — Th.4 (1693 — 1695). — 18+735 s.
425. *Gordon P.* Tagebuch des generalen Patrick Gordon varden seiner Kriegsdienste unter des Schweden und Pollen vom Jahre 1655 bis 1661. und seines Auenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699. Zu ersten Mals vollständig veröffentlich durch M.A. Obolenski und M.G.Posselt. — Moskau — St.Petersburg. 1851. — Band 3. — Th.5 (1696 — 1698). — 6+417+118 s.
426. *Hammer J.* Geschichte des Osmanischen Reiches. — Band 1 — 10. — Pest. 1827 — 1833. (Zweite Ausgabe. — Bd.1 — 4. — Pest. 1824 — 1835).
427. *History of Russian handpaper — mills and their watter — inarks by Zoya Wasil'cwna Ochastkina.* — Hilversum, Holland. 1962. P.IX.
428. *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. Bd.4. — Gotha. 1911. — S. 176, 180, 617.
429. *Kaminski Andrzej Sulima.* Republic as Authocracy. Poland — Lithuania and Rossia 1686 — 1697. — Ccmbridge Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute. 1993. — 312 p.
430. *Klochowiec K.* Historyczny roswoj recznej broni palnej. — Warszawa. 1921. — S. 47 — 48.
431. *Klopp O.* Das Jahr 1683 der Folgende Grosse Turkenkrieg bis zum Frieden von Karlovitz 1699. — Graz. 1882. — 89 s.
432. *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamienieccki 1672 — 1699. — Warszawa: Oficija wydawnicza polskiego czerwonego krzyza. 1994. — 255 s.
433. *Konopczynski W.* Polska a Turcja 1683 — 1792. — Warszawa. 1936. — 89 s.
434. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. — Lwow. 1923. — T.3. — S. 14.
435. *Perdenia J.* Stanowiska Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII — XVIII w. — Wroclaw. 1963. — S. 24 — 73.
436. *Stolicki J.* Sprawa Kamieniecka — upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // *Studia Historyczne.* — R.36. — 1993. — Z.1 (140). — S. 23 — 37.
437. *Wojcik Z.* Jan Sobieski. 1629 — 1696. — Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy. 1983. — 620 s. — S. 220 — 386.
438. *Wojcik Z.* Miedzy traktatem andrusowskim i wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667 — 1672. — Krakow. 1968. — 227 s.
439. *Wojcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji / *Studium z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1674 — 1679.* — Wroclaw. 1976. 249 s.
440. *Wojcik Z.* Zmiana w ukladzie sil politycznych w Europie srodkowo-wschodniej w drygiej polowie XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny.* — T.I.XVIII. — Cz.1. — 1960. — S. 57 — 68.
441. *Zinkeisen J.M.* Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. — Bd. 1 — 7. — Hamburg. 1859 — 1863.
442. *Starozytnosci historyczne Polskie.* — Kraków. 1840. — T.II. — S. 531 — 532.
443. *Theatri Europaei.* — Bd.XI. — Frankfurt-am-Mein. 1679. — S. 1036 — 1039.
444. *Volumina legum.* Przedruk zbioru praw. — Petersburg. 1859. — T.5. — S. 350.
445. *Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego. wojewody Helminskiego. do Turcyi w latach 1677 — 1678* / Wydal i pkzedmowa poprzedzil Franciszek Pulaski // *Biblioteka ordynacyi Krasinskih.* — T.20 — 21. — Warszawa. 1907. — S. 206 — 398.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

А., а.	— Аркуш (аркуші)
АН	— Академія наук
АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России
АЮЗР	— Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
ДАИ	— Дополнения к актам историческим
ВУАН	— Всукраїнська Академія наук
ДВУ	— Державне видавництво України
ДРВ	— Древняя российская вивлиофика
ІНО	— Інститут народної освіти
ІР	— Інститут рукописів
ІФВ	— Історико-філологічний відділ
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
Кн.	— Книга
КС	— Киевская старина / Київська старовина
Л., л.	— Лист (листи)
НАН	— Національна Академія наук
НБУ	— Національна бібліотека України
Оп.	— Опис
ПКЗРУП	— Праці комісії західно-руського та українського права
ПСЗ	— Полное собрание законов
РГАДА	— Российский государственный архив древних актов
С., с.	— Сторінка (сторінки)
УАН	— Українська Академія наук
УВАН	— Українська вільна академія наук
УІЖ	— Український історичний журнал
Ф.	— Фонд

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ ТА МАЛОВЖИВЕНИХ ТЕРМІНІВ

- Ага* — воєначальник, офіцер, старшина.
Акче — турецька срібна монета.
Алай — підрозділ тимаріотської кінниці.
Аманат — заручник.
Байрейтер — важкоозброєний кіннотник.
Барва, барма — одяг.
Бей — старшина вищого рангу, вищий офіцер.
Бейлербей — вища посадова особа турецької провінції, правитель пашалика.
Бердиш — зброя у вигляді кривої сокири на довгім руків'ї.
Бунчук (туз) — військова відзнака (клеїнод) у вигляді жмутка кінського волосся чи тирси на верхів'ї довгої жердини. Налезжав до санджаків та клейнодів.
Вагенбург — похідний табір, рухлива фортеця, закрита з флангів возами.
Візір — вища посадова особа при дворі султана, хана: міністр.
Візір великий — прем'єр-міністр султанського (ханського) уряду.
Вілайет — васальна територія Порти, яка мала власну адміністрацію.
Господар — титул князів Молдови та Валахії у XIV — XVIII ст.
Гусари — легка кіннота.
Дефтердар — секретар, діловод.
Ейялет — провінція Османської імперії.
Елекція — вибори.
Ефенді — ввічливе звертання, пан.
Ефендій — чиновник османської адміністрації.
Жовнір — найманий солдат, ратник.
Зеамет — умовне земельне володіння з прибутком до 99 тис. акіс на рік.
Кадій — чиновник, адміністратор, молодший офіцер.
Каймакан — заступник великого візіра, або виконуючий його обов'язки.
Калга — титул старшого брата або старшого сина кримського хана, який був його співправителем і першим спадкоємцем.
Капукулу — раби султана, всі державні службовці.
Кармазин — суконна тканина червоного кольору.
Каптелян — комендант замку, начальник залоги фортеці.
Кварцяне військо — наймане регулярне польське військо, що одержувало четверту частину (кварти) королівських прибутків з маєтків.
Клейноди — військові відзнаки (булава, пернач, бунчук, хоругва тощо).
Корюва — прапор, знамено.
Корона — Польща у складі Речі Посполитої (Литва — князівство).
Мурза — знатний татарин, князь, начальник орди, спадковий старшина.

- Нахіє* — район, найменша адміністративна одиниця Порти.
- Нуреддин* — начальник орди, області, другий спадкоємець хана (його син або брат).
- Одабаші* — особиста охорона.
- Орта* — підрозділ, рота яничарського війська.
- Осьмачка* — міра сипучих тіл, дві чверті.
- Пахолки* — наймити, зброєносці у шляхтичів.
- Паша* — знатний феодал, правитель турецької провінції, військовий старшина (офіцер) найвищого порядку.
- Пашалик* — провінція Османської імперії. Складався з кількох санджаків (областей) і кільканадцяти нахіє.
- Порта* — уряд Османської імперії (французький переклад турецької назви входу до палацу великого візира — "високі ворота").
- Посполиті* — феодално залежні селяни.
- Регімент* — полк, військо, армія, збройні сили.
- Резиденти* — посол.
- Рейтар* — всршник, кіннотник.
- Сакма* — шлях, яким рухалися татари, грабуючи Україну.
- Санджак* — знамено, стяг, прапор; військо; посол; район, область Османської імперії.
- Санджак-бей* — турецький військовий старшина; правитель санджака (області).
- Сераскір* — головнокомандувач турецької армії, командир, полководєць.
- Солтан* — принц крові.
- Спагі (шапагі, сипаї)* — турецьке феодалне кінне ополчення.
- Столтник* — нижчий придворний чин у Російській державі XVI — XVII ст.
- Султан* — правитель Османської імперії, монарх. Інакше — падишах шахеншах.
- Тимар* — умовне земельне володіння з прибутком до 20 тис. акіс на рік.
- Топчі, топчі-баша* — артилерист, начальник артилерії.
- Улус* — князівство, область.
- Фірман* — письмовий указ султана.
- Ханат* — кримсько-татарська держава, васал Османської імперії у XV — XVIII ст.; ханство.
- Хоругва* — прапор: кінний загін у 100 — 200 воїнів.
- Чабул* — татарський загін кінноти в 50 — 100 вершників.
- Чави* — кур'єр, посол, чиновник, придворний.
- Чорбодзеї* — кінна гвардія: офіцерський чин в яничарському корпусі (чербаджи, чербачеї).
- Юхта* — оброблена коров'яча шкіра.
- Яничари* — (ієні чері), тобто "нове військо"; відбірне, привілейоване турецьке піше військо. Утворене в XIV ст. султаном Урханом і скасоване Махмудом II 1826 р. До середини XVII ст. поповнювалося за рахунок полонених слов'янських хлопчиків. Відзначалися особливою жорстокістю.
- Ясир* — полон, грабіж; награбоване, захоплене добро.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абазин Андрій*, брацлавський полковник. — 84, 135 — 137.
- Абраїм-паша*, турецький воєначальник. — 263.
- Август II Сильний*, польський король. — 32, 168, 411, 435.
- Аделунг Ф.П.*, історик. — 417.
- Адиль-Гірей*, кримський хан. — 204.
- Адиль-Гірей*, кримський нуреддін. — 302.
- Аджі-Гірей*, кримський нуреддін. — 300.
- Адлер Я.*, військовий інженер. — 42, 407.
- Адріан*, московський патріарх. — 386, 392.
- Азамет-Гірей*, кримський солтан нуреддін. — 262, 357.
- Азем-ага*, турецький офіцер. — 251.
- Алай-паша*, турецький воєначальник. — 192.
- Алекберлі М.*, український історик. — 23.
- Алеппський Павло* (Буліс Аль Халєбі), мандрівник, автор подорожніх нотаток про Україну. — 73, 79, 80, 82, 215, 430.
- Алі-паша*, сераскір турецького причорноморського війська. — 402, 405.
- Алі Усман-паша* Бурси, турецький адміністратор та воєначальник. — 263.
- Алмарт*, генерал, учасник Прутського походу. — 104.
- Алмазов Семен Єрофійович*, столярник, урядовець і дипломат. — 48, 254, 317.
- Алфєрова Г.В.*, історик. — 417.
- Альбовський Є.*, український історик. — 28, 33, 417.
- Андрій*, козацький отаман. — 78.
- Андрій Первозваний*, апостол. — 59, 411.
- Андрій Яковович*, тубенський полковий суддя. — 62.
- Андрусак Микола*, український історик. — 247, 417.
- Анна Іоанівна*, російська імператриця. — 364.
- Антеміров Василь*, приказний піддячий, дипломат. — 426, 433.
- Антипович Кость*, український історик. — 417.
- Антоній*, молдовський воєвода. — 250, 251.
- Антонович Володимир*, український історик. — 55, 133, 417.
- Аньонков Г.*, стрілецький голова. — 406.
- Апанович Олена*, український історик. — 26, 27, 29, 30, 33, 36, 89, 201, 243, 417, 418.
- Апостол*, козацький ватажок. — 190.
- Апостол Данило*, миргородський полковник. — 61, 91, 93, 386, 388, 400, 402; вклєйка 5.
- Апостол Павло*, миргородський полковник. — 61, 93, 302.
- Апостоли*, старшинський рід. — 94.
- Апухтін І.*, таванський воєвода. — 43.
- Аргіни*, татарські бєї. — 201, 206.
- Аріадна*, міфічний персонаж. — 307.
- Астаматій Остафій*, козацький дипломат. — 190, 244, 256.
- Атавіз-паша*, турецький воєначальник. — 192.
- Ахмед II*, султан. — 168, 178.
- Ахмед III*, султан. — 178.
- Ахмед-ага*, татарський ватажник. — 256.

Ахмед Мустафа-паша, турецький воєначальник. — 263.

Ахмед-паша Анатолії, турецький воєначальник та адміністратор. — 192.

Ахмед-паша Боснії, турецький адміністратор та воєначальник. — 192, 193, 263, 309.

Ахмед-паша, дефтердар султана. — 190, 191, 278, 285.

Ахмед-паша Єгипету, турецький воєначальник та адміністратор. — 263.

Ахмед-паша Кербекіту, турецький воєначальник та адміністратор. — 263.

Ахмед-паша Нікополя, турецький воєначальник та адміністратор. — 192.

Ахмед-паша Сивару, турецький воєначальник і адміністратор. — 192, 263.

Ахмед-паша Дервіш, турецький воєначальник. — 405.

Б

Бабушкіна Г., російський історик. — 24, 25, 30, 33, 418.

Бабченко, козацький полковник. — 261.

Багалій Дмитро, український історик, академік. — 68, 70, 417, 418, 423.

Багати́й Іван, ханський ставленик в гетьмани. — 42, 171.

Базя-паша, турецький воєначальник. — 263.

Байєр Готліб Зікфрід, російсько-німецький історик. — 157, 346, 383, 418.

Бантиш-Каменський Дмитро, історик. — 17, 103, 111, 383, 406, 418, 423.

Барабаш, козацький полковник. — 137.

Барабаш Яків, запорозький кошовий. — 76, 78.

Баранович Лазар, чернігівський архієпископ, пост. — 272, 335.

Баранович Олексій, історик. — 133, 418.

Барантасв Давид, стрілецький полковник. — 295.

Баратинський Д., князь і воєвода. — 345, 355, 378.

Баратинський Федір Юрійович, стольник, князь і воєвода. — 327.

Баратинський Я.С., князь і воєвода. — 327.

Барсуков А., історик. — 418.

Батий, татаро-монгольський хан. — 201.

Батириш, татарський мурза. — 290, 328.

Бахадир-Гірей, кримський хан. — 203.

Бачинський-Аскольд Олександр, канцелярист і пост. — 70, 289, 335.

Безкровний, переволчанський дозорець. — 366.

Безкровний Л.Г., історик. — 418.

Беляєв І., історик. — 418.

Берлінський М., історик Києва. — 418.

Белов М., російський історик. — 24, 25, 30, 33, 418.

Белоскурів С.А., історик. — 418.

Бельський Марцін, польський хроніст. — 74.

Биховець Іван, підсудок військової канцелярії. — 403.

Биченко Йосип, новосанжарський сотник. — 368.

Біднов Василь, український історик. — 70.

Білевич Ян, шпигун і дипломат. — 129, 332.

Білозерський Микола, український історик та письменник. — 68, 424, 435.

Блавадський Петро, сотник компанійців. — 117.

Богданов Олексій, український козак. — 270, 272.

Богомиз М., краєзнавець з Дніпропетровська. — 418.

Богословський М.М., російський історик. — 343, 390, 418, 419.

Богоявленський С.К., історик. — 419.

Бодянський Осип, історик. — 17, 423, 430.

Божко О.І., історик. — 419.

Бонік-паша, турецький воєначальник. — 192.

Боплан Гійом Левассер де, французький інженер на польській службі. — 74, 156, 206, 210.

Боргедорф фон, австрійський барон, автор нотаток. — 81.

Борисенко В.Й., український історик. — 419.

Борисов М., стрілецький голова. — 253, 256.

Борохович Михайло, гадяцький полковник. — 93, 224, 388, 390, 400.

Бороховичі, старшинський рід. — 94.

Борсук Марко, ніжинський полковник. — 93, 274, 278.

Борицак Ілько, український історик. — 419.

Братицов М., московський ротмістр. — 46, 247, 248.

Брезе де, француз, бригадир. — 104.

Брікнер Олександр, російський історик. — 71, 419, 435.

Брокгауз, енциклопедист. — 29.

Брун Ф.К., історик. — 419.

Брюховецький Іван, гетьман Лівобережної України. — 20, 45, 89, 108, 170, 247.

Бугневич В., історик. — 419.

Бугневич Лазар, ігумен, ієромонах. — 61.

Бурбони, королівська династія. — 174, 176.

Бутович Іван, батуринський сотник. — 272.

Бутурлін Д., російський історик. — 383, 419.

Бутурлін Іван Васильович, воєвода, боярин і князь. — 255, 278.

Бухвостов В.Б., думний дворянин. — 39, 399, 402 — 404, 406.

Буцький, полтавський полковий суддя. — 404.

В

Василенко, сердюцький полковник. — 111, 112, 259.

Василь Федорович, глухівський сотник. — 366.

Васильєв М., український козак. — 270, 272.

Васковський Теодорій, ігумен Межигірського монастиря. — 61, 62.

Величко Самійло, канцелярист, автор літопису. — 14, 15, 54, 70, 82, 99, 109, 122, 135, 154, 184, 187, 208, 210, 215, 221, 224, 240, 243, 248, 250, 260, 262, 266, 271, 277, 278, 279, 283, 289, 294, 303, 304, 306, 307, 314, 315, 326, 354, 369, 381, 382, 400, 405, 406, 419, 421, 424, 429; вкстейки 1, 2, 3.

Величковський Іван, канцелярист і пост. — 419.

Вернадський В.І., президент УАН. — 34, 44, 427.

Верстов, полковник солдатського полку. — 274.

Вестгоф, полковник полку "нового строю". — 261.

Вестофер, полковник полку "нового строю". — 347.

Вечірко Яким, гадяцький полковий осавул. — 389.

Виговський Іван, український гетьман. — 76.

Вишневецький Дмитро Корибут, князь і гетьман. — 63.

Вишневецький Міхал, польський король — 168, 228, 229.
Віжсепер Блез де, французький вчений, історик, автор записок про Україну. — 201.
Вільга Бальцер, польський регіментар. — 136.
Віміна Альберто, посол Венеції. — 73, 74, 75, 82, 152, 427.
Вініус А., приказний дяк. — 375.
Вітвицька О., історик. — 423.
Власова Л.В., молдовський історик. — 419.
Влещенко Яків, генеральний суддя. — 92.
Вовк-Карачевський В.В., український історик. — 20, 230, 419.
Войтков А., стольник. — 274, 385.

Возніцин Прокопій, російський дипломат. — 334.
Войтович Леонтій, український історик. — 2, 179.
Волинський І., московський воєначальник. — 356.
Волков І., приказний дяк, дипломат, московський резидент у Польщі. — 362.
Ворошило Петро, ротміст, комонний полковник. — 109.
Востоков Л., історик. — 419.
Вуйцік Збігнєв, польський історик. — 31, 33, 71, 161, 436.
Вульф Франц, генерал полків "нового строю". — 245, 305.
Вуяхевич Михайло, генеральний суддя. — 91, 92.

Г

Габсбурги, аристократичний європейський рід. — 162, 166, 169, 170, 171, 174 — 177.
Гаврилов Сава, гетьманський посланець. — 261.
Гази II Грей, кримський хан. — 201.
Гамалія Андрій, генеральний осавул. — 61, 92, 117.
Гамалія Григорій, лубенський та миргородський полковник. — 93, 242, 247, 366, 374.
Гамалія Михайло, генеральний хорунжий. — 92.
Гамільтон, драгунський полковник. — 264.
Гарт де, австрійський полковник. — 81.
Гасратян М.А., історик. — 419.
Гектант Фредерік, шведський інженер, картограф. — 401.
Герасимов А.А., історик. — 419.
Герасим, сердюцький полковник. — 111, 112, 149, 306, 328.
Гербель Н., історик. — 420.
Гермайзе Осип, історик. — 247, 420.
Герцик Павло, поттавський полковник. — 94, 388.

Герцик Христина, донька полковника. — 49, 52.
Герцики, старшинський рід. — 94.
Гізель Інокентій, печерський архімандрит. — 46, 61, 62, 272.
Гільдебранд фон Гори, данський посол. — 81.
Гіреї, кримсько-татарська ханська династія. — 168, 199, 201 — 203.
Гладкий, охтирський полковник. — 219.
Гладкий Григорій, миргородський полковник. — 93, 245.
Гладкий Ярема, охотницький правобережний полковник. — 140.
Глогер Зигмунд, польський енциклопедист. — 436.
Гнат, сотник. — 218.
Гнатевич Б., історик. — 423.
Гніпський Ян, холмський воєвода, посол, дипломат. — 24, 71, 72, 82, 157, 167, 179, 184, 185, 208, 249, 251, 254, 264, 271, 277, 279, 280, 284, 285, 296, 331, 437.
Гоєнцолтерни, німецька князів-

- ська, королівська та імператорська династія. — 172, 174, 176, 177.
- Гоголь Євстафій*, правобережний гетьман, полковник. — 46, 113, 128, 134, 237, 246, 424, 425, 434.
- Големан Давид*, військовий інженер. — 42, 407.
- Голюков А.*, історик. — 420.
- Голіци Василь Васильович*, ближній боярин, воєвода і князь. — 24, 27, 38, 46, 69, 126, 255, 256, 260, 261, 265, 272, 278, 288, 332, 342 — 351, 354 — 362, 365, 435; вклейка 5.
- Голіцин Н.С.*, історик. — 420.
- Голіцини*, московський боярський і князівський рід. — 420.
- Голобуцький В.А.*, український історик. — 420.
- Головинський П.*, історик. — 420.
- Головін Федір*, російський урядовець та державний діяч, ближній боярин. — 411.
- Головка Ярема*, осавул компанійського полку. — 117.
- Головченко Яким*, лубенський та переяславський полковник. — 93, 94.
- Голосов Л.*, російський дипломат, посол Польщі. — 340.
- Голуб Анатолій*, історик. — 2.
- Голуб Кость*, генеральний бунчужний. — 92.
- Гольцман фон*, бранденбурзький офіцер. — 81.
- Горгона*, міфічний персонаж. — 14.
- Гордієнко Кость*, кошовий отаман. — 20.
- Гордон Патрик*, генерал, шотландець на російській службі. — 21, 27, 37, 40, 70, 71, 72, 82, 156, 157, 208, 252, 261, 263, 266, 268, 270, 275 — 277, 279, 281, 290 — 292, 295, 296, 298, 300, 305, 307, 312, 313, 316, 327, 346, 348, 355, 356, 359, 361, 391, 394, 419, 420, 436.
- Горленко В.Ф.*, історик. — 420.
- Горленко Дмитро*, прилуцький полковник. — 94, 389, 390.
- Горленко Лазар*, прилуцький полковник. — 94, 232, 237, 245.
- Горленки*, старшинський рід. — 420.
- Горобець В.Й.*, історик. — 420.
- Горобець В.М.*, історик. — 32, 97, 420.
- Гострий*, козацький ватажник. — 221.
- Готтер Я.*, драгунський полковник. — 322.
- Грабянка Григорій*, історик і літописець. — 14, 70, 82, 137, 208, 240, 324, 386, 420, 425, 427.
- Гразан фон*, граф, начальник помісної кінноти. — 347.
- Грант*, полковник підрозділу "нового строю". — 261.
- Гржимутовський К.*, польський дипломат, познанський воєвода. — 81, 165, 167, 341, 342.
- Грибосдов Семен Федорович*, артилерійський полковник. — 300.
- Григорович І.І.*, археограф. — 54, 67.
- Гришко*, наказний козацький гетьман. — 135.
- Грищенко Пасько*, хорунжий компанійського полку. — 117.
- Грушевський Михайло*, український історик, академік. — 22, 55, 56, 66, 420, 421.
- Грушевський Олександр*, український історик. — 420.
- Губоглу М.*, молдовський історик. — 206.
- Гулак Іван*, генеральний обозний. — 233.
- Гулін*, полковник підрозділу "нового строю". — 261.
- Гуляницький Григорій*, козацький полковник. — 243.
- Гусик Іван*, кошовий отаман. — 140, 387, 397.
- Гусачок*, козацький ватажник. — 221.
- Гусейн-паша*, турецький офіцер, посол. — 330.
- Гюльнюкчи Еметтулах*, султанша. — 178.

Давидов Микола, охтирський полковник. — 295.

Давлет I Гірей, кримський хан. — 201.

Давлет II Гірей, кримський солтан, калга, хан. — 168, 202, 203, 242, 357.

Дайр-бей, татарський урядовець і командир. — 206.

Д'Асколі Емідіо Дортеллі, префект Кафи, автор мемуарів. — 82, 201, 206, 209, 429.

Даудов Василь, дворянин, царський посланець. — 331.

Дашкевич Я.Р., український історик. — 32, 420, 423.

Дашков Д.Я., колекціонер. — 55.

Дворецькі, старшинський рід з Київщини. — 53, 427.

Делі Юсуф-паша Хізрену, турецький воєначальник та адміністратор. — 192, 263.

Делорзій Петро, драгунський полковник. — 237.

Джамбет-Гірей, солтан. — 235, 236.

Джаму-Тугай, татарський мурза. — 234, 235.

Дзиковський Іван, слобідський полковник. — 219.

Дзира Ярослав, історик. — 70, 421.

Дилецький Андрій, сотник кобляцький. — 368.

Димитрій, ієромонах. — 61.

Діахмед-паша, турецький військовий старшина. — 192.

Діович Семен, канцелярист і поет. — 335.

Дмитрашко-Раїч А.Д., донька козацького старшини. — 49, 52.

Добижка А., історик. — 420.

Довгеля Тихон, сотник коропський. — 217.

Долгоруков Борис, князь і полководець. — 345, 355, 360, 408.

Долгоруков Володимир, чернігівський воєвода, боярин і князь. — 261.

Долгоруков Дмитро, боярин, князь і воєвода. — 260.

Долгоруков Лука Федорович, боярин, князь, полководець. — 39, 40, 42, 400, 404 — 408.

Долгоруков Михайло, боярин, воєвода і князь. — 327, 328.

Долгоруков Яків Федорович, білгородський намісник, стольник і князь. — 39 — 42, 345, 355, 360, 400, 401 — 404, 407, 408, 434.

Домонтович Іван, генеральний суддя. — 102, 254, 255.

Дорошевич Іван, канцелярист правобережного гетьмана. — 242.

Дорошенко Андрій Дорофійович, паволоцький полковник. — 45, 234, 235, 237.

Дорошенко Григорій Дорофійович, брацлавський полковник. — 45, 232, 233.

Дорошенко Дмитро Іванович, український історик. — 22, 26, 30, 33, 230, 247, 421.

Дорошенко Петро Дорофійович, гетьман Правобережжя. — 6, 24, 26, 29, 37, 46, 76, 78, 84, 95, 111, 113, 118, 127, 134, 142, 150, 160 — 162, 165 — 167, 170, 173, 197, 198, 227 — 243, 245 — 249, 255, 258, 259, 262, 271, 317, 329, 417, 420, 421; вклейки 1, 4.

Драгуніч Ян, немирівський староста, намісник. — 113, 135, 339.

Дригоманов Михайло, український вчений, громадський діяч. — 417.

Дружкевич С., польський регіментар. — 136, 340.

Лука Григорій, валашський господар. — 129, 135, 163, 223, 331.

Дуїїн-Борковський Василь Каспарович, сотник, чернігівський пол-

ковник, генеральний обозний. — 47, 91, 92, 94, 233, 245, 247, 275, 302: вклейка 4.

Дуров Ілля, стрілецький голова. — 216, 253, 268.

Дядиченко Вадим Архипович,

український історик. — 25, 26, 30, 33, 36, 56, 86, 89, 925, 111, 382, 383, 390, 394, 421.

Дьяр Бекір Ахмед-паша, турецький полководєць та урядовєць. — 263.

Е

Еверланов В., таванський воєвода. — 43.

Ейнедул-бей, турецький офіцер. — 191.

Елі-санджакбей, турецький офіцер і адміністратор. — 192.

Є

Євфимій, ієромонах. — 61.

Єльчанинов В., полковник солдатського полку. — 39, 396.

Ємали (Ємох) Мустафа-паша, турецький воєначальник та урядовєць. — 263.

Емір-паша, турецький воєначальник та урядовєць. — 190, 192.

Ескіжєр-паша, турецький воєначальник. — 303.

Ефрон, вчений і книговидавєць. — 29.

Жданов А.А., більшовицький парт-апаратник. — 418.

Желябужський І.А., дипломат, автор мемуарів. — 81.

Жеребиловський Яків, сердюцький полковник. — 155, 270, 271.

Животовський Павло, генеральний суддя. — 91, 92, 236, 241, 295, 299.

Жураховська Анастасія, донька полковника. — 49, 52.

Жураховський Яків, сотник глухівський, ніжинський полковник. — 93, 256, 259.

Журба О.І., історик. — 421.

Жученко Федір, полтавський полковник. — 94.

З

Забєлін І.Є., російський історик. — 421.

Забіла Василь, генеральний хорунжий. — 92.

Забіла Михайло Тарасович, канцелярист. — 49, 52.

Забіла Петро, генеральний обозний. — 92, 102.

Забіла Степан, генеральний хорунжий, ніжинський полковник. — 92, 93.

Забіли, старшинський рід. — 48, 53, 54, 432.

Загоровський В.П., історик. — 422.

Замисловський Є.Є., історик. — 422.

Заруба В.М., історик. — 1, 11, 422, 423, 463.

Зелен Вільям фон, військовий інженер. — 361.

Зеленський, подільський полковник. — 238.

Змігв Венедикт Андрійович, околничий, боярин і воєвода. — 37, 290, 300, 302, 345, 355, 360.

Ібрагім I, турецький султан. — 178.
Ібрагім-паша Кам'янецький, турецький воєначальник та урядовець. — 285.

Ібрагім-паша Шайтан, турецький полководець і державний діяч. — 185, 187, 244, 248, 251, 262 — 264, 271, 273, 277 — 280, 283 — 285, 288.

Іван V Олексійович (Романов), російський цар. — 58, 59, 168, 229, 340, 345, 373, 433.

Івансєв, сердюцький полковник. — 306.

Іванов І.І., історик. — 423.

Іванов Ларіон, приказний дяк, російський дипломат і урядовець. — 43, 112, 248, 255, 329.

Ігуменський В., ніжинський полковий хорунжий. — 302.

Золотар Артем, канцелярист. — 283.

Зорка Самійло, гаданий козацький літописець. — 54, 70.

Зотов Микита, московський дипломат. — 43, 201, 224, 333, 433.

Ізгддінов Лука, стрілецький голова. — 237.

Ізмаїл-паша, турецький воєначальник. — 192.

Ілляшенко Максим, дубенський полковник. — 55, 58, 59, 61, 62, 93, 302, 323, 325, 326, 332, 424, 425; вкліска І.

Іоани, ієромонах. — 61.

Ісєвич Я.Д., український історик, академік. — 32, 423.

Ісєйя, архімандрит. — 61.

Іскра Захар, корсунський полковник. — 135 — 137, 340.

Іскра Іван, полтавський полковник. — 84, 94, 404, 405, 406, 408.

Іслам-Гірей, кримський хан. — 204.

Іщенко С.А., історик. — 423.

Н

Норга Микола, румунський історик-орієнталіст. — 31, 33, 436.

К

Кабіз-паша, турецький воєначальник. — 192.

Казі-Гірей, солтан. — 402.

Казіма, султанський посланець (чауш). — 284.

Кайданов І., історик. — 423.

Калиничев Ф.Я., історик. — 423.

Кальченко, український селянин. — 210.

Каманін І., історик 423.

Каміньський Анджєй Суліма, американський історик. — 32, 33, 436.

Камлук-ага, московський посол. — 360.

Кантемир, молдовсько-російський історик. — 263.

Каніджі-паша, турецький воєначальник. — 298.

Канлан-паша, сераскір і турецький урядовець. — 238, 285, 301 — 303, 309.

- Каплан І Гірей*, кримський хан. — 203.
- Капіст Василь*, український суспільний діяч. — 16, 172.
- Каттерсв Н. Ф.*, історик. — 423.
- Кара-ага*, татарський воєначальник і полководєць. — 234, 236.
- Кара-Ахмед-паша*, турецький воєначальник. — 147, 190, 303.
- Караман-паша*, намісник Караманії, турецький воєначальник. — 263.
- Караманка*, татарин. — 360.
- Кара-Мустафа-паша*, сераскір, великий візир Порти. — 48, 70, 169, 178, 180, 185, 189, 190, 192, 193, 236, 289, 296 — 299, 302 — 307, 312, 314, 315, 318, 319, 321, 340; вклейка 3.
- Кара-Мехмед-паша*, турецький полководєць. — 192, 300, 331.
- Карандєєв Олександр Федорович*, царський стольник, приказний дяк, дипломат. — 102, 258, 264, 269, 283, 287, 307.
- Карач-бей*, намісник в татарському улусі. — 206.
- Карл II Габсбург*, іспанський король. — 174.
- Карл II Стюарт*, англійський король. — 174.
- Карл XI*, шведський король. — 174.
- Карл XII*, шведський король. — 173, 174.
- Карнов Г.*, історик та археограф. — 23, 67, 423.
- Катерина II*, російська імператриця. — 343, 364.
- Кашистанов С. М.*, історик. — 423.
- Квітка І.*, історик. — 424.
- Кемаль-мурза*, ханський посол. — 360.
- Келлер*, барон, голландський посол в Москві. — 344, 351.
- Кепрюлю*, турецька аристократична родина. — 169, 180.
- Кепрюлю Ахмед*, турецький візир. — 169, 180; вклейка 3.
- Кепрюлю Мехмед*, візир. — 169, 180.
- Кепрюлю Мустафа*, візир. — 180.
- Кепрюлю Хасан*, візир. — 180.
- Кепрюлю Хусейн*, візир. — 169, 180.
- Кечі-паша*, турецький офіцер. — 405.
- Кияника Михайло*, козацький осавул та полковник. — 109, 233.
- Кіпросс*, лорд, історик-орієнталіст. — 179, 424.
- Кірєєєв С. М.*, історик. — 424.
- Клепацький Павло*, український історик. — 70, 424.
- Клиш*, ватажник. — 221.
- Клопп О.*, історик. — 436.
- Клохович К.*, історик. — 436.
- Ключевський Василь*, російський історик. — 34.
- Князьков Юрій*, історик. — 330, 424.
- Коваленко*, брацлавський полковник. — 190, 192.
- Ковальський М. П.*, історик. — 424.
- Ковальчук*, ватажник. — 221.
- Кожеуховський Петро*, компанійський полковник. — 48, 112, 123, 151, 219, 256, 297, 319, 320, 372, 379, 390, 395.
- Козловський П. А.*, київський воєвода, князь. — 45, 255, 322.
- Кокаревич Даниїл*, архімандрит. — 61.
- Коков Д.*, історик. — 424.
- Колодєзичик Даріуш*, польський історик-османіст. — 424, 436.
- Колоша Яків*, український козак. — 45.
- Колтовський А.*, стольник, командир флотилії. — 40, 407.
- Кольцо-Мисальський*, російський генерал. — 410.
- Компан О. С.*, український історик. — 424.
- Кондратьєв Герасим*, сумський полковник. — 235, 244, 245.
- Кониський Георгій*, архієпископ. — 423.
- Копончинський В.*, історик. — 436.
- Копотон Яків*, старшина охотницького полку. — 117.

- Коптєв Никифор*, стрілецький полковник. — 295.
- Кордт Веніамін*, історик. — 424.
- Корзон Тадеуш*, польський історик. — 436.
- Корибут Герасим*, острогозький полковник. — 232.
- Корибутович Зигмунт*, український князь. — 156.
- Корицький Яків*, генеральний обозний. — 269 — 271.
- Короб'їн С.*, чугуївський воєвода. — 39, 400.
- Коробка Яків*, сердюцький полковник. — 314.
- Коровченко Григорій Карпович* (Коровка, Вольський), київський, чигиринський, стародубський полковник, генеральний бунчужний. — 29, 92 — 94, 242, 253, 254, 256, 264, 270, 271, 281, 295, 301, 306.
- Корсаков Борис*, драгунський капітан. — 295.
- Косагов Григорій Іванович*, московський стольник і доловодсь. — 140, 152, 246, 247, 258, 275, 277, 278, 280, 293, 294, 297, 300, 305, 318, 323, 324, 326, 344, 345, 347, 348, 351, 354.
- Косачевська Б.М.*, історик. — 17, 424.
- Косенко Ілля*, сотник кербер-дянський. — 358, 368.
- Костомаров М.І.*, український історик. — 17, 18, 20, 22, 23, 30, 33, 36, 67, 73, 111, 230, 243, 250, 263, 316, 383, 389, 390, 420, 424, 430.
- Костянтин Михайлович*, яничар, автор записок. — 422.
- Кочубей В.Л.*, військовий канцелярист, генеральний суддя та писар. — 50, 56, 92, 216, 247.
- Кравков Матвій Осипович*, стольник і полковник, московський воєначальник. — 252, 253, 276, 302, 303, 307.
- Кравцов Д.О.*, історик. — 66, 140, 428.
- Красинські*, польські меценати. — 71, 437.
- Крекшин Петро*, історик. — 349.
- Крембишевський*, польський шпигун і дипломат. — 129.
- Кресін Олексій*, історик. — 32, 97, 424.
- Кривцов М.*, солдатський полковник. — 40, 396.
- Крижанич Юрій*, хорват, місіонер. — 316.
- Крикун Микола*, історик. — 32, 33, 134, 424, 425.
- Крим-Гірей*, солтан. — 203.
- Кримський Агатагел*, український вчений-орієнталіст. — 179, 425.
- Криштопович Сергій*, курінний охотницького полку. — 117.
- Криницький Федір*, галяцький полковник. — 93, 295, 306, 314.
- Крип'якевич Іван*, історик. — 423, 425.
- Крупницький Борис*, історик. — 425.
- Крионович Леонтій*, художник-графік. — Вклейка 3.
- Кубек-ага*, воєначальник ногайської (кубанської) орди. — 392.
- Кузьмович Михайло* (Кузьменко, Кузьменковський), охотницький полковник. — 62, 111, 366, 372, 379, 380.
- Куліш Пантелеймон*, український історик і письменник. — 425.
- Куницький Стефан*, правобережний полковник і гетьман. — 84, 113, 135, 149, 167, 252, 261, 264, 341, 435.
- Кур-паша* (Кер Хусейн-паша), турецький воєначальник та урядовець. — 263.
- Курц І.*, австрійський посол. — 373.
- Кутинський Т.* (Барабан), козацький ватажок. — 163.
- Кучибей Гьамюрджієвський*, татарський вчений та письменник. — 432.
- Кушнір-Марченко Кость*, історик-краєзнавець. — 48, 425.
- Кьосем*, султанша. — 178.

П

Лазаревський Олександр, український історик. — 425, 427.

Ларонт А., солдатський полковник. — 387.

Ласка К., козацький полковник. — 135.

Лассі П., російський фельдмаршал. — 344.

Латишев В., історик. — 425.

Левашиов П., історик. — 425.

Левенець Прокіп, полтавський полковник. — 94, 264, 274, 278, 323.

Левченко Гордій, охотницький сотник. — 117.

Лежайський Михайло, архімандрит. — 61.

Леопольд І Габсбург, австрійський імператор. — 174, 353.

Лепяко Сергій, історик. — 32.

Лизогуб Юхим Якович, генеральний хорунжий та бунчужний, чернігівський полковник. — 92, 94.

Лизогуб Яків Кіндратович, канівський та чернігівський полковник, генеральний осавул, наказний гетьман. — 91, 94, 103, 158, 232, 233, 247, 366, 380, 383, 390, 391, 392, 393, 394, 401, 424; вклейка 1.

Ликов М.І., стольник, князь. — 37.

Лисенко Іван, переяславський полковник, генеральний осавул. — 92, 93, 102, 233, 245, 280, 290, 322, 323, 325.

Лисенко Федір, переяславський старшина. — 51.

Литвин Михайлон, литовський дипломат, автор записок про побут українців. — 200, 206, 210.

Литвиненко М.А., історик. — 425.

Лихопой Филон, запорозький кошовий отаман. — 129, 140.

Лісовський Гаврило, український посол в Стамбулі. — 236.

Лозвин Григорій, художник-графік. — 273.

Лозинський Стефан (Стецик), козацький ватажок. — 163.

Ломиківський Іван, генеральний осавул. — 55, 59, 61, 62, 92, 371.

Лончинський К., козацький полковник. — 135.

Лопухін Ларіон, думний дяк. — 317.

Лука Григорович, ієромонах. — 48, 61, 62.

Лукашевич Платон, український вчений, колекціонер, меценат. — 55.

Лукашський В.К., історик. — 426.

Лук'янов І., московський прохання, автор подорожніх нотаток. — 134, 136, 216, 430.

Луїїс Б.В., історик. — 426.

Любавський Матвій, історик та архівознавець. — 66.

Любимов С., історик. — 426.

Людвиг XIV Бурбон, французький король. — 166, 171, 174, 176, 184, 345.

Люк Жан де, французький місіонер, автор записок про побут татар. — 82, 206, 429.

Лякруї де, французький посол в Порті, автор мемуарів. — 262.

Ляхну Давид Єлізар, єврей, автор твору про татарські народи Причорномор'я. — 422.

М

- Маганов Є.А.**, історик. — 426.
Магмет-Чигин, татарський мурза. — 127.
Мазени Іван, гетьман Лівобережної України. — 20, 36, 39 — 42, 46, 48 — 50, 56, 58, 61 — 63, 69, 87, 89 — 92, 98, 100, 101, 103, 105, 106, 109, 111, 113, 115, 116, 118 — 120, 122 — 129, 135, 136, 142, 147, 153, 160 — 162, 168, 171 — 173, 212, 216, 218 — 220, 222, 224 — 235, 236, 247, 317, 342, 350, 352, 355, 356, 359, 361, 362, 365, 366, 369, 370, 372 — 380, 383, 385 — 390, 395 — 397, 399 — 404, 407, 408, 410, 412, 424, 426, 428, 430; вклейки 1, 2, 5.
Майстр М.С., історик. — 424.
Макаренко М., історик. — 426.
Макарій, антіохійський патріарх. — 80, 430.
Макаров Є., вапняр. — 42, 407.
Максим Остапович, кременчуцький сотник. — 368.
Максимович Іван, осавул компанійського полку. — 58, 59, 62, 115, 117, 130, 149, 150, 218, 352, 366, 368.
Максимович Михайло, історик. — 424.
Макхатка О., історик. — 426.
Мансур-бей, татарський урядовець і воєначальник. — 206.
Мансуров Каптемир, син каябея (намісника). — 358.
Миркевич А., історик. — 426.
Маркевич Микола, історик. — 17, 55, 68, 383, 424, 426.
Марковичі, старшинський рід. — 54, 55, 94.
Мирсіл'ї де, француз, автор записок про Османську імперію. — 184.
Марченко М.І., український історик. — 70, 426.
Матвеев А.С., ближній боярин. — 230, 241.
Махмуд II, турецький султан. — 439.
Маценко Іван, прилуцький полковник. — 94.
Мацюк О.Я., історик. — 426.
Мацьків Теодор, історик. — 426.
Мельник, український селянин. — 210.
Мельницький Назар, таванський воєвода. — 43.
Менгли I Гірей, кримський хан. — 203.
Меншиков О.Д., московський державний діяч. — 53.
Мехмед IV, турецький султан. — 168, 178, 181, 228, 237, 241, 289, 318, 339, 340, 351.
Мехтердар-паша, командир яничарського підрозділу. — 330.
Мещеринов Ф., стрілецький голова. — 256.
Миклашевський Михайло, стародубський полковник. — 92, 94, 218, 369.
Миколай, святий, єпископ Мир лікійських. — 60.
Милославська Марія, царина московська. — 229.
Милославський І.Б., боярин і воєвода. — 327.
Милославські, московські бояри. — 165, 229.
Милорадович Г.А., історик генеалогії. — 426.
Милорадович Гаврило, козацький полковник. — 51.
Милорадовичі, старшинський рід. — 54, 94.
Мирович Іван, переяславський полковник. — 94, 378, 379.
Мирон, наказний гетьман. — 135.
Михайл, архістратиг. — 192.
Михайлов Б., царський дипломат. — 332, 345.
Михайлов Федір, гадацький наказний полковник. — 245.
Мицик Ю.А., історик. — 53, 70, 332, 426, 427.
Мишанич Я., історик. — 427.

Мишко Д.І., історик. — 23, 24, 30, 33, 263, 292, 330, 427.
Мібарен-Гірей, солтан. — 234.
Мізір-бей, боснійський намісник. — 192.
Міллер А.Ф., історик. — 179, 426.
Міллер Д.П., історик. — 418.
Минаєв Фрол, донський отаман. — 302, 393.
Мініх Б., російський фельдмаршал. — 104, 344.
Міньйон, аббат, автор історичних творів. — 426.
Мітчел А., солдатський полковник. — 42, 407.
Многояришній Дем'ян, гетьман Лівобережної України. — 45, 58, 89, 107 — 109, 124, 170, 212, 247; вкліска 1.
Мовчан Михайло, прилуцький полковий осавул. — 417.
Мовчан Федір, прилуцький і стародубський полковник. — 94, 113, 241, 245, 247, 302, 304.
Могіла Андрій, правобережний полковник і гетьман. — 84, 113, 135, 140, 167, 341, 435.
Модзалевський В.Л., український історик. — 51, 59, 111, 113, 426, 427.

Мойсегіко Федір, переволочанський сотник. — 151, 280.
Мокієвський Костянтин, київський полковник. — 93, 380, 397.
Молчановський М., історик. — 73, 427.
Мороз Яків, кошовий отаман. — 140, 221, 397, 398.
Мубеурек-Гірей, солтан. — 203.
Муляр А.М., історик. — 427.
Мурад I Гірей, кримський хан. — 168, 192, 193, 202, 203, 291, 295, 302, 331, 332.
Мурад-паша, турецький офіцер. — 263.
Мурашка Андрій, охотницький полковник. — 109, 110, 111, 238.
Мурзакевич Н., історик. — 427.
Муркос Г.А., арабіст, перекладач, сходознавець. — 430.
Муртаза-паша, намісник Кафи. — 392.
Мустафа II, турецький султан. — 72, 168, 178, 181, 184.
Мустафа-паша, турецький воєначальник. — 192, 263.
Мухамед II Гірей, кримський хан. — 203.

Н

Назарко Іриней, василіанин, історик. — 427.
Наливайко Дмитро, історик. — 175.
Наливайко Северин, козацький ватажок. — 108.
Наришкіна Наталя, московська царяца. — 229.
Наришкіни, московські бояри. — 165.
Наумов І., протоієрей, археограф. — 54, 55.
Неплюєв Леонтій Раманович, окольнічий, думний дворянин, севський воєвода. — 39 — 42, 322, 325, 326, 345 — 347, 350, 354, 355, 396, 397, 400, 401, 407.

Непрах Ярема, ніжинський полковник. — 93.
Нестор, літописець. — 68.
Нємцов Іван, стрілецький полковник. — 295.
Ніде-бей, турецький офіцер. — 192.
Нікульче Іон, молдовський літописець. — 82, 204, 206, 428.
Новак Василь, козак. — 149.
Новицька Ганна, донька полковника. — 49, 50, 52.
Новицька Марія, донька полковника. — 49, 52.
Новицька Меланія, дружина полковника. — 48, 52, 63.

Новицька Софія, дружина полковника. — 46, 48, 52.
Новицький Андрій Якович, бунчуковий товариш. — 50, 52.
Новицький Антін Якович, бунчуковий товариш. — 50, 52.
Новицький Григорій Ілліч, компанійський полковник. — 48—52, 59, 61—63, 112, 116; вклейка І.
Новицький Григорій Якович, бунчуковий товариш. — 50, 52.
Новицький Іван, син полковника. — 49, 50, 52, 54.
Новицький Іван Якович, син бунчукового товариша. — 52.
Новицький Ілля Ілліч, син полковника. — 52.
Новицький Ілля Федорович, компанійський полковник. — 3, 44—52, 54—57, 59, 61—67, 87—89, 91, 96, 102, 105, 108—121, 123—131, 149—153, 217—220, 222, 223, 231, 235, 242—248, 269, 275, 277, 278, 281, 282, 284, 293, 294, 299, 301, 302, 304, 314, 319—321, 323, 325, 326,

328, 332, 339, 347, 352, 355, 356, 362, 365—370, 435.

Новицький Петро, канцелярист, “малоросійський полковник”. — 50, 52, 54, 60.

Новицький Степан, козацький ватажок. — 45, 52.

Новицький Степан Якович, син бунчукового товариша. — 52.

Новицький Федір, чигиринський козак. — 44, 52.

Новицький Федір Якович, син бунчукового товариша. — 52.

Новицький Яків, син полковника. — 49, 52.

Новицькі, козацько-старшинська родина. — 45, 51, 52, 56.

Новичев А.Д., російський історик-орієнталіст. — 29, 33, 178, 179, 428.

Новосельський А.А., російський історик та архівознавець. — 23, 33, 200, 201, 428.

Норов Д., отаман флотилії. — 40, 407.

О

Обідовський Іван, потковий осавул, ніжинський полковник, наказний гетьман. — 91, 93, 381, 401, 402.

Оболєнський М.А., історик. — 71, 436.

Огібалов, стольник. — 40, 406.

Огіньський М., князь, литовський канцлер, дипломат. — 228, 342.

Оглоблін М., історик. — 428.

Оглоблін О.П., історик. — 428.

Одосвський, російський дипломат. — 229.

Окишєвич Лев, український історик. — 33, 34, 90, 92, 428.

Окраса Ян, польський дипломат. — 373,

Олексій Михайлович (Романов), московський цар. — 89, 168, 229, 231, 243, 249, 343, 418; вклейки І, 3.

Олексій Петрович (Романов), російський царевич. — 72.

Ольденбурги, королівська династія. — 174.

Ольшевський, сотник. — 403.

Оніта, білгородський солтан. — 379.

Онуфрій Великий, християнський святий. — 122.

Оранський Вільгельм, голландський штатгальтер і англійський король. — 174.

Оранські, королівська династія — 174.

Ор-бей, персепський намісник. — 206.

Ордин-Нащокін Афанасій Лаврентійович, посольський дяк. — Вклейка 1.

Ордин-Нащокін Б., московський воєначальник, дворянин. — 260, 261.

Оршикова С.Ф., радянський історик-орієнталіст. — 179, 419.

Орлик Пилип, генеральний писар. — 49, 92, 428.

Осман-паша Боснійський, турець-

кий воєначальник та урядовець. — 190, 278, 303.

Османи, династія турецьких султанів. — 166, 168, 169, 170, 178, 202, 203, 336, 394, 414.

Останчук В., історик-османіст. — 429.

Острозький Федір, князь і полководець. — 156.

Отвіновський Еразм, історик. — 435.

Очагкіна З.В., історик. — 436.

П

Павло, апостол. — 62, 264.

Павловський Яків, компанійський полковник. — 46, 47, 110 — 113, 115, 120, 127, 128, 131, 218, 246, 275, 281, 284, 301, 302, 310, 321 — 323.

Палій Семен (Гурко), козацький ватажок, фастівський (білоцерківський) полковник. — 20, 84, 135 — 137, 140, 167, 172, 211, 220, 340, 370, 372, 376, 378, 379, 380.

Пальмквіст Е., художник-гравер. — Вклейка 1.

Панащенко В.В., історик. — 27, 33, 429.

Пантематер, художник-гравер. — 393.

Парфеній, константинопольський патріарх. — 250.

Пахомій, митрополит. — 61.

Пашковський Григорій, охотницький полковник. — 111, 112, 115, 119, 123, 366, 372, 377, 378, 379, 386, 389.

Перденія Я., історик. — 436.

Перрі Джон, англійський історик. — 81.

Перхуров Семен Протасійович, стольник, полковник. — 38, 283, 327, 328, 331, 332.

Петрик (Іваненко П.І.), політичний авантюрист, ханський гетьман. — 78, 162, 171, 204, 376, 377, 378, 388, 389, 428, 435.

Петрикевич В., історик. — 429.

Петро, апостол. — 264.

Петро І Олексійович (Романов), російський цар, імператор. — 21, 50, 51, 58, 71, 86, 106, 133, 141, 165, 168, 229, 340, 343, 345, 349, 362, 382, 385, 386, 389, 392, 394, 395, 410, 420, 429, 430, 433, 434; вклейка 5.

Петровський Андрій, лубенський полковий осавул. — 96, 147, 149, 154, 221, 430.

Петровський Микола, український історик. — 26, 33, 390, 429.

Петросян Ю.А., історик. — 419.

Пиво-Запольський Ян, польський полковник. — 45, 272.

Пимен, святий. — 272.

Пінчук Ю.А., історик. — 18, 430.

Плечник Микита (Пляка, Фляка), козацький ватажок. — 221, 396.

Пляшко Л.А., історик. — 430.

Погодін М., російський історик. — Врізки 1, 2, 3.

Пойда Д.П., український історик. — 463.

Полетики, козацько-старшинський рід. — 16.

Полонська-Василенко Н.Д., український історик. — 69.

Полуботки, козацько-старшинський рід. — 54.

Полуботок Леонтій, генеральний осавул. — 56, 91, 92, 93, 246, 299, 300.

Полянський Н., історик. — 428.

Попов О.М., російський історик та археограф. — 21 — 23, 30, 33, 67, 263, 292, 430.

Поросуків Афанасій, московський дипломат, посол до Туреччини. — 43, 250, 279, 289.

Поссєлт М., історик. — 71, 436.

Посошков І., московський просвітитель, публіцист. — 316, 430.

Постников В., московський дипломат. — 345.

Потанов Н.І., історик. — 426.

Потьомкін П., воєвода. — 41, 408.

Похилевич Леонтій, історик. — 430.

Р

Раїч Дмитро (Дмитрашка), переяславський полковник. — 94, 232, 234 — 238.

Раїч Родіон, небіж переяславського полковника. — 49.

Раїчі, рід. — 94.

Ракович С., прилуцький полковий писар, дипломат. — 201, 224, 333.

Ракоці Діордь, семиградський князь. — 75.

Раїмба І., історик. — 23.

Ребриковський Андрій, сердюцький полковник. — 306, 328.

Редька, український селянин. — 210.

Решківський Іван, компанійський сотник. — 117.

Ржевський Іван Іванович, російський полководець, окольничий і воєвода. — 29, 37, 256, 261, 272, 290, 291, 294, 305.

Рігельман Олександр, російський історик. — 16, 82, 251, 421, 430.

Рішник, український селянин. — 210.

Рогов А.І., історик. — 422.

Романов Михайло Федорович, московський цар. — 229.

Романови, московський боярський рід і царська династія. — 168, 175, 177, 229.

Ромодановський Григорій Григорович, московський боярин, князь, окольничий і воєвода. — 3,

Прокопович Сава, генеральний писар. — 92, 254, 255.

Проський Самуель, польський військовий аташе в Порті. — 24, 70, 72, 82, 156, 188, 189, 190, 296 — 298, 308, 314, 320, 321.

Пуласький Францішек, польський історик. — 71, 437.

Пушкар Мартин, полтавський полковник. — 76.

Пушкаренко Давид, канівський полковник. — 149, 251, 264, 265, 319.

Пфальц-Цвайбрюккени, шведська королівська династія. — 174

27, 29, 37, 38, 43, 47, 99, 156, 157, 165, 221, 227, 229 — 234, 236 — 244, 246, 249, 255, 256, 258 — 261, 264, 265, 268, 269, 272 — 274, 276, 278, 280 — 282, 287, 290 — 294, 299 — 302, 304 — 312, 314 — 318, 321, 332.

Ронаер, полковник солдатського полку. — 261.

Росєворм, полковник полку "нового строю". — 261.

Рославець Петро, стародубський полковник. — 94, 96, 105, 120, 121, 146.

Ростковський Михайло, компанійський полковник. — 111, 112, 115, 402.

Рубан Василь, історик, видавець літописів. — 421, 424.

Рубан Данило, сердюцький полковник. — 110, 111, 256, 259, 295.

Рубан Іван, осавул компанійського полку, прилуцький полковник. — 117, 155, 218, 221, 297, 314, 373, 377, 378.

Рубан Семен, кошовий отаман. — 140.

Рудий, козацький ватажник. — 221.

Рудь, український селянин. — 210.

Румянцева В.В., історик. — 431.

Русинович Макарій, ієромонах. — 61 — 63, 306.

Рутковський Іван, дозорець перемолчанський. — 62, 366.

С

- Саадет II Гірей*, кримський хан. — 168, 202, 203.
- Саадет III Гірей*, кримський хан. — 203.
- Савойський Євгеній*, принц австрійський полководець. — 104.
- Савченко*, селянин-слобожанин. — 210.
- Савченко*, ханський ставленик в гетьмани. — 171.
- Сагайдачний Григорій*, кошовий отаман. — 140.
- Сагайдачний П.*, полковник. — 398.
- Сазредо Ніколо*, посол Венеції у Варшаві. — 74.
- Саламет I Гірей*, кримський хан. — 203.
- Саламет II Гірей*, кримський хан. — 203.
- Салонік-бей*, турецький урядовець. — 191.
- Салтиков-Шедрін М.Є.*, російський письменник. — Вклейка 1.
- Самарін М.*, донський отаман. — 302.
- Самовидець*, анонімний автор козацького літопису. — 14, 26, 29, 46, 70, 82, 99, 108, 208, 210, 222, 232, 233, 234, 238, 274, 281, 291, 292, 307, 345, 351, 358, 361, 362, 400, 403, 406, 424, 425, 429; вклейка до титулу.
- Самойленко М.*, кошовий отаман. — 383.
- Самойлович Григорій*, гетьманич, чернігівський полковник. — 62, 94, 347, 348, 350, 351, 419.
- Самойлович Іван*, гетьман Лівобережної України. — 3, 6, 20, 27, 29, 37 — 39, 45 — 48, 51, 58, 61 — 63, 67, 69, 87, 89 — 91, 94, 95, 98 — 102, 104, 106, 108 — 116, 118, 119, 122 — 124, 126 — 131, 134, 135, 142, 146 — 151, 156 — 157, 160, 161, 165, 168, 171, 172, 211, 212, 216, 218, 221 — 224, 227 — 247, 249, 251 — 262, 264 — 266, 268, 269, 271 — 273, 275, 280 — 294, 297, 299 — 301, 304 — 306, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 317, 318, 321 — 324, 326 — 328, 332, 340 — 350, 353, 430; вклейка 1, 2.
- Самойлович Михайло*, гадяцький полковник, брат гетьмана. — 93.
- Самойлович Семен*, гетьманич, стародубський полковник. — 56, 91, 94, 261, 323, 324, 325, 326, 332.
- Самойлович Яків*, гетьманич, стародубський полковник. — 39, 94.
- Самусь* (Самійло Іванович), богуславський полковник. — 84, 135 — 137, 167, 340, 371.
- Санін Г.О.*, російський історик. — 23, 33, 201, 203, 288, 432.
- Сапогов В.*, командир стрілецької роти. — 360, 361.
- Сас Петро*, історик. — 32.
- Сахаров Анатолій*, російський історик. — 21.
- Світленко Сергій*, історик. — 2.
- Свічка Леонтій*, лубенський полковник. — 58, 59, 61, 62, 93, 124, 125, 144, 355, 370, 378, 379, 388, 389, 390, 402, 403; вклейка 5.
- Сеїд-оглу Ахмед-паша*, турецький воєначальник. — 192.
- Селім I Гірей*, кримський хан. — 168, 202 — 204, 236, 238, 262, 279, 285, 288, 378.
- Сербин Вуйца* (Василь), персяславський полковник. — 93, 223, 238, 244, 245.
- Сербин Іван*, лубенський полковник. — 93, 233, 245.
- Сербини*, старшинська родина. — 94.
- Сергієнко Г.Я.*, історик. — 33, 133, 134, 432.
- Сергійчук В.І.*, історик. — 32, 432.
- Сефар Газі-ага*, ханський великий візир. — 171.
- Сигізмунд II Август*, польський король. — 85.

- Сирку П.А.*, історик. — 429.
Ситий І., історик. — 53, 432.
Сібілев Н.В., історик. — 432.
Сіджєнґи, татарські бєї. — 201, 206.
Сірий, селянин-слобожанин. — 210.
Сірко Іван, кошовий отаман. — 20, 38, 76, 78, 140, 142, 149, 170, 192, 193, 211, 221, 236, 238, 241 — 243, 247, 251, 255, 256, 258, 262, 279, 280, 282, 283, 284, 2888, 305, 215, 322, 328, 331.
Січинський В., історик. — 432.
Скальковський Аполлон, історик. — 69.
Скоропадський Іван, наказний полковник, генеральний бунчужний. — 91, 92, 385, 387; вклейка 5.
Скребищенко Лука, компанійський сотник. — 117.
Скуратов Петро Дмитрович, московський окольничий, боярин і воевода. — 232, 244, 255, 345.
Слабченко Михайло Єлисейович, український історик, академік. — 26, 33, 59, 70, 98, 144, 432.
Слюсарський А.Г., історик. — 28, 33, 210, 432.
Смирнов В.Д., історик-орієнталіст. — 33, 179, 201, 203, 432.
Смирнов М.О., історик-османіст. — 23, 29, 30, 33, 178, 179, 201, 263, 330, 433.
Смолій В.А., український історик, академік. — 8, 97, 133, 247, 433.
Собська Марія-Казимира, польська королева. — 166.
Сокирко Олексій, історик. — 32, 108, 109, 433.
Соловйов Сергій, російський історик. — 19, 21 — 23, 33, 36, 67, 316, 433.
Солонина Костянтин, київський полковник. — 93.
Сорочинський П., запорозький полковник. — 398.
Софєр-ага, ханський резидент і дипломат. — 235.
Софії Алі-паша, турецький адміністратор і воєначальник. — 263.
Софія Олексіївна (Романова), російська царівна-регент. — 58, 165, 167, 168, 229, 343, 345, 354, 362; вклейка 5.
Софонович Феодосій, автор історичної хроніки. — 433.
Софроненко Ксенія, історик. — 34, 433.
Спарвенфельд Габріель, шведський дипломат і шпигун. — 81.
Стамеров К.К., історик, мистецтвознавець. — 433.
Станіславський В.В., історик. — 32, 433.
Старков Ф., посольський піддячий, дипломат. — 331.
Стеблін-Каменський С., історик. — 433.
Степанков В., історик. — 8, 433.
Степовик Д.В., історик, мистецтвознавець. — 433.
Стефанів З., історик. — 423.
Стецюк Катерина, історик. — 27, 29, 33, 263, 292, 330, 434.
Століцкий Я., історик. — 436.
Сторожєнки, козацько-старшинський рід. — 54, 66, 434.
Сторожєнко Іван, прилуцький полковник. — 94, 355, 370.
Сторожєнко І.С., історик. — 32, 434.
Сторожєнко М.В., історик. — 50, 51, 55, 434.
Стрекалов С., російський полковник над ратними людьми. — 406.
Струкевич О.К., історик. — 420.
Стус Василь, український поет. — Вклейка титулу.
Стюарти, англійська королівська династія. — 174.
Стягайло Іван, кошовий отаман. — 140.
Субан Казі-ага, великий візир кривського хана. — 236.
Сувит-паша, турецький урядовець та воєначальник. — 263.
Судієнко А., історик. — 434.
Сулєйман I Пишний, турецький султан. — 169.
Сулєйман II, турецький султан. —

168, 178, 351.

Сулемген Казай-ага, султанський резидент в Криму. — 236.

Султисов, ханський дипломат, мурза. — 360.

Сулименко Т. (Сулимка), ханський ставленник в гетьмани, козацький ватажок. — 171.

Сулими, козацько-старшинський рід. — 54, 427, 434.

Суховій Петро, полковник, претендент на гетьманську посаду. — 78, 171, 204, 417.

Сухотин І., посольський дяк, дипломат. — 332.

Сцилла, зліфичний персонаж. — 14.

Сюттер Георг Маттіас, німецький картограф. — 338.

Т

Тарасевич Леонтій, гравер. — 386, 433; вклейка 5.

Тарновський В.В., меценат і колекціонер. — 55.

Тархан, султанша. — 178.

Тауберт І.К., перекладач. — 418.

Твардовський Самуїл, польський історик і поет. — 429.

Терлецький, чернігівський поет. — 386.

Тимофій Олексійович, стародубський полковник. — 94.

Тимошенко, селянин. — 210.

Типісєв, татарин. — 360.

Титов Г., стрілецький голова. — 253, 256.

Тихий Семен, гетьманський посол. — 242.

Тишкевич К., козацький полковник. — 135.

Тищенко М., історик. — 434.

Товкач Прокіп, осавул компанійського полку. — 117.

Товор, полковник солдатського полку. — 261.

Толстой А.В., боярин і воєначальник. — 255.

Толстой Петро Андрійович, російський дипломат. — 72, 82, 184, 410.

Траверніхт Афанасій, московський воєвода, генерал полків "нового строю". — 29, 71, 72, 253, 255, 256, 266.

Троскуров І.Б., князь, московський боярин і воєвода. — 256, 260, 272.

Троцький Соломон, чернець, польський шпигун і дипломат. — 32.

Троциньський Степан, гадяцький осавул, гетьманський небіж. — 49, 50, 52.

Трубецькой Олексій, київський воєвода, князь і боярин. — 45, 237.

Тукальський Йосиф, київський митрополит. — 247, 306.

Тумашев Федір, командир драгунського полку. — 155, 270, 307.

Туніс Ахмед-паша, турецький воєначальник та адміністратор. — 190.

Туров Є., історик. — 434.

Тушин Ю., історик. — 434.

Тяткін Василь, думний дворянин, царський стольник, дипломат. — 43, 46, 101, 127, 224, 242, 283, 286, 333, 354, 360, 433.

У

Уваров Михайло, стрілецький голова. — 237.

Узенім-паша, турецький воєначальник. — 263.

Українець Омелян Гнатович, приказний дяк, дипломат і посол. — 43, 112, 224, 410, 434.

Улащик Н.Н., історик. — 434.

Улізко Петро, осавул компанійського полку. — 117.

Ульф Ф., генерал полків "нового строю". — 322.

Уманець Микита, осавул Охтирського полку. — 327.

Уманець Пилип (Пилипча), ніжинський полковник. — 93.

Урусов Микита Семенович, князь, боярин, київський воєвода. — 327, 328.

Урхан, турецький султан. — 439.

Устрялов Микола, російський історик. — 21 — 23, 30, 33, 434.

Ф

Федір Васильович, лубенський полковий писар. — 62.

Федір Олексійович (Романов), московський цар. — 58, 168, 197, 229, 246 — 248, 256, 257, 264, 282, 422, 430; вкл.с. 4.

Федір Степанович (Федько), охотницький полковник. — 112, 390, 395.

Федько, кошовий отаман. — 140.

Філонов Єфрем, ржищівський сотник. — 264.

Філарет (Гумілевський), єпископ та історик. — 28, 434.

Фіцура, козацький ватажник. — 221.

Фішер Алан, американський історик-орієнталіст. — 31, 68, 82, 435.

Фаменко В.Г., історик. — 434.

Фредерік IV, данський король. — 174.

Фрідріх III (I), король Пруссії. — 174.

Фрідріх-Вільгельм, бранденбурзький курфюрст. — 172, 174.

Фролов В.Б., історик. — 434.

Фростен Яків фон, військовий інженер. — 71, 253, 256, 266.

Х

Хаджі II Гірей, кримський хан. — 168, 202, 203.

Хаджі III Гірей, кримський хан. — 203.

Халі-паша Кам'янецький, турецький урядовець і полководець. — 72, 191, 192, 285, 311.

Халі-паша Румелійський, турецький воєначальник та адміністратор. — 192.

Хаммер-Пурзіталь Йозеф, австрійський історик-орієнталіст. — 24, 31, 33, 180, 262, 318, 436.

Ханенко Михайло, гетьман Пра-

вобережжя. — 6, 113, 134; вкл.с. 1.

Харибда, міфічний персонаж. — 14.

Харламов В.А., історик. — 417.

Хафіз Ахмед-паша, турецький урядовець та воєначальник. — 192.

Хитрово Аврам Іванович, думний дворянин. — 355.

Хмельницький Богдан, український гетьман. — 73, 75, 77 — 81, 85, 89, 92, 97, 129, 134, 163, 166, 172, 216, 227, 247, 250, 252, 273, 315, 435.

Хмельницький Іван, козацький ватажок. — 190.

Хмельницький Юрій, український гетьман. — 6, 20, 37, 78, 89, 135, 170, 189, 190, 250 — 252, 254 — 256, 258, 265, 278, 282, 283, 285, 286, 296, 319 — 324, 339; вклейки 1, 4.

Хованський Андрій, московський князь і боярин. — 261.

Хованський Іван, московський князь і полководець. — 327.

Хованський Петро, князь, боярин і дипломат. — 261, 272.

Хох Р. де, художник-графік. — Вклейка 3.

Християн V, данський король. — 174.

Хрущов Ф., путивльський воєвода. — 90.

Хусейн-паша Гяур, турецький урядовець та полководець. — 192, 193, 297.

Ц

Циклер, стольник. — 375.

Циммерман Генріх, підполковник полків "нового строю". — 280.

Цінкайзен І., австрійський орієнталіст. — 31, 33, 436.

Ч

Чаадаєв І., московський дипломат, посол. — 340.

Чакал-паша, турецький воєначальник. — 192.

Чаленко, козацький ватажник. — 221.

Челебі Евлія, турецький мандрівник, автор мемуарів. — 70, 73, 75 — 77, 82, 104, 151, 152, 154, 158, 188, 194, 197, 201, 206 — 209, 237, 239, 319, 371, 435.

Чалій, козацький отаман. — 397, 398.

Черкаський Каспулат Муцалович, московський князь, воєвода і

намісник. — 102, 129, 218, 222, 260, 279, 280, 284, 301, 309, 311.

Черкаський Михайло, московський князь і воєвода. — 327.

Чистович І., історик. — 55.

Четвертинський Юрій, начальник московської помісної кінноти. — 401, 402.

Чингізиди, монгольська ханська династія. — 201.

Чора-мурза, татарський воєначальник. — 211.

Чурум-паша, турецький воєначальник. — 263.

Чухліб Т.В., історик. — 32, 33, 134, 163, 167, 434, 435.

Ш

Шакловитий Федір, московський боярин, думний дяк. — 355, 419.

Шамрай Ганна, історик. — 435.

Шарпило, кошовий отаман. — 380.

Шатир Магомед-паша, турецький полководець та адміністратор. — 263.

Шафонський А., історик. — 435.

Швидько Г.К., історик. — 2, 435.

Шевченко Т.Г., поет та художник. — 12, 437, 463.

Шевчук В.О., письменник. — 419, 435.

Шейн Олексій Семенович, російський боярин, князь, воєвода і полководець. — 345, 346, 355, 357, 391, 392, 394, 430.

Шенєєв Агей Олексійович, мос-

ковський воєначальник, генерал-майор. — 252, 274, 276, 302, 303, 304, 314.

Шереметєв Борис Петрович, російський полководець, боярин, воевода, фельдмаршал. — 97, 223, 327, 355, 377, 378, 382, 383, 385 — 389, 395, 396, 430, 433; вклейка 5.

Шереметєв Василь Борисович, боярин і воевода. — 77, 78.

Шереметєв Петро Великий Васильович, боярин і воевода. — 38, 327, 332, 418.

Шереметєв Федір, київський воевода, московський боярин. — 127.

Шереметєви, московський боярський рід. — 418.

Ширін-бей, татарський воєначальник і адміністратор. — 378, 385.

Ширіни, татарський бейський рід. — 201, 206.

Шпаррейстер, голландський офіцер. — 81.

Шрамченко Л., ніжинський полковник. — 403.

Шубравська Марія, історик і літературознавець. — 435.

Шульга Лук'ян, сердюцький полковник. — 41, 110, 112, 155, 403.

Шумейко Прокіп, ніжинський полковник. — 77.

Шумейко Сава, стародубський полковник. — 94.

Шумков А. історик. — 435.

Шхонебек, художник. — 393.

Ш

Щербан Кантакузіно, валашський господар. — 354.

Щербатов К., московський боярин, князь і воевода. — 322, 345.

Щербина, козацький полковник. — 261.

Щербина, український селянин-слобожанин. — 210.

Щирський І, художник-гравер. — Вклейка до титулу.

Ю

Юзефович Т., російський археограф. — 421.

Юрій, християнський святий. — 192.

Юр'їця, охотницький полковник. — 111, 218, 310.

Юсуф-паша, турецький воєначальник. — 405.

Я

Яблоновський Станіслав, польський коронний гетьман. — 137, 169, 341, 351, 353, 363.

Яворницький Д. І. (Эварницкий), український історик. — 17 — 20, 22, 33, 68, 69, 70, 82, 201, 211, 422, 435.

Яворський Стефан, ректор Кієво-Могилянського колегіуму, письменник. — 386.

Яворський Стефан, сердюцький

полковник. — 112, 115, 123, 124, 126, 372.

Якимович Б. З., історик і літературознавець. — 423.

Яків II Стюарт, англійський король. — 174.

Яків Миронович, ічнянський сотник. — 367.

Яковенко Григорій (Яковлев), кошовий отаман. — 41, 401, 404.

- Яковенко Наталя**, історик. — 32, 97, 247, 435.
- Яковлев**, наказний лубенський полковник. — 404.
- Яковлев Ф.**, московський купець. — 285.
- Яковлів Андрій**, історик українського права. — 435.
- Ян II Казимир**, польський король. — 430.
- Ян III Собеський**, польський король. — 32, 72, 135, 166 — 169, 172, 179, 184, 223, 228, 229, 241, 244, 248, 251, 258, 271, 277, 280, 284, 296, 311, 331, 339 — 342, 344, 351, 353, 435, 436.
- Яненки**, старшинський рід. — 94.
- Яненко-Хмельницький Павло**, козацький полковник. — 190, 242, 319 — 324, 326.
- Янов Степан Іванович**, стрілецький голова, полковник. — 327.
- Янсон Ян**, картограф. — 226.
- Янтаур Хусейн-паша**, турецький воєначальник. 192.
- Ярема Андрійович**, сердюцький полковник. — 62, 110, 112, 115, 123, 124, 126, 372.
- Ярема Михайлович**, коломацький сотник. — 223.
- Ясиковський**, сердюцький полковник, комендант Таванська. — 387.
- Ясинський Варлаам**, митрополит київський, архімандрит печерський. — 61, 62, 386.
- Яшлавські**, рід татарських беїв. — 201.

ЗАРУБА Віктор Миколайович

Заруба Віктор Миколайович народився 10 вересня 1957 року на Дніпропетровщині. Закінчив Дніпропетровський національний університет (1980), здобув ступінь кандидата історичних наук, професора Дмитра Пойди. Кандидат історичних наук, доцент, автор близько двохсот наукових публікацій. Зокрема, монографій: "Постаті" (1993), "З вірою в українську справу" (1993), "Студії з історії України" (1993), "Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII века)" (1993); навчальних посібників: "Історія України (з давніх часів до кінця XV століття)" (2001), "Історія України (XVI — XVIII ст.)" (2001). Член Міжнародної асоціації українців, Українського історичного товариства, Наукового товариства імені Т.Шевченка. Майор міліції. Займає кафедру теорії та історії держави і права Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ України.

Заруба Віктор Миколайович
Українське козацьке військо

**в російсько-турецьких війнах
останньої чверті XVII століття**

МОНОГРАФІЯ

Редактор О.С. Завгородній
Художник П.М. Вахній
Технічно-художній редактор В.М. Кочубей
Коректор Г.І. Іванченко
Комп'ютерний набір Ю.В. Гопкало

Підписано до друку з готових фотоформ 20.01.2003. Формат 60х90^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура таймс. Друк офсетний. Ум.друк.арк.29+1,38 вкл. Ум.фарбо-відб. 30,63. Обл.-вид.арк. 31,71. Тираж 500 прим. Зам. №188

Видавництво Юридичної академії МВС,
49005, Дніпропетровськ, пр.Гаргіна, 26.

Видавництво ПП "Ліра ЛТД".

Свідцтво про внесення до Державного реєстру ДК №188 від 19.09.2000.

Друкарня ПП "Ліра М".

Свідцтво про внесення до Державного реєстру ДП №14 від 13.07.2000.

Заруба Віктор

35 **Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах
останньої чверті XVII століття: Монографія — Дніпропетровськ:
ПП Ліра ЛТД. — 2003. — 464 с., іл.**

ISBN 966-7894-28-2

У монографії на підставі широкого кола документального матеріалу досліджується одна з найважливіших проблем історії України - героїчна боротьба її народу проти експансії Османської імперії та Кримського ханату в 70-х — 90-х роках XVII століття. Розкрито історіографію проблеми, досліджено джерельну базу, вивчено склад, комплектацію, озброєння та військове мистецтво тогочасних збройних сил українського народу, ґрунтовно розглянуто бойові дії означеного періоду та висвітлено показану роль в них українського козацького війська.

Для науковців, вчителів, студентів, а також для всіх, хто вивчає історію та теорію держави і права, минуле вітчизняних державно-адміністративних структур та історію України.

ББК 63.3 (4 Укр)

[illegible]